

*Пам'яті професора
Миколи Павловича Ковальського,
мого дорогого наукового керівника,
присвячується*

**Щиро дякуємо за фінансову підтримку даного видання
ПАТ «Оболонь», в першу чергу Олександрю Слободяну
і Сергію Блощаневичу;
українцям Канади о. Григорію Філю,
о. Михайлу Шкрумеді, Сергію і Леонтині Радчук,
Марії Корчевич, Юрію і Орісі Лисик;
Гельмуту Пенгеру (Німеччина);
парафіянам Свято-Духівського храму
при Національному університеті
«Києво-Могилянська Академія»
(Українська Православна Церква
Київського Патріархату).**

National Academy of Sciences of Ukraine
M. S. Hrushevs'kyi Institute of Ukrainian Archeography
And Sources Studies
Kyiv 2014

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського
Інститут історії України
Канадський інститут українських студій (Едмонтон)

**Джерела з історії
Національно-визвольної війни
українського народу
1648-1658 рр.**

**Т. 3
(1651-1654 рр.)**

Київ 2014

Даний збірник продовжує собою чотиритомну серію джерел з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 рр., насамперед архівних, виявлених в польських архівосховищах. Джерела проливають світло на тогочасні військово-політичні події, висвітлюють героїчну боротьбу українського народу за свободу й державну незалежність. Джерела головним чином подані на мові оригіналу (з перекладом українською), скорочення зроблені як виняток і позначені квадратними дужками (вони як правило стосуються сюжетів, які не мають безпосереднього відношення до заявленої теми). У даному томі додана рубрика «Матеріали», де вміщені деякі статті упорядника переважно джерелознавчого характеру, які стосуються Переяславської ради 1654 р.

Для науковців, викладачів вузів, студентів, усіх, хто цікавиться історією.

Упорядник:

доктор історичних наук, професор,
протоієрей УПЦ Київського Патріархату *о. Юрій Мицик*

Рецензенти:

доктор історичних наук, професор *Віктор Брехуненко*;
доктор історичних наук, професор *Валерій Степанков*

Редколегія

В. А. Брехуненко, Д. В. Бурім, О. О. Маврін, Г. К. Швидько

Затверджено до друку рішенням ученої ради
Інституту української археографії та джерелознавства
імені М. С. Грушевського НАН України

Усі права застережено. Передрук будь-якої частини цього видання у будь-якій формі та будь-яким способом, зокрема й електронним, без письмової згоди автора заборонено.

Передмова

Національно-визвольна війна українського народу або Національної революції 1648-1658 рр. є кардинальною подією в історії України і взагалі однією з найважливіших в її історії. Про значення цієї війни і гостру необхідність публікації джерел з її історії, нами вже говорилося у передмовях до попередніх двох томів серії. Цим томом продовжуємо публікацію джерел. Якщо у першому томі наводились тексти джерел 1648-1649 рр., у другому – 1650-1651 рр., то тут наводяться джерела, що висвітлюють події 1652-1654 рр. Треба зауважити, що джерельна база щодо цього періоду Національно-визвольної війни є меншою. Це пояснюється перш за все зниженням інтересу до неї з боку ворожого табору – панівних станів Речі Посполитої. Війна затягувалась, вона переставала сприйматися цими станами як сенсаційна подія, а потім Річ Посполита вступить у роки «потопу» і буде змушена займатися не тільки придушенням повстання в Україні-Гетьманщині, але й відбиватися від ударів Московської держави, Швеції, Трансільванії, Бранденбургу, тому увага творців джерел, все більше переключається на хід боротьби з цими країнами, а також на проблеми в самій Речі Посполитій. Якщо говорити про табір українських повстанців, то джерельна база цього походження залишається дуже малою. Це пояснюється тривалим бездержавним періодом України, коли вона була колонією інших держав, в першу чергу Росії та Польщі, джерела нищилися внаслідок війн (досить згадати спалення польськими та російськими карателями відповідно Чигирин у 1664 р. та Батурина у 1708 р., коли були знищені безцінні архіви Гетьманщини). До того ж джерел повстанського табору а ргіогі було менше, ніж у протилежному табору, бо основну масу повстанців склали селяни, які не писали мемуарів та літописів, хоча б тому що у своїй переважній більшості були неписьменними.

Подані нижче джерела виявлені нами у польських архівосховищах у Варшаві (Архів Головний Давніх Актів, Національна Бібліотека, Бібліотека Варшавського університету), Кракова (Бібліотека Чарторійських, Бібліотека Польської Академії наук, Ягеллонська бібліотека), Вроцлава («Оссолінеум», Бібліотека Вроцлавського університету), досить добре представлені джерела з відділу рукописів Національної бібліотеки України у Львові, Центрального державного історичного архіву України у Києві, Російського Державного Архіву Давніх Актів у Москві, меншою мірою представлені документи з Інституту рукописів Національної бібліотеки у Києві, Дніпропетровського історичного музею, Центрального Державного Історичного Архіву Білорусі (Мінськ). Частина з них вже була видрукована нами, особливо в перекладі українською. Однак вони були видані в малотиражних виданнях, що типово для України кінця ХХ-початку ХХІ ст., вони часто залишались невідомими вітчизняним дослідникам, не кажучи вже про зарубіжних. Меншою мірою використано жур-

нальні публікації останнього часу розпорошені по різних виданнях. Для публікації взято джерела, які відображають в основному хід воєнних дій і дипломатичну боротьбу тощо. Враховуючи, що вони походять в основному з польсько-шляхетського табору, треба особливо критично ставитися до їхньої інформації. Ми старалися максимально повно надрукувати документи, створені в таборі українських повстанців (універсали й листи Богдана Хмельницького та його сподвижників, заповіти тощо), але їх збереглося дуже й дуже мало. Ситуацію в таборі повстанців висвітлюють також «конфесати» (протоколи допиту полонених), хоча тут простежується рука карателів, які проводили допит. Документи розташовані в хронологічному порядку. Якщо джерело не датоване, то в заголовку вказується вірогідна дата написання, але ставиться знак питання. В окрему частину винесені нарративні джерела, де вміщені переважно літописи й хроніки, що розповідають про події кількох років війни. Є й додатки, куди увійшли переважно тексти джерел 1648-1651 рр., які з різних причин не увійшли у попередній том серії, є й відділ «Регести», де вміщені документи у скороченому вигляді (так вони часу були зафіксовані, а звернутися до них, щоб опублікувати їх у повному обсязі ми не мали змоги через наслідки тяжкої хвороби (інсульт), внаслідок чого доводиться зокрема друкувати тільки одним пальцем, та й то лівою рукою. Підготовка цього тому відбувалася в часи Майдану-2 і московської агресії в Криму і на Донбасі. Надто важко морально друкувати джерела XVII ст., коли постійно чекаєш свіжих новин з фронту і особливо коли вони приходять трагічні. До того ж і раніше було дуже складно знайти кошти на видання, а тепер і поготів. Через це довелось зменшити і без того невеликий тираж тому. У даному томі додана рубрика «Матеріали», де вміщені деякі статті упорядника переважно джерелознавчого характеру, які стосуються Переяславської ради 1654 р. Через прикрий недогляд у т.2 подано географічний покажчик до т. 1. Щоб усунути цей недолік принаймні частково, вміщуємо тут покажчик до т. 2. Коментарі подані у якнайстислішому вигляді. Якщо подати розгорнуті коментарі, то це збільшило б обсяг тому на 30%. Але чи потрібні такі коментарі у виданні, яке розраховане переважно на спеціалістів? Ми вирішили подати тільки короткий коментар, переважно до «Віршованої хроніки», в якій багато алегорій та натяків, додали пояснення до джерел з історії Переславської ради та деяких документів і вирішили на цьому поставити крапку. Тим більше, що на самому початку тому подається список осіб, найчастіше згадуваних у ньому.

Майже всі джерела подані без скорочень (скорочення допускалися як виняток і стосувалися тих сюжетів, які не мали безпосереднього відношення до подій Національно-визвольної війни). Тексти написані польською мовою (їх більшість) подані згідно з сучасними вимогами передачі тексту, розробленими польськими археографами, але з певними корективами. Вони обумовлені нами в статті [1]. Тексти подані староукраїнською мовою подані згідно з правилами, розробленими Я. І. Дзирою [2], але з деякими незначними уточненнями (так, нами не розкриваються титла), російськомовні тексти подані згідно з «Правилами издания документов XVI-XVIII вв.» (М., 1969). Деякі джерела (переважно

латинською та німецькою мовами) подані нами лише в перекладі українською. Це викликано в основному тим, публікація оригіналу була здійснена в відносно доступних виданнях. В заголовках джерел вказується дата і місце його написання, різновид джерела, автор і адресат (якщо є) джерела. Всі дати подані за новим стилем, хоча в разі потреби проставлено паралельне (за новим і старим стилями) датування. Після тексту джерела вміщена археографічна легенда (місцезнаходження джерела в архівосховищі, сигнатура, сторінка чи аркуш, вказівка на автентичність), подається переклад українською. У всіх текстах розділові знаки розставлені за смыслом, виходячи з сучасних правил правопису. Зазначимо, що написання титулів та урочистих звернень подано з малої літери. Так, слова «й. к. м.», тобто «його королівська милість» подані з малої літери, а не з великої як в оригіналі. Загальноприйняті в той час скорочення, як от: п. – пан, пп. – панове, й. к. м. – його королівська милість (мость), й. кн. м. – його князівська мость, в. м. – ваша мость, п. м. м. – пан мій милостивий (мостивий), В. кн. Л. – Велике князівство Литовське не розшифровуємо у тексті. Повний список скорочень подається у спеціальній рубриці. Суцільний текст розділений на абзаци. Пропуски у тексті викликані ушкодженнями оригіналу по можливості відтворені в квадратних дужках. Явні помилки в тексті виправлені без обумовлень, а ті, що не піддаються виправленню обумовлюються в підрядкових примітках. Пропущений текст позначається квадратними дужками, нерозбірливі слова перекладаються за смыслом, але ставиться знак (?), нерозбірливі незначні фрагменти позначені знаком (...)*. Збірник має іменний та географічний покажчики, список скорочень. У додатках вміщено в основному реєсти документів і документи, які з різних причин не були вміщені в попередніх двох томах.

Висловлюю щиро вдячність за цінні поради і організаційну допомогу д. і. н., професору Віктору Брехуненку і к. і. н. Інні Тарасенко. Щиро дякую також за переклад деяких архаїчних слів польською мовою проф. Петру Бореку (Краків), також к. і. н, доц. Оресту Зайцю, к. ф. н. Наталі Пухальській, Олександрю Кислюку за переклади текстів з латинської; за виявлення окремих документів в архівосховищах і надання нам для публікації д. і. н. Євгену Луняку, д.і.н. Ярославу Федоруку та н. с. Володимирю Кравченку

Примітки:

1) Мицик Ю. А. Из листування українських письменників-полемістів 1621-1624 рр. // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. – Львів, 1993. – Т. 225. – Праці історико-філософської секції. – С. 310–347.

2) Літопис Самовидця. – К., 1971. – С. 40–42.

Список скорочень:

- АГАД – Архів Головний Актів Давніх у Варшаві
АКВ – фонд АГАД «Архів коронний у Варшаві»
АЗ – фонд АГАД «Архів Замоїських»
АР – фонд АГАД «Архів Радзівілів»
АС – фонд ДА у Кракові «Архів Сангушків»
ЗП – фонд ДА у Кракові «Зібрання Піночі»
ЗР – фонд ДА у Кракові «Зібрання Русецьких»
БВУ – Бібліотека Варшавського університету
БПАН – Бібліотека Польської Академії наук у Кракові
БЯ – Бібліотека Ягеллонська в Кракові
ВР – відділ рукописів
ВМ – відділ мікрофільмів
ДІМ – Дніпропетровський історичний музей
ДА – Держархів у Кракові
НБ – Національна бібліотека
Корфус І. – Corfus I. documente privitoare la storia Romanilor culuse din Arhivele polone. Secolul al XVII –lea. -Bucuresti, 1983
РДАДА – Російський Державний Архів Давніх Актів (Москва)
СЛ- «Сіверянський літопис»
Ч – Бібліотека Чарторийських у Кракові
ЦДІАУ – Центральний державний історичний архів України
Ісh м., м .р. р. – їх милість, милостиві панове
Ісh м́сі, ісh м́сі – їх милість, їхні милості
J. k. m., j. m. ḿсі – його королівська милість
K(r). j. m., K(r). ḿсі m. – король його милість
M. p. p. – милостиві панове
МКР – Jakuba Michałowskiego księga pamiętnicza... Kraków, 1864
P. p. – панове
P. B. – Господь Бог
W. m. – ваша милість
w. w., m. m. – ваші милості
w. x. m. – ваша князівська милість

Архієпископ гнезненський (примас)	Мацей Лубенський (1641–1652)
Архієпископ львівський	Миколай Кросновський (1645–1653)
Воєвода краківський	Станіслав Любомирський (1638–1649)
Воєвода мстиславський	Фрідріх Сапіга (1647–1650)
Воєвода познанський	Кжиштоф Опалінський (1637–1655)
Воєвода руський	Єремія Міхал Вишневецький (1646–1651)
Воєвода смоленський	Єжі Кароль Глебович (1643–1653)
Воєвода троцький	Миколай Абрагамович (Абрамович) (1647–1651)
Воєвода чернігівський	Марцін Калиновський (1635–1652), гетьман польний коронний
Генерал артилерії коронної	Кжиштоф Арцішевський (1646–1650)
Генерал артилерії литовської	Миколай Абрахамович (Абрамович) (1634–1651)
Гетьман великий коронний	Станіслав «Ревера» Потоцький (1654-1667)
Гетьман польний коронний	Марцін Калиновський (1646-1652) Станіслав «Ревера» Потоцький (1652-1654)
Гетьман великий литовський	Януш Кишка (1648–1654)
Гетьман польний литовський	Януш Радзівіл (1646–1654), жмудський староста.
Господар валаський	Матвій Басараб (1632–1654)
Господар молдавський	Василь Лупу (Лупул) (1634–1653) Стефан Георгіца (1653-1661)
Електор бранденбурзький	Фрідріх Вільгельм Гогенцолерн, пруський князь (1640–1688)
Єпископ київський	Станіслав Заремба (після жовтня 1646-1653)
Єпископ краківський	Петр Гембіцький (1642–1657)
Єпископ луцький	Анджей Гембіцький (1638–1654)
Єпископ хелмінський	Анджей Лещинський (1646–1652), коронний підканцлер
Єпископ холмський	Станіслав Пстроковський (1645–1657)
Інстигатор коронний	Даніель Житкевич (1646-1656)
Канцлер великий коронний	Анджей Лещинський (1650-1653) Стефан Корицінський (1653-1658)
Канцлер великий литовський	Альбрехт Станіслав Радзівіл (1623–1656)
Каштелян брацлавський	Габріель Стемпковський (1634–після 1655)
Князь трансільванський (семигородський)	Д'єрдь II Ракоці (1648-1662, з перервами)
Конюший коронний	Олександр Міхал Любомирський (1645-1668)

Король іспанський	Філіпп IV(1621–1665)
Король Речі Посполитої	Ян Казимир Ваза (листопад 1648–1668)
Королева Речі Посполитої	Людвіка Марія (1645–1667)
Королевич (брат Владислава IV і Яна Казимира)	Карл Фердінанд, єпископ плоцький (1640-1655) і вроцлавський (1625-1655)
Кухмістр коронний	Ян Цигенберг-Залеський (1653-1675)
Ловчий подільський	Яцек (Гіацинт) Шемберк (1641-1657)
Маршалок коронний великий	Єжі Себастьян Любомирський (1650-1662)
Маршалок коронний надвірний	Лукаш Опалінський (1650-1662)
Маршалок великий литовський	Олександр Людвік Радзівіл (1637–1654)
Мечник коронний	Міхал Зебжидовський (1647–1667)
Папа римський	Іннокентій X (1644–1655)
Підканцлер коронний	Ієронім Радзейовський (1650-1652) Стефан Корицінський (1652-1653) Анджей Тшебицький (1653-1658)
Підканцлер литовський	Казимир Леон Сапіга (1645–1656)
Підскарбій великий коронний	Богуслав Лещинський (1650-1658)
Підскарбій великий литовський	Гедеон Тризна (1644–1652)
Підсудок подільський (кам'янецький)	Єронім Конашевський (Конашовський) (1649–1654)
Підчаший коронний	Ян Петр Опалінський (1651-1653)
Примас	див. архієпископ гнезненський
Референдар світський коронний	Станіслав Лясковський (1651-8.03.1654)
Староста жмудський	Януш Радзівіл (1646–1653)
Султан турецький	Мухамед IV (8.08.1648–1687)
Хан кримський	Іслам-Гірей III (1644–1654)
Хорунжий великий коронний	Олександр Конєцпольський (1641–1656)
Хорунжий львівський	Миколай Бегановський
Цар московський	Олексій Михайлович Романов (1645–1676)

Частина I

1652 р.

№ 1

1652, січня 9. – Чигирин. – Лист Б. Хмельницького до А. Кисіля

«Jaśnie wielmożny mśc panie wojewodo kijowski, mnie wielce mśc panie i bracie!

Wzajem powinnowaszy w. m. m. m. panu świat chwałebnych i uroczystej radości Zbawiciela świata, życze, aby Pan pokoju pokój, wojski anielskimi na ziemi odwołany, i w naszej ziemi trwali i więcej nie targali zachować raczył. Do czego i my będąc ochotni i z łaski j. k. m. wielce wdzięczni, panu naszemu młścwemu wiernie służyć i Rzptej szczerze przyjąć, wedle wszytkiej informacji w. m. m. m. p. postępujemy. Regestr wojskowy posłemy do w. m. m. m. pana do grodu, skoro sporządzimy. Tarditas teraz, która pierwiej nie była, gdyśmy rejestrowali wojsko, ex tumultibus urosła, ale i z tym nie omieszkamy. Postronnym posiłków nie daliśmy i nie dajemy, jakośmy w. m. m. m. panu oznajmili. Wojsko za Dniepr racz w. m., m. m. pan, śródkami mądremi dyrygować, aby szło bez zaczepki w Czernihowczyne i Nizyńczyne wedle punktów poprzysiężonych. A co się nie postanowiło w punktach, żeby w Kijowczyźnie za Dnieprem stało, to w. m., m. m. pan, racz i sam uważać, że być nie powinno. Prosimy też wielce w. m., m. m. pana, aby towarzystwo nasze rejestrowe, które nie mogło się z Czernihowczyzny i Nizyńczyzny tak prędko wyprowadzić, cokołwiek mogło przemieszkać. A my zakażemy i zakazaliśmy, żeby najmniejszej okazji do wzruszenia nie dawali. I nie dadzą, tylko w. m., m. m. pan, racz w to potrafić, aby krzywdy nie mieli od Wojska j. k. m. koronnego, bo co czasem wyrostek albo czura uczyni, o tym i starsi nie wiedzą a z małej iskerki wielki ogień bywa.

Po wtore, o to wielce prosze w. m., m. m. pana: My bunty uskromiliśmy korsuńskie i zadnieprskie uskromić staramy się słuszniemi szródkami wedle informacji w. m., m. m. pana. Posły na sejm ślać nie omieszkamy, tylkoż teraz nie rychłomy od w. m., m. m. pana, wzięli wiadomość. A jakośmy wedle perswazji w. m., m. m. pana, i j. m. p. chorążemu koronnemu ochotnie spełnić starali się, tak i wielmożnemu j. m. p. staroście kamienieckiemu afektem we wszytkim dosyć czynić gotowości dla jaśnie wielmożnego ś. p. j. m. p. krakowskiego, dobrodzieja naszego. Podstarościm j. m. p. żadnej nie będzie krzywdy. Przy tym wielce prosimy, abyś w. m., m. m. p., list do j. k. m. co prędzej raczył dyrygować od nas i nasza wierność j. k. m. komendować. Także gdy Wojsko j. k. m. koronne za Dniepr pójdzie na Rzyszczow, aby nie zajmowało, prosimy. Tudzież i posłów naszych na sejm wedle szczerzej przyjaźni racz w. m., m. m. pan, życzliwie promowować.

A co w. m., m. m. pan, raczysz pisać, że z Kijowa ustępować myślić raczysz, to nam dziwno, chybabzy za Dniepr, ale gdzie indziej nie rozumiemy, aby w. m., m. m. pan, chciał odjeżdżać, bo by to było nam niepokieszno. Gdyż po łasce Bożej żadnej nie masz okazji do tego, raczej z pracy swej w. m., m. m. pan, i ja nie ucieszymy się i P. Boga pochwalimy? Bo pragnę o wszystkim z w. m., m. m. panem, znieść się i rozmówić i postanowić.

A zatem łasce w. m., m. m. pana, jako najpilniej powolność moją załecam.

Z Czehiryna 9 januarii 1652.

W. m., m. m. p., we wszem życzliwy i powolny sługa Bohdan Chmielnicki, hetman z Wojskiem j. k. m. Zaporoskim.»

(Sysyn F. E. Dokumenty of Bohdan Xmel'nyč'kyj. //Harvard ukrainian studies. – V. II. – № 4. – December 1978. – С. 518-519).

Переклад

Ясновельможний мосьть пане київський воєводо, мені вельми мостивий пане і брате!

Взаємно повіншувавши в. м. м. м. пану хвалебних свят і урочистої радості Спасителя світу, зичу, щоб Господь миру мир, ангельськими військами на землі відкликаний, і в нашій землі тривали і більше не смикали зволив зберегти. До чого і ми будучи охотні і милості й. к. м. вельми вдячні, нашому милостивому пану вірно служачи і Речі Посполитій щиро сприяючи, згідно з всією інформацією в. м. м. м. п. чинимо. Військовий реєстр пошлемо до в. м. м. м. пана до гроду, як тільки впорядкуємо. Млявість тепер, котра раніше не була, коли ми реєстрували військо, зросла через бунти, але і з цим не затримаємося. Підмоги іноземним не давали і не даємо, як ми в. м. м. м. пану повідомили.

Зволь в. м. м. м. пан мудрими засобами скерувати військо за Дніпро, щоб воно йшло без конфліктів у Чернігівщині і Ніжинщині згідно з присягнутими умовами. А що не постановлено в умовах, що у Київщині за Дніпром стало, це в. м. м. м. пан зволь і сам зауважити, що не повинно бути. Просимо теж вельми в. м. м. м. пана, щоб наше реєстрове товариство, котре не могло так швидко вийти з Чернігівщини і Ніжинщини, могло там якийсь час мешкати. А ми заборонимо і заборонили, щоб найменшого приводу до заворушень не давали. І не дадуть, тільки в. м. м. м. пан зволь, постаратися, щоб не мали кривди від війська й. к. м. коронного, бо що часом підліток або джура вчинить, про це й старші не знають, а з малої іскорки буває великий вогонь.

По друге, про що дуже прошу в. м. м. м. пана: Ми приборкали корсунські бунти і стараємося приборкати задніпровські належними засобами згідно з інформацією в. м. м. м. пана. Не затримаємося вислати послів на сейм, тільки ж тепер не скоро від в. м. м. м. пана взяли відомість. А як ми згідно з порадою в. м. м. м. пана й. м. п. коронному хорунжому охоче старалися сповнити, так і вельможному й. м. п. кам'янецькому старості з запалом в усьому ми готові досить чинити для ясновельможного св. п. п. краківського, нашого добродія. Підстаростам й. мості не буде жодної кривди. При цьому вельми просимо, щоб в. м. м. м. п. лист до й. к. м. зволив якнайшвидше скерувати від нас і нашу вірність й. к. м. рекомендувати. Також коли військо й. к. м. коронне за Дніпро піде на

Ржищев, то щоб не займало його, просимо. Також і наших послів на сейм згідно із щирою приязню зволь в. м. м. м. пан зичливо сприяти.

А що в. м. м. м. пан зволиш писати, що з Києва зволиш думати виїхати, це нам дивно, хіба що за Дніпро, але не розуміємо щоб кудись в інше місце в. м. м. м. пан хотів виїжджати, бо це було б нам невтішно. Коли ж по милості Божій жодної не маєш okazji до цього, швидше зі своєї праці в. м. м. м. пан і я не втішимося і Господа Бога похвалимо? Бо прагну про все з в. м. м. м. паном знестися і розмовляти і ухвалювати.

А за цим милості в. м. м. м. пана якнайретьельніше свою покiрність.

З Чигирини 9 сiчня 1652.

В. м. м. м. п. в усьому зичливий і покiрний слуга Богдан Хмельницький, гетьман з Вiйськом й. к. м. Запорiзьким.

№ 2

1652, сiчня 10. – Чигирин. – Лист Б. Хмельницького до короля Яна Казимира

«Najasnieszy młciwy królu panie, panie nasz wielce młciwy!

Wierność poddaństwa naszego tak staramy się zachować, jakoby ni w czym najasnieszy majestat w. k. m., p. n. młciwego, nie byl uražon. Buntowników karząc a rejestra wypisu wojskowego sporządzając sedulo posłów wyprawiwszy, dalsze petita swe do majestatu w. k. m., p. n. młciwego, wnieśmy i prosimy, aby w. k. m., pan nasz młciwy, kłemencja nam, sługom i poddanym swoim okazywać raczył. A my, znosząc się z jaśnie wielmożnymi ich młciami panem wojewodą kijowskim i panem wojewodą czernihowskim jako komisarzami na to ordynowanemi, będziemi postrzegać, żeby pokój święty w najmniejszej rzeczy nie byl naruszony, żeby już postronne państwa nie cieszyli się. A że w. k. m., p. nasz młciwy, na miejscu świętej pamięci jaśnie wielmożnemu j. m. p. wojewodzie czernihowskiemu, wielce w. k. m., p. n. młciwemu, podziekowawszy, z naszej tez strony postrzegać będziemy, jakoby żadna do naruszenia pokoju nie dała się occasio. Posłowie nasi że (na) początek sejmu nie pospieszą, a to z tej raczej musi być, żeśmy się nie prędko o złożeniu sejmu dowiedzieli. Lecz nie omieszkamy z wiernym poddaństwem i z sporządzonym rejestrem onych do w. k. m., p. n. młciwego, wyprawić.

Przy tym upadając do nóg majestatu w. k. m., p. n. młciwego, jako najpilniej miłościwej się łasce oddajemy.

Z Czehiryna 10 januarii 1652.

Waszej k. m., p. n. młciwego, najniżsi słudzy i wierni poddani

Bohdan Chmielnicki, hetman z Wojskiem w. k. m. Zaporoskim.»

(Sysyn F. E. Dokumenty of Bohdan Xmel'nyc'kyj//Harvard ukrainian studies. – V. II. – № 4. – December 1978.-. – C. 520-521).

Переклад

Найяснійший милостивий королю, пане, пане наш вельми мостивий!

Вiрність нашого підданства так стараємося зберегти, щоб ні в чому найяснійший маєстат в. к. м. п. н. милостивого не був порушений. Бунтівників карати і реєстр вiйськового випису впорядковувати навмисно послів відправивши,

подальші свої петиції до маєстату в. к. м. п. н. милостивого вносимо і прохаємо, щоб в. к. м., пан наш мостивий, милість нам, своїм слугам і підданам, зволив виявляти. А ми, контактуючи з ясновельможними їх мостями паном київським воєводою і паном чернігівським воєводою як комісарами визначеними для цього, будемо стежити, щоб святий мир і в найменшій речі не був порушений, щоб вже іноземні держави не тішилися. А що в. к. м., п. наш мостивий, на місці святої пам'яті ясновельможному й. м. п. чернігівському воєводі, вельми в. к. м., п. н. милостивому, подякувавши, з нашого теж боку будемо стежити, щоб не дати жодної оказії для порушення миру. Наші послы не встигнуть на початок сейму, а це тому, що ми не скоро дізналися про відкриття сейму. Але не затримаємося відправити їх з вірним підданством і з впорядкованим реєстром до в. к. м., п. н. милостивого.

При цьому упадаючи до ніг маєстату в. к. м., п. н. милостивого, якнайштанніше віддаємося його милостивій ласці.

З Чигирини 10 січня 1652.

Вашої к. м., п. н. милостивого, найнижчі слуги і вірні піддані
Богдан Хмельницький, гетьман з Військом в. к. м. Запорізьким.

№ 3-4

1652, січня 28. – Варшава. – Лист невідомого до невідомого

«Z Warszawy. Z poszty de data 28 januar. z Podola.

Z Podola. Timoszka, Chmielnickiego syn, wybrawszy się z przednieszeym koczactwem czołem wszystkiego wojska w 6000 na wesele do Wołoch. Zaskoczony od ludzi hospodarskich, gdzie był i nasz pułk dobry ad internecionem zniesiony, popolstwo trzykroc samego, nie wiem, jeśli supervivet dostał się w ręce hospodarowi. Trwoga między naszymi kozaki jako olim między naszymi pod Pilawcami, a naszymy serce biorą laudetur Deos.

Chan tatarski na wiosne chce assistere kozakom, bo tak urget cesarz turecki, ale posłancowi królewskiemu rzekł: macie zime, moze cie poskromiś insolentem, póki tatarów miec nie będzie.

Z Warszawy. Poslannik moskiewski 25 praesentis wziął odprawę od króla jeo mści. Przyjeżdżał, prosząc, aby się pactis dosyć działo, żeby tatarów i kozaków przez granice koronne nie przepuszczali do Moskwy, ale raczej iunctis armis z Moskwą te incursia hamowano. Chan w liście swoim do króla jeo mści, dość politycznym, prosi o zegarek stołowy dla siebie.

Z Krakowa. Pólkownik jeden cesarski na imie Lorensholt ze 2000 rajtarów puścił się górami do Chmielnickiego zaciągniony; disgraciobal go byl cesarz, ztąd impet i na polaki. Posłano do pałatina węgierskiego i do hospodara i do cesarza. Od Krakowa tez oko jest, że w jednym czasie in asperis montium posiłek abo w ręku być może u naszymy abo sub manu da Pan Bóg.

Rakoci 3 000 niemców temuż poslal Chmielnickiemu. Nasze chorągwie pro 18 februar do obozu pod Bobryjsk spiesza się. Do Moskwy wielcy posłowie jeo mść p. sędomirski, a z księstwa jeo mść p. Obuchowicz, pisarz litt., jadą po gromnicach prętko.

Król jeo mśc 28 januar do Jałowki na noc z Bielska się obiecował, jedzie sine comitate czterech tylko pokojowych przy nim i spowiednik i kaznodzieja, a kompania dragonska, dworzan i urzedników nie masz. Królowa jej mśc została w Nieporęcie. P. podkanclerzy koronny w Bielsku. Bawiś się w tej drodze król jeo mśc nie chce. W Jeziernie u p. podkanclerzego litt. 29 miał być. Tegoż dnia w Szydłowicach stanie i w Słonimie ma być, rediturus pro 28 febr. do Warszawy, a z Lublina i do obozu potym, który się gromadzi jako o tym pewna wiadomość ze Lwowa».

(АГАД. – Ф. «АР». – Відділ 34. – № 183. – Конія. Запис архівіста XVIII ст.: «№ 123. Fasc. 210, Kiszczynskich», тобто «№ 123. Фасцикул 210, Кіщинських»).

Переклад

З Варшави. З пошти від 28 січня.

З Поділля. Тимошек, син Хмельницького, з добірним козацтвом на чолі всього війська в 6000, йдучи на весілля до Молдавії, був раптово зустрінутий господарськими [військовими] людьми; там був і наш добрий полк вщент розгромлений, поранено самого три рази, не знаю, якщо виживе дістався в руки господареві. Тривога між козаками як колись між нашими під Пилявцями, а наші підносять дух славлячи Бога.

Татарський хан навесні хоче допомогти козакам, бо так вимагає турецький султан, але королівському посланцеві сказав: маєте зиму, може приборкати нахабу, поки татар не буде мати.

З Варшави. Московський посол 25 ц. м. мав прощальну аудієнцію у короля його мості. Приїжджав, просячи, щоб збережений мир, щоб татар і козаків не пропускали через коронні кордони до Москви, але швидше спільно з Москвою ці напади були погамовані. Хан у своєму листі до короля його мості, досить дипломатичному, просить для себе столовий годинник.

З Кракова. Один імперський полковник, якого звать Лоренцгольт, найнятий [Хмельницьким] із 2 000 рейтарів рушив горами до Хмельницького; розжалував його був імператор, звідси наступ (?) і на поляків. Послано до угорського палатина, і до господаря, і до імператора. Від Кракова теж око є, що у одному часі в диких горах допомога або в руках може бути у наших або легко дасть Господь Бог.

Ракоці 3000 німців послав цьому ж Хмельницькому. Наші хоругви на 18 лютого до табору під Бобруйськ поспішають. До Москви великі послы, його мость п. сандомирський, а з князівства [Литовського] його мость п. Обухович, литовський писар, ідуть невдовзі після громниць.

Король його мость 28 січня до Ябловки на ніч з Більська обіцявся, їде без супроводу, при ньому тільки чотири покоєвих слуги, сповідник і проповідник, та драгунська рота, дворян і урядників немає. Королева її мость залишилась в Непорентах. Пан коронний підканцлер в Більську. Затримуватися в цій дорозі король його мость не хоче. В Озерні у пана литовського підканцлера 29-о мав бути. Цього ж дня в Шидловицях зупиниться і в Слонімі має бути, планує повернутися 28 лютого до Варшави, а з Любліна і до табору, котрий збирається як про це буде певна відомість зі Львова».

№ 5

1652, лютого 18. – Варшава (?). – Витяг з ухвали посольської ізби сейму, з котрою пішли на обговорення з сенаторами

«[...]Trzeci, czemu pańskie commissarze do stanowienia pokoju z kozakami nie według podanego instructorza pod Białocerkwą pokój zawarli: bo na sześć tysięcy tylko kozaków pozwolić mieli, a oni na 20 tysięcy. I tak mentem instructionis sunt transgressi. Dziś posłannika moskiewskiego odprawiono, który był przyjechał ur-gendo poenas na tych, którzy byli tytułów carowi umknęli, która affectacją k. j. m. akceptował i exekutią czynić na tym sejmie obiecał, bo i mandaty wyszłe contra ejusmodi titularum diminutores.

Die 19 febr. [1652] przededniem królewicz, z którego narodzenia niedawno wielgie tryumfy odprawowano, umarł».

(НБ у Львові. – ВР. – № 2286. – С. 224. – Тогочасна копія).

Переклад

[...]Третій, чому королівські комісари, призначені для укладення миру з козаками, уклали його під Білою Церквою не згідно з поданою інструкцією: бо мали дозволити тільки на шість тисяч козаків, а вони дозволили на 20 тисяч, так переступивши задум інструкцій. Сьогодні московського посла відправлено, котрий приїхав з погрозою кари на тих, котрі царські титули применшили, яке прагнення к. й. м. прийняв і пообіцяв покарати (винних) на цьому сеймі, бо і мандати вишле проти таких применшувачів.

19 лютого [1652] на світанку королевич, з народження котрого недавно від-правляли великі триумфи, помер.

№ 6

1652, лютий. – Бахчисарай (?). – Лист кримського хана Іслам-Гірея III до Богдана Хмельницького

«Wielkiej ziemie krymskiej, szerokich włości budssiakskich, niezliczonych ord nahajskich, kromelskich, czerkieskich car Islam Gerej, etc,etc.

Walecznemu rycerstwu i mężowi Bogdanowi Chmielnickiemu, hetmanowi Wojska Zaporowskiego i rządcy wszyskiej Rusi po nawiedzeniu zdrowia dobrego, którego jesteśmy wiadomi, oznajmujemy, iż jakoście przez te wszyskie czasy po zniesieniu wojska polskiego pod Korsuniem, w (sz)yrej przyjaźni i braterstwie z nami byli i teraz jesteśmy pewni tego, że żyjecie. A że pod Beresteczkiem musieliśmy byli dla niewytrzymania nazad z wojskiem naszym ustąpić i nic z sobą nie stanowiąc, a prawie z niczem powrócić. Teraz chcąc tego poprawić i sławy naszej umyśliliśmy jako najprędzej z potęgą wojsk naszych przeciwko polakom ruszyć się na wiosnę przyszłą, o czym i wam dajemy znać, abyście się z nami złączyli, ja i my z wami przed tym, gdyście tego po nas żądali namniejszej prośby nie odmawiali wam, ale i siłami naszymi wspieraliśmy. Słuszna tedy, abyście i wy nam wzajemnie oddali, luboście się z polakami w pokój pod Białą Cerkwą udali, którego wam pewne nie dotrzymają, jako i po Zborowskiej. A tak chciejcie przestawać na radzie naszej, nie odłączając się od nas, jako i my od was. Jeślibyście zaś co przeciwnego

nam od polaków wiedzieć dawajcie znać o wszystkim, a teraz wojska i lud wasz mi-
ejcie pogotowiu, my się też ku wam pośpieszać będziemy, a czego będziemy mogli
dostać, namniejsza rzeczą z sobą się dzielić będziemy, tak jako i wy przed tym z
nami. Jeżeli będzie zaś w tej posłudze wymowić się chcieli, wiedźcież o tym, żeby
to bardzo niedobrze było, bo byśmy się na was z potęgą naszą obrócili i nieprzyja-
cielskim zwyczajem sobie z wami z niczego nie wymawiali, chociaż za zapłatą
waszą i ukonntowaniem i my także o zapłacie pomyslemy, gdy się nam z tej kom-
paniej wymawiać nie będziecie. Zyczymy wam przy tam w długi wiek szczęśliwego
zdrowia».

*(Да в Кракові. – Ф. «Зібрання Піночі». – № 363. – С. 721. – Копія др. пол.
XVIII ст. Другий список даного листа є у тому ж рукописі на стор. 829. Текст
документа передує запис, зроблений копійстом:» Copia listu hana krymskiego do
Chmielnickiego w miesiącu lutym 163 roku ich pisanego», тобто «Копія листу
кримського хана до Хмельницького у місяці лютому 163 року їх писаного». Оуб-
ліковано: Мицик Ю. З дипломатичної документації Б. Хмельницького та І. Ви-
говського.//Національний університет «Києво-Могилянська Академія». – К.,
1999.) Т. 14. Історія. – С. 105-106).*

Переклад

Великої кримської землі, обширних буджацьких волостей, незліченних орд
ногайських, кромельських, черкеських цар Іслам Гірей, і т. д., і т. д..

Хороброму рицарству і мужу Богданові Хмельницькому, гетьманові Вій-
ська Запорізького і правителю всієї Русі після побажання доброго здоров'я,
про котре ми знаємо, повідомляємо, що ви протягом всього цього часу після
розгрому польського війська під Корсунем були з нами в щирій приязні і брат-
стві і тепер ми певні, що живете. А що під Берестечком ми мусили, не ви-
тримавши, відступили з нашим військом і нічого не вчинивши, вважай з нічим
мусили повернутися, то тепер, прагнучи це виправити і повернути нашу
славу, ми задумали якнайшвидше з потугою наших військ виступити проти
поляків майбутньої весни, про що і вам даємо знати, щоб ви з нами з'єдна-
лися; я і ми з вами перед цим, коли ви цього від нас хотіли, не відмовляли вам
у найменшому проханні, але й підтримували нашими силами. Тоді слушно,
щоб і ви нам взаємно віддячили, хоча ви й уклали мир з поляками під Білою
Церквою, котрого миру вони вам певно не дотримають, як і після Зборовської
битви. А так підтримайте нас, не від'єднуйтеся від нас, як і ми від вас. Якщо
б ви щось суперечного нам від поляків довідались, дайте знати про все, а
тепер майте наготові ваших людей і військо, ми теж будемо поспішати до
вас; а ми, чого зможемо дістати, найменшою річчю будемо з вами ділитися,
так як і ви раніше ділились із нами. Якщо ж ви захотіли б відмовитися, знайте
про те, що це було б дуже недобре, бо тоді б ми на вас з нашою потугою обер-
нулися і ворожим звичаєм чинили б з вами; ні від чого не відмовляючись (?),
хоча за вашу заплату і задовільнення і ми також про заплату подумаємо, коли
й ви нам не будете відмовляти у цьому союзі. Зичимо вам на многії літа щас-
ливого здоров'я.

№ 7

1652, березня 2. – Ковель. – Лист коронного гетьмана М. Калиновського або С. «Ревера» Потоцького до короля Яна – Казимира

«Podjazd nasz wyprawiony Przyłuke wysiekl, a od językow z tego podjazdu przywiedzionych to afformatur. Chmielnicki sam w Czehrynie jest, Tymosz w Smiałej z żona resyduje. Uniwersały częste do pułkowników posyła, aby byli na wojnę gotowi, jakoż tylko już rozkazu dalszego czekają. Do Braclawia i Niemirówa trzy pułki od niedziel kilku przyszły; Braclawski, Umański i Kalnicki, w tych pułkach rachują ich piętnaście tysięcy. O ordzie to twierdzą, jakby za Humanem koczować mają, jako jej wiele, o tym nie wiedzą, aleś ja nie tuszę, żeby tego wiele być mogło. Kałmucka orda krymskim wzięła pod czterdzieści tysięcy стада i tak дадеce im dokuczyli, że aż han musiał przed nimi ustępować.»

(ДА в Кракові. –Ф. «Архів Сангушків». – № 67. – С. 525. Тогочасна копія. Тексту документа передує заголовок зроблений копіїстом «Punkta listu j. m. pana hetmana koronnego de data 2 marty z Kowla do króla j. m. pisanego», тобто «Пункти листу й. м. пана коронного гетьмана від 2 березня писаний з Ковеля до короля й. м.»).

Переклад

Наш відправлений роз'їзд вирубав Прилуку, а від «язиків», яких привів цей роз'їзд, ми дізналися, сам Хмельницький формує сили(?) у Чигирині, а Тиміш резидує з дружиною у Смілі. Часті універсали посилає до полковників, щоб були готові на війну, і вже тільки подальшого наказу чекають. До Брацлава і Немирова кілька неділь тому прийшли три полки: Брацлавський, Уманський і Кальницький, в цих полках нараховується їх п'ятнадцять тисяч. Про орду то твердять, ніби за Уманню має кочувати, а як її багато, про це не знають, але я не думаю, щоб ординців мало бути багато. Калмицька орда забрала у кримців близько чотирнадцяти тисяч стада і так сильно їм допекли, що хан аж мусив перед ними відступити.

№ 8

1652, березня (?) 6. – Лист коронного гетьмана М. Калиновського або С. «Ревера» Потоцького до короля Яна – Казимира

«Na drugiej radzie wojskowej tośmy urządzili, żeby wszystka jazda lekka podług infanteriej w. k. m. szła przeciwko nieprzyjacielowi w Ukraine. Wysłałem tedy do nich uniwersały, żeby pro die 15 p[rae]sentis pod Zasławiem stawali. A stamtąd, jako okazia poda, lubo ku Dnieprowi, lubo też ku Dnuiestrowi uderzyć.

Ordinatie pułków tych na te imprese zatrudnionych i które sie chorągwie przy infanteriej zostają, na osobliwej posyłam kartce. Sam consistentia (?) swoje myśle uczynić w Łucku, dla snadniejszego ztamtąd (strzeż Boże, pericu[lum] na to wojsko succursu. Dnia wczorajszego to mi od Kondrackiego przyniesiono, że w Popiele [...] dwa pułki na niego napadły i za łaską Bożą tak je gromił, że na mile trupem (jako on sam pisze) drogę usłał. Z Wołoch dają znać, iż poseł wielki a Rep. Venetia die 20 january w Konstantinopolu stanął, niewdzięcznie jednak przyjęty z tej przyczyny, iż

na pierwszej audieniej u wezyra wielkiego cathgorica odpowiedział, że Rpta nie chce inaczej, aby ten pokój stanął, tylko wroćcie nasze, a my wasze. Która declaratia (...) wezyr, trzeciego dnia kazał mu z Konstantinopela wyjechać, jakoż już infectis rebus wyjechał.

Do pana Kondrackiego posłałem, aby diem vigesima 2 da[ta] 3 ta[...] praesentis miał w obserwatiej i z swej strony uczynił następ na nieprzyjaciela, bo się ja w tych dniach spodziewam naszych z nieprzyjacielem rozprawy.

Nie było by od rzeczy (?), żebyś w. k. m. do kscia j. m. pana hetmana W. K. L. dać raczył pisanie, aby i on z strony swej uczynił jako na nieprzyjacielu impet».

(ДА в Кракові. – Ф. «АС». – № 67. – С. 525-526. Тогочасна копія. Тексту документа передує заголовок зроблений копіюстом «Z drugiego listu de data 6 – ta eiusdem», тобто «З другого листу від 6 того ж[місяця]»).

Переклад

На другій військовій раді ми ухвалили, щоб вся легка кавалерія згідно інфантерії в. к. м. йшла проти неприятеля в Україну. Тоді я вислав до них універсали, щоб 15 числа цього місяця вони стали під Заславом. А звідти, як буде okazія, вдарити або до Дністра, або до Дніпра.

Ординацію тих полків, котрі задіяні у цій справі і котрі хоругви залишаються при інфантерії, посилаю на окремому листку. Сам свою резиденцію (?) думаю вчинити в Луцьку, для зручнішого надання звідти війську (боронь Боже, у разі небезпеки для цього війська) допомоги. Вчора мені це від Кондрацького принесли, що в Пепелі [...] на нього напали два полки і з Божої милості наші так їх громили, що на милому трупом (як він сам пише) встелив шлях. З Молдавії повідомляють, що великий посол Венеціанської Республіки 20 січня став у Константинополі, однак був невдячно прийнятий через те, що на першій аудієнції у великого візира категорично відповів, що Річ Посполита не хоче, щоб цей мир настав, тільки поверніть наше, а ми ваше. Котру декларацію (...) * візир, і на третій день наказав йому виїхати з Константинополя, уже безрезультатно виїхав.

До pana Кондрацького я послав, щоб 22 чи 23 [...] цього місяця мав спостереження і з свого боку вчинив наступ на неприятеля, бо я цими днями сподіваюсь битви наших з неприятелем.

Не було б зайвим (?), щоб в. к. м. зволив дати лист до князя й. м. pana гетьмана ВКЛ, щоб і він з свого боку вчинив наступ на неприятеля.

№ 9

1652, березня 8. – Варшава. – Уривок з новини

«Z Warszawy de data 8 martij anno dni 1652.

Radbym co pociesznego de Republica oznajmić, ale trudno cieszyć [...]. Sejm się jeszcze nie zaczął, a już się skończyć powinien, vales sum.[...] Posłowie na górę nie przyszli, już się podobno ich nie doczekamy, aż na pożegnanie. Sprawa posłaników moskiewskich przeciwko obwinionym, którzy w tytułach carskich pobłdzili do constitutiej 1637, jako się wczora toczyła, długo by o tym pisać, zachowuję to sobie do ustnej da P. Bóg relatyw.[...] Jest jeden między niemi, co po łacinie dobrze

umie i po francusku, drudzy polski język dobrze rozumieją, owo apertissime bellum denunciant, gdy się im dosyć nie stanie.[...] Propositiā czynił od cara p. instygator koronny serio et in forma concludując, aby ci wszyscy na gardle et confiscatione bonorum byli carani.[...] Gwardia pana hetmana W. Ks. Lit., idąc za karetą, nastąpiła na czeladź pp. Działyńskich, raniono kilku, in tumultu okrzyk wielki i confusio, stąd w izbie poselskiej nalegają koniecznie pp. Działyński, aby sądzony był książę i niejaki Komorowski, chorąży, wielkomirski pułkownik, który aw-nimabat tumultum a jest posłem. Listów Chmielnickiego, które wczora ex infima et rusticissima plebe delecti oddali w senacie, jeszcze nie czytano».

(НБУ у Львові. – ВР. – № 2286. – Арк. 224-224 зв. – Тогочасна копія).

Переклад

3 Варшави 8 березня року Божого 1652.

Радий був би щось втішного Речі Посполитій повідомити, але мало втішного [...]. Сейм ще не почався, а вже має скінчитися, як ми передбачаємо.[...] Депутати нагорі не прийшли, вже мабуть їх не дочекаємось, аж на прощанні. Справа московських посланників проти звинувачених, котрі помилилися в царських титулах до конституції 1637, як вчора точилося, довго б про це писати, відкладу це до усної, дасть Господь Бог, реляції.[...] Є між ними один, що по латині добре вміє і по французькі, інші добре розуміють польську мову, взагалі цілком відкрито проголошують війну, якщо їм не буде досить.[...]Пропозицію чинив від царя пан коронний інстигатор поважно і відповідно до форми підводячи підсумки, щоб всі ці були покарані смертю і конфіскацією майна [...].Гвардія pana гетьмана В. К. Литовського, йдучи за каретою, напала на челядь панів Дзялинських, кількох поранено, в заворушенні великий крик і конфузія, через це в посольській ізбі рішуче наполягають пани Дзялинські, щоб князь був судимий і якийсь Коморовський, хорунжий, вількомирський поручник, котрий котрий надихав бунт, а є депутатом. Листів Хмельницького, котрі вчора були відібрані від підлого і хамського плебсу, віддали до сенату, ще не читано.

№ 10

1652, березня 11. Варшава. – Уривок з новини

«Z Warszawy d.11 martij [1652].

Dla contradictiej posła jednego z powiatu Upickiego wszystkie tractamenta corruerunt, nie dając rationem contradictionis protestował się. P. marszałek poselski od płaczu ledwie kilka słów pożegnał k. j. m.[...] P. wojewoda Potocki, kończąc swoje condolentiā, powiedział: «Bodaj z piekła nie wyjrzał, który causavit tantum malum.[...]»

Mirabilis vere annus, że k. j. m. buławę wielgą panu Sapiehy przyobiecał, nie Radziwiłłowej, hetmanowi litewskiemu, i że kanclerzowi litewskiemu, także Radziwiłłowi, województwa Mścisławskiego odmówił, faktie stąd wszczęły się i sejm zerwany, turbatorem bonorum consiliorum Bóg sprawiedliwy niechaj skarże».

(НБУ у Львові. – ВР. – № 2286. – Арк. 224 зв. – Тогочасна копія).

Переклад

«З Варшави 11 березня [1652].

Через контрзакид одного депутата з Упицького повіту всі угоди провалилися, не визначаючи аргументів контрзаходу протестував. Пан посольський маршалок від плачу ледь кількома словами попросився з к. й. м. [...] Пан воєвода Потоцький, висловлюючи свій жаль, закінчив такими словами: «Бодай з пекла не виглянув, той, хто спричинив таке зло. [...]

Справді дивний рік, що к. й. м. велику булаву обіцяв пану Сапізі, а не Радзівілу, литовському гетьману, і що литовському канцлеру, теж Радзівілу, відмовив дати Мстиславське воєводство, через це факції почалися і був зірваний сейм, а збурювача здоровоого глузду справедливий Бог нехай покарає».

№ 11

1652, березня 24. – Приписка до універсалу Б. Хмельницького від 24 березня 1652 р.

«To przysłał j. m. pan hetman polny koronny Kalinowski, napisawszy list do króla j. mci, prosząc, aby jako najprędzej sejm był złożony i obrona Rzeczpospolitej obmyślona»

Переклад

Це прислав й. м. пан гетьман польний коронний Калиновський, який написав лист до короля, просячи, щоб якнайшвидше був скликаний сейм і обговорена оборона Речі Посполитої.

№ 12

1652, березня 22. – Лист кримського хана Іслам – Гірея III до молдавського господаря Василя Лупу

«Wielmożny między monarchami pokołenia Messiaszowego, prześwietny między wybranemu sług Juzusowych, przyjacielu nasz, wojewodo wołoski, którego koniec niechaj będzie szczęśliwy, a przy tym z wysokiego tronu naszego to się wam oznajmuję, iż doniosło się tu do uszu naszych, że podróżnych tych, mianowicie, który z Białogroda puszczają się w te kraje, po drogach zabierają i rozbijają, czemuśmy doskonale długo wierzyć nie chcieli, aż kiedy Jały aga nasz budziacki, wyprawivszy do nas kilka ludzi z listami, których na Koczubeju (kilka pochanców wypadzy) rozbili i dwóch żywcem pojмали, ostatek ci, którzy uszli dwaj, czyli też trzej, tu do nas prosto przybywszy, taka nam dało o tym relatia, powiedając, że między temi rozbójnikami napół z polakami mieszała się wespół i wołosza, z kąd jako do polakow, tak i do wołoszy nie masz nic niepodobieństwa. Co się tedy tknie polakow, umyślnie Siarcz Demire, służe naszego, do was posyłamy, żądając, abyście nas wiadomemi uczynili, jezeli oni za dozwołeniem czyli też z swowoli swej dla zarywczey w pola wypadli, o co pilnie prosimy, abyście się o tym ciekawie wypowiedziawszy, prawdziwie nam i jako najdoskonalej oznajmili. Niech będzie Pan Bóg pochwalon, że wy nie ufając całe pactom z królem polskim zawartym, łecie, zimie i na każdy czas mamy zawsze wojska gotowe tatarskie, nohajske i wszystkie krymskie, którzy o wojnie z polakami ustawicznie prosząc, pokornie do Boga wzdychają. O czym wy sami lepiej wiedzieć możecie

i jeżeli pacta rozerwawszy wojsko przeciwko kozakom zaporowskim wyprawia, niechaj wiedzą o tym, iż nasi tatarowie zmiłują się nad ich duszami i owych tak zimie, jako i łecie ratować nie zaniechają. Niechajże o tatarskiej takiej przeciwko kozakom przyjaźni i miłości wiedzą o tym, w ostatku modlitwej Temu, Który jest drogą prawdy etc.

(ДА у Кракові. – Ф. «ЗП». – № 363. – С. 756. Тогочасна копія. Тексту документа передує запис, зроблений копіїстом: »Сорія листу хана кримського до господаря волослієго з Ясс де дата 22 марту 1652», тобто: «Копія листа кримського хана до молдавського господаря з Ясс від 22 березня 1652»).

Переклад

Вельможний між монархами покоління Месії, найсвітліший серед обраними слуг Ісуса, приятелю наш, воєводо молдавський, кінець якого хай буде щасливий. А при цьому з високого нашого трону повідомляю вам, що до наших вух дійшло те, що на тих подорожніх, особливо тих, які з Білгороду вирушають у ці краї, на них на шляхах нападають і громлять. Ми цьому довго не хотіли вповні довіряти, доки наш буджацький Яли-ага не відправив до нас кількох людей з листами. На них на Кочубеї напало кілька поганців, розбили їх, двох взяли живцем, а двоє чи троє тих, які втекли, прийшли просто до нас і таку нам дали про це реляцію, кажучи, що серед цих розбійників половина була поляків, а половина молдаван, і це достовірно як щодо поляків, так і молдаван. Що стосується поляків, то ми спеціально посилаємо до вас нашого слугу Сярч Деміре, прагнучи, що він нас повідомив, чи вони з дозволу чи зі своєї сваволі задля розбою (?) вийшли в поля, про це дуже просимо, щоб ви про це докладно і правдиво розповіли і якнайкраще повідомили. Хай буде похвалений Господь Бог, що ми (?), не довіряючи цілком договору, який було укладено з польським королем, влітку, взимку і кожного часу маємо завжди готові татарські, ногайські і всі кримські війська, котрі постійно просять про війну з поляками, покірно звертаючись до Бога. Про що ви самі ліпше можете знати і якщо [поляки], розірвавши договір, відправлять військо проти запорозьких козаків, хай знають про те, що наші татари змилюються над їхніми [козацькими] душами і їх чи то влітку, чи то взимку рятувати не занедбають. Хай же про таку татарську щодо козаків приязнь та милість знають, насамкінець молитвами Тому, Котрий є дорогою правди [доручаємо] і т. д.

№ 13

1652, березня 22. – Крим. – Лист кримського візира Сефер Казі-агі до молдавського господаря Василя Лупу

«Punkcie przyjaźni, przy władzie miłości szczerzy i miły przyjacieleu moj, przed którego obecność niezliczone oddawszy pozdrowienia, to wam szczyrego affectu naszego oznajmujemy, iż lubo nas te częste wiadomości dochodziły, iż z Białogróda jadących, po drogach rozbijają, przecie ja długo i sam nie wierząc, pana swego, najajśniejszego hana jeo mci, tym turbować nie chciał, na pewniejszą czekając wiadomość, aż kiedy Jały aga budzacki, wyprawiwszy w pilnych sprawach kilka ludzi do hana jeo mci, których na Koczubeju rozbiwszy, taką nam o tym dali relatia, że

między tury zbrojnikami i polakami zarówno mieszały się i wołochowie, o których my nie wąpiemy, także żeby to za wasza wiadomością było, nigdy nie rozumiemy, raczej tak trzymamy, że kupa swawolnych polaków, w pole wypadły, to sprawiła, jednakże jeżeli to z jakiego dozwolenia czyli też jako opryszkowie dla zdo- byczy i kradzieży wypadli umyślnie. Siarcz Demire do was dla wiadomości po- syłamy, pilnie prosząc, abyście rzetelnie i doskonale wywieźdźawszy się i jeżeli się na swawolnych jakich wołochów pokaże, nich nie odwłoczna sprawiedliwość uc- czynili, a jeżeli też na polaków, tedy z jakiego dozwolenia czyli też z jakiej przyc- zyny, doskonale i prawdziwie racie nam oznajmić. My z łaski Bożej bynamniej się nie turbujemy, że nam król polski paktów nie dotrzymuje, a jeżeli się tym szczyci i w pychę podnosi, że wojsko nasze raz dało się wesprzeć, przez co 30 albo 40 tatarów tam się zostało, tedy tu w niewoli dyszy, a oprócz tego kiedy potym, to jest pod Biała Cerkiew na kozaków przyszli, tego pogaństwa ze trzy, ze czterysta tego zgi- neło, którzy teraz w ciężkości u tatarów zostawają niewolnikami, niech P. Bog bądźnie pochwalon, że my ich pokój bynamniej nie trwamy, jako tatarskie, nahajs- kie wojska z duszę pragną wojny z polakami, wam o tym oznajmować nie potrzeba, teraz i sobie odpoczywają i konie tuczą gotowemi i będąc łecie i zimie i na każdy czas nic więcej nie pragniemy, tylko aby P. Bog wojsku naszemu, jako prawdziwie musulmanskemu, błogosławił i jeżeli oni nam winnego haraczu nie oddadzą, na ten czas my się też P. Boga polecamy, w ostatku modłitwy Temu, Który jest drogą prawdy.

(Na margines). Ukochany przyjaciu mój, możnali rzecz nie żalować jednego posłańca z swoich, przez którego byś o tym polakom oznajmił, i jeżeli by sobie z nami zyczyli pokoju, tedy ludzi tych, których Jały aga do najjaśniejszego hana jeo mci wyprawił i z końmi ich niech odesła, tu dopiero poznać będzie ich przeciwko nam przyjaźń, dla czego prosimy was, abyście umyślnie w tej sprawie kogokolwiek z swoich do nich posłali, a jeżeli to oni nam odmówią i zabranych wieźmiów nie posła, my się tym bynamniej turbować nie będziemy etc, etc.

(ДА у Кракові. – Ф. «ЗП». – № 363. – С. 756. Тогочасна копія. Тексту доку- мента передує запис, зроблений копіїстом: «Сопія листу од Сефер Газу аґи до гос- родара волосліґо де дата з Криму 22 марту 1652», тобто «Копія листа від Сефер Газу аґи до молдавського господаря під датою з Криму від 22 березня 1652». Приписка позначена копіїстом словом «На марґинесіє» і далі йде текст почи- наючи від слів, «Укочану...»).

Переклад

Щодо приязні, то ми при владі любові, щирій і милий мій приятелю, якому ми віддаємо численні поздоровлення, повідомляємо про наш щирій до вас афект, хоча до нас і доходили часті відомості про те, що тих, хто їде з Білгорода, громлять на шляхах. Однак я довго й сам цьому не вірив і свого пана, найяснішого хана його мость, не хотів цим турбувати, чекаючи на до- стовірнішу відомість. І ось буджацький Яли-ага відправив до хана його мость у невідкладних справах кількох людей, а їх розгромили на Кочубеї. [Ті, хто врятувався], дали нам про це таку реляцію, що між цими розбійниками і по- ляками у рівній мірі замішані й молдавани, про котрих ми не сумніваємося,

що це було з вашого відома. Ми цього ніколи не зрозуміємо і швидше тримаємося такої версії, що це вчинила купа свавільних поляків, яка вийшла в поле. Однак важливим є: чи вони це вчинили напад з якогось дозволу, чи як опришки задля здобичі та крадіжки. Тому умисно посилаємо до вас для відомості Сярч Деміре, дуже просячи, щоб ви ретельно і досконало довідалися і якщо слід поведе до якихось свавільних молдаван, то щоб вчинили скорий суд, а якщо до поляків, тоді звольте нам досконало і правдиво повідомити: з якого дозволу чи якої причини вони це вчинили. Ми з Божої милості принаймні не турбуємося тим, що польський король не дотримується договору з нами, а якщо він тим пишається і гординю підносить, що наше військо одного разу дало себе розбити, внаслідок чого 30 чи 40 татар там залишилися, тоді тут в неволі [більше поляків] дихає, а крім цього потім під Білою Церквою на козаків прийшли, тоді цього поганства згинуло там триста чи чотирьох, котрі тепер у тяжкості залишаються невільниками у татар. Хай буде похвалений Господь Бог, що ми за їхній мир ніскільки не тримаємося, татарські і ногайські війська щиро прагнуть війни з поляками, вам про це казати не треба, тепер і собі татари відпочивають і, годуючи коні, тримають їх готовими до походу чи влітку, чи взимку, чи кожного часу. Ми нічого більше не прагнемо, тільки щоб Господь Бог нашому війську, як щиро мусульманському, благословив і якщо вони нам належного харчу не віддадуть, тоді ми теж покладемося на Господа Бога. Насамкінець молитви Тому, Котрий є дорогою правди і т. д.

На маргінесі. Коханий мій приятелю, не пожалій одного посланця зі своїх, через якого б про це повідомив полякам, і якщо б вони з нами зичили миру, тоді б тих людей, яких Яли – ага відправив до найяснішого хана його мості і з кіньми, хай відошле, з чого саме можна було б пізнати їхню приязнь щодо нас. Для цього просимо вас, щоб умисно у цій справі ви послали когось із своїх до них, а якщо вони нам відмовлять і захоплених в'язнів не пошлють, ми цим принаймні не будемо турбуватися і т.д., і т.д.

№ 14

1652 (або 1653), березня 23. – Уривок з листу любовицького старости до невідомого

«Chmielnicki posłał wojska swego do Czerkas na pomoc 1000 kozaków, młojców dobrych, sprawnych i musztrowanych, a to jest wyraźnie contra pacta; co za tym nastąpić może, nie wiemy».

Переклад

Хмельницький послав свого війська до Черкас на допомогу 1000 козаків, молодців добрих, справних і муштрованих, а це є виразно проти договору; що за цим може настати, не знаємо.

(Ч. – ВР. – № 147. – С. 79-86. Копія кінця XVIII ст.).

1652, березня 23. – Брацлав. – Лист польного коронного гетьмана
М. Калиновського до короля Яна Казимира

«Najjaśniejszy etc.

Zwyczajna chłopskiej zdrady swawola (*пропуск в тексті – Ю. М.*) hetmana zaporozkiego niestateczność urosła na Zadnieprzu niemało mieszaniny. Lubo bowiem p. miecznik braclawski, brat mój, w Niżynie i poblížszej Czernihowszczyźnie spokojnie z pułkiem osiadł, w dalszej jednak Czernihowszczyźnie i za Umajem (*має буму «Udajem»- Ю.М.*) pułki p. Machowskiego i p. wojewodzicza, który ode mnie do hetmana zaporowskiego w sprawach Rzeczypltej posłani, te stanowiska umówili byli, do których według uniwersałów i przystawów jego poszli, kłótnie zażyli i zażywają. Albowiem p. wojewodzicz, za temiż uniwersałami i przystawami, z pułków stanowiska swoje osiadłszy, spokojnie bez żadnego stanowisk bronienia w Wiśniow[we]zczyźnie za Umajew (*має буму «Udajem»- Ю.М.*) z nagłej odmiany od zbuntowanego pospolstwa, i skupionego hultajstwa z stanowiska swego wyparty i pułkowe chorągwie wyciośnione: znak pułkowy p. starosty żytomierskiego, w odpięciu takowej swawoleństwa potędze, w towarzystwie czterech, i czeladzi pobitych rannych i rozgromionych pod kilkadziesiąt, szkodę poniosł. A pana Machowskiego pułk wzbranianiu do Rumna na stanowiska jeszcze zażywa controversy i mieszaniny. Gdy się ta kłótnia z pułkiem p. Wojniłowicza i znakami stała, concurrent ledwo nie oraz obie do mnie skargi zza Dniepra, taka tej kłótniej jaką wyżej namienił, relatią, a od hetmana zaporowskiego na p. Wojniłowicza, ale żeby miał wszędzi między miasta pułku Przyłuckiego, kozaków w pień scinać, i registr pobitych kozaków przysławszy, a o inqisitią żądając, swoich pohamować obiecując, a też ode mnie żądając. Taka jest stateczności hetmana zaporowskiego próżba, że dawszy do aprohensiej stanowisk uniwersały i przystawów, znowu listem prywatnym burzy swawoleństwo, którego przeciwko przysiędze, przeciwko wszelakiemu bezpieczeństwu nesarius ausus. Comput registrowy podawszy wypisków, od poddaństwa i statu broni, do naszych z ofertami dotrzymania pokoju a do swoich z poduszczeniem do złęgo pisania daje, i jakoby sub umbra wszystka źle się dzieje. A w k. mc z terazniejszych alterracyj zadnieprskich, i z tych różnych pism ode mnie przysłanych łatwo zrozumieć możesz. (...) * tedy takowych alteratij wiadomości zarazem do hetmana zaporowskiego wyprawuje, żal ten opowiedziawszy na inqisitią chętnie podawam, skarać winnych za dowódem obiecuje, tegom po hetmanie zaporowskim potrzebuję, upewniając, że ja rycerstwo za karą strzymam, żądając, aby i on toż uczynił. Do j. m. p. wojew. kijowkiego pisanie moje zarazem posyłam, aby ex munere officij sui na inqisitią do rycerstwa subjecta idonea in locum delicti zesłał, jakoby ten ogień krwią w tej kłótni winnych był zagaszony. Do p. Machowskiego co raz daję pisanie moje, aby poki stać może spokojnych do uśmierzenia takowych mieszanin sposobów pacificował się znoszenia, w trzymaniu ostróżności i skromności zostawał (tu dwa wirsze nie czytelne)* przesyłając wiadomość p. starości żytomierskiemu, aby bez huku i poruszenia przewozy i promy miał in sua dis-

* Слова в дужках вписані копіїстом.

retione et custodia przypominam w. k. mści wojsko W. Ks. L. do Nowogródka i Sosnice pisarzów posławszy, na ordinans j. m. p. hetmana W. Ks. L. czekając, nie przeprawuje się, posyłam do nich, nie wiem, co za effect pisania mego będzie. Ponieważ p. miecznikowi takową dałem deklaracją, aby z tamtym wojskiem całe o wszystkim się znosił. Jeżeliby jednak przeprawiał się w Nowogródzczyźnie zbraiał, ponieważ w głębszej Ukrainie zadniepskiej do zaciągnięcia chłeba trudniej, i już się krwią obłał, żeby ex re capiendo consilium na tamto wojsko chłeba mógł zasiąść. Te wszystkie wiadomości w. k. mści bez przesady genuine defero. Abyś w. k. mści (...) * wysoką uważywszy bacnością dalszą securitatem i bezpieczeństwo ojczyzny naszej obmyśliwał. Bo jeżeli się zewsząd sposobioną przez te czasy chytrnością i conspiratiej przez nieuczynienie szczęśliwego skutku consultaty sejmowych nie ma, i bez supplementów zostaje: jako zadnieprskie sekundować wojsko, tak i tu sciane z czoła od nieprzyjaciele i od pól, firmo ex praesidio nie mała uroście difficultas. Egestati wojska subvenire, patrząc na dalsze czasy zatrzymania jego sposobu innego nie może się wynaleść, ponieważ ta niespokojna głowa hetman zaporowski w wydaniu chłeba tego tak w Zadniepskiej jako i w tutecznej Ukrainie variatiami coraz odmiennymi czas zwłoczy, tylko supplementować wojsko, chłeba rozdaniem w Polsce, albo raczej wybieraniem za assignatiami z łanów karmowych pieniędzy przez towarzystwo. Hetmana zaporowskiego ze wszystkim Wojskiem w. k. mści Zaporowskim przez częste z nim conversatie, w confidentiej gruntować dotrzymaniem pokoju, od w. k. mści i Rzptej dalszą łaską zatrzymywać i aby ten pokój sprzysiężony spólnie upiastować chciał omni racione persuadować; koło czego wszystkiego nim declaratia woli w. k. mści przydzie, z powinności mojej usilnym będę chodzić pieczołowaniem i na obie stronie, zatym coraz o trzwogach o gotowości wojska kozackiego, na jakąkolwiek imprezę ponowami intentum osse, et eventu dalsze akomodować consilia a o wszystkim genuine w. k. mści, p. m. m., dawać znać, jedyna a zwyczajna starania mego nie ustawać będzie piecza. Majestatowi w. k. m., p. m. m., oddaje posług moich uniżoności etc.

(НБУ у Львові. – ВР. – № 2286. – Арк. 226-227. – Копія XVIII ст. Тексту документа передує запис, зроблений копійстом: «1652 martij. Copia listu pana hetmana polnego do króla jeo mości z Braclawa d. 23 martij 1652», тобто «1652, березень. Копія листу пана польного гетьмана до короля його мості з Брацлава 23 березня 1652»).

Переклад

Найясніший і т. д.

Звичайна селянської зради сваволя (*пропуск в тексті – Ю. М.*) запорозького гетьмана нестатечність породила на Задніпрю немало замішань. Хоча п. брацлавський мечник, мій брат, у Ніжині і близькій Чернігівщині спокійно осів з полком, однак в дальшій Чернігівщині і за Удаєм полки п. Маховського і п. воєводича, котрі від мене були послані до запорозького гетьмана у справах Речі Посполитої і про ці місця постою умовились, до котрих пішли згідно з його універсалами і приставами, зазнали і зазнають конфліктів. Хоча п. воєводич, за цими ж універсалами і приставами, з полками свої місця постоїв осівши, спокійно без жодного становищ боронення у Вишневецьчині за Удаєм

з раптової переміни збунтованого посполства, і зібраного гультайства з свого становища витіснений і полкові хоругви витіснені: полковий знак п. житомирського старости, у відбиванні такої потуги сваволенства, в товаристві чотирьох і кількох десятків вбитих, поранених і розгромлених челядників, зазнав втрат. А пана Маховського полк через заборону йти до Ромна на місця постою ще зазнає контрверсій і замішань. Коли ця колотнеча з полком п. Войнилівича і знаками стала, ледве не одразу прийшли обидві до мене скарги зза Дніпра, таку цієї колотнечі, як вище подав реляцію, а від запорозького гетьмана на п. Войнилівича, але щоб мав всюди між містами Прилуцького полку, козаків доценту рубати, і реєстр вбитих козаків приславши, а слідства вимагаючи, обіцяючи своїх погамувати, а такого ж від мене вимагаючи. Таким є статечності запорозького гетьмана прохання, що давши до зрозумінн становищ універсали і приставів, знову приватним листом бунтує сваволенство, котрого нечестивий задум проти присяги, проти всілякої безпеки. Подавши компут реєстрових випищиків, боронить (їх) від підданства і становищ жовнірів, до наших з пропозиціями дотримання миру, а до своїх дає листи з підбурюванням до злого, і ніби негласно все зле діється. А в. к. мость з нинішніх задніпрських порушень, і з цих різних листів від мене присланих легко можеш зрозуміти. (...) * тоді таких порушень відомості зразу до запорозького гетьмана направляю, цей жаль розповівши, на слідство охоче подаюся, скарати винуватих за доказом обіцяю, цього ж вимагаю від запорозького гетьмана, запевняючи, що я стримаю рицарство карами, жадаючи, щоб і він це ж вчинив. До й. м. п. київського воєводи свій лист зразу посилаю, щоб відповідно до своїх урядових обов'язків на слідство до рицарства на місце для розслідування послав (?) послав, ніби цей вогонь кров'ю винних в цій колотнечі був загашений. До п. Маховського щоразу даю свої листи, щоб поки може стати спокійних способів для приборкання таких колотнеч умиротворював зносини, у триманні обережності і скорості залишався (тут два рядки не прочитуються) * пересилаючи відомість п. житомирському старості, щоб без шуму і пересувань (війська?) переправи і пороми мав у своїй охорозі (?) нагадую в. к. мості (що) військо В. кн. Л. до Новгороду (-Сіверського) і Сосниці пославши писарів, за наказом й. м. п. гетьмана В. кн. Л. чекаючи, не переправляється, посилаю до них, не знаю, що за ефект буде від мого листа. Оскільки п. мечникові таку я дав декларацію, щоб з тим військом цілком про все зносився. Однак якщо б переправлявся в Новгородщину, забороняю, бо у глибшій Україні важче здобути хліб, і вже облився кров'ю, щоб у справі на те військо міг здобути хліба. Ці всі відомості в. к. мості без перебільшення правдиво звітую. Щоб в. к. мость (...) * високим взявши до уваги пильність подальш безпеку нашої вітчизни обдумав. Бо якщо звідусіль застосована протягом цього часу хитрість і конспірація через невчинення сеймових консультацій не має щасливого результату, і без підкріплень залишається: як задніпрському війську помагати, так і тут (...) * з чола від неприятеля і від поль, під міцним захистом не мали

* Слова в дужках вписані копіїстом.

збільшитися труднощі у потребі підсилити військо, дивлячись на дальші часи його затримання іншого способу не може винайти, бо ця неспокійна голова запорозький гетьман у виданні цього хліба як у задніпровській, так і в тутешній Україні щоразу іншими варіантами тягне час, тільки підкріплюючи військо, розданням хліба у Польщі або швидше вибранням за асигнаціями з кормових ланів грошей товариством. Запорозького гетьмана з усім Військом в. к. мості Запорозьким через часті з ним переговори у впевненості ґрунтувати дотриманням миру, від в. к. мості і Речі Посполитої дальшою милістю затримувати і щоб цей присягнутий мир спільно хотів пестувати і всіма способами переконувати; коло чого всього поки декларація волі в. к. мості прийде, з моєї повинності посилено буду ходити старанням на дві сторони, затим щораз про тривоги про готовність козацького війська, на будь – який тиск поновами бути уважним (?) подальші наради акомодувати, а про все правдиво в. к. мості, п. м. м., даючи знати, єдина і звичайна мого старання не буде припинятися турбота. Маєстатові в. к. м., п. м. м., віддаю пониженість моїх послуг і т. д.

№ 16

1652, березня 26 (16). – Чигирин. – Лист І. Виговського до переяславського підстарости Речі Посполитої

«Według możności mojej postrzegam tego, aby ni w czym intratom jaśnie wielmożnego j. m. p. chorążego koronnego, meo m. p., nie było przeszkody. A że za częstemi i gęstemi unwersalami j m. p. hetmana Wojska j. k. m. Zaporozkiego zwykłego nie oddają posłuszeństwa za przeszkodą niektórych kozaków, wyrozumieć teraz w.mś., mój m. pan, raczysz z uniwersalu tego, który przez czeladnika p. Tetere posłałem. I jeśliby pułkownik nie chciał onych (...)*, któremu kazano, jako najprędzej Czehryna bieżać, a tym krwie niewinnej przeliwców kazano ex nunc szyje poucinać i pomocników ich, jeśliby tego nie uczynił, racz w. ms., mój m. pan, mnie uwiadomić, bo po dwa kroc do niego o to pisano, o co w. m., m.m.pan, w liście swoim zmiankował, wszystko w tym uniwersale wyrażono, kwitów ani rachunków, widzi Bóg, nie masz. Posłaem za Dniepr wszędzie czeladzi i podpiska swego, żeby mi dostali, jeżeli będą, pewnie w. m., mmu m. panu, nie odmowie. Teraz, na com się mógł zdobyć, pare ogonów i dziesiątek strzał tureckich w. m., mmu m. panu, posyłam i sobola, jakiego miałem, w dalszy czas w czym mogę się w. m., mmu mć. panu, przysłużyć, chętnie rad. Tureckiego konia, jeśli w. m., m. mć. pan, każesz sprzedać, przedam, bo mi się kupce znajdują, a jeżeli ni, racz mi w. m., m. m. pan, oznajmić. Przy tym wolne moi usługi oddaje łasce w.m., meo m. pana.

W. m., meo m. p., całe życzliwy brat i sługa Jan Wyhowski.

Dat z Czehryna 16 marty a(nn)o 1652».

(АГАД. – Ф. «А3». – № 2897. – С. 221. – Оригінал завірений особистим підписом І. Виговського. Друга половина листу, від слів «Тераз на сот...» до підпису «w. т., тео...» закреслені хрест – навхрест, ймовірно адресатом. Опубліковано: Мицик Ю. З дипломатичної документації Б. Хмельницького та І. Виговського // Національний університет «Києво-Могилянська Академія». – К., 1999. – Т. 14. Історія. – С. 106).

Переклад

Згідно з моєю можливістю постигаю того, щоб ні в чому інтратам ясновельможного й. м. п. коронного хорунжого, мого м. п., не було перешкоди. А що за частими й густими універсалами й. м. п. гетьмана Війська й. к. м Запорозького звичайного не віддають послушенства через перешкоди з боку деяких козаків, тепер зволиш зрозуміти в. м., мій м. пан, з цього універсалу, котрий послав через челядника п. Тетері. І якби полковник не хотів цих (...)*, котрому наказано, якнайшвидше до Чигирина мчати, а тим, які пролили невинну християнську кров, наказано тут же відрубати голови і їхнім помічникам, а якщо б цього не вчинив, зволь в. мость, мій м. пан, повідомити мене, бо двічі до нього було про це писано, про що в. м., м. м. пан, у своєму листі згадував, все висловлено у цьому універсалі, ані квитів ані рахунків, бачить Бог, не маєш. Я послав за Дніпро скрізь челядь і свого підписка, щоб мені дістали, якщо будуть, певно в. м., моєму м. пану, не відмовлю. Тепер, на що міг здобутися, пару хвостів та десяток турецьких стріл в. м., моєму м. пану, посилаю і соболя, якого мав, у подальшому чим можу послужити в. м., моєму м. пану, охоче послужу. Турецького коня, якщо в. м., м. м. пан, накажеш продати, продам, бо зараз у мене купці знайдуться, а якщо ні, зволь мене в. м., м. м. пан, повідомити. При цьому мої покірні послуги віддаю милості в. м., мого м. пана.

В. м., мого м. п., цілком зичливий брат і слуга Іван Виговський.

Дано з Чигирина 16 березня 1652 року.

№ 17

1652, травня 2. – Біла Церква (?). – Лист білоцерківського підстарости (?) до свого пана з «інтрагою» Білоцерківського староства

«Intrata z starostwa Białocerkiewskiego 1652 diebus maj w samę prawie mieszaninę brana.

Białocerkiewscy arendarze ratte tylko pierwsza, która pro die 25 marty już dawno minęła, z. 3 000 dali. A tej, która d. 24 juny nie długo przypadnie, dać się jej zbraniją, dając te przyczyny, iż młyny miejskie jeszcze w nowembu porwane, dokąd nie naprawnie; iż wielkie szkody w szynkach od kozaków mają mowsrecek (*) słodowych, których na sto mirok (?) pokazali szkody, kozacy nie dają browarów, słodowien dotąd nie wracają. Z myta pożytków nic a nic nie biorą, gdyż się jedni kozactwem, drudzy pańskiemі piszą (?) od nas (?) instantaу.

Sreniawski i Bojasecki arendarz, od którego pro die 5 marty przypadała ratta oddać z. 4 000, nie oddał, tylko z. 1700, dając te przyczyny, których nijak mi jeszcze było do prawdy przywozić, że sama Bojarka przez przeszkodę kozaków, częstem wchodzeniem, a nieposłuszeństwem chłopów (...) *cia arendy, nie uczynili mu trzeshet złotych do (...) * , podobne i w Sreniawie obicując pokazać prz[yczynę].

Kamiennobrodski arendrsz, ten, któremum był arendował młyny i (...) *centia tameczne, gdy się dowiedziało o odjeździe moim, a rozumijąc, że jej nikt nie weduje (?), porzucił arendę; alie terazyszy; których kanonistów (?) by trzeba i wzięli i naswe (?) i złotych disatyścia spełna, bo tamten miał dać z. 1500, chętnie podrobili, i teraz ratte, którą na średopoście wywedzie i już minęła, z. 100 spełna dopłacili za to samo

deffalkaty prosząc, że i ni dom (?), syn kozacki, arendarski czas nienależy odjął, o co jako i o wielie inszych ponowu teraz nie masz.

Lebomerscy arendarze, którym pro die 19 febr. przypadała ratta, oddali byli do rąk p. Łabeciowych sub datta d. 29 marty z. 2 000 spełna, a registrem wydatku om (?) złota do Połonnego z. 395 ukazali. Teraz tylko residuum tej ratty z. 605 dali; ci także jako i inszi, na kozaki skarżą, ale jako wszendy, tak i tam pod ten czas, trudno mi co począć.

Suchodolscy arendarze, ktorem pro d. 24 juny oddać zł. 750 będzie przypadała ratta, także utyskujesz (?) bardzo, że im młyny popsowała woda. Chłopi co lepszy, w kozactwo wpisani; czynszów nie wydali, posłuszeństwa nie masz.

Kalnebołota i Nieberybies dałem był p. Skaczewskiemu, do rąk wiernych calie, aby iż to tam jako i Constantynhorod, w Ukrainie samej: do tego kozacy nie tutecz[n]ym, a kilkakrot zbiegać stamtąd musiał, co i teraz tak jest. Kozacy tameczni prawie we wszem rządzą i sami wszystkie trunki na wyszynk dawają (bo i jednej kwarty (...)* m. pana (?) gorzałki nie mógł uszynkować) tedy, poczawszy a die 10 9bris in anno 1651, ledwie zł. 634/10 wszystkiej intraty tam zebrał, z której ekspensy zł. 47 ukazawszy słusznej oddał z. 587/10.

Potrzeba tedy uważać to sobie w. m., m. m. panu, że sam deffalkat potrzeba, a w. m. m. panu, zasiać sposobu takiego, jakoby przecie ta intrata w. m., dobrodzieju memu, naprawić się mogła. A ja nie widze inszego, tylko abyś w. m. m. pan, bo i ś. pamięci dobrodziej, toż czynił, chot był święty pokój i p. pułkownikowi tutecznemu, p. Czarnieckiemu, co rok zł. 2 000 dawał; zechciał w roku j. m. p. hetmanowi W(ojska) j. k. mści Zaporowskiemu zł. 1 000 dawać, a p. Wyhowsdkiemu zł. 500 także. Na co, gdy wola ks. m. pana przystąpi lubo w to lepiej w. m. m. pan, potrafić sam możesz, ale żem trochy tamecznych poswiadom obrotów, považam się, jako do tego przystąpić, podać taki sposob.

Naprzód, list takowy napisać by do nich, widząc, że starostwo wszystko za samym nieposłuszeństwem, a przesz(k)odą towarzyszków Wojska Zaporowskiego niektórych, na nic przychodzi, pogotowiu Kalnebołota nie uczynił by i sta złotych dotąd, tedy zalecam to w. m. i proszę, aby w. m. (do którego posyłam swój list credensowy), bywszy u p. hetmana Wojska j. k. mści Zaporowskiego i mój oddawszy mu pokłon, a opowiedziawszy fortunę wycienioną swoje, imieniem moim, prosył j. m[c]i o to, aby setnia Kalnibołocka do pułku Białocerkiewskiego przyłączona była i aby z ramienia swojego, któreby powagą samego j. m. p. hetmana był do wszystkiego, co słuszna i naleść będzie w. m. samemu i namiestnikom w. m. pomocnem. A za te j. m[ć]i pokazane łaskę offiaruj mu w. m. na rok każdy z. 1 000 pewny, ktoby i zaraz na ten rok, racz mu oddać, proszę. A zaś względem p. Wyhowskiego, to bym ja nabuł (?) p. hetmanowi, ten swój list ukazać, radziłbym i proszę, aby pod tem punktem hetmańskim nie był wspominiy, ale aby w. m., m. m. pan, punkt jaki, lubo w gospodarstwie lubo o czym inszym do mnie napisać rozkazał, a dopiero tem punktem gospodarstwa, albolu też inszem wspomnieć go tak raczył. Pomniąć i to, że je. mć. p. Wyhowski do każdej sprawy swoją pracą się przykłada, tedy i temu, zachęcając go w życziwość ku sobie, offiaruję z. 500 teraz i na każdy rok, że go będę dochodziły, racz ślubować za mię, aby tylko chciał, bydz w. m., ile w słusznych rzeczach pomocnem i życziwym zawsze.

List zaś credensowy taki:

Mając wiadomość od p. podstarościęgo mojego, iż dotąd mało mu co z starostwa Białocerkiewskiego korzyscy przychodzi, różnem[i] przyczyny opisując tego. Dla tego ż tego samego posełam, w. m. n. pana prosząc, abyś mu i ucho dał wolne i we wszystkim, com mu ustnie rozmówić z w. mć., mym m. panem, złożył, doskonale wierzył; chcąc mi swojej i mój m. pan, jako ś. pamięci ojcu mojemu, dotrzymać przysiahu, która i ja w. m., m. panu, offiarując zawsze, pilnie etc.

Pilnie też tedy w. m., dobrodzieja mego, proszę tak względem deffalkat, jako i p. Chmielnickiego, zabiegu przyjaźni o instructią w. m. pilne a prędką, bo reszty P. Bóg te trwogi z łaski swej usmierzył, najpierwej by mi p. hetmana zabiegać potrzeba.

In summa p. Sasim (?) odebrał wszytkiej summy z. 7592/10; którą wszytka zupełną w. m. panu mojemu posyłam, nic sobie nie zostawiwszy, okrom, com wziął złotych czterysta za konia i kwit p. Sasimowi (?) dałem.[...]»(*дали йде список залежних селян ряду сіл Білоцерківщини з вказівкою повинностей, які кожен має понести і чиншів, які кожен має віддати – Ю.М.*).

(ДА у Кракові. – Ф. «АС». – № 144. – С. 1-4.- Тогочасна копія. Опубліковано в перекладі українською: Мицик Ю. Невідомий інвентар Білоцерківського староства 1652 року//Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI-XVIII ст. – К., 2000. – С. 207-237).

Переклад

Інтрата з Білоцерківського староства року 1652 другого травня, яку брали уважай в саме замішання.

Білоцерківські орендарі тільки на перший внесок, час якого 25 березня вже давно минув, дали 3 000 зл. А того, час сплати якого невдовзі, тобто дня 24 червня, скоро виповниться, їм забороняють давати, посилаючися на ту причину, що млини, зруйновані ще в листопаді, досі не відремонтовані; що від козаків чиняться великі шкоди шинкам, мають солодових мірочок (?), котрих на сто (...) * виявили шкоди; козаки не дають броварів, солодовен досі не повертають. З мита прибутку зовсім нема, а нічого і не беруть, бо одні козацтвом, а інші панськими пишуться (?), від нас (?) інстанцією.

Орендар сенявський і боярський, від котрого на 5 березня припав внесок віддати 4 000 зл., не віддав всіх цих грошей, а тільки 1 700 зл., подаючи ті причини, правдивість яких я ще не перевірів: що сама Боярка через перешкоди козаків, котрі часто сюди приходять, через непослушенство селян (...) *, оренди, не дали йому і трьохсот злотих до (...) *; приблизно таку ж обіцяють показати причину і в Сеняві.

Кам'янобродський орендар, той самий, котрому я був орендував млини і (...) * тамтешні, коли довідався про мій від'їзд і розуміючи, що її (*оренду – Ю.М.*) ніхто не дасть (?), покинув оренду; але тепер (?) треба було б кантоністів (?) взяти на себе, злотих десяту частину (?) дасть, а цей мав дати 1 500 зл. Охоче подрібноли (*внесок -? – Ю. М.*) і тепер його який мав бути на середину посту і час його вже минув, сплатили 1 000 зл. сповна заплатили за то само, просячи дефалькації (...) * козацький орендарський немалий час відняв, про що, як і про багато інших, новин тепер немає.

Любомирські (?) орендарі, котрим на 19 лютого припало сплатити внесок, віддали до рук п. Лабєціових 29 березня 2 000 зл. повністю, а по реєстру видатків збіжжя до Полонного на 395 зл. вказали. Тепер тільки резидіум цього внеску 605 зл. дали; ці, також як і інші, скаржаться на козаків, але як і скрізь, там і там в такий час важко мені щось починати.

Суходольські орендарі, котрим на 24 червня припадало сплатити внесок у 750 зл., також дуже нарікають (?), що їм вода розірвала млини. Селяни, що найкращі, вписані в козацтво; чиншів не дали, послушенства нема.

Кальниболото і Неберибіс я дав пану Скачевському, до вірних рук цілком, аби там так це вчинив, як і Константиноград, в самій Україні. До того ж козаки, не в місцевому полку (*бунтували -?-Ю.М.*), він кілька разів звідти мусив тікати, що й тепер так є. Тамтешні козаки вважай всім керують і самі всі напої на шинок дають, бо і жодної кварти горілки для м. пана не міг ушинкувати тоді; а почавши 10 листопада 1651 року, ледве зібрав там всієї інтрата на 634, 10 злотих, з котрої слушної експензії показавши 47 зл., віддав 587, 10 зл.

Треба тоді взяти собі до уваги в. м., м. м. пану, що сам дефалькат треба; а в. м., м. пану, треба знайти такого способу, щоб все-таки ця інтрата в. м., моему добродієві, могла бути скерована. А я не бачу іншого, тільки, аби в. м., м. пан, вчинив так, як і святої пам'яті добродій, хоча тоді був святий мир, і він п. полковникові місцевому, п. Чарнецькому, щорічно давав 2 000 зл., якби захотів й. м. пан щорічно давати 1 000 зл. гетьману Війська й. к. мості Запорозького, а п. Виговському – 500 зл. також. Якщо на це буде воля м. пана князя, або то краще сам можеш вчинити в. м. м. пан. Але оскільки я трохи знаюся на тамтешніх оборотах, наслідуюся подати такий спосіб, я і те, як його здійснити.

Насамперед, треба було б написати до них листа; бачачи, ще все староство через непослушенство і перешколу деяких товаришів Війська й. к. м. Запорозького, нічого мені не дає; досі мені Кальниболото не дало готівкою і ста злотих, то доручаю це в. м. і прошу, аби в. м. (той, до котрого надсилаю свого креденсового листа), будучи у пан гетьмана Війська й. к. м. Запорозького, передав йому мій уклін і розповів про мою бідну фортуна, та просив би його мості від мого імені про те, щоб Кальниболоцька сотня була приєднана до Білоцерківського полку; щоб дав в. м. гетьмана, а тому, що слушне і потрібно було б вчинити, був би помічником в. м. самому і намісникам в. м. А за цю виявлену ласку з боку його мості офіруй йому в. м. щорічно 1 000 зл., котрі й тепер, цей рік, зволь йому віддати, прошу. Що стосується п. Виговського, то (...) * п. гетьманові оцей свій лист показати радив би, прошу, аби під тим пунктом гетьманським його не було згадано, але щоб в. м., м. п. пан, який пункт, чи про господарство чи про щось інше наказав до мене написати; тільки під цим пунктом щодо господарство або про щось інше зволив би його так згадати, пам'ятаючи й то, що його мость п. Виговський докладає своїх зусиль до кожної справи. Тоді ж йому, заохочуючи його бути собі зичливим, офіруй нині 500 зл. і зволь пообіцяти (цю суму давати) щорічно, яка буду буде доходити до нього, аби він тільки хотів бути в. м. завжди помічним і зичливим в слушних справах в. м.

1652, травня 10 (?). – Варшава. – Новина

«De data X (?) maii (1652 z Warszawy.

Publiczne wiadomości też przed tym pisałem w. m. m. p., to jest, że Chmielnicki ma coś już tatarów, którzy paszą konie w polach za Czechrynem i więcej się ich, i samego chana spodziewa. Gotują się na wojnę nieznacznie, i sami kozacy nie wiedzieć dokąd, takie jest rozumienie, że do Wołoch. Zaczyn takie jest mądrych i starych żołnierzy zdanie, że i tego roku wojna pewna z kozakami i tatarami. Bo kiedy chan z ordami w Ukrainie złączy się z Chmielnickim (co że będzie i sam p. Kisiel fatetur) nasze też wojsko stanie obozem, to będą od siebie najdalej we dwudziestu mil, podobnoż to aby się nie zwadzili, podobno to aby chan i tatarowie wyszedszy z swojej ziemi dla cudzej, nie mieli czego obłowić, musieliby nie być tatarami, pewnie oni do nas nie na przejażczkę (?) przychodzą, zwłaszcza pod Beresteczkiem, wzięwszy tak rok chłostę i sromotnie uciekszy, a fortuna Domini nostri regis, zaczyn będą się chcieli zemścić tak roczniego tak tatarzyn, jako i kozak, i o to podobno starać się będą, aby wojsko tamto zniesli.

A chociażby też tatarowie ani Chmielnicki nie myśleli do Polski, ale tylko do Wołoch, to się przecie muszą zwadzić z wojskiem polskim: bo żadnym sposobem idąc do Wołoch z Ukrainy przez Braclawszczyznę, nie mogą minąć wojska polskiego, zkąd wojna pewna. A nadto kiedyby k. j. m. i Korona Polska miała dopuścić wojować hospodara, za jego stateczną wiarę ku k. j. m. i narodowi polskiemu, Pan Bóg by nas karał za taką niedzięczność. W takim tedy jawnym niebezpieczeństwie z woli k. j. m. kazał pan hetman aby ta część wojska, która była za Dnieprem, przeprowała się na tę stronę przed świętami, pozwoił i rozkazał k. j. m. panu hetmanowi, aby nie czekając k. j. m. rozkazania, które in tanta loci distantia być wcześniej nie może, gdy obaczy occasionem rei benegerendae nie opuszczał jej, zwłaszcza, aby miał szpiegi, gdy tatarowie dobruccy i insi ruszać się będą, na przeprowach rwał ich, chłopstwo (*пропуск в тексті – Ю. М.*)

Wojsko jest szczupłe i tylko (*пропуск в тексті – Ю. М.*), a w samej rzeczy nie masz go ledwo piętnaście tysięcy. Potrzeba by supplementować, ale to bez sejmu być nie może. Regimenty niemieckie są wprawdzie supplementowane, ale polskie chorągwie nie supplementowały, zaś król jeo mśc., uchodząc na sejmie hałasów, nie chce tego rozkazywać. Ale który rotmistrz supplementuje, dobrze uczyni, bo jako go teraz popisze pisarz polny, tak mu płacić będą.»

(НБУ у Львові. – ВР. – № 2286. – Арк. 225-225 зв. – Тогочасна копія).

Переклад

10 (?) травня 1652 з Варшави.

Публічні відомості теж перед цим я писав в. м. м. п., тобто, що Хмельницький вже має трохи татар, котрі пасуть коней у полях за Чигирином і сподівається мати їх більше, й самого хана. Готуються до війни незначно, і самі козаки не знають з ким будуть воювати, така є думка, що будуть йти до Молдавії. Отже така є думка мудрих і старих жовнірів, що й цього року напевно буде війна з козаками і татарами. Бо коли хан з ордами в Україні з'єднається з Хмельницьким (що це буде і сам п. Кисіль визнає) наше військо теж стане

табором, то будуть вони на відстані від себе найдалі двадцять миль, подібно то аби не посварилися, подібно щоб хан і татари вийшовши із своєї землі заради чужої, не мали б чим обловитися, мусили б бути не татарами, певно вони до нас не на прогулянку (?) приходять, особливо коли рік тому діставши прочуханку під Берестечком і ганебно втікши, а фортуна дав Бог нашому королю, тому захоче помститися цієї поразки, що була рік тому, як татарин, так і козак, про це подібно будуть старатися, щоб те військо розгромити.

А хоча б татари й Хмельницький не думали йти до Польщі, а тільки до Молдавії, однак вони мусять посваритися з польським військом: бо жодним чином, йдучи до Молдавії з України через Брацлавщину, не можуть минути польського війська, через це буде певна війна. А надто коли к. й. м. і Корона Польська мала б допустити, щоб воювали проти господаря, то за його постійну вірність к. й. мості і польському народу, Господь Бог покарав би нас за таку невдячність. У такій явній небезпеці з волі к. й. м. наказав пан гетьман, щоб ця частина війська, котра була за Дніпром, переправилася на той бік перед святками, дозволив і наказав к. й. м. пану гетьману, щоб не чекаючи наказу к. й. м., котрий через далеку відстань бути раніше не може, то коли побачить щасливу okazію, не упускав би її; особливо, щоб мав шпигунів, а коли добрудзькі татари й інші будуть вирушати, на переправах нападав би на них, селянство (*пропуск в тексті – Ю. М.*)

Військо є малим і тільки (*пропуск в тексті – Ю. М.*), а насправді його не більше ледь п'ятнадцять тисяч. Треба б його підкріпити, але це без сейму не може бути. Німецькі полки дійсно підкріплені, але польські хоругви не поповнені, король же його мосьть, уникаючи суперечок на сеймі, не хоче цього наказувати. Але якщо котрийсь ротмістр поповнює військо, то добре вчинить, бо як його переписе тепер польний писав, так йому (*війську – Ю. М.*) будуть платити.»

№ 19

1652, травня 15. – Вільно (?). – Уривок з листа шляхтича

Міхала Геркевича до князя Я. Радзівіла

«[...]6-to. Aby pułk Starodubowski, który tam stoi, na inne miejsce przeniesiono.

7-to. Aby straty i pokaleczenia obleżeńców lubeckich nagrodzono. Te podawszy punkta, wojsko deklarowało się służyć dalej i czekać generalnej zapłaty[...].

Переклад

[...]6. Щоб Стародубський полк, котрий там стоїть, було переведено на інше місце.

7. Щоб втрати і покалічення любецьких обложених було винагороджено. Подавши ці пункти, військо декларувалося далі служити і чекати генеральної заплати[...].

(АГАД. – Ф. «АР». – Відділ V. – № 4151. – Арк. 39-41. – Оригінал).

1652, травня 30. – Стокгольм. – Лист І. Радзейовського
до генерального писаря І. Виговського

«Mściwy panie pisarzu Wojska Zaporowskiego, moj mściwy panie i przyjacielu!

Dobrze wiadomo, mając roztropność w. mci, śmieie i poufale pisze do w. mc. i do pana hetmana Wojska Zaporowskiego, bo pewniem tego, że to w sekrecie im największy będzie tajemnice, że w. mc, jako rozsądny, przestrzegac tego będziesz, aby rzeczy te, które pisze, przed czasem niewyłątywały. Nie szerze się w tym pisesz, (...) * moim w. mci, gdyż się referuje na list do pana hetmana pisany, o to tylko prosze, abyście jaknajprzędzej do królowej j. mci szwedzkiej wyprawili, dziwując jej za tak wielki affekt i takie osoby wyprawil przy tym posle moim, któreby po grecku z królową j. mcią mowiś umieli, bo królowa j. mc po grecku mówi bardzo dobrze i czyta i maxime faciet religioni w. mci, czego ci doznają, którzy tu przyjadą. A jeśliby nie mogli secure przez Polskę przejechać z tem moim posłaniem, tedy przez Siedmiogrodzką ziemie i przez Śląsk podobnoby jechaś musieli, ale bych ja zyczył, żeby listy przez Polskę, wygoliwszy się i ubrawszy się według stroju terazniejszego. O czym z tym ze posłem moim, które wiadom tutej (*так-!- Ю. М.*) drogi znieś się w. mc., u którego zaś brzegu sposób by mieli na morze posłowie w. mciow weźmiecie od tegoż informatią, gdyż za wzięciem wiadomości przez gdańska pocztę. Królowa j. mc. okręt wyprawi do tego portu, do którego przybąda posłowie w. mciow z moim posłańcem, w czym zywisła fortuna w. mciow, bo cokolwiek dobrej zajdze między królową j. mcią i Wojskiem Zaporowskim correspondetiej, prudentis et dexteritati to w. mci monetur, ale i potym upewniam, że uznasz taka grantudinim z królowej j. mci, że to ze wszystkimi, które cie znają przyznasz, że na świecie liberationem i spianialszego animuszu nie masz nad te królowa, która kiedybyś mógł poznaś, za większa byś to poczuwał sobie szezęśliwość. Prosze tedy, aby do królowej j. mci i do mnie listy były doskonale i rzetelnie wypisane, a ja mojej przyjaźniej dotrzymam Wojsku Zaporowskiemu, któremu za ten (?) służby ode mnie moje i sam mie w. mc chowaj w swojej przyjaźni proszę i miej mie za swego życzliwego przyjaciela.

Dat w Stockholmie d. 30 maj anno 1652.

W. m. m. pana, życzliwy przyjaciel i sluga Hieronym Radziejowski, podkanclerze koronny m.p.»

(ДА у Кракові. – Ф. «ЗП». – № 363. – С. 711-712. – Тогочасна копія. – Тексту документу передує заголовок зроблений копіюстом: «Od tegoż do p. Wychowskiego, pisarza zarogowskiego.», тобто «Від цього ж до п. Виговського, запорозького писаря». Другий список знаходиться у БПАН. – ВР. – № 1062. – Арк. 335-335 зв.).

Переклад

Мостивий пане писарю Війська Запорізького, мій мостивий пане і приятелю!

Добре відомо, знаючи енергійність в. мості, то сміливо і довірчо пишу до в. м. і до pana гетьмана Війська Запорізького, бо певний того, що це буде у найбільшому секреті і таємниці, що в. м, як розважливий, будеш того перестерігати, щоб ці справи, котрі пишу, дочасно не виявилися. Не поширююся про це (...) * пишеш, моїм в. мості, коли викладаю на лист писаний до pana гетьмана, тільки про те прошу, щоб ви якнайшвидше відправили (посла) до шведської королеви її мость;

дивуюсь їй за такий великий запал і такі особи відправив би при цьому моєму послу, котрі б могли говорити з королевою її мосьть по грецькі, бо королева її мосьть по грецькі дуже добре говорить і читає і максимально задовольнить (?) в. мості, чого ті дізнають, котрі сюди приїдуть. А якщо б вони не змогли таємно проїхати через Польщу з цим моїм посланням, тоді видно мусили б їхати через Семигородську землю і через Сілезію, але я б зичив, щоб (везти) листи через Польщу, поголившись і вдягнувшись згідно з сучасною модою. Про що з цим моїм послом, котрий знає місцеві дороги, зконтактуйся в. мосьть, у котрого берега мали б спосіб послы (переправитися) через море, візьмете від цього ж інформацію, взявши відомості через гданську пошту. Королева її мосьть відправить корабель до того порту, до котрого прибудуть послы в. мостей з моїм посланцем, на чому залежить фортуна в. мостей, бо що тільки доброго дійде у кореспонденції між королевою її мостью і Військом Запорізьким, розсудливість і ласкавість це в. мості нагадую, але і потім запевняю, що дізнаєш таку вдячність королеви її мосьть, що це з усіма, котрі тебе знають, визнаєш, що на світі вільнішого і прекраснішого духу немає, ніж ця королева, котру якби ти міг знати, то відчув би найбільше щастя. Прошу тоді, щоб до королеви її мосьть і до мене листи були написані досконало і ретельно, а я дотримаю свою приязнь Війську Запорізькому, котрого прошу за ці мої служби і сам мене в. мосьть бережи у своїй приязні і май мене за свого зичливого приятеля.

Дано в Стокгольмі 30 травня 1652 року.

В. м., м. м. пана, зичливий приятель і слуга Ієронім Радзейвський, коронний підканцлер рукою власною.

№ 21

1652, травня 31. – Уривок з новини

«[...] 31 травня Хмельницький писав до п. гетьмана нашого, даючи йому знати, що його синочок Тимошек із свавільними козаками-випищиками і з татарською ордою йде до себе. Щоб був обережний, бо певно завтра будеш мати гостя [...]».

(НБУ у Львові. – Ф. 5. – № 189/II. – Арк. 581. Опубл.: Семаньків К. Матеріали для нового видання «Документів Богдана Хмельницького»//Україна в минулому. – Київ-Львів, 1994. – Вип. II. – С. 142).

№ 22

1652 (?), весна. – Лист невідомого до невідомого

«Nowin tam u nas teraz żadnych nie masz, oprócz tego, że Chielnicki gospodarówne wołoskę za syna swego zmówił, czy dojdzie czy nie dojdzie to swactwo, jeszcze wiedzieć nie możemy, bo gospodarz wołoski tak powiada: że jeśli będzie miał potęgę, to nie da córki swojej, jeśli nie będzie miał, to musi dać. Wojsko nasze stanęło jedno po Dniestrzem aż po Murachwę, a drugie na liniej od Dniepru [począ(?)w]szy aż do Dniestru, a stoję i w dobrach szlacheckich i królewskich, a szkody niezliczone czynią, owo zgoła pokoju się nam nie wielu spodziewa[my], o który P. Boga pilnie prosimy, a jeśli nie będzie mógł być dłuższy pokój, przynamniej P. Boga prosimy, żeby do świątek chociaż podawał, przed niedziel dwiema pojechał p. Korzycki do gospodarzów wołoskiego i mułtańskiego od króla w poselstwie; luboć

mi nie ppowiedział z czym jechał, ale się łącno domyślić: praktikować przeciwko Chmielnickiemu, więcej (...)» miał w. m. panie oznajmić nie masz, nic pewnego pojawili się, co nie omieszkać oznajmić w. m. m. panu».

Переклад

«Там у нас тепер нема жодних новин, тільки та, що Хмельницький просватав за свого сина молдавську господарівну. Чи станеться, чи ні оте сватання, ще не можемо знати, бо молдавський господар каже так: якби я мав потугу, то не дав би своєї дочки, а якщо не буде мати, то мусить віддати. Одне наше війсьсько стало понад Дністром аж по Мурахву, а друге – на лінії, почавши від Дніпра аж до Дністра. Вони стоять і в шляхетських, і в королівських добрах, чинять незмірні шкоди, взагалі і навряд чи буде мир, за який Господа Бога ревно просимо. Якщо ж не може бути тривалішого миру, то просимо Господа Бога, щоб хоча б до святка дав мир. Два тижні тому поїхав пан Корицький до молдавського та валаського господарів у посольстві від короля. Але він мені не сказав з чим їхав, але ж легко додуматися про це: діяти проти Хмельницького; більше нема чого повідомити в. м. пану, нічого такого нема. Якщо ж з'являться такі новини, то не затримуючись, дам знати в. м. пану».

(ДА у Кракові.-Ф. «ЗР». – № 31. – С. 267. Тогочасна копія. Опубліковано: Мицик Ю. Кілька документів з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 рр. на Поділлі// Краєзнавство.-1999.-№ 1-4. – С. 72)

№ 23

1652, червень. – Іскула. – Лист шляхтича Яна Храпицького до Я. Радзівіла (?)

Переклад

Повернувшись від вашої княжої мості до Литви, дивні там застав чутки, кожен правив щось нове й напевне, а шляхта і євреї скрізь з України і Волині тікають, стривожили [й місцевих] і з Давидгородка всі повтікали в цей Прип'яті, сюди збіглося навіть бідне селянство. Насилу пан Кушель[...] аж князь маршалок послав сюди 300 своїх людей. Розгромивши (ворога), захопив бунтівників, з Божої ласки тихо. Втішні новини про те, що молдавський і валаський господарі орду й сина Хмельницького розгромили так, що той [син] ледве сам до батька [свого] потрапив. Вже другі універсали вийшли, щоб посполите рушене було 15 квітня до Іскулей приїхавши, не застав пане Пешковського, від'їхав до Вільни, а на другий день прибув [знову назад].

(АГАД. – Ф. «АР». – відділ V. – № 2143. – Оригінал).

№ 24

1652 р., не раніше 6 червня. – Конфесата полоненого повстанця

А. Савраного, що містить свідчення

про дії козацько-українських військ на Поділлі

«Олексій Савраний з Уманського полку. Полковник Гродзицький (*мається на увазі уманський полковник І. Грозденко- Ю. М.*) привів добровольців з трьох полків до сина Хмельницького: з Чигиринського, Уманського, Жаботинського.

Всі 300 козаків, також Карач-бей, з кількома тисяч орди, вирушили сюди, до Ягельниці, навмисно, бо у Залорові (?) сказали, що там [у Ягельниці] ляхи, а з ними Бобеченко, котрого нас до нас здобувати. Над цим добірним козацьким військом старшим є Тиміш. Сава, полковник жаботинський, наказав мені, щоб вночі спробували взяти місто, якщо вдасться, а якщо не вдасться, то щоб протягом трьох днів відступили. Під Батогом все кінне військо [Речі Посполитої] втекло, а німецька піхота загинула, бо в полон вони вважають не потрапляли. У Ходожині трохи піхоти зачинилось, але їх там дістали і порубали, однак багато уманської піхоти втрачено. Про пана гетьмана не чув, де знаходиться; чув, що втік з полону хтось, але не знає [хто саме]. Чутка серед війська, що жодного пана в полоні немає, лише челядь і їздові, що були при таборі. Тимошко, посварившись з батьком, навмисно йшов на військо [Речі Посполитої] після його розгрому [при Батозі] три дні. Він вирушив на Кам'янець – Подільський, ніякого штурму не робив, але послав до Кам'янця Тиміш, щоб йому дали викуп. Йому відповіли, що від короля його мості не прислано скарбів для таких людей [як Тиміш], а у нас військо, олово, порох, так що дамо вам лише кулі. Козацький табір знаходиться під Кам'янцем, а при ньому три полки: Чигиринський, Жаботинський та Уманський. Сава говорить, що багато татар – поранені. Тих людей, які йшли, щоб захопити Бобеченка в Ягельниці, повинен був очікувати. Тиміш там же під Кам'янцем. Як тільки війська повернуться [з Ягельниці], здійснив доручення, мусив був Тиміш повертатися додому, бо з батьком дуже посварився, чого не схвалює молдавський господар. У Молдавії немає жодної орди, не було і козаків. Сказав, що від господаря його милості прислано Тимошці віно. Коли вирушать, про це нічого не чув, але до маршу завжди готові. Перш приходом [під Кам'янець], намірявся Тиміш, взявши місто, віддати його туркам, але не взяв, обіцяв дати їм місто пана Калиновського».

(Ч. – ВР. – № 146. – С. 265-267. Неякісна копія кінця XVIII. Переклад з польської. Тексту передуює запис копіюста: «1652. Конфесата козаків, кинутих до в'язниці». Опубліковано в перекладі російською: Мыцык Ю. А. Анализ архивных источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648-1654 годов. – Днепропетровск, 1985. – С.63-64.)

№ 25

1652, червня 17.- Кам'янець – Подільський. –

Лист гарнізону Речі Посполитої до Б.Хмельницького

«Zyczliwie w. m. pana z Wojskiem Zaporoskim pozdrowiwszy, wiedzieć to na oko musimy, że wszystkich monarchów i kawlerów dzieła Wszeczmocność sprawuje Boska, choć by się kto najdzielniejszym i mężniejszym kto rozumia bez te nic nie znaczy i nie może, którego zaś fortunami swemi ozdabia szczęście nie sobie, ale woli Jego świętej to przypisywać powinien. Ze te od w. m. pana odbieramy nowinę, że za powodem chrześcijańskim Wojsk chrześcijańskie do rozpusty przywiedzone, nie mamy czego winszować w. w. panu, gdyż stąd nieprzyjaciolowi krzyża i całego chrześcijaństwa sława i pociecha uczyniona, wszakże od przekłętego tatarzyna wiele

chrześcijaństwo ucisku i gwałtów za przewodnictwem w. pana ucierpiana, pomiarkuj się więc w. w. pan sam jak potym Bogu za to odpowiesz. Wmawiasz w nas, że my nie w Bogu, ale w torby nasdzieje nasze pokładały, dalekoś bardzo od prawdy odstąpił, mamy my światło religii nieskażonej, znamy moc i wielowładną potęgę Twórcy jego, nigdyśmy w wojskach najogromniejszych anmi w niedostępnych fortecach zaufania naszego mieć nie zwykli, ale w nieograniczonym Boskim miłosierdziu ufność naszą zawsze pokładaliśmy i pokładać zawsze będziemy i prosimy Go zawsze, aby On łaskawe i dobrotliwe miłosierdzie Swoje nad nami pokazać raczył i aby nieprzyjaciel godzących na uszkodzenie nasze pohańbił i wstydem wiecznym nakarmił na ukaranie zuchwał i niewierności na wielkiej ku monarchom i Rzeczpospolitej. Życzymy przy tym jednak w. w. panu tego, abyś w. w. pan, który okupem krwi Chrystusowej szczycisz się i jego wyznawasz – na wiarę chrześcijańska niewinnie nie następował, a od tego miasto które jemu nic nie jest winne i żadnej do urazy nie dalo odstąpił, pamiętając na to, że jako jest Pan Bóg sprawiedliwy, tak i miłosierdny, przy tym też nasza wojenna rzeszotka przy niewinności swojej odpor dawać będzie musiała, aby się od przemocy niesprawiedliwej uwolnić mogła. Odajemy zatem w. w. panu życzliwe chęci nasze.

Die 17 jun[i] z Kamieńca».

(Ч. – ВР. – № 147. – С. 223. – Копія кінця XVIII ст. Тексту листа передусе заголовок, зроблений копійстом: «Анно 1652 d. 17 jun. Respons na list Chmielnickiego z Kamieńca», тобто «Року 1652 дня 17 червня. Відповідь на лист Хмельницького з Кам'яця». Оpubліковано: Мицик Ю. З дипломатичної документації Б. Хмельницького та І. Виговського // Національний університет «Києво-Могилянська Академія». – К., 1999. – Т. 14. Історія. – С. 106).

Переклад

Зичливо в. м. пана з Військом Запорозьким поздоровивши, мусимо бачити те, що діяння всіх монархів і кавалерів направляє Всемогутність Божа, хоч би хто вважав себе найдєвішим і найхоробрішим, та без цього він нічого не значить і не може; котрого своїми фортунами оздобляє щастя, це він має приписувати не собі, але святій Його волі. Що цю від в. в. пана дістаємо новину, що за християнською причиною християнські війська приведені до розпусти, не маємо з чим вітати в. м. пана, оскільки звідси чиниться слава неприятелю хреста і всього християнства та втіха, однак від проклятого татарина за приводом в. пана багато християнство терпить утиску і насильств, отже подумай в. в. пан як потім сам відповіси за це Господу Богу. Вмовляеш нас, щоб ми не в Бозі, але в торби повкладали наші душі, далеко ж дуже від правди відступив, ми маємо світло незіпсованої релігії, знаємо могутність і багато владну потугу Творця, ми ніколи не покладалися ані на найбільші війська, ані на неприступні фортеці, але на безмежне Боже милосердя нашу надію завжди покладали і покладалися будемо і завжди Його просимо, щоб Він завжди зволив виявляти нам ласкаве і добротливе Своє милосердя і щоб неприятель, що прагне зашкодити нам, зганьбився і наївся вічного сорому на покарання зухвалості і невірності монархам і Речі Посполитій. Однак зичимо при при цьому в. в. пану того, щоб в. в. пан, котрий пишається відкупленням крові Христа і визнаєш Його – не на-

ступав на невинну християнську віру, а відступив від цього міста, котре ні в чому не винне і не дало жодної образи, пам'ятаючи, що як є справедливим Господь Бог, так і милосердним, то наша воєнна рештка при своїй невинності буде змушена дати відсіч, щоб від несправедливого насильства могла звільнитися. За цим віддаємо в. в. пану нашу зичливу схильність.

17 червня з Кам'янця.

№ 26

1652, червня 24 (або 11). – Хотин. – Лист невідомого до невідомого
«List 11 juny z Chocima.

Bułkarap pisze, posławszy umyślnie na Sniatyn dwóch kałabaszów, że już dwie niedzieli jako już oblegli Kamieniec kozacy i sam Chmienicki zajmąwszy, dobywał Kamieniec, stoi obozem w Kiszcu i syn z nim pod samym że jest Kanien-cem; tatarowie z drugiej strony o dwie mili koszem stoją, zagony puszczaają i plan-drując, palą, na wołoskie granice wpadają, kopają szance i drzewa ciskają, w wały chcąc sobie przystęp uczynić snadny w obleżeniu. Wnocy to drzewa zwalają, wy-ciagają i palą sobie nimi, w Kamiencu mężnie się bronią z wielką szkodą i po-razką, nieprzyjaciel łańcuchami z dział strzelają. Gospodar już miał dwóch posłanców od Chmiela o córkę, który remitit (?) consensa od chana, wysłał żonę z córką i dostatki do zamku, do Kamiénca w niedalekiej odległości, mając dwa-naście tysięcy wojska mułtańskiego, blisko na granicy stoi. Dowiaduje się zawsze troskliwie gospodar o wojsk[u] naszym, życząc krescylywy (?). Pan Zebrzydowski miał wczora do Lwowa z Sniatyna wyjechać. Ciż wołosza przyjechali do Lwowa. 24 junii 1652.»

(Ч. – ВР. – № 147. – С. 231. – Копія кінця XVIII ст. Тексту документа передує запис, зроблений копійстом: «1652 d. 24 jun.», тобто «1652 дня 24 червня».)

Переклад

Лист 11 червня з Хотина.

Булкарап пише, спеціально пославши на Снятин двох калабашів, що вже два тижні як козаки облягли Кам'янець і сам Хмельницький зайнявши, добував Кам'янець, стоїть табором в Кишцю і син з ним під самим є Кам'янцем; татари з другого боку у двох милях (від міста) стоять кошом, випускаючи загони і плюндруючи, палять, на молдавські кордони вдираються, копають окопи і рубають (?) дерева, прагнучи собі вчинити легший приступ в облозі. Вночі дерева валять, витягують і палять ними собі, в Кам'янці мужньо бороняться з великими втратами і поразкою, неприятель стріляє ланцюгами з гармат. Господар вже мав двох посланців від Хмеля щодо дочки, котрий відсилає згоду (?) від хана, вислав дружину з дочкою і багатства до замку, неподалік від Кам'янця, маючи дванадцять тисяч валаського війська, стоїть близько на кордоні. Завжди стривожено довідується господар про наше військо, зичачи (...)*. Пан Зебжидовський мав вчора виїхати до Львова зі Снятина. Ці ж молдавани приїхали до Львова. 24 червня 1652.

№ 27

1652, червня 27. – Лист полковника німецьких найманців на службі Речі Посполитої Хувальда до Хмілейка (?)

«Mości panie Chmilejko, mój wielce mości panie i patronie!

Powrócili się j. moi pana wojewody braclawskiego tatarowie, których (nie wiem dla czego) był za granice znowu wysłał do Kamieńca przed nieprzyjacielem, ale iż teraz nieprzyjaciel odstąpił od Kamieńca z wojskiem swoim, dopiero się tedy tatarowie do Lwowa za jo. mością panem wojewodą powrócili, ale też teraz nieprzyjaciel postąpiwszy z Chmielnickim.»

(Ч. – ВР. – № 147. – С. 231. – Незавершена копія кінця XVIII ст. Тексту передує заголовок зроблений копіюстом: «А[нн]о 1652 27 jan. List do Chmielnickiego pisany od niejakiego Ubaderna.»»Року 1652, 27 січня. Лист писаний від якогось Убальдерна до Хмельницького»).

Переклад

Мосьть пане Хмілейко, мій вельми мостивий пане і патроне!

Повернулися татари й. мості pana брацлавського воєводи, котрих (не знаю навіщо) за кордон знову був послав до Кам'янця перед неприятелем, але тому що тепер неприятель відступив від Кам'янця з своїм військом, тоді тільки татари до Львова за його мостю паном воєводою повернулися, але також тепер неприятель підступивши з Хмельницьким.

№ 28

1652, ймовірно, 21 травня. – Лист від старости жидачівського до підкоморія саноцького

Повертаючись з України з-за тих хижих жовнірів, мусів поквипитися і обминути в. м. м. пана, проте про все повідомляю в. м. м. пана. Кутнарський від господаря волоського ледве з нічим приїхав до й. мості pana гетьмана, убезпечуючи його цього літа від татар. А то з тієї причини, що калга взимку ходив на черкесів і до цього часу ще не повернувся. Проте на третій день прибіг калгарач господарський, даючи знати й. м. пану гетьману, що нурадин-солтан, маючи кримської орди двадцять тисяч, а буджацької вісім, прямує до Бугу на Овечий Брід. У зв'язку з чим й. милість пан гетьман, зібравши за два дні ледь не все військо, 21 вирушив із арматою під Четвертинівку, котрого я до плебанії до першого обозу супроводжував, звідкіля мав завтра вирушити. Військо, як бачу, заспокоїлося, бо і корогви всі добре обмундировані і коні дуже добрі й охоти у війську, з ласки Божої, досить. За ті корогви, яких й. милість пан гетьман рахує на п'ять тисяч, котрі були за Дніпром, був дуже стурбований, очікуючи на якусь небезпеку. Проте від його м-ті pana воєводи київського принесено йому звістку, що 17 цього місяця під Києвом п'ятьма байдаками і двома поромами спокійно почали переправлятися.

Хмельницький і всі козаки дуже тихо сидять і й. милість пан воєвода київський від них убезпечений миром, чому, однак, й м. пан гетьман не вірить, а наостаток і своїм уманцям, котрі тепер охоче з й. м. паном гетьманом в обозі стали. А чому так дуже швидко переконував й. м. вирушити з обозом, то мав

для цього й. м. певні міркування. Багато мені таємно й. м. розповідав про свої задуми, скаржачись як на полковників, так і на ротмістрів, що не має з ким радитися про війну, відзначаючи, що усіх ротмістрів і поручників, котрих зі всього війська ледве п'ятнадцять налічив. Нарікав і на те, що їх м-ті згортають корогви як і князь Дмитро і князя небіжчика воєводи руського ледь не всі. Надіється на й. м. пана хорунжого коронного.

(ДА у Кракові. – Ф. 465. – № 41. – Арк. 233-234. Опубліковано: Степанков В.С. Батозька битва 1652 року: джерела для вивчення теми (на допомогу викладачам, учителям і студентам)//Проблеми дидактики історії. – Вип. 4. – Кам'янець-Подільський, 2012. – С. 60).

№ 29

1652. – 30 травня. – Витяг з листа М. Собеського до матері

[...] Вчорашнього дня мав звістку від п. Незабитовського, котрий мені пише, аби якнайшвидше поспішав, бо орди щогодини сподіваються. Полк Уманський вже передався до них, а Хмельницький став на Торговиці. Сьогодні ранком прибіг челядник, що його вже татари під Гінцями, 4 милі звідсіля гонили й інші оповів (новини); товариство, що їхало звідтіля до війська, повернулося. Ми з сьогоднішнього дня в ночі пробиваємося до війська, й. м. п. Чернейовський, п. підсудок краківський, п. Калінський, інших багато їх мостей, буде нас з триста коней [...].

У Вінниці, у день Божого Тіла (30.V)

1652

Слухняний син і покірний слуга

М. Собеський.

Обоз стоїть над Батогом під Четвертинівкою, але вирушить на інше місце.

(Malewska H. Listy staropolskie z epoki Wazów. – Warszawa, 1977. – S. 345-346. Опубліковано: Степанков В.С. Батозька битва 1652 року: джерела для вивчення теми (на допомогу викладачам, учителям і студентам //Проблеми дидактики історії. – Вип. 4. – Кам'янець-Подільський, 2012. – С. 60-61).

№ 30

1652, близько червня 3. – Лист Миколи Длужевського до кс. канцлера коронного Лещинського

Ясновельможний і до мене дуже милостивий кс. канцлере і добродію наш!

Зустрівши третього червня пошту й. к. мості, що йшла до нас до обозу під Батовим (Батогом – В.С.), але вже не було для чого їй далі йти. Наважився її до в. м добродія назад повернути і щоб якнайшвидше повідомила про нещасний, нечуваний і швидкий наш погром від Хмельницького і орди кримської, ногайської та буджацької. Перебіг цієї війни був таким. Першого червня орда підступила в лічбі шістнадцять тисяч під наше військо. Охоче військо відразу ж цього дня себе проявляло. А саме: три полки загнали були за півмилі орду, однак знову орді надійшла допомога. Тоді швидко відбили наших, відразу ж гору взяли і не без шкоди це було для рицарства. Цієї забави вистачало аж до вечора.

Наступного дня, другого червня з полудня сам Хмельницький з такою своєю силою наступив, що й на годину не могли їх затримати. Але нас, в коло огорнувши, орда взяла на шаблі, а козаки табір так опанували, що доценту нас з усім військом знесли. Й. м. п. гетьман, відразу ж до редутів вліз до іноземців, але і там недовго забавлявся, бо їх гарматами кругом оточили, маючи їх кілька десятків. Тоді його або вбито, або у неволю взято. Якщо піддалися, то мусіли це вчинити. Бо у таких редутах і без води і нашвидкуруч зроблених при навальності не можна втриматися, а ще у такій конфузії, яка трапилася, вже коли билися, то тоді дано сигнал, аби лужна челядь вирушила. А обоз був таким, що його і б сто тисяч ледве оборонило. На чолі лише один ряд поставили, а в тилу жодної душі до оборони не могли мати, а ні резерву. Тому, як хотіли, так нас і взяли відразу ж, і котрі хотіли до обозу як козаки, так і татари, увірвалися.

Мене пан Бог з-під однієї корогви на службу Речі Посполитої лише з товаришем одним дивовижним чином дав можливість вплав урятуватися. Рідко хто, або дуже мало хто, утік, бо дуже переправи часті і ліси густі біля цього місця були. Пани ті, котрі при й. м. п. гетьмані були: й. м. пан Одживольський, каштелян чернігівський, й. м. пан обозний коронний Калиновський – син гетьмана польного коронного, й. м. п. староста красноставський Марек Собеський, й. м. п. Балабан, пан Незабитовський, пан Косаковський, підсудок брацлавський, пан Калінський й інших кілька ротмістрів – важко уявити, як до них повернулася фортуна у такому випадку. Лише сумніваюся аби хто з них врятувався, пробиваючись через такі густі ворожі лави. Іноземці стояли добре і рейтари, але рідко кому з них доведеться бути для послуг і захисту Речі Посполитої. Й. м. п. воєвода брацлавський не з'явився до нас, хоча перебував близько від обозу. Міг відступити до Кам'янца. Задніпровське військо і полк й. м. п. воєводи руського і пп. Сапігів стали під Охматовим, очікуючи на те військо Задніпровське. Повідомляли, що вже зібралися і залишаються обложеними козаками. Інші говорять, що з боями відходять Поліссям.

Які задуми цього ворога будуть, це знає лише Бог. В. м. пану і добродію потрібно й. к. мость і всю Річ Посполиту переконати, аби були готовими до оборони за один – два тижні; боятися слід того, щоб не пішов в глиб землі (Польщі). Подавши ці міркування на світлі роздуми в. мості добродія нашого, прошу про те, щоб ця звістка нещасна, хоча не по-філософськи виписана, але як від побитого кистенями і з очима опаленими порохом, вдячно була сприйнята, пам'ятаючи про мене вбогого жовніра, котрий служить без перерви понад двадцять років. Віддаюся на ласку в. м. пана і добродія. У Новому Костянтинові в ночі 3-го (?) червня 1652.

В. м. пана покірний слуга Микола Длужевський

(МКП. – С. 654-656. Опубліковано в перекладі українською: Степанков В.С. Батозька битва 1652 року: джерела для вивчення теми (на допомогу викладачам, учителям і студентам)//Проблеми дидактики історії. – Вип. 4. – Кам'янець-Подільський, 2012. – С. 61-62).

№ 31

1652, червня 12. – Витяг з «Новин з України»

(копії листа анонімного автора посланого й. м. п. війському любельському)

[...] Ознайомлю в. м. п. зі справжньою реляцією кількох товаришів-недобитків і понад десяти челядників, з котрими кілька миль їхав, зраних і через таку далеку дорогу змучених. Котрі мені так все розповіли. Вже останнього дня травня Хмельницький написав до нашого гетьмана, повідомляючи, що його син Тимошек зі свавільними козаками-випищиками і з ордою татарською йде до тебе, тому аби був обережним, бо напевне завтра буде мати гостей. Не довіряючи йому, послано на роз'їзди, але вже всі дороги були перекриті реєстровими козаками, тому роз'їздам нашим важко було пройти через них і з нічим повернулися наступного дня [...].

1 червня, в суботу, перед полуднем наступала орда татарська, з якою було й кілька цариків з понад десятьма тисячами. Випала наша кіннота. Досить мужньо ставала, так що сперли татар і наскли їх немало. Тривала ця сутичка аж до вечора в полі. Потім війська розійшлися, наші пішли до табору. А протягом ночі редути і шанці сипали, а козаки в ночі зайшли їм у тил з 40 чи 50 тисячами і про котрих наші не знали.

Наступного дня, у неділю, 2 червня, зранку почала орда напирати сильно і при шанцях почала відходити. Залишивши піхоту, котрої було сім з половиною тисяч, випала наша кіннота, яка змусила татар відступити. Котрі, показавши спину, швидко утікали. А тим часом козаки з тилу вдарили на табір, з якими піхота так стріляла, що упродовж трьох годин нічого не було видно, тільки вогонь. Коли ж татари несподівано з козаками повернулися назад і напали на табір і (...) * наші не могли їх стримати, повернулися до табору. Однак, побачивши, що козаки вже в таборі стинають німців, пішли врозтіч. З німецьких підрозділів й один [жовнір] не врятувався – всіх витяли. П. гетьмана польного коня взяли пораненого, про котрого розповідають, що вже не живе, п. Пшиемського забито і п. старосту вінницького, як розповідають; інші регіментарі посічені й взяті до полону. Дванадцять тисяч війська нашого було, з якого не вирвалося й півтора тисячі [...].

(НБУ у Львові. – ВР. – Ф. 5. – № 189/11. – Арк. 581-582. Опубліковано: Степанков В. С. Батозька битва 1652 року: джерела для вивчення теми (на допомогу викладачам, учителям і студентам//Проблеми дидактики історії. – Вип. 4. – Кам'янець-Подільський, 2012. – С. 62).

№ 32

1652, червня 23. – Витяг з листа Ольбрихта Гізицького

[...] До цього часу однак ми нічого певного не знаємо про те, яким чином сталося, що жодної достовірної і ретельної відомості ще не отримали. Бо ці всі, котрі на виведенні війська з обозу в поле наполягали, відразу ж утекли. Від них самих про гетьмана й інших допитатися, куди вони поділися, не можна, бо і самі не знають. Коли ж їх почали розпитувати про це, то одні стверджують, що убиті, другі – що до ув'язнення потрапили разом з іншими, де утриму-

ються, треті розповідають, що при піхоті в облозі обороняються, як лише можуть. І тим саме його королівську милість стримували, що і віці трохи затримані[...].

(Ч. – ВР. – № 147. – Арк. 225: Бібліотека Національна (Варшава). ВМФ. – № 6525. Опубліковано: Степанков В.С. Батозька битва 1652 року: джерела для вивчення теми (на допомогу викладачам, учителям і студентам//Проблеми дидактики історії. – Вип. 4. – Кам'янець-Подільський, 2012. – С. 62).

№ 33

1652, після 9 липня. – Розмови татарських полонених, підслухані і записані поляками

«Mensis july anno 1652.

Rozmowy więźniów tatarskich, których niedawno do Warszawy przysłano, z temy dawniejszymi, co w zamku siedzą.*

Ci dawni świeżych pytali o wszystkim. Ci odpowiedzieli, że tym dobrze, którzy nie sa w więzieniu, ale z nami nie wiem, co będzie. Chmielnicki źle przemysła o polakach, jeżeli nie postrzegą, porobit faksje z Turkiem, z hanem i z Moskwą, żeby znieść qwarciane wojsko, do Podolskiego Kamieńca wielkie zamysły mają, obiecal go Chmielnicki oddać cesarzowi tureckiemu i zaraz żeby ludem swym osadził. Powiedział Chmielnicki komu należało, swym przjacielom, że w Kamieńcu ludzi do obrony niewiele, bo tam Chmiel w Kamieńcu ma swego i nie jednego, że dają znać o wszystkim, a on każda rzecz hanowi i komu rozumie daje znać. Ci ludzie służą teraz nie dla wziatku, ale dla sławy, żeby się Chmielnicki nim popisał, bo wielka obietnice mają mieć. A to ci tam mieszkają dla uczynienia trwogi w Kamieńcu, kiedy tego będzie potrzeba, ormianów tylko najwięcej, ci się mogą rychlo poddać. Posiłku też polacy nie mają. Pospolite ruszenie pójdzie albo nie. Dowiedział się Chmielnicki, że gospodar wołoski ma stać przy Koronie Polskiej i temu mają zabieżeć od Spasa (?); nie dadzą mu się kupić i owszem chcą samego pojmać, a na tego miejscu Chmielnicki ma bydz. Najgorzy, żeby tych tylko, co się gotowi znieść na drugie nie zaraz sie zdobędą, bo ludzie zubożeli i drugim się dało znać, zagony puścić nie dać się im kupić. Chmielnicki wie sposoby polskie i hanowi dał radę dobrą, żeby zabiegać temu, aby łachowie ława nie szli ku nam, już chciał Chmielnicki uderzyć się z niemi, ale nie rychlo respons od jego przyjacioł przeszedł, bo się obawiali, że takie wojsko król ma, jakie było i dla tego się przedłużyło do tego czasu, bo też chce cesarz turecki i inszych swoich nieprzyjatel usmierzeć do czasu krótkiego, a tu potęgę obrócić, bo Kamieniec chcą wystraszyć. Tylko raz jeden jeszcze chce Chmielnicki szczęścia spróbować, jeżeli się nie poszczęści, to jużby zaniechal i zaś by stał na

* У другому списку міститься доповнення: «których przywieziono do Warszawy od-dano j. k. mci od j. mci pana hetmana die 9 juny 1652, tegoz dnia, gdy przyszla wiadomosc pierwsza o pogromie wojska naszego pod Bathohem.», тобто «котрих було привезено до Варшави, віддано й. к. м. від й. мості pana гетьмана 9 червня 1652, того ж дня, коли прийшла перша відомість про погром нашого війська під Батогом».

tem, żeby króla polskiego i Rzeczpospolitą z hanem pojednać miał. Król polski i Rzeczpta wielkie szczęście mieli, mogli byli hana i Chmiela znieść, ale im znać Pan Bóg nie kazał i serca nie dodał. Król polski ma mieć sejm złożony i przedłużony, ale Chmielnicki ma swoich przjacioł, co mu dają znać o tym, że nie tuszają, aby miał ten sejm stanąć; Chmielnicki sam mądry i takich do siebie ma i drugich, co pochlebiają królowi i Rzeczptej, a Chmielnickiemu szczerością swą i radzą we wszystkim; niżeli się złym u łachów skończy, to nam trzeba tak przemyślać, żeby dobrze było, aniżeli się król skupi, a my tym czasem dokażem, co mamy dokazać, przeto to trzeba sobie obyczajnie! z królem, żeby się nie domyslił i zkaąd inąd wojska na nas nie obmyslił, bo jest odważny. A takowa jest wieść, żeby król posłał do Niemiec brata swego; ale wojsko zgromadzał i z boku żeby na nas nie uderzono, już by nam nie folgowano, król nie żywil by. Tylko to nas cieszy, że szlachta króla nie słucha, ale zachowaj Boże tego, żeby było szlachta króla usłyszała i wierzyła i potyby naszego wieku i szczęścia było, kiedy by jedność była, akt nadzieja w Bogu, że nie będzie szlachta przy królu stała wierzyła, bo nam pomaga barzo i serca dodają, że szlachta królowi nie wierzy i nie ufa, a król tego szlachcie, Boże daj, by tak długo było, dawnobyśmy poginęli, kiedyby Rzeczpta usłuchała króla. O królu że szlachta gada i wola, żeby im miał król złe życzyć, a oni diabła wiedza, co sami czynia. Jeszcze by byli pod Zborowem, wszyscy wyginęli, kiedy by król nie zabiegał, właśnie jakby ich okupił. W Krymie jest o tym gałga, że wielkie nieporządek w polskim wojsku, kiedy króla w wojsku nie masz, słyszeć będziem, w rychłym czasie, że ich zniosą. Tu ma bydz kiedyś sejm, będą się zabawiać i swarzyć; aniżeli się sejm odprawi, to Chmielnicki z hanem sławe sobie otrzymują, bo w wielkiej jest w Krymie niesławie i chcą ją poprawić, bo taka niesława nigdy w Krymie nie była, że z taką potęgą han i Chmielnicki był, a uciekał, kiedy by ich gonili, to by się byli sami topili, i teraz się tego wystrzegają, daj Boże, żeby król nie postrzegł, co tam uradzili. Prawda, że nam tu złe, kiedy tu trwoga będzie, żeby nas nie potracono, ale coż z tym czynić mozem też i my starcie jako sobie obmyslili przed czasem, niżeli tu trwoga będzie etc.»

(ДА в Кракові. – ВР. – 363. – С. 821. Другий список знаходиться у цьому ж рукописі. Оpubліковано: Мицик Ю. Визвольна війна очима полонених повстанців// КС. – 1995. – № 4. – С. 25-26. – У другому списку заголовок подано по-іншому: «Розмови татарських в'язнів, котрих привезли до Варшави й віддали й. к. м. від й. м. пана гетьмана 9 червня 1652, у той же день, коли прийшла перша відомість про розгром нашого війська під Батогом»).

Переклад

Місяць липень 1652 р.

Розмови татарських в'язнів, котрих недавно прислано до Варшави, з тими давнішими в'язнями, що сидять у замку.

Ці, давніші, питали свіжих про все. Ті відповідали, що добре тим, хто не сидить у в'язниці, бо з нами, не знати, що буде. Хмельницький зло мислить на поляків, а якщо ті не звернуть на це уваги, то поробить союзи з турком, ханом і з Москвою, щоб розгромити кварцяне військо. Великі замисли мають щодо

Кам'янця-Подільського; обіцяв його Хмельницький віддати турецькому султанові, щоб той зразу ж поставив там свій люд. Сказав Хмельницький кому треба, своїм приятелям, що Кам'янці людей для оборони небагато. Має там Хміль у Кам'янці своїх людей і не одного, котрі дають йому знати про все, а він про кожну річ дає знати ханові й тому, кому вважає потрібним. Ці люди служать йому не ради грошей, але заради слави, щоб Хмельницькому завдяки їм сприяв успіх, бо вони дали велику обітницю. А ці люди живуть там, щоб вчинити у Кам'янці тривоги, коли того буде треба; найбільше з них є вірмен, які можуть швидко піддатися [Хмельницькому]. Посполите рушення чи піде, чи ні. Хмельницький дізнався, що молдавський господар має стати при Короні Польській, і цьому Хмельницький хоче запобігти від Спаса. Не дадуть йому [господареві] збиратися і взагалі хочуть його самого піймати, а на його місці має бути Хмельницький.

Найгірше, щоб тільки тих, що готові громити на другу (?), не спроможуться, бо люди зубожіли й іншим далось взнаки послати загони й не дати їм збиратися. Хмельницький знає польські справи і дав ханові добру пораду, як запобігти тому, аби ляхи не йшли лавою на нас. Уже хотів Хмельницький зіткнутися з ними, але скоро прийшла відповідь від його приятелів, котрі боялися, що король таке військо має, яке було раніше (*під Берестечком – Ю. М.*) і тому [перемир'я] продовжилося до цього часу. Також і султан турецький хоче приборкати інших своїх ворогів протягом короткого часу, а сюди обернути [свою] потугу, бо Кам'янець хочуть вистрашити. Тільки ще один раз хоче Хмельницький спробувати щастя, а якщо не пощастить, він тоді облишив би цей намір і схилився б тоді до того, щоб помирити польського короля і Річ Посполиту з ханом. Польський король і Річ Посполита мали велике щастя, вони могли б розгромити хана і Хмельницького, але їм, знати, Господь Бог не сприяв і духа їм не підніс. Польський король буде мати скликаний і продовжений сейм, але Хмельницький має своїх приятелів, котрі йому дають знати про це, і вони не думають, що цей сейм відбудеться. Хмельницький сам мудрий і має таких й інших [прихильних] до себе, що влещують короля й Річ Посполиту, а Хмельницькому щиро служать і радять в усьому, поки в ляхів злим не скінчиться справа. Нам треба так чинити, щоб було добре, й поки король збере військо, ми тим часом докажемо те, що треба. Належить, звичайно, поступати з королем, щоб він не догадався [про наші замисли] й не послав на нас війська, бо він [король] відважний. Є така вість, що король послав до Німеччини свого брата, аби той збирав військо. А якщо на нас ударять з боку, то нас не помилують, король не залишив би нас у живих. Тільки те нас тішить, що шляхта не слухає короля, але, уховай Боже, щоб шляхта була послухала короля й повірила йому. Не жити нам на світі, якщо ми тоді не загинемо; нашого віку й щастя відміряно доти, доки шляхта не стане при королеві. Та надія на Бога, що шляхта не стане при королю й не повірить йому, і це нам помагає й піднімає дух, що шляхта королеві не вірить і не довіряє, а король, зі свого боку, шляхті. Дай Боже, щоб так було довго, а то давно б ми загинули, коли б Річ Посполита послухала короля. Про короля шляхта думає і вголос каже, що їй ко-

роль зичить зло, а самі ні чорта не розуміють, що самі чинять. Ще під Зборовом були б усі загинули, якби не король, котрий ніби викупив їх. У Криму є поголоска, що в польському війську є значний безлад, коли в ньому немає короля; скоро почуємо про те, що їх погромлять. Коли буде сейм, то будуть [там] втрачати час і сваритися; а поки сейм скінчиться, то Хмельницький з ханом здобудуть собі славу і хочуть нею реабілітуватися, бо такої ганьби ніколи не було у Криму, бо з такою великою потугою були хан і Хмельницький, а втекли. Коли б за ними погналися, то й самі потопилися б [на переправах]. Тепер вони того перестерігають, дай Боже [їм щастя], щоб король не довідався про те, що вони там задумали. Правда, що нам тут погано, а коли буде тут тривога, якби нас тоді не стратили. Але що ж з цим робити? І ми повинні завчасу подумати про свої дії, доки тут ця тривога почнеться і т. д.».

№ 34

1652, липня 27. – Тирговіште. –

Уривок з листа валаського господаря Матвія Басараба до Яноша Кемені до гетьмана Богдана Хмельницького

«Вістки жадаєте від мене про те безкінечне весілля, про його час і певність. Хоча й в нас є чутка про се, все-таки нам не відомо, бо нам не дано до відомості. Про козацького гетьмана зачуваємо так, що він посунувся на своє місце вкупі зі своїми козаками; також і татари сидять у Криму, а буджацькі та й з других околиць татари сидять також на своїх місцях, але про Алі Ага, що буджацьким наказує, кажуть, що зі своїми татарами хоче під Галацом таборувати.

Від хана прийшов до нас чоловік, через котрого хан грозить нас дуже за те, що в нього або поміж татарвою перебували якісь польські пани та паничі, що відти втікали, та так жадає від мене й також від Василя (бо й на його сердитий), аби ми їх схопили та йому передали. Але се таке, як байка про вовка й барана, де вовк докоряє сему, чому скаламутив йому воду. Цих поляків, що втікали, було щось шість, самих передніх мужів, між ними син Потоцького, внук Калиновського і т.д.»

(ЦДІАУ у Львові. Ф. 132. – Оп. 1. – Спр. 256. – Арк. 1-2. Опубліковано: Туранли Ф. Тюркські джерела до історії України. – К., 2010. – С. 40. У наведений текст внесено незначні наші корективи).

№ 35

1652, липень – серпень. – Уривок з книги коронних, литовських і дворових видатків

«[...]Ekspensa na kuchnia anno 1652.

[...]Die 8 july. [...]Ojcom bazylianom religiej greckiej, którzy obraz Naswiętszej Panny przywiezli, na provizyą a die 8 july ad diem 18 augusti na niedziel 6 po zł. 22 na tydzień..... zł. 132.

[...] Die 18 augus. Ojcom bazylianom religiej greckiej na styl na niedziel 6 ad die 18 august. Ad die 28 septem. 10 zł. 22 na tydzień..... zł. 132. [...]

Ekspensa ekstraodynarijne.

Maius

Wieźniom № 28 i murdzie a die 21 maj ad 26 eiusdem na tydzień 45 = 18

Die 27 maj wieźniom i murdzie ad die 27 maj ad 3 juny 45 = 18.

Julius

Die 8 july [...] p. Zabuskiemu, rotmistrowi, z rozkazania króla jeo mosci zł.
300.[...]

Augustus

[...] Die 28 augus. [...] p. Gandzy rotmistrzowi zł. 300.

p. Miaskowskiemu, stolnikowi halickiemu, zł. 300.[...]

December [...]

Die 30 december [...] zakonnikom religii greckiej w Grodnie (...) * zł. 24.»

(Ч. – ВР. – № 1729. – С. 55-56. 66-75. – Оригінал).

Переклад

«[...] Видатки на кухню року 1652.

[...] 8 липня. [...] Отцям василіанам грецької релігії, котрі образ Пресвятої Діви привезли, на провізію з 8 липня до 18 серпня на 6 тиждень по 22 злотих.....
зл. 132.

[...] 18 серпня. Отцям василіаном грецької релігії на столування на 6 тижнів
з 18 серпня до 28 вересня 10 (?) по 22 зл. на тиждень..... зл. 132.[...]

Екстраординарні видатки.

Травень

28 в'язням і мурзі з 21 травня до 26 того ж місяця, на тиждень 45 = 18

27 травня в'язням і мурзі з 27 травня до 3 червня 45 = 18.

Липень

8 липня [...] п. Забуському, ротмістру, з наказу короля його мості зл. 300.[...]

Серпень

[...] 28 серпня [...] п. Ганжі ротмістру зл. 300.

п. М'яківському, галицькому стольнику, зл. 300.[...]

Грудень [...]

30 грудня [...] ченцям грецької релігії в Гродні зл. 24.»

№ 36

1652 (?), серпень (?). – Умови мирної угоди з Річчю Посполитою, викладені у листі Б. Хмельницького до молдавського господаря В. Лупу

«Punkta od pana hetmana Wojska Zaporowskiego gospodarzowi jeo mc.

Wojsko Zaporowskie bynamniej od porzadanego podanego pokoju ab utrimq.
nie stroni, i owszem całe do ugruntowania onego skłania supposinis his conditio-
nibus.

Naprzód, aby cerkwie prawosławne tak w Koronie, jako i WXL, od uniatów
pobrane, wszystkie powrócone.

Według pact Zborowskich, aby j. k. mość Wojsku Zaporowskiemu prawo i wolność nadał, nic nie ujmując cokołwiek w tych pactach wyraziło się.

Ich mość pp. senatorowie i wszytka Rzeczpospolita, aby pomsty z poddanych swoich nie brała, bo do rozerwania pokoju terazniejszego przyczyna nie jest od nich, ale z tamtej strony dana, ponieważ kozakom wychodzić z majątności swoich nie pozwalali i owszem onych tręcali i zabijali.

W possessiej Wojska Zaporowskiego tak wielce włości ukraińskich zostawać ma, jako w pactach Zborowskich opiewa, począwszy od Dniestru aż do Dniepru, a od Dniepru aż do granic moskiewskiej».

(ДА у Кракові. – Ф. «ЗР». – № 41. – Арк. 215-216. – Тогочасна копія. Опубліковано в російському перекладі: Мыщык Ю. А. Анализ источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648-1654 годов. – Днепрпетровск, 1983. – С. 67-68; опубліковано польською і українською мовами І. Л. Бутичем: Універсали Богдана Хмельницького 1648-1657. – К., 1998. – С. 63).

Переклад:

Пункти від гетьмана Війська Запорізького до господаря його милості.

Військо Запорізьке ні в якому разі не уникає підданського миру, бажаного для обох сторін, більше того, воно схиляється до його зміцнення на доданих умовах.

Насамперед, щоб православні церкви, що знаходяться в Короні і Великому князівстві Литовському, захоплені уніатами, були повернуті. Згідно з умовами Зборівського миру його мость король повинен дати право і вольності Війську Запорізькому, нічого не випускаючи з того, що говорилося в тих пактах.

Щоб їх мості пани сенатори і вся Річ Посполита не мстили своїм підданам, оскільки теперішній мир був порушений не ними, а з вини другої сторони, яка не дозволяла козакам залишати свої маєтності, утискувала й убивала їх.

У Польщі під владою Війська Запорізького має знаходитися така кількість українських земель, як сказано в умовах Зборівського миру, починаючи від Дністра аж до Дніпра, а від Дніпра аж до московського кордону.

№ 37

1652, серпня 15. – Ясси. –

**Лист молдавського господаря В. Лупу до Яноша Кемені,
радника трансільванського господаря Дердя II Ракоці**

«Ясноосвічений і вельмишановний пан Кемені, наш доброзичливий приятель!

Через те, що виникли деякі перешкоди, шлюб сина світлішого гетьмана Війська Запорізького з нашою дочкою було відкладено. Нині ці перешкоди усунуті і ми думаємо виконати дані з одного і другого боку обіцянки і просимо вашу вельмишановну милість зволити вшанувати своєю присутністю шлюб як свідчення незмінної приязні до нас. Цей шлюб відбудеться, як ми думаємо, в останніх числах серпня. Ця виявлена нам честь збільшить число достоїнства

вашої милості, котрі зобов'язують мене бути завжди і при всіх обставинах вам
За цим бажаю вашій вельмишановній милості доброго здоров'я у всілякому
благополуччі на многії літа.

Ясси, 15 серпня 1652 р.

Вашої вельмишановної милості щирий приятель Василь, з Божої милості
господар Молдавії».

(Опубліковано в угорському оригіналі та перекладі російською: Исторические связи народов СССР и Румынии. – М., 1968. – Т. II. – № 96. – С. 294-295)

№ 38

1652, до вересня. – Лист невідомого до невідомого

«У нас тепер новин нема жодних, крім того, що Хмельницький просватав
молдавську господарівну за свого сина. Чи дійде чи не дійде це сватання до ре-
зультату ще не можемо знати, бо молдавський господар так каже, що якщо буде
мати потугу, то не віддасть своєї дочки, а якщо ж не буде мати, то мусить від-
дати заміж.

Наше військо стало одне по Дністру аж по Мурахву, а друге на лінії, по-
чавши від Дніпру аж до Дністра, а стоять у шляхетських і королівських добрах
і незмірні шкоди чинять. Взагалі нам не треба сподіватися миру, про який
Г. Бога ревно просимо, а якщо не буде можливим бути довший мир, то при-
наймні Г. Бога просимо, щоб хоча б до святків він потривав.

Два тижні тому приїхав п. Корицький до молдавського і валаського госпо-
дарів у посольстві від короля, хоч мені сказав, що не їхав, аби інтригувати проти
Хмельницького. Більше нічого такого, щоб я мав повідомити, не маю. Якщо
щось з'явиться, то не затримаюсь повідомити в. м. м. пана».

*(ДА в Кракові. – Ф. «ЗР». – № 41. – С. 225. – Тогочасна копія. Опубліковано
польською мовою: Корфус I. – № 96. – С. 163-164).*

№ 39

1652, вересня 9 (серпня 30). – Чигирин. – Лист Б. Хмельницького до А. Кисіля

«Jaśnie wielmożny mści panie wojewoda kijowski, moj mści panie i dobrodzi-
eju!

Jakoś z dawna w. m. m. m. pan zwykł wszelką życzliwością przeciwko nas i
Wojsku Zaporoskiemu być, której i teraz doznawamy przez pisanie w. m. m. m. p., o
co wielce upraszam w. m., m. m. p., żebyśmy przy onej życzliwości i do końca od
w. m. zostawali, za takową łaską, która w. m., m. m. pan, nie żałując prace swej, do
j. k. m., pana naszego wielce młciwego, łaskawie wymawiać w tej niewinnej obeldzie
mojej raczył; w której samego Boga na świadectwo przyzywam, że się to stało nie
przez nas. Sam w. m., m. m. pan, możesz temu świadkiem być, że bym już nie życ-
zył więcej krwi rozlania i przy pokoju rad bym zostawał. Co z strony naznaczenia
komiszej w. m., m. m. pan, pisać do mnie raczył, gdzie by ona stanąć miała, nie zna-
lażłem sposobniejszego miejsca jako w Perejasławiu. Tylko w to potrafiac racz w. m.,

m. m. pan, żeby nie z wojski wielkimi ta komisja odprawować się miała, tak jako pi-
erwej z w. m., m. m. pan, i z inszemi ich mściami. Na wszystkim, o co k. j. m. i
wszystka Rpta potrzebowali, stańło było. życzyłem sobie tego, abym do końca przy
tym postanowieniu białocerkiewskim i przy słusznym pokoju zostawali, i teraz życze
sobie tego, aby pokój słuszny (otrzymawszy łaskę j. k. m.) przez w. m., m. m. p.,
stańł. Prosze, nie racz w. m., m. m. p., na mnie się obrażać, zem oddalił komisją,
te za tydzień po świętej Pokrowie. Sam w. m., m. m. p., temu dobrze świadom, że
terazniejszego czasu trudności moje za wesełem syna mego mam.

O co i po wtore uniśenie prosimy w. m., m. m. p., abyś w. m. powagą swoją
pańską według miłościwej obietnice swojej do przykania łaski j. k. m., pana naszego
młściwego, za nami, najniższymi podnożkami do majestatu j. k. mści włożyć się rac-
zył, do którego z najniższemi usługami swemi w łaskę miłościwą jako najpilniej (się)
oddawam.

Z Czehiryna die 30 augusti według starego kałendarza anno 1652.

W. m., m. m. pana, i dobrodzieja uniżony sługa i brat Bohdan Chmielnicki,
hetman Wojska jego kr. mści Zaporoskiego.»

*(Sysyn F. E. Dokumenty of Bohdan Xmel'nyk//Harvard ukrainian studies. –
VII. – № 4. – December 1978.-. – С. 522-523. Переклад російською опублікований:
Мыцык Ю. А. Анализ источников по истории Освободительной войны укра-
инского народа 1648-1654 годов. – Днепрпетровск, 1983. – С. 68-69).*

Переклад

Ясневельможний мості пане київський воєводи, мій мості пане і добродію!

Як здавна в. м., м. м. пан, завжди всіляку зичливість щодо нас і Війську За-
порізького виявляєш, котрої й тепер ми дізнали через лист в. м. м. м. п., то дуже
прошу в. м., м. м. п., щоб ми при цій зичливості від в. м. й до кінця залишалися,
за таку ласку, котра в. м., м. м. пан, не жаліючи своєї праці, до й. к. м., pana
нашого вельми мостивого, зволив милостиво докоряти за цю мою невинну об-
разу; в котрій Самого Бога закликаю у свідки, що то сталося не через нас. Сам
в. м., м. м. пан, можеш бути свідком, що я вже не зичив би більше пролиття
християнської крові і був би радий залишатися в мирі. Щодо призначення ко-
місії в. м., м. м. пан, зволив писати до мене про те, де б вона могла відбутися;
я не знайшов зручнішого місця як у Переяславі. Тільки зволь в. м., м. м. пан,
щоб не з великими військами ця комісія мала відбуватися, так як перше з в. м.,
м. м. пан, з іншими їх мостями. На все, чого к. й. м. і вся Річ Посполита хотіли,
ми пристали. Я б зичив того, щоб до кінця при цій білоцерківській постанові
і при слушному мирі залишалися, і тепер зичу собі цього, щоб слушний мир
[отримавши милість й. к. м.] настав через в. м., м. м. п. Прошу, зволь в. м., м.
м. п., на мене не ображатися, що я віддалив комісію, та [буде] за тиждень після
Покрови. Сам в. м., м. м. п., добре знаєш, що в цей час я маю труднощі через
весілля мого сина.

Про що і вдруге понижено просимо в. м., м. м. п., щоб в. м. своїм панським
авторитетом згідно зі своєю милостивою обіцянкою зволив докластися до одер-
жання нами милості й. к. м., pana нашого мостивого, нами, найнижчими під-

ніжками, до маєстату й. к. мості зі своїми найнижчими послугами до милостивої ласки якнайстаранніше віддаюся.

З Чигирина 30 серпня згідно з старим календарем 1652 року.

В. м., м. м. пана, і добродія понижений слуга і брат Богдан Хмельницький, гетьман Війська його кор. мості Запорізького.

№ 40

1652, жовтня 18-24. – Уривок з табірної щоденника Я. Радзівіла

«Cedula do kscia jeo msci pana koniuszego W. ks. L.

Zawsze lepiej na chromego poczekac. Dzis mi cale insza przyniosl wiadomosc strony klotni pod Wodowiczami zen, com go mial za umarlego, sam Smolski, rotmistrz, a oraz i wiecej dobrych nowin z Mozyra. Taka rzecz krotko.

Cztery tysiace kozakow z pozwoleniem Zlotarenka, pulkownika nizynskiego, a tu teraz nakaznego hetmana, wybrali sie i tak cicho przez Dniepr sie przeprowilo za favorem chlopskim, ze i pies na nich nie szczeknal; polowica ich z wodzem Petriczekiem, z Krzemienczuka rodem, poszla tu, ku Wodowiczom, gdzie Smolski ze dwiema tatarskimi na jednym pasie lezal choragwiami; o ktorego sie cale lato czesto kusili, zawsze darmo. W samy dzien s. Michala rano, przed wschodem slonca pod wielka mgla uderzyli prawda na niespodziewanych, jednak do koni wszyscy przyszli, dwoch tylko towarzysow, a 11 pacholikow zginelo. Sam Smolski, choragiew swa porwawszy, przebil sie przez nich i swoich rozgromionych w polu zebral, halasowal sie z nimi, ile mogl, ale samopalnikom radzic nie mygl, jezyka jednak porwawszy, rzucil go do Mozyra chyzo, o posilku przy tym proszac. Za czym kozacy ich wozy pozaprzegawszy, ruszyli sie z dobycza w droge. Wieszal sie nad nimi Smolski az ku Zahalu mil pultorej urywajac, jako mogac, przeszli zatym kozacy pas jeden, zostawiwszy dwiescie samopalnikow na tej stronie przeprowy. W tym posilek z Mozyra przybyl swieze i z dragonami. Zaraz owich, przeprowy broniacych, w pien wyscinali i tymze impetem przebywszy, zastali tamtych w pol dobrej mysli przy lupie. Jazda zaraz zaszla im od lasow, a dragonia uderzyla na nich, bo sie wozami byli otoczyli, bronilis je dobrze, ale nie wytrzymali, pierchac poczeli, tamze jazda nasza wsiadla na nich i nadciela ich tak dobrze, takze i dragoni w taborku i po piekarniach we wsi, ze ich we trzech miejscach wiecej siedmiu set trupow zakopano, procz tych, co ich na mile goniac goscincem i po lasach sam i tam polozyli, a ktorzy uciekli, pewne nie bez razu, sam Petriczenko, //(c.2) dwiema kulami z konia Smolskiego zbity, polegl, assawula jego poimany i inszych kilkanascie, wszystko starynni kozacy z kozdego koreniania, co przy Chmielnickim wybrani, po dwoch i po trzech, za tym we srode druga partya z Kianica jakims miala na Mozyr, ale pan stolnik lit[ewski] juz od wieznia o ich zamyslach ostrzezony, poprzedzil ich i potkal tak dobrze, ze ich na dwie mili trupem droge uslal, a gdy nasi konie zmorzyli i wieczor nadszedl, oni sie przez noc okopali. Przyszla zatym nazajutrz dragonia, tamze im jeszcze lepiej poprawili i tabor ten albo okop wysiekli, z ktorego czesc ich uszedszy nad Slowesna rzeka, drugi rzucili okop, ale gdy nasi kurzyc ich tam szli, nie doczekali, noca po miesiacu rozbiegli sie, ale zda mi sie, ze ich niewiele powrocilo, juz sami chlopi oszatek wymoca, ktorzy utriqne parte posluguja, a zawsze potentiori; Kianica jesli us-

zedl, zda mi sie, ze mu urzeza glowe, bo oba z Petriczenkiem na dusza swa u pulkownika brali, ze zadnego z swych stracic nie mieli.

Naszych kilka tylko postrzelonych, ale koni sila nastrzelanych.

Confirmatur teraz z Mozyra, ze ich tam dobrze nadszar[pano], wiecej czterech set trupa, co nasi nazbierali, procz tych, k[tory] sami broniac sie w taborach swych, pochowali, ktorzych dwadziescia i dwa nalezli, w kozdym po dziesieciu, po kilkanastu pochowabych. Udaja wiezniowie, jakoby dwoch znacznych sotnikow polec mialo: Moruchy i Wnuczek, gwoli czemu pan stolnik lit[ewski] po tych mohilach szukac kaze, azaby ich poznano.

Relatia jednego szpiega d. 18 8bris.

Naprzód z Czernihowa wyszlo bylo wojsko szesc tysiecy i ordy 4* set na posilek tym, ktorzych pod Mozyrem zniesiono; tam sie z niedobitkami podkawszy i o tej swej porazonej uslyszawszy klesce, nazad powrocili do Czernihowa. W tej utarczce jako tam wszyscy miedzy soba mowia, zginelo ich tam wiecej niz dwa tysiace, o drugich nie wiedza, tylko Moruchy, z kilka set powracajacy z Czarnobyła, przed czata wojskowa postrachawszy sie, uciekl i sila swoich na przeprawie potopil, a wyszlo ich bylo na on czas tysiece.// (c. 3) Petliczenka zaluja barzo, ale i za Sohoniake, kiedy by go bylo nie tracono, chcieli wydac kilku panyw. List Chmielnickiego w dzien Pokrowy czytano w Czernihowie, w którym rozkazuje, aby czern niepotrzebna do domow rozpuszczono, gdyz sie spodziewaja laski krola jeo msci, przy tym, aby molojcow darmo nie gubiono.

W poniedzialek przeszly na to miejsce przyszlo do Czernihowa z Perejaslawia dobrego konnego ludu choragwi 10 z pulkownikiem Chwieskiem.

Ordy w Czernigowie pewnej liczby dowiedziec sie trudno, bo nie stoi w miescie, a do kosza ich nikt nie chodzi; jedni powiadaja, ze ich 6 tysiecy, drudzy, ze trzy i juz ze tylko prawdziwych tatarow 8 set, a drudzy – butowie czerkascy i wolosza. Murzy jednego cialo odprowadzili do Krymu. Widzial ich czesc, idacych gdziez tamta strona Desny pod trzemy bunczukami, liczby zgadnac nie moze, kladzie ich na tysiac koni.

Z listu zas pana chorazego nadwornego W. k. L.

Nieprzyjaciel tak duzo zhalasowany, bo z tych czterech tysiecy niewiele ich nazad powrocilo, rozumiejac, ze za nimi pogon nie mala sie, az pod Czernihowem oprzec, wyprawili ku Homlowi dwiescie koni podjazdu dla jezyka i nagladajac, co sie na Soży dzieje, tamze kilku mil na wies moje Morkowicze napadli, gdzie za ta wiadomoscia przed zemknionymi ode mnie, bez jezyka nazad pierchneli. Na zaloge ich za tym, ktora w Bobowiczach lezy, zmykam teraz; co za rozprawa bedzie, dac znac nie omieszka.

Zaszla tez niebyla w tych dniach wiadomosc ze Starodeba, (ze) zamyslali czata nawiedzic Homel i ztamta jakby pultora tysiac wynisc malo dohodzac w tym pewnosci, wyprawilem na podjazd z kilka choragwi p. Korotkiewicza jako miejsc tamtych wiadomego, ktory az do Popowej gury // (c. 4) chodzil, nigdzie tego hultajstwa nie zastal ani przejal, tylko w okopu jednym, do ktorego przytrzdniejszy mial przystemp; nalazl ich 50 rejestrowych, ktorzy uszli na blota, czterech przecie przywioldl.

* Дана цифра може бути прочитана і як «7».

W samam Starodebie nad trzy tysiące ludzi nie powiadają, prócz załogi drokowców i młinców, którzy strzegą się, od Mscisławia osobliwa załoga stoja. Pulkownikiem w Starodebie Apanas.

O tym wszystkim będzie jeszcze lepsza wiadomość, jeśli syn tego atamana horodowego w tych dniach powryci gwoli salwowania ojca swego. Tuszy ojciec dobrze i uprasza frystu do poniedziałku, ale gdy i ten termin zwlecze, nie przydzie go dłużej żywić.

A to inaures (?) w. ks. m. donosze, że pan Zdanowicz i p. Kaczanowski, rotmistrzowie ks. j. m. pana marszałka, przychodzili do mnie, opowiadając, że im czwerc i służba za niedzielę pultorej ex piraje(?). Alec i insze chorągwie nowego zaciągu rwac się poczynają i wszyscy 9000 9bris teskliwie wygladamy.

Złoby z Hatanowicz, lubeczanina, 24 8bris powiesc.

Był tam między nimi niedzielę ze dwie w Czernihowie i za Desna, chodził do znajomych. Powiada, że na Czernihowie dziesięć tysięcy wojska rejestrowego, bo tu inszy mają Siewierza rejestru, prócz czerni.

O tatarach, że ich niewiele, z kilka set może być dano im kozuchy nowe, a teraz sienie (?) platy, to jest sukno, gwoli którym sam Złotarenko jeździł do miast.

W Czernihowie żywności gwałt, chleba za dwa szelagi na trzy dni dosyc!

Tu zaś, między Dnieprem a Desna, wybrali wszystko bydła, zboża, ziarna, siano i zbla (?) nie masz, słomy nawet nie dostanie nigdzie. Bydła 4 mile za Czernihowem pod Dziewica miastem, pasza za //(c. 5) Desna, że wszystkiej okolicy.

Za Desna wielka obfitość, ale i tam wywołone wszystkie pasznicę, i żywność (?) do miasta zwoza i pedzają.

Czern barzo teskni z wojna, a najbardziej ich strwożył ten pogrom ich pod Wodawiczami i Mozyrem, gdzie ich trzy tysiące, tak sami między sobą prawia, zginęło i dwóch watahów: Petriczenko i Moraży, których barzo żalują, ale osobliwie Suhoniaki.

Tatarowie wychodzili, próbując tu, na te strony Dniepru, ku Braclawiu, ale las i błota obaczyli, a na Złotarenka narzekają, że ich tu zawiodł darmo.

O Chmielnickim tak słyszał, że za wzięciem wiadomości o śmierci syna i za pisaniem hospoda[ra] Wasila, szedł sam ze wszem ludem do Wołoch, a tu, do Czernihowa, pisał, żeby nie czynili zaczepki, ale jeśli Litwa następować będzie, żeby dniem i nocą dawali znać do cara moskiewskiego, a na niego, żeby się nie spuszczała, ba i wiadomości od niego długo nie spodziewali się.

O śmierci Timocha inakże tam wiadomości. Jakoby pijany miał uczynić konną wycieczkę i przez wojsko węgierskie przebiec, a potem znowu nazad przebiegając się, odnieść od hajduka postrzał, z którego trzeciego dnia umarł.

Pod Białą Cerkiew insze wojsko zbierac kazał, ale jakos nie sporo zbiera się bez niego, choć ich pedza gwałtem, a miru spodziewając się do króla czołem bic.

Trafiło mu z kozakiem jednym mimo jezioro isc, kiedy na kaczki trafiwszy, myślał mu, żeby do nich strzelił i wymawiając mu się, że nie trafi, rzekł, że ja strzele, ażali trafię. Kozak powiedział, że samopal nienaprawny, bo prochu nie mają. Na co on mu: «Na co samopal nosisz», odpowiedział: »A szczoż, bratu! Naprawnoho samopalu oden się boit, da ktoroho zmierzaisz, a nienaprawnoho obadwaj: i toj, co zmierit, i toj, do ktoroho; tot się boit //(c. 6) szczo nienaprawny, a tamtoj, szczo

jeho nie zabito. To boisze (...) * szczo nienaprawny, to jest nie nabity, lepszy, ale znac, ze i (...) * tam o proch trudno.

Z lista j. m. p. chorazego nadwornego W. ks. L. 24 8bris.

Jakom pretko o powroconej pierwszej czacie z Bobowicz, co sie wiecej sprawilo, dal wiedziec w. ks. m., tak mie zaraz insza z Czeczerska i Propojaska, o zamyslach nieprzyjacielskich zaszla ponowa, jakoby za (...) wojska z Starodembu na Bychow i Propojask, w ktorzym za zyczliwoscia wlosci i mieszczan tamecznych na przeprawy przez Soz pierwszy wstret odniesli, obrocic mialo; z ktorej to wiadomosci, kiedybyscie to hultajstwo wyszlo walesac mialo, informatus roznych zgodna powiesc, a zostawszy i umyslwi onych na dokonczona desolate miejsc tamecznych, zawsze temu wczesnie (...) * wiando. Wyprawilem do Bobowicz, gdzie wzgledem zalozyc okop swój mieli, p. Zdanowicza, rotmistrza ks. j. m. p. marszalka z kilka choragwi, ten juz w okopie nie zastawszy, bo sie do (zla)czenia z drugim wojskiem z Starodembu wyslanym do Popowej gury ku projsciu w tamten Bychowski i Propojaski trakt ruszyli byli, ale w pobliskiej wsi od tego okopu dojechawszy, z (...) * lud ma napadl na niespodziewanych, ktorzych szczośliwie zniosszy, powrocil nazad ku Homlowi z popem, chorazym i ze dwiema choragwiami, w tej utarczce wzietymi.

Tego hultajstwa, jako ten pop powiada, wyszlo z okopu 8 set w liczbie samych kozakow rejestrowych, kromia chlopstwa, ktorzych tam bylo niemalo, ci wszystcy poginec musieli, bo ich dokola oskoczono, malo ich co uszlo.

Sotnika Bobrownika jakiegos samego wziac zywcem nie mogli, dotad sie bronil, az go zabic musiano, tamze chorazego drugiego i pisarza, i inszych, ktorzy w lozach z nimi pospolu bronili sie //(c. 7). Z naszej za sie strony towarzysza p. Korotkiwiczowej. Ktory w przedniej strazy idac, najpierwszej sie podkal, zabito i dwoch dragonow, a kilku pacholikow postrzelono. Onej tedy w tych dniach stalej transakty, dawszy wiedziec w. ks. m. odsylam tego popa z temi choragwiami, z ktorego powiesci, jako mens nieprzyjacielska, patebit, lepiej w. ks. m., a ja i to oznajmuje, co zeznal przede mna.

Pierwsza juz sie mialo ruszyc tu, na rzeke, wojsko starodubowskie ku Bychowi, a Czernihowskie – ku Homlowi, ale jakoby list niedawno przyszedl od Chmielnickiego, mial ich nieco zatrzymac, az do Dmitra, swieta ich ruskiego, ktore 5 9bris przypadac bedzie, na onym dniu spodziewaja sie wojny albo rozejscia sie ku domom swoim, pewny od niego wiadomosci.

Tenze powiada, ze to hultajstwo, nie jeno na wlosc Bychowska i Propojaska przegrazaja, ale sie i o samy Bychow kusic zamysliwaja. Pisalem o tym do podstaroscich moich, aby zbiwszy wlosc w jedno, tamte miejsce mieli na ostroznoisci, pilnujac rozkazania w. ks. m., co by kolwiek tak tam, jako i tu aparte inimica ponowy bylo, predko dam wiedziec w. ks. msci, unizonym z ochota moja zostawajac zawsze sluga w. ks. m.

Datt w Homelskim obozie d 24.8bris.

Supplement nowin o utarczce pod Wodowiczami i Mozyrem.

O tej porazce kozakow pod Wodowiczami i Mozyrem jeszcze coraz lepsze continatur relatie od wiezniow nizelismy dotad wiedziec mogli. Bo z tych czterech tysiecy, ktore bylo wyszlo, nie moga sie pultrzecia dorachowac. Ostatek, co uszlo, juz niedaleko Czernihowa obrocili sie, ale na Narodycze //(c. 8), na Radomysl roznie ku Kijowi pod rannych podwody biorac. Jakoz i nasi teraz wolniej po wlosciach przejazd

mając, siła barzo trupow po lasach i drogach najdują, gromadami co od ran pomarli, ostatek chlopi dognietli. Lud był wszystko ukraiński, jako i po wiezniach znac od Kobylaku, Krzemieczuka, Oltwy, Plotawy, Orczyce i z Perejaslawszczyzny. Powiadają, że z kożdego korenja co przy samym Chmielnickim, po jednemu, po dwóch wybrano.

Wyszło było znowu 6 tysiecy i 8 set tatarow, ale dowiedziawszy się o tej porażce, powrocili i tusza pulkownikowi być w biedzie, co ich pogubił. Petriczenko dobry barzo wodz, a z Krzemieczuka rodem, poległ pewnie, gloszą, że Moruhy z Wnuczkiem, ale pewnej rzeczy dojsć jeszcze nie mozem. Groza się oddawac, ale jest na to i bez malo im przedziej tam nie zagrają, a lavum m(...)* oni num.

Przyszła potym od p. stolnika litt(ewskiego) wiadomosc, że Moruhy żyw, uwodził kilka set niedobitkow; nakolo Czarnobyła dopiero teraz uslyszawszy o naszej czacie, co pod Czarnobył podpala, gwałtem za rzeke uciekac poczeli, także dwa promy z ludzmi zatonyli i tam ich cokolwiek ubyło.»

(АГАД. – Ф. «АР». – Відділ II. – Супплемент. – № 541/1. – Копія середини XVII ст. Запис на с. 7, зроблений іншою рукою очевидно у XVIII ст.: «№ 5 fas. 26. Kiszczu», тобто «№ 5 фасцикул 26. Кіщинських»).

Переклад

«Цидула до князя його мості пана конюшого Великого князівства Литовського (*Богуслава Радзівіла – Ю. М.*)

Завжди ліпше почекати на кульгавого. Сьогодні мені приніс цілком іншу відомість щодо сутички під Водовичами той, що його вважав пропащою сам ротмістр Смольський, а одночасно (прийшло) й більше добрих новин з Мозиря. Про цю річ стисло доповідаю.

Чотири тисячі козаків з дозволу Золотаренка, ніжинського полковника, який є тут тепер наказним гетьманом, виступили і так тихо завдяки симпатії до них селян переправилися через Дніпро, що й собака на них не гавкнув; одна половина їх з вождем Петриченком, який є родом з Кременчука, пішла сюди, до Водович, де Смольський стояв на одному шляху із двома татарськими хоругвами; якого вони протягом цілого літа пробували розбити, але завжди даремно. В самий день св. Михайла, (*видно слід мати на увазі 6 (16) вересня – Ю. М.*) вранці, до сходу сонця у сильному тумані вони вдарили правда на несподіваних, однак всі (наші) скочили на коней, тільки двоє товаришів та 11 пахолків загинуло. Сам Смольський, взявши свою хоругву, пробився через них, зібрав у полі своїх розбитих (людей), і зачіпав їх (козаків), скільки міг, але не міг нічого вчинити самопальникам. Однак він взяв «язика», хижо кинувся до Мозиря, просячи при цьому про допомогу. Після чого козаки, позапрягавши їхні вози, рушили в путь із здобиччю. Висів над ними Смольський, всіляко шарпаючи, півтори милі аж до Загаля. Після цього козаки пройшли один шлях, залишивши двісті самопальників на цьому боці переправи. Між тим з Мозиря прибуло свіже підкріплення з драгунами. Тут же тих, котрі обороняли переправу, вони вирубали в пень і пішли далі, застали тих (козаків) при здобичі в полі, які не сподівалися небезпеки. Кіннота одразу відрізала їм шлях до лісу, а драгуни вдарили на них, бо вони оточили себе возами. Козаки добре боронилися, але не витримали й почали тікати, тамже наша кіннота всіла на них і порубала їх так

добре, також і драгуни в таборчику і по пекарнях у селі, що в трьох місцях закопали понад сімсот їхніх трупів, крім тих, котрі там і сям полягли, коли за ними гналися мило на шляху й по лісах, а ті, які втекли, то напевно не без шкоди. Сам Петриченко, збитий двома кулями з коня Смольського, поліг, його осавула й понад десяток інших взяли в полон, все це старинні козаки, вибрані в присутності Хмельницького з кожного куреня по двоє-троє. Після цього у середу друга частина [козаків] на чолі з якимсь Кияницею мала [вдарити] на Мозир, але пан стольник литовський, який уже знав від в'язня про їхні наміри, випередив їх і зустрів так добре, що встелив їхніми трупами шлях на дві милі, а коли наші потюмили коней і надійшов вечір, то вони [козаки] протягом ночі окопалися. Потім на другий день прийшли драгуни, то їм [козакам] там завдали ще більшої шкоди і цей табір або окоп порубали, з котрого тільки частина їх втекла над ріку Словечну. Інші покинули окоп, але коли наші рушили їх викурювати, то не дочекалися, а вночі при місяці порозбігалися. Мені здається, що їх небагато повернулося, а вже самі селяни решту переб'ють, котрі обидві сторони підтримують, а завжди сильніші (?); Кияниця якщо й втік, то мені здається, що йому [свої] відрубують голову, бо обидва з Петричком клялися своєю душею полковнику, що жодного з своїх не втратять.

Наших було тільки декількох поранено, але дуже багато вбито наших коней.

Підтверджено тепер з Мозиря, що їх там добре пошарпали, понад чотириста трупів, які наші назбирали, крім тих, котрі самі вони, під час оборони своїх таборів, там же поховали. Таких [братських могил] було знайдено двадцять дві і в кожній було поховано по десятку або понад десять [козаків]. В'язні свідчать, що нібито мало загинути два значних сотника: Моругий та Внучек. Внаслідок цього пан стольник литовський наказав шукати по цих могилах, щоб їх було впізнано.

Реляція одного шпигуна 18 жовтня.

Насамперед з Чернігова вийшло було військо в шість тисяч і орди 400 на допомогу тим, котрих було розгромлено під Мозирем; там зустрівшись з недобитками і почувши про цю свою поразку, повернулися назад до Чернігова. У цій сутичці як вони самі між собою кажуть загинуло їх там понад дві тисячі, а про інших не знають, тільки Моругий, який повертався з кількомастами Чорнобиля, злякавшись військової чати, втік і багато своїх потопив на переправі, а вийшло їх було [живими з бою] тоді тисяча. Петличенка дуже жаліють, але й Согоняку також і якщо його не було страчено, то хотіли видати за нього кількох панів. Листа Хмельницького було читано в Чернігові в день Покрови (1(10) жовтня 1653 р. – Ю. М.). У ньому він наказує розпустити по домах непотрібну чернь, бо сподівається милості короля його мості, при цьому, щоб молодців даремно не втрачати.

У минулий понеділок на це місце прийшло до Чернігова з Переяслава доброї кінноти 10 хоругв із полковником Хвеськом.

Важко довідатися, скільки в Чернігові є орди, бо вона не стоїть у місті, а до їхнього коша ніхто не ходить; одні кажуть, що їх 6 тисяч, інші, що три і що вже дійсних татар є тільки 8 сот, а решта – черкеські бути й волохи. Тіло одного мурзи повезли до Криму. Бачив їх частину, які йшли десь під трьома бунчуками тим боком Десни, але їхньої кількості не може сказати, вважає, що їх було тисяча кінних.

З листу пана надвірного хорунжого Великого князівства Литовського.

Неприятель так сильно потурбований, бо з цих чотирьох тисяч небагато їх назад повернулося, і думаючи, що за ними погоня, а їм немає де опертися, тільки в Чернігові, відправили під Гомель двісті кіннотників на роз'їзд заради «язика» і щоб роздивитися, що діється на Сожу; там же в кількох милях вони напали на моє село Морковичі, але на вість про це від посланих від мене військ без «язика» втекли назад. Я тепер вирушаю проти тієї їхньої залози, яка знаходиться в Бобовичах; що станеться там, тут же повідомлю.

Дійшла до нас небувала в цих днях відомість із Стародуба, що вони задумали чатою провідати Гомель і звідти ніби півтори тисячі мало вийти. Щоб переконатися у цьому, я вислав на роз'їзд з кількома хоругвами пана Короткевича, як знавця тих місць, котрий ходив аж до Попової гори але ніде цього гультайства не застав чи перехопив, тільки в одному окопі, до котрого мав надзвичайно важкий приступ. Там їх знайшов 50 реєстрових козаків, котрі втекли на болота, але чотирьох з них привів.

У самому Стародубі, як кажуть, немає понад три тисячі війська, крім залози дроківців та мглівців, котрі стережуться і стоять особливою залогою з боку Мстиславля. Полковником у Стародубі є Опанас (*Єремієнко – Ю. М.*).

Про все це буде ще ліпша відомість, якщо син цього городского отамана повернеться цими днями завдяки капітуляції свого батька. Батько має добре надію і просить відстрочки до понеділка. Але коли цей термін мине, то не доведеться його довше залишати живим.

А ще до вух доповідаю вашій князівській мості, що пан Зданович і пан Качановський, ротмістри князя його мость пана маршалка, приходили до мене, кажучи, що їм (кінчається) чверть і кінчається за півтора тижня служба. Але й інші хоругви нового зтягу починають зриватися з місця і всі ми, 9000, смутно чекаємо листопада.

Злоби з Хатанович, любечанина, оповідання від 24 жовтня.

Був він з два тижні там між ними, в Чернігові і за Десною, ходив до знайомих. Каже, що в Чернігові десять тисяч війська реєстрового [козацтва], бо тут, у Чернігові, інші мають реєстр [козаків] Сіверщини, [і це] не рахуючи черні.

Про татар свідчить, що їх небагато, може бути кількасот, їм дано нові кожухи, а тепер іншої (?) плати, тобто сукно, задля чого сам Золотаренко їздив до міст.

У Чернігові маса провіанту, хліба за два шеляги [можна купити стільки], що вистачить на три дні!

Тут, між Дніпром та Десною, забрали все бидло, все збіжжя, зерно, сіно, стебла (?), навіть соломи ніде не дістане. Бидло ж за 4 милі за Черніговом під містом Двіницею, пасеться воно за Десною все, із всієї околиці.

За Десною велике багатство провіанту, але й там стягнуто все з пасовиськ і провіант (?) до міста звозять і зганяють бидло.

Чернь дуже сумує через війну, а найбільше їх стривожила оця їхня поразка під Водавичами та Мозирем, де їх, як вони самі між собою твердять, загинуло три тисячі разом з двома ватажками, Петриченком та Моругим, за котрими дуже шкодують, але особливо загибель Сугоняки.

Татари виходили, пробуючи сюди, на цю сторону Дніпра йти на Брацлав, але побачили болота та ліси; на Золотаренка нарікають, що він їх даремно сюди привів.

Про Хмельницького так чув, що після отримання відомості про смерть сина і листа господаря Василя, то виступив сам з усім військом до Молдавії, а сюди, до Чернігова, писав, щоб не чинили зачіпки, але якщо литва буде наступати, то вдень і вночі давали знати до московського царя, а на нього щоб не надіялися і навіть не скоро сподівалися від нього відомості.

Про смерть Тимоша інакші там відомості. Нібито він, будучи п'яним, мав вчинити кінну вилазку і пробитися крізь угорське військо, а потім, знову пробиваючись назад, був підстрелений гайдуком і від цієї рани помер на третій день.

Під Білою Церквою [Хмельницький] наказав збирати інше військо, але якось нешвидко воно збирається без нього, хоч їх і женуть насильно, сподіваються миру, хочуть бити чолом до короля.

Трапилось йому з одним козаком йти повз озеро. Коли на качок натрапивши, сказав йому, щоб вистрілив по них і той відмовлявся тим, що не вцілить, казав, що я стрільну, але не вцілю. Козак сказав, що самопал несправний, бо пороху не маю. На що він йому сказав: «На що ж самопал носиш?», відповідав: »А що ж, брату! Справного самопалу один боїться, на котрого цілишся, а несправного обидва: і той, що цілиться, і той, до котрого [цілиться]; той боїться, що несправний, а той, щоб його не було забито. То боїшся (...)»* що несправний, тобто не набитий, кращий, але знати, що і (...)»* там важко дістати порох.

З листу й. м. п. надвірного хорунжого В. кн. Л. 24 жовтня.

Як тільки я вже швидко дав знати вашій князівській мості про нашу чату, що повернулася з Бобович, що там ще здійснилося, так одразу тут же мене досягла інша новина з Чечерська і Пропойська про неприятельські наміри, що нібито (...)»* рушили війська з Стародуба на Бихів і Пропойськ. Але у цьому через зичливість [до нас] волості й тамошніх міщан на переправі через Сож вони зазнали першої відсічі й мали відступити; з цієї ж відомості, якби це гультьяйство вийшло бродити, згідна інформація з різних джерел буде, а залишившись й умислові їх на докінчену спустошеність тамтешніх місць, завжди цьому будемо завчасно [запобігати](?). Я відправив до Бобович, де вони нібито мали створити своє укріплення, пана Здановича, ротмістра князя його мості пана маршалка, з кількома хоругвами; цей вже в укріпленні їх не заставши, бо вони вже вирушили на з'єднання з іншим військом, посланим із Стародуба до Попової гори, щоб йти цим Бихівським і Пропойським трактом, але прибувши наші у ближнє від цього укріплення село, з (...)»* військо несподівано напало. Яких щасливо розбивши, він повернув назад до Гомеля з попом, хорунжим і з двома корогвами, які були захоплені в цій сутичці.

Цього гультьяйства, як каже цей піп, вийшло з укріплення 800 самих реєстрових козаків, крім селянства, котрих там було чимало, ці всі мали загинути, бо їх оточили кіннотою і мало хто з них втік.

Якогось самого сотника Бобровника не могли взяти живцем, він боронився, аж його мусили вбити, там же було вбито другого хорунжого, писаря й інших, котрі разом з ними оборонялися в лозах. З нашого боку було забито товариша [роти] пана Короткевича. Він, йдучи в передній сторожі, першим з ними зійшовся в бою,

його було вбито і двох драгунів, а кількох пахолків поранено. Давши звіт про те, що відбувалося цими днями, вашій князівській мості, відсилаю цього попа з цими прапорами, а з того, що він скаже про ворожі думки, краще ваша князівська мость, зрозуміє, а я то повідомляю, про що довідався сам у нього.

Перше це те, що стародубське військо мало рушити сюди, на річку, [а далі] – на Бихів, а чернігівське – на Гомель, але нібито недавно прийшов лист від Хмельницького і мав їх дещо затримати, аж до Дмитра, їхнього руського свята, котре припадає на 5 листопада (*дата дана автором за новим стилем. День св. великомученика Димитрія Солунського припадає на 26 жовтня за старим стилем – Ю. М.*). Цього дня вони сподіваються певної від нього відомості: чи буде війна, чи розійдуться по своїх домівках.

Цей же каже, що це гультайство погрожує не тільки Бихівській та Пропойській волості, але й задумують спробувати захопити й сам Бихов. Я писав про це до моїх підстарост, щоб вони з'єднавши сили волості, берегли це місце, пильнуючи наказу вашої князівської мості, і що тільки там чи тут нового було, з ворожого боку, швидко дам знати вашій князівській мості, залишаючись по своїй волі пониженим слугою вашої князівської мості.

Дано у Гомельському таборі 24 жовтня.

Додаток новин про сутичку під Водовичами і Мозирем.

Про цю поразку козаків під Водовицями й Мозирем ще щоразу кращі продовжують надходити реляції від в'язнів, ніж ті, що ми їх досі могли знати. Бо з цих чотирьох тисяч, котрі вийшли не можуть дорахуватися дві третини. Решта, що втекла, вже неподалік Чернігова, але йдуть різно на Народичі, на Радомишль, до Києва, беручи підводи для поранених. Наші тепер мають вільніший проїзд по волостях, знаходять масу трупів по лісах та шляхах, цілими громадами тих, що померли від ран, а решту селяни добили. Все військо було українське, як і від в'язнів це знати, від Кобеляк, Кременчука, Говтви, Полтави, Оржиці і з Переяславщини. Кажуть, що з кожного куреня в присутності самого Хмельницького було обрано (до цього війська) по одному, по два.

Знову вийшли було 6 тисяч війська і 800 татар, але дізнавшись про цю поразку, повернули і думають, що бути полковнику, що їх погубив у біді. Петриченко дуже добрий вождь, що родом з Кременчука, напевно загинув, кажуть, що загинули Моругий з Внучком, але певної речі ще не можемо дійти. Грозять піддаватися, але в це важко повірити (?), доки (наші) не заграють їм там а (...)*.

Прийшла потім відомість від пана стольника литовського, що Моругий живий, вивів із собою кілька сот недобитків; навколо Чорнобиля тепер почувши про нашу чату, що під Чорнобиль підійшла, в тривозі почали втікати за річку; також два порома з людьми затонуло і там їх внаслідок цього поменшало».

№ 41

1652, листопада 1. – Лист Юрія Кутнарського до невідомого

«Occurrentia terazniejsza, które tak, a Porta Ottomanica, jako też a Boristhene zachodzą, ta kilka słów w. m., m. m. panu, wypisuje. Poseł Republica Veneta z nieomylną stabilientae pacis nadzieją do Porty idzie, do czego i Porta całe się skłania

pertarsa (?) będąc tot damnorum, ktore przez te lata wojować z niemi poniosła. Hospodarz jeo mość na weselu syna Chmielnickiego serio koło ugruntowania pokoju między Rzeczą Pospolita a Wojskiem Zaporowskim conferował i na punkta onemu proponowane czekał; rzetelną i finalną jego declaracie, jako otrzymał, na osobnej kartcie przepisane punkta jego, w. m., m. m. panu, posyłam; z których punktów liquido patet, gdzie zamysły jego (...)*. Owo zgoła nie tylko ci, którzy tej niespokojnej głowie adversantur, ale nawet i adhaerentowie viva voce twierdzą, że się nic innego po nim nie spodziewać, tylko to, co przeszłych lat robi. Jeśli kto inaczej wierzy ipse viderit. Gałga sołtan z Krymu z wojskiem swoim wyszedł, w też tropy za nim miał się ruszyć i muradyn sołtan. Nam też od tego pogaństwa pericula imminent dla onych więźniów, który z Krymu uciekli, konicznie tej straty na nas dochodzić chcą; co dalsze momenta przyniosą ex occasione w. m., m. m. panu, napisać nie omieszka».

(ДА в Кракові. – Ф. «ЗР». – № 41. – С. 215. – Тогочасна копія. – Тексту документа передує заголовок зроблений копіїстом: Сопія листу од пана Кутнарського де дата 1та новемbris», тобто «Копія листу від пана Кутнарського від 1 листопада»).

Переклад

Про нинішні відомості, котрі так з Оттоманської Порти, також з Борисфену приходять, тут кілька слів в. м., м. м. пану, пишу. Посол Венеціанської республіки з безсумнівною надією на стабілізацію миру йде до Порти, до чого і Порта цілком схиляється стомлена, будучи в збитках через війни, котрі перед цим роками вела з ними. Господар його мость на весіллі сина Хмельницького серйозно обговорював зміцнення миру між Річчю Посполитою і Військом Запорозьким і чекав на статті запропоновані йому (Б.Хмельницькому – Ю. М.); ретельну і остаточну його декларацію, як отримав, я посилаю в. м., м. м. пану, на окремому листку переписані його пункти; з котрих пунктів ясно видно, де його задуми (...)*. Взагалі не тільки ті, котрі цій неспокійній голові крутяться, але навіть і прихильники вголос твердять, що нічого іншого від нього не треба сподіватись, тільки того, що і в минулі роки робив. Якщо хто інакше вірить, хай сам подивиться. Галга-солтан з Криму вийшов із своїм військом, слід за ним мав виступити і нурадин-солтан. Нам теж від цього поганства небезпека загрожує через цих в'язнів, котрі втекли з Криму, татари неодмінно хочуть від нас компенсації цієї втрати; що подальший час принесе при okazji в. м., м. м. пану, не затримуюсь відписати.

№ 42

1652, листопада 2. – Оргіїв. – Лист молдавської довіреної особи до високопоставленого сановника (?) Речі Посполитої

«Posła j. k. m. Chmielnicki z wielką radością i tryumphem tak przyjął, jako i odprawił, pokój twierdząc wieczny, naznaczając commissią pod Czudnowem, tylko nie pisze, na który czas złożona i gdyby jakich figlów i zdrady nie było, tedy dojdzie pokój. I do tego pisze, iż sołtanów dwoch wyszło z ordą na co (?) nie wiedzieć, co za zamysły ich, bo co trzeci dzień posły od hana u Chmielnickiego bywają, taka tam

między nimi mowa, iż pod Kamieniec iz kozakami pójdą, a pan Mosole, berkalab chocimski, przyjechał od Chmielnickiego i tak powiada, iż do Mułtan myślą pó(j)ść, w tym nie wiedzieć, któredy zamysły ich, a powietrze tam srogie u nich jest wszędzie. Pan Cigola, spatar wielki, tydzień minął jako jechał do Chmielnickiego, który skoro powróci i co za wiadomość będzie, nie omieszka dać znać w. m., m. m. p.»

(ДА в Кракові. – ВР. – № 41. – 215. – Тогочасна копія. – Тексту передує заголовок зроблений копіюстом: «Copia listu od jednego confidenta z panów wołoskich de data 2 da novemb. od Oriowa», тобто «Копія листу од одного конфідента з молдавських панів, від 2 листопада, з Оргіва»).

Переклад

Посла й. к. м. Хмельницький з великою радістю і тріумфом як прийняв, так і відправив, вічний мир твердить, призначаючи комісію під Чудновим, тільки не пише, на який час скликана, і коли б якихось фіглів і зради не було, тоді буде мир. І на додачу пише, що два солтани вийшло з ордою для чого, не знати, які в них замисли, бо що третій день послы від хана бувають у Хмельницького; така там між ними мова, що підуть з козаками під Кам'янець, а пан Мосола, хотинський пиркалаб, приїхав від Хмельницького і так каже, що до Валахії думають піти, але не знають, куди [спрямовані] їхні задуми; а пошесть там у них всюди є жорстока. Пан Цигола, великий спитар, тиждень минув як їздив до Хмельницького, як тільки повернеться і яка буде відомість, не затримуючись, дам знати в. м., м. м. п.

№ 43

1652 (?), після 9 листопада. – Пункти до укладеної пропозиції

«Punkta do propositiej utoconej.

Wojsko WKL, które w porządku wojennym zeszło i refici potrzebuje, assecurowane, że ich kilka niedziel ante 9 novembr. dojsć zapłata miała, jako ukomentować i zatrzymać w służbie.

Podatki za odeszcziem województw nie weszli do skarbu zupełnie i z tych, które nie są sub hostico, ledwie co wniesiono, (...) * wojska, zwłaszcza że do skarbu pars podatków wniesionych musiała (...) * na zaciągi nowe.

Wyprawa wojska z wdztw ponieważ nie dzieje się ad intentionum legis, jeśli non expedit uniwersalami nowemi admonere, aby prawu czyniono dosyć bez omieszkania, żeby nie tracili pory wojennej.

6. Smolenskowski jako succurruwoć (?) i zamkom, które się tzymają zwłaszcza vidualis i prochów inopia laborant.

8. Jeśli by Chmielnicki, jako niktórzy rozumieją i proponunt j. k. m., chciał się mieć do transacty i spem submissiej non vanam czynić, jeśli ekspimentum tractatów czynić i jako, jeśli to bez panów rad coron. może determinari.

7. Szwedowie jeśli vacandi in societatem armorum przeciwko Moskwie i quibus medys resistentia j. k. m. jeśli w Grodnie fimari ma, albo do Wilna transferi.

5. [...] ma tu przydydz i jeśli residowa(ć) bezpiecznie może [...].»

(ДА у Кракові. – Ф. «АС». – № 67. – С. 527. – Тогочасна копія).

Переклад

Пункт до укладеної пропозиції.

Військо ВКЛ, котре у воєнному порядку зійшло (?) і потребує відновлення, дістало (...) * гарантії, що за кілька тижнів перед 9 листопада отримає платню, як задовільнити і затримати на службі.

Податки через відхід воєводств зовсім не надійшли до скарбу і з тих, котрі не під ворогом, ледве щось внесено, (...) * війська, особливо що до скарбу частина внесених податків мусила (...) * на нові зятяги.

Відправлення військ з воєводств оскільки не робиться за законом, якщо не вишле новими універсалами, запропонує, щоб чинити по праву без затримки, щоб не втратили пору воювати.

6. Смоленську як помогти (?) і замкам, котрі тримаються, особливо страждають від браку провіанту і пороху.

8. Якщо б Хмельницький, як деякі думають і пропонують й. к. м., хотів вести переговори і чинити покірність, не марна надія, якщо чинити спробу трактатів і як, якщо це без панів рад коронних може визначено.

7. Шведи якщо не будуть у військовому союзі проти Москви і ці засоби опору й. к. м. якщо в Гродно має зміцнити, або до Вільна має переміститися.

5. [...] має сюди прибути і якщо може безпечно резидувати [...]]

№ 44

1652 р., грудня 20. Володимир. – Заява володимирського бурграбія Станіслава Лиховського про смерть його підданого з передмістя Залужжя вїта Перепунки і втрату судових документів та квитів за сплату подимного збору в час після поразки коронного війська під Батогом і епідемії моровиці у Володимирі

«Маніфестация его мл. пана Станислава Лыховского, бургграбого володимерского, о погинене розных муниментов и квитов поборовых.

Року тысяча шестсот пятьдесят второго, мца декабра двадцатого дня.

На вряде кгородском в замку его кор. млсты Володимерском // [397] Володимерском передо мною, Максимилянном Верещчакою, яко субделякгатом на містцу его мл. пана Станислава Лыховского, бургграбего володимерского, засажоным, и книгами нынешними кгородскими старостинскими, персоналитер становши, урожоный его милост пан Станислав Лыховским, бургграбя замку Володимерского прекавендо индемнитати сут протестовал и манифестацию свою занесл в тот способ и о то, иж в року теперешном тисеча шестот пяддесят втором, по знесеню под Батогом войска коронного, кгда пестис немал по всей Корони Полскои кграсуючая опановала была, и місто тутеишое Володимер, также и передмістя володимерские Пан Бог гнивом своим през меч моровый наведил был, под час которого вoit Перепунка, подданыи дідычный манифестуючого на Залужу, на урочиску Коленковским названым будучий, зо всим домом повитрием вымер. У которого-то вoitа вси квиты // [397 зв.] поборовые и подимные, и иных розных муниментов было немало, а меновите и квиты з одданя чворга подимного в року тисеча шестсот чотырдесят

девятом, на сеймику реляційним в Луцку лядво публіко ухваленого од их мл. панов поборцов воеводства Волинского на тот час будучих, то есть од его мл. пана Константого Бронникого и зошлого с того світа уроженого пана Крыштофа Линевского отриманые. Которые вси так-тые мунимента яко и квиты вси, которие там при нем были, погинули и не відати, где ся позади-вали. О што итерум аткве итерум оккуррендо индемнитати сут, иж бы му то у права не шкодило, тую-такову свою манифестацию занесши, просил, абы до акт принята и записана была. Што на афектацию свою отримал. У той ма-нифестации подпис руки тыми словы: Stanisław Łychowsky, burgrabia włodzi-mirsky // [398]».

(ЦДІАУК. – Ф. 28. – Оп. 1. – №. 88. – Арк. 396 зв. – 398. – Оригінал. Документ виявлено і надано В. М. Кравченком).

№ 45

Раніше кінця 1652 р. – Лист Агмеда до невідомої особи в Порті (ймовірно султан Мухамед IV чи великий візир, або обом)

«Це звіт з усіма виразами щирості та рабської покори від нікчемного раба до блаженної присутності його величності, мого блаженного і могутнього і щедрого пана. Рамазан, бей Кіль-Буруну, який належить до бейлербейства Очакова (Özi) не є в добрих [взаєминах] з людьми провінції чи з [імперськими] солдатами (gul tāyfası). Він надсилає листи в усі напрямки, які містять постійну брехню і лжесвідчення. Він не стримується від дій, які спричиняють проблеми з боку козаків і Молдавії, окрім того до мого рабського знання дійшло, що його усунення було би бажаним для мешканців прикордоння, його величності татарського хана, який надіслав листа до цього вашого раба [в якому] він повідомив і вказав наступне, кажучи: «вказаний Рамазан є причиною безладу. Окрім бунтівних змов, його діяльність спричиняє крадіжку коней і невільників на цьому кордоні. Я також звернувся до порогу блаженства [тобто Порті], що його усунення є необхідним і важливим. Ти також маєш бути наполегливим у цій справі. Доклади великої уваги і турботи до його усунення». Було зроблено звернення з проханням, щоб Велі, раб його величності, який є бувалим воякою і майстерним начальником кордону Очакова, який здатний виконувати високу службу [управителя] і є в повній гармонії з населенням провінції, було надано перевагу і він був удостоєний вищезгаданої провінції. З наданням честі вищезгаданої провінції вказаному Велі, рабу його [величності], з повною ласкою і прихильністю, відповідно до рабського прохання у цій справі, порядок і розпорядження у цій справі його [величності] зробить цього його раба щасливим, що належить до мого блаженного і щедрого султана, його величності. Раб Агмед».

(Опубліковано в османському оригіналі і перекладі англійською: Ostapchuk V. Political-Personal Intrigue on the Ottoman Frontier in Hetman Bohdan Khmelnytskys Relation with the Porte: The Case of Ramażan Beg vs. Veli Beg//Journ of Ukrainian Studies. – V. 33-34. – 2008-2009. – Toronto, 2010. – С. 372-373).

№ 46

1652, грудня 20. – Вільно. – Уривок з листу шляхтича Міхала Геркевича до князя Я. Радзівіла

«[...]W wojsku Chmielnickiego powietrze. Pisze Chmiel do Ukrainy Siewierskiej, chłopstwo buntując. Chłopi nam życzliwi te uniwersały naszym oddają, ultra tych nowin j. m. p. wda smołęński Czeczersk zajechał, sługa onego te wieści i uniwersały przysłał j. msi do Wilna. Więcej nie masz. Zatym pańskie nogi w. m., pana mego młgo, pokornie ampletor.

Z Wilna 20 decemb 1652».

Переклад

[...]У війську Хмельницького пошесть. Пише Хмель до Сіверської України, бунтуючи селянство. Зичливі нам селяни ці універсали віддають нашим, крім цих новин й. м. п. смоленський воєвода зайняв Чечерськ, його слуга ці вісті й універсали прислав й. мості до Вільна. Більше нема новин. За цим панські ноги в. м., pana мого мостивого, покірно обіймаю.

З Вільна 20 грудня 1652».

(АГАД. – Ф. «АР». – Відділ V. – № 4151. – С. 42-44. – Оригінал).

№ 47

1652, грудня 26. – Лист Б. Хмельницького до ротмістра Яна Кондрацького

«Мості пане Кондрацький, мій м. пане і приятелю.

Я бачив лист, писаний від в. мого мостивого pana до pana брацлавського полковника, у котрому в. мій м. пан зволиш писати, що згідно з волею і наказом й. м. pana подільського воєводи, гетьмана польного коронного, до Дністра з хоругвами [мусиш] йти на становиська. Я був би радий, щоб і давно кожен з свого тішився, залишаючись при святому мирі. Але ще (хоча це в. мій м. пан пишеш) жодної відомості не маємо, на котрому місці і в котрий час має бути комісія. А спочатку мала б комісія початися, перш ніж за лінію заходити. Минулого року через це сталося велике кровопролиття, що в. мості м. м. панове, не слухаючи мене, велику кривду чинили людям. А було б ліпше одностайно просити про мир Господа Бога, ніж про що інше думати людям. Зволь тоді в. мій м. пан бути терплячим поки ця комісія почнеться. Про що й до самого й. м. п. подільського воєводи, польного гетьмана, ми писали, аби не наказував війську з хоругвами наблизитися до лінії. А тим часом прийде відомість від й. к. м., мого милостивого pana.

При цьому мої покірні послуги в милість в. мого м. pana старанно віддаю.

З Чигирини 26 грудня 1652.

В. в., мого м. pana, цілком зичливий приятель і слуга Богдан Хмельницький, гетьман Війська й. к. мості Запорізького, рукою власною.

(Опубліковано в польському оригіналі, без українського перекладу: Федорук Я. Лист Богдана Хмельницького до ротмістра Яна Кондрацького //Україна в минулому. – Київ-Львів, 1993. – С. 137-138.).

1652 (?) – Під Львовом. – Лист вєлюньського стольника до невідомого

«Stawszy dziś tydzień w Zółkwi, 3 mile ode Lwowa, postąpiłem nazajutrz 4 mile ku swoim pogorzelskom, minąwszy zasmródzony Lwow bokiem, dalej nie śmiałem i nie śmiem dla Glinian, gdzie kilkadziesiąt osób powietrzem odeszło w pułmile tylko, dalej wszędzie jadowita grassatur pestes, ale najbarzi w Podolu (...)», gdzie już ludzi mało, straszna pustynia i Kamieniec cienki nici, nie było w zamku więcej kilkadziesiąt ładajaków hajduczków, starych krawców, szewców niedołącznych. O panu krakowskim podsędku i podstarościm (...)» na ten czas była fama, że chory, druga jeszcze w Lublinie latała przy mnie, toż mie j. mśc pani kamieniecka kasztelanka, rodzona j. m. pana krakowskiego, powiedziała, (...)», zaczym i supplex j. mci z klejnotami extreme periclitatur, alec więzszy wagi drozszy klejnot, nioszancowany Kamieniec sam jedyna Korony Polskiej baszta, na którą zdrajca Czujko czuwa barzo (mając tam w więzieniu żonę), pułkownik na ten czas podniestrskich rozbójników opryszczków, który tych niebożąt wszystkich szlachtę, co z Kamieńca i z drugich miast przed powietzem w pola wychodzą, okrutnie bije na śmierć, jako się to i paniej Herburtowej, kasztelana kamienickiego babce, octuagenarins (?), (...)» et ultra stało i synowi jej jedynakowi quinquagenario niemal ultimo Herburtow z Fulsztyna, jako o panu Chocimirskimi, co w Paryżu po królową j. mc był, dobry kawaler i rotmistr i tak wielom insyzym. Bar swieżo wysieczony i spalony doszczętu w zamkiem i z kościołami, w Braclawszczyźnie żadnego z panów i szlachzy nie puszczaają kozacy. W Winnice pan Odrzywolski stary, kasztelan czernichiechowski, z dziesiątkiem tylko assistenciej śmierci czeka, we dnie w zamczynie siedzi, a w nocy w polu».

(ДА у Кракові. – Ф. «АС». – № 363. – С. 630. Тексту документу передує заголовок зроблений копійстом «Сорія листу до j. мци pana stolnika wielunskiego 4 mile ode Lwowa za Dworza (?)», тобто «Копія листу й. мості pana вєлюньського стольника 4 милі від Львова з двору (?)»).

Переклад

Сьогодні тиждень як я став у Жовкві, що у 3 милях від Львова, завтра вирушив 4 милі до своїх погорілиск, обійшовши стороною засмерджений (?) Львів, далі не смів і не смію йти для Глинян, де кількадесят осіб через пошесть відійшло тільки на півмилі, далі скрізь лютує заразна чума, але найбільше у Поділлі (...)», де вже залишилось мало людей, страшна пустеля і Кам'янець на тонкій нитці, не було в замку більше, ніж кількадесят абияких гайдучків, старих кравців, німечних шевців. Про pana краківського підсудка і підстаросту (...)» тоді була чутка, що хворий, друга ще у Люблині літала при мені, це ж мені й. мость пані кам'янецька каштелянка, родичка й. м. pana краківського, сказала, (...)», після чого і прохач (?) й. мості з клейнотами ризикує, але більшої ваги найдорожчий кленот, безцінний сам Кам'янець, єдина башта Корони Польської, до котрої зрадник Чуйко дуже приглядається (маючи там у в'язниці дружину), полковник у цей час подністровських розбійників опришків, котрі цих бідолах всю шляхту, що з Кам'янця і з інших міст через пошесть виходять у поля, жорстоко вбивають, як це сталося і пані Гербуртовій, 80-літній (?) бабці кам'янецького каштеляна, (...)» і її єдиному 50-літньому сину

майже останньому з Гербуртів з Фельштина, як і пану Хоцимирському, що в Париж їздив по королеву її мость, добрий кавалер і ротмістр, і так б агатьом іншим. Бар недавно був вирубаний і спалений дощенту з замком і з костьоломи, у Брацлавщину жодного з панів і шляхти не пускають козаки. У Вінниці старий пан Одживольський, чернігівський каштелян, лише з десятком слуг чекає смерті, удень сидить у замчищі, а вночі у полі.

№ 49

Кінець 1652 р.(?). – Лист кримського хана Іслам Гірея III до невідомої особи в Порті (султана Мухамеда IV чи великого візира Тархунчи Агмеда паші чи обом)

«Аллах! (далі йде повний титул (інвокація)-прим. видавця).

Це звіт вірного раба Його Величності до пилу [на підлозі] двору в центрі Всесвіту і місці зустрічі честі й щасливої долі: раніше Бекташ ага змістив правління (beglik) Кіль-Бурун на [одного з його] васалів, який відомий як Деніз Оглу Рамазан. Окрім того, не будучи в змозі порозумітися з serhadd qulu, він [Рамазан] кілька разів слав підробні листи до гетьмана Очакова (Özi). Гетьман написав сюди про брехню і змови [Рамазана]. Також солдати (qul) Джанкермана (*татарська назва Очакова-упор.*) склали серйозну скаргу. Коли після надсилання колективного звіту до цього його [величності] раба, оскільки вони були поблизу від нас, [в свою чергу] звіт був зроблений [цим рабом] до імперської присутності його [величності] і Велі бей був призначений і наділений управлінням в Кіль-Бурун імперською присутністю. Він [Велі бей] налагодив добрі відносини з солдатами провінції. Поки він був на службі по імперським справам [навіть не шкодуючи] власного життя (ve başla «з його душею і головою»), джерело неспокою, що називається Рамазан, знову зробив багато інтриг. Солдати Джанкермана почули, що він прагне посади [Велі бея], і надіслали звіт Порті, навколо якої обертається щаслива доля. Немає жодної можливості, щоб солдати Джанкермана в будь-який спосіб порозумілися з нечестивцем, якого звати Рамазан. З нашої перспективи ми знайомі з його справами. Нашій релігії і державі не пасує надсилати таких людей до кордону. Остаточний присуд і наказ є за Портою, чие ім'я є справедливість».

(Опубліковано в османському оригіналі і перекладі англійською: Ostapchuk V. Political-Personal Intrigue on the Ottoman Frontier in Hetman Bohdan Khmelnytskys Relation with the Porte: The Case of Ramaзан Beg vs. Veli Beg//Journ of Ukrainian Studies. – V. 33-34. – 2008-2009. – Toronto, 2010. – С. 374-375).

1653 р.

№ 50

1653, січня 9. – Пйоткув. – Лист Богуслава Радзівіла до Олександра Конецпольского

«Wielmożny panie chorąży koronny, mnie wielce mściwy panie i bracie!

Kozak w. m., m. m. pana z dworu powracaiać, zastał mie tu w Piotrkowie, gdzie wespoł z x. j. m., panem woiewodą krakowskim, dla spraw moich u trybunału przypadaiących, pewny czas zmieszkać nam przychodzi y lubobysmy wielie sobie zyczyli, po odprawionych trybunalskich aktach, oddać obecną w. m., m. m. panu wizytę, ale że ta Rpty potrzeba, która prędko ku obozowi zmykać się każe, nie pozwała [...] Z Piotrkówa 9 January 1653.

B. Radziwiłł koniuszy WKL».

(АГАД. – Ф. «А3». – № 450. – Тогочасна копія. – Мікрофільм: А-25136).

Переклад

Вельможний пане коронний хорунжий, мені вельми мостивий пане і брате!

Козак в. м. м. м. пана з двору повертаючись, застав мене тут в Пйотркуві, де разом з кн. й. м., паном краківським воєводою, для моїх справ, у трибуналу припадаючих, певний час нам приходиться пожити і хоча ми багато собі зичили, після відправлених трибунальських актів, обіцяємо віддати візит в. м. м. м. пану, але ця потреба Речі Посполитої, котра наказує швидко йти до табору, не дозволяє [...] З Пйотркува 9 січня 1653.

Б. Радзівіл конюший ВКЛ.

№ 51

1653 р., січня 21. Луцьк. –

Заява Северина Копиштинського від імені Лейзора Шмаровила про напад на нього розбійників біля містечка Дубної, побиття і пограбування грошей, документів, речей, коли він повертався додому до містечка Нової Четвертні

«Манифестация Лейзорка жыда о погиненю розных речей.

Року тисеча шестсот пядесят третего, мца генвара двадцат первого дня.

В рочки судовые кгородские луцкие, од дня шестнадцатого мца генвара, в року звышнаписаным прыпалые и судовне одправоват зачатые, передо мною Счасным Збожным Лаисчевским, подсудком сохачевским, подстаростым луцким, персоналитер становшы, урожоный пан Северын Копиштынский, именем Леизорка Шмаревича, жыда збору рабанского, подданого освещеного кнежати его мл. пана подкоморого воеводства Браславского, сведчыл, манифестацию подал и до ведомосты // [26 зв.] то урядовое доносил, иж:

помнный жйд Леизорка посполу з другими за наступенем непрятеля козака, злученого кум госте круцис санкте ордынцами и за знесенем войска

коронного под Батогом збитого, з краев волынских, з добр и маетносътей кнежаты его мл. пана подкоморого браславского местечка Новое Четвертни в року тысяча шестсот пятьдесят вторым, оккуррендо салюти суге пикгнорумкве суорум ку Висле ин висцера рекгни уехавшы, кгда се назад за успокоенем се трохи на Волын ку домови своему до местечка Новое Четвертни вертал, там, в року тым же тысяча шестсот пятьдесят вторым, дня двадцатого ноябра подъ Дубной, местом его кор. мл., с тамтое стороны Богу, за нападненем злых людей розбойников пошарпаный, покаличоный зостал. И зо всего убозтва своего, што колвек одно мел для пожывеня се, пинезеи срыбра и иншых немало речей, што се есче од рук непрыятельских позостало, было розбито. Пры которым розбитю и побраню речей розные мембраны так голые, яко и писаные, церокграфы, записы од розных панов обывателов воеводства Браславского, также квиты помненому Леизоркови служащие од ружных особ з ружных обликов даные, побраные. Межы кторыми справами, церокграфами и квитами квит ручной суб акту Анно тысяча шестсот чотырдесят сегого в Оратове писаный од его мл. пана Василю Оратовского зошлого, з одное // [27] одное паметы служащий помененному Леизоркови з одданя суми винное до рук его мл. пана Оратовского золотых осмисот. Другий церокграф, даный суб еодем акту тому ж Леизоркови од того ж зошлого пана Василя Оратовского, рукою власною подписаный; и панов приятел на два поставы сукна: оден фалендышу блакитного, презъ его мл. пана Василя Оратовского поторгованого локот по золотых шесты и грошей полосма, в которым поставе было локтей двадцет чотыры; другой постав пакляку блакитного локтей двадцет чотыры поторговано локот по грошей осмидесят; постав киру червоного за золотых дванадцет сторгованый, тамже карту од его мл. пана Яна Оратовского, сына зошлого пана Василю, даную, служащую Леизоркови, помененному жыдови, на суму ад аиделе депозитум у менованого жыда взято золотых чотырыста пятьдесят; тамже пры том розбитю оповедане, учыненое в кгороде Сендомирским в року тисеча шестсот чотырдесят девятым, занесеное през того ж Леизорка жыда и екстрактном автентыце с помененного кгороду Сендомирского выданое о невытрымане аренды в селах Колодынце и Купчынцах, селах в воеводстве Браславским дедычных его мл. пана Яна Оратовского, на которую дал наперед ведле постановеня интерцызы, которая тамже взята, золотых полтораства, которой аренде рок почыналсе од Божого // [27 зв.] Нароженя руского, од которое аренды, за наступенем непрыятеля по Святках зеленых, уходыты мусел, в року тысяча шестсот чотырдесят осмим; о розобране речей, позосталых в помененых селах того ж Леизорка през подданных тамочных его мл. пана Оратовского, то есть котлов и бан горелчаных двадцет чотыры, котлов затыралных два, котел пивный великий оден, быдла рогатого поголовя трыдцатеро трое; также о грабеж волов шестыдесят през зошлого его мл. пана Василя, родыча пана Яна Оратовского. О которое розбите за взятем ведомосты с тых особах¹ помененый Леизорко ин аоро аори правне готов чыниты. А тепер яко пан наивишшыи плягу гневу

¹ Так у тексті.

свого святого трохи оддалити рачыл од морового поветра, – теды тую, прыхіяючысе до оповеданя словного в месте Дубной о том розбитю, през того Леизорка ин рецепты учыненого, модернус компаренс оккуррендо ин демнитати ет интекгурытати юриум еюс побраных, тую манифестацию вкротце занесит, зоставившы салвам мелиорационом тое албо иншое шыршое [...] ² манифестаций тому жыдови [...] ³ просил, абы тая манифестация прынята и до книг записана была.

Што отрымал».

(ЦДІАУК. – Ф. 25. – Оп. 1. – № 186. – Арк. 26-27 зв. – Оригінал. Текст виявлено і надано В.М. Кравченком).

№ 52

До 15.02. 1653 р. – Лист кримського хана Іслам Гірея III до неназваного османського візира (вірогідно Тархунчи Агмеда паші). (Одержаний в Стамбулі 15 лютого 1653 р.)

«Аллах! (далі йде повний титул (інвокація) – прим. упорядника Д. Колодзейчика – Ю. М.).

Нехай цей високий маніфест буде відомий візирату та його [здатність] видавати накази і нехай неприступний двір з нерухомими колонами та його доля продовжуються вічно з постійною Божою допомогою. Вшанувавши молитвою за продовження величності, хто має похвальні якості, наявність яких вимагається обов'язком нашої щирої прихильності з повним уславленням і поклонінням прямій дорозі доброї долі, це є те, що надіслане другом його величності, який має щире серце:

Денгіз Огли Рамазан бей прийшов до дивану падишаха і стосовно Велі бея, раба [його величності], який зараз управляє Кіль-Бурун на кордоні Очакова (Özi), звинувачуючи, що він захопив козаків, надісланих польським королем до імперської присутності, взяв 20 тис. золотих монет, надісланих як подарунок, що були в їхній власності, і продав козаків. Чи не легко впізнати [різницю між] правдою і брехнею цього нечестивця? Оскільки кожні десять днів людина приїздить до і з Джанкермана і всі сумніви і труднощі розв'язані. Якщо цей [інцидент] стався, особа, яку вони називають Рамазан, спричинила це сама. Коли ті шпигуни [тобто козацькі послы] були затримані, Рамазан сам був правителем Кіль-Бурун. Всі солдати знають, що Каргали Мегмед ага – представник Рамазан бея, хто [насправді] є тим, хто наказав затримати і продати шпигунів, і зробив це. В цей час Велі бей не був у Джанкермані. Так само немає жодних підстав [історії про] гроші. Якщо насправді вони були, ці гроші у Рамазан бея. Оскільки він брехав перед діваном падишаха і звинувачував іншу людину, чи не належить вимагати гроші від самого Рамазан бея, щоб ця особа не сміла брехати знову? Нехай посиляться вічні дні великого візирату».

² Текст пошкоджено.

³ Текст пошкоджено.

(Опубліковано в османському оригіналі і перекладі англійською: Ostarчук V. Political-Personal Intrigue on the Ottoman Frontier in Hetman Bohdan Khmelnytsky's Relation with the Porte: The Case of Ramazan Beg vs. Veli Beg//Journal of Ukrainian Studies. – V. 33-34. – 2008-2009. – Toronto, 2010. – С.375-376).

№ 53

1653, березня 15 (5). – Чигирин. – Універсал-привілей Б. Хмельницького лубенському Мгарському монастиреві

«Богдан Хмельницький, гетман з Войском его царского величества Запорожским.

Ознаймуем сим писанием нашим, кому о том відать належит, иж за отпущение грѣхов наших даем моц отцу игуменови и всѣй братии в монастыре Мгарском знайдуючейся до уживаня тых сіножатей, которые перед тым бернардины лубенские держали, посполу з тым даючы в моц и послушенство их и тых людей, которые на тых сіножатах поселилися. Прето приказуем, абы тые люди оным послушными были, под неласкою нашою.

Дан в Чигирині, дня 5 марта, року 1653.

Богдан Хмельницький, рука власна».

(Акты ЗР. – СПб, 1853. – Т. 5. – № 33).

№ 54

1653 р., березня 10. Луцьк. –

Заява Павла Олдаковського про напад у жовтні 1652 року козаків Білоцерківського полку на його маєток у селі Долговську, пограбування його власності, худоби, документів в час, коли він збирався виїхати на Волинь для порятунку

«Манифест пана Олдаковського о згиненю справ.

Року тисеча шестсот петдесят третего, мсца марта десятого дня.

На вряде кгородском в замку его кор. мл. Луцком, передо мною, Геронимом Шилонским, буркграбим луцким, и книгами нынешними кгородскими луцкими, становши очевисто, урожоный его мл. пан Павел Олдаковский, брат рожоный и сукцессор добр вшеляких зошлого некгды урожоного его мл. пана Миколая Олдаковского, манифестацию свою, яко в поближшим кгороде по ускроменю се за ласкою Божою поветра морового и отвореню се оного кгороду, манифестацию свою чынил в тот способ, иж его мл. пан Олдаковский, маючи маетност свою село Долговско под Коросташовом¹ в воеводстве Киевским, с которого в року недавно прошлом тисеча шест- // [497] шестсот петдесят втором, в мсцу октябре, за наступованем козаков с пулку Белоцерковского, в Коросташове на залозе будучого, и подданных тамошних на здорове и субстанцию манифестуючого, на возы с частью субстанции своее вложывшисе, на Волын посполу з иншими суседами своими уездзати хотел, теды менованые козаки, снат за данем знати през подданных тамошных о выезде манифестанта

¹ Так у тексті.

теперешнього, в том же року менованом тисеча шестсот петдесят втором, мсца октобра зе дня шостого на ден семьй, вночы, арматно, на двор манифестантис там будучый нападши, спряти и господарства его мл. вси, так в которых избах яко и на возех юж будучые, также теж кони, воли и иншыє розные быдла рогатыє и нерогатыє, што толко в том дворе зналезти могли, теж и которыми речами шкатул розбили и розные sprawy, мунимента, диспозициє, привилея антецессором и теперешнему манифестантови на розные добра служачые, при которых записы од зошлоє панєє Марины Козинского, малжонки его мл. першого, на две тисечи зол., которые мела на селе Галине од небожчика пана Яроша Козинского и малжонки его першого малженства панєє Анны Гулевичовны Лозчиное, подчашиноє киевское, его мл. манифестуючому самому; туде ж екстракт запису од велможного его мл. // [497 зв.] пана Александра на Конєцполю Конєцполского, хоружого коронного, переяславского, корсунского, плоскирусского старосты на три тисечи зол. полских тому ж его мл. пану Олдаковскому и малжонце его першой даного и до лит кгородских киевских в року прошлом тисеча шестсот чотырдесят осмом, дня десятого априля пер облятам поданого; и рекокгницию од зошлоє его мл. пана Александра Красинского брату рожоному зошлому менованому его мл. пану Миколаєви Олдаковскому на тисечу зол. пол. аиделис депозити даную, а по смерти небожчика пана Миколая Олдаковского на манифестанта правом прирожоным спалую служачую, забравши, на тых же и инших возех з собою до того ж Коростешова запровадили. А его мл. пан Олдаковский за остереженем челяди, при его мл. будучое, ледво толко што з душею, с тоєю ж челядю з менованого двору, всеє маєтности своеє, одбегши, ушол. Зачым его мл. манифестуючий, постерегаючи целости права своего, жебы, уховай Боже, напотом за побранем тих записов и рекокгниций в сумах в них менованых, шкоды якоє не понесль, – тую манифестацию свою передо мною, урядом, учинивши и волную мелиорацию себе тоє теперешное зоставивши, о прыняте оноє до акт нинешних просил.

Што отрымал».

(ЦДІАУК. – Ф. 25. – Оп. 1. – № 186. – Арк. 496 зв. – 497 зв. – Оригінал. Текст виявлено і надано В.М. Кравченком).

№ 55-56

1653, липня 12. – Мозир. – Лист С. Павші
до князя Януша Радзівіла

«Jaśnię oświecone miłościwe książę, panię a panię i dobrodzieiu mój miłościwy!

Posłowy kozaccy, którzy idą od Chmielnickiego do waszey książęcej msi, pana moiego miłościwego, zatrzymałem ich tu w Mozyru pułtora dnia, których nie wiele bawiąc, posyłam ich do waszej książęcy mść, pana moiego miłościwego, przydawszy onym towarzysza mojego, bo mię o to pilno żądali aby onych aż na miesiąc do waszej książęcej mść, pana moiego miłościwego, kazał zaprowadzić, com dla proźby ich usilnei uczynilem to waszej książęcej mść, panu mojemu miłościwemu,

donoszę iż mi o tym doniesli, że już Chmielnicki odstąpił od Baru i stanął pod Białą Cerkwą i Wojsko rozpuścił i nie ma więcej przy sobie tylko dwa tysiąca a armaty sztuk osmnastie, a ta druga armata poszła do Czyhyryna, Bohusławia i innych miast. Orda się od niego oderwała i prosto spod Baru ku Czarnemu Lasu ponad Dnestru poszła, bo skoro się dowiedzieli o krolu jego mści z podiazdu swego, którzy znieśli chorągiew pana Machowskiego, to towarzystwo wzięte doniesli o wojsku i o pospolitym ruszeniu coronnym, że idzie zaraz za krolem jego mścią, tedy się poczeli od niego rwać tak tatarowie, jako i czerń, kozacy. Stamtąd zaraz wyprawił Antona do krola jego mści, z czym nie mogłem się dowiedzieć, drugiego pułkownika na imię Heliasza stamtąd ze wyprawił do Porty, z czym nikt o tym nie wie; gospodar jego mść w Jasiech z Polnię (?) s Tymochem i gospodaryni jej mść już z Kamieńca ze wszystkim do Jas wyjechała, tom się więcej u nich nie mogłem wywiędziec, i o tym wszystkim co mnie ieno kolwiek doniesli wszystko waszei książęcej mści, panu mojemu miłościwemu, donoszę, jednak ze to przede mną zmiankowali ze mają cos in comissys waszei książęcy mść, panu mojemu miłościwemu, referować. Jam się też o to u nich nie pytał a nim się tego ważył; tu zas około nas ieszcze się włoczą Lesunowię (?) i te chorągiew powiatową, ktura leżała w Owruczu, napadszy z lasow na dedniem (?) halasowali ich, z której nie zginęło więcej tylko ośm człowieka, a dziewiąty ksiądz; którzy do sprawy przyszedzy, wyparli ich z miasta i położyli trupa ze trzydzieści, bo tam z umysłu posyłał dla pewnei wiadomości, iże mi przyniesli, o czym donoszę waszei książęcy mść, panu moięmu miłościwemu: Podobaiło i Zołotarenko pod Czernihowem leżą i jeszcze się nie rozeszli, nad Dnieprem są trzy załogi: jedna niżej Czarnobyła, gdzie Przypieć w Dniepr wpada, na ostrowię Czartorię tam ich leżą dwa tysiąca, na te Rebeszewię ostrowię tam leży tysiąc człowieka; na Domontowej Łucę wyszej Hornostajpola tysiąc człowieka. Więcej nie mając co do oznaimienia waszej książęcej mść, panu mojemu miłościwemu. Siebie samego i powolność moię pod nogi waszej książęcej mść, panu mojemu miłosciwemu, oddawam.

W Mozyriu 12 Julli Anno 1653.

Waszey książęcej mosci, pana mojego miłosciwego, powolny i uniżony sługa Szymon Pawsza

Jasnie oświeconemu książęciu jego mości Januszowi Radziwiłłowi [...]

Переклад

Ясноосвічений милостивий князю, пане а пане і добродію мій милостивий!

Козацьких послів, котрі йдуть від Хмельницького до вашої княжої мості, мого милостивого пана, я затримав тут у Мозирі, котрих тримав недовго, півтора дні; посилаю їх до вашої княжої мості, мого милостивого пана, давши їм мого товариша, бо мене про це дуже просили, щоб їх аж на місце до вашої княжої мості наказав провести, що заради їхнього наполегливого прохання учинив. Вашій княжій мості, моєму милостивому пану, доповідаю, що мені про це доповіли, що Хмельницький вже відступив від Бару і став під Білою Церквою і Військо розпустив і не має при собі більше двох тисяч, а артилерії вісімнадцять штук, а друга частина артилерії пішла до Чигирина, Богуслава й інших міст. Орда відірвалася від нього і просто з-під Бару пішла до Чорного лісу понад Дністром (*очевидно помилка. Має бути «Дніпром» – Ю. М.*), бо як тільки довідалися

про короля його мость від свого роз'їзду, котрий розгромив хоругв пана Маховського. Взятє в полон товариство сказало про військo і про посполите рушення коронне, що йде зараз за королем його мостю, тоді почали від нього відриватися як татари, так і чернь, козаки. Звідти зразу відправив Антона до короля його мості, з чим не знаю, не міг довідатися, а іншого полковника, якого звать Ілляш, звідти ж відправив до Порти, з чим ніхто про це не знає; господар його мость у Яссах разом (?) з Тимошем, господариня її мость вже з Кам'янця виїхала з усім до Ясс, більше я нічого не міг у них вивідати, і про це все, що тільки мені доповіли, все це вашій княжій мості, моєму милостивому пану, доповідаю, однак що переді мною згадували, що мають щось доручене сказати вашій княжій мості, моєму милостивому пану. Я теж про то не питався у них і не наважувався. Тут же біля нас ще волочаться Лесуни (?) і ця повітова хоругв, котра стояла в Овручі, напавши з лісів на удень (?), потурбували їх, з котрої загинуло не більше восьми душ, а девятий ксьондз, котрі, отямившись, вигнали їх з міста і поклали з тридцять трупом, бо туди спеціально посилав для певної відомості. Що мені принесли, про це доповідаю вашій княжій мості, моєму милостивому пану: Подобайло і Золотаренко під Черніговим стоять і ще не розійшлися, над Дніпром три залози: одна нижче Чорнобиля, де Прип'ять впадає у Дніпро, на острові Чорторії, там їх стоїть дві тисячі, на Ребешеві острові стоїть тисяча чоловік; на Домонтовій Луці вище Горностаїпіля тисячу чоловік. Більше не маю чого повідомити вашій княжій мості, моєму милостивому пану. Віддаю себе самого і мої послуги під ноги вашій княжій мості, моєму милостивому пану.

У Мозирі 12 липня 1653 року.

Вашої княжої мості, мого милостивого пана, покірний і понижений слуга Шимон Павша

Ясноосвіченому князю його мость Янушові Радзівілли [...]

№ 57

1653, серпня 15. – Львів. – Універсал короля Яна Казимира

«Kazimierz z Bożej łaski król polski, wielki książę litewski, ruski, pruski, mazowiecki [...] Oznajmujemy tym listem naszym wszem wobec i każdemu z osobna, komu to wiedzieć należy lubo wszystkim ojczyźnie, a osobliwie jednak tym wojewodztwóm wiadome są odwagi urodzonego Jana Zamojskiego, krajczego koronnego, które na wszystkich expeditiach przeciwko rebelii kozackiej znacznym ludem swoim sam obecnością swoją przy boku naszym odprawował, czego, że i na terazniejszą expedytją nie omieszkał, ale z okrytymi chorągwiemi sam przy osobie naszej zostawał. My, przychylając się do praw koronnych, które także soby przy zdrowiu naszym i swoje własne niosą od expedycyi publicznych [...] chcemy tego, aby pomieniony urodzony Jan Zamojski, krajczy koronny, tak od pospolitego ruszenia (jeśliby w którym wojewodztwie [...] uchwalone było), jako i od łanowego żołnierza w tych kiedy włości jego są wyprawionego wojewodstwach wołen zostawał. Co do wiadomości wszystkich, którym to wiedzieć należy, przywodząc dla lepszej pewności. [...] Dan we Lwowie dnia 15 miesiąca sierpnia roku Pańskiego 1653».

(АГАД. – *Тeka 2579. – С. 9-10*).

Переклад

«Казимир з милості Божої король польський, великий князь литовський, руський, пруський, мазовецький (далі йде повний королівський титул – Ю. М.).

Повідомляємо цим листом всіх взагалі і кожного зокрема, кому це належить знати, що всій вітчизні, однак особливо цим воєводствам відома відвага уродзого Яна Замоїського, коронного крайчого, котрий в усіх експедиціях проти козацької ребелії сам своїм значним людом своєю присутністю в нашій присутності керував, і на теперішній похід не затримався виступити, але з впорядкованими хоругвами сам при особі нашій залишався. Ми, прихилившись до прав коронних, котрі також щоб при нашому житті і свої власні несуть від публічних походів [...] хочемо того, щоб згаданий уродзоний Ян Замоїський, коронний крайчий, як від посполитого рушення (якщо в котрому воєводстві [...] ухвалене було), так і від ланового жовніра в цих волостях його вургавіонего воєводства, був звільнений. Для відомості всіх, котрим це належить знати, подаючи для ліпшого відома. [...] Дано у Львові дня 15 місяця серпня року Божого 1653».

№ 58-59

1653 або 1652, лютий. – Лист кримського хана Іслам-Гірея до Б. Хмельницького

«Wielkiej ziemi Krymskiej, szerokich włości Budziackich, niezliczonych ord nahajskich, kromelskich, czerkieskich car Islam Gerej etc, etc. Walecznemu rycerstwu i mężowi Bohdanowi Chmielnickiemu, hetmanowi Wojska Zaporowskiego i rządcy wszystkiej Rusi, po nawiedzeniu zdrowia dobrego, którego jesteśmy wiadomi, oznajmujemy, iż jakoście przez te wszystkie czasy po zniesieniu wojska polskiego pod Korsuniem, w [sz]czerej przyjaźni i braterstwie z nami byli i teraz jesteśmy pewni tego, że żyjecie. A że pod Beresteczkiem musieliśmy byli dla nie wytrzymania nazad z wojskiem naszym ustąpić, i nic z sobą nie stanowić, a prawie z niszczem powrócić. Teraz chcąc tego poprawić i sławy naszej umyśleliśmy, jako najprędzie z potęgą wojsk naszych przeciwko polakom ruszyć się na wiosnę przyszlą, o czym i wam dajemy znać, abyście się z nami złączyli, jako i my z wami przed tym, gdyśmy tego po nas żądali, namniejszą proźby nie odmawiali wam, ale i siłami naszymi wspieraliśmy. Słuszna tedy, abyście i wy nam wzajemnie oddali, luboście z polakami w pokój pod Białą Cerkwią udali, którego wam pewnie nie dotrzymają, jako i po Zborowskiej. A tak chciejcie przestawać na radzie naszej, nie odłączając się od nas, jako i my od was. Jeżelibyście zaś co przeciwnego nam od polaków wiedzieli, dawajcie znać o wszystkim, a teraz wojska i lud wasz miejcie pogotowiu, my się też ku wam pospieszać będziemy, a czego będziemy mogli dostać, namniejszą rzeczą z sobą się dzielić będziemy, tak jako i wy przed tym z nami. Jeżeli będzie zaś w tej posłudze wymówić się chcieli, widzicie iż o tym, żeby to bardzo niedobrze było, bo byśmy się na was z potęgą naszą obrócili i nieprzyjacielskim zwyczajem sobie z wami postępowali, bośmy się też wam przed tym z niczego nie wymawiali, chociaż za zapłatą waszą i ukontentowałem i my także o zapłacie pomyślemy, gdy się nam z tej kompaniej wymawiać nie będziecie. Zyczymy wam przy tym w długi wiek szczęśliwego zdrowia».

(ДА в Кракові. – Ф. «ЗПі». – № 363. – С. 829. – Тогочасна копія. – Тексту документа передує наступний заголовок, зроблений копіїстом: «Соріа листу хана кримського до Хмельницького в місяці лютым 163 року іх писаного», тобто «Копія листу кримського хана до Хмельницького у місяці лютому 163 року іх писаного». Інший список знаходиться у тому ж рукописі С. 721.)

Переклад

Великої землі Кримської, широких волостей Буджацьких, незліченних орд ногайських, кромельських, черкеських цар Іслам Гірей і т. д., і т. д. Мужньому рицарству і мужу Богданові Хмельницькому, гетьманові Війська Запорізького і правителю всієї Русі, після побажання доброго здоров'я, про котре ми знаємо, повідомляємо, що як протягом всього часу після розгрому польського війська під Корсунем ви були в щирій приязні і братерстві з нами і тепер ми певні того, що живете. А що під Берестечком ми мусили, не витримавши, відступити з нашим військом, і нічого з собою не ухваливши, вважай з нічим повернутися. Тепер прагнучи це і нашу славу поправити, ми задумали якнайшвидше з потугою наших військ проти поляків вирушити майбутньою весною, про що і вам даємо знати, щоб з нами з'єдналися так, як і ми були з вами перед цим, бо ми цього від нас ждали і в найменшому проханні не відмовляли вам, але і нашими силами підтримували. Тоді слушно, щоб і ви нам взаємно віддячили, хоч ви з поляками вдалися до миру під Білою Церквою, котрого миру вам певно не дотримають, як і після Зборівської. А так чи хочете пристати до нашої поради, не відлучаючись від нас, як і ми від вас. Якщо ж щось супротивне нам від поляків побачите, дайте знати про все, а тепер війська і людей ваших майте наготові, ми також до вас спішити будемо, а що зможемо дістати, то найменшою річчю з вами будемо ділитися, так як і ви перед цим з нами. Якщо ж ви від цієї послуги захочете відмовитися, дивіться, щоб вам не було дуже недобре, бо якби ми на вас з нашою потугою обернулися і неприятельським звичаєм з вами поступали, бо ми вам перед цим з нічого не відмовлялися, хоча за вашою заплаатою і задовільненням і ми також про свою заплату подумаємо, коли нам з цієї компанії відмовлятися не будете. Зичимо вам при цьому на довгий вік щасливого здоров'я.

№ 60

1653, березня 13. – Вільно. – Уривок з листу шляхтича Міхала Геркевича до князя Я. Радзівіла

«[...]Posel hospodara wołoskiego, który się ledwo w Kamieńcu salvował, przyjechał do Wilna [...]»

Переклад

«[...]Посол молдавського господаря, котрий ледве в Кам'янці, приїхав до Вільна[...]

(АГАД. – Ф. «АР». – Відділ V. – № 4151. – Арк. 48-49. – Оригінал).

№ 61

1653, березня 25. – Ясси. – Лист молдавського господаря В. Лупу до короля Яна Казимира

«Найясніший милостивий королю, пане, пане мені вельми милостивий.

Коли я так часто відзиваюсь листами в. к. мості, м. мостивому пану, то чиню це не для чого іншого, тільки щоб ретельно всю мою щирість і незмінну до в. к. м., мого мостивого пана, зичливість щоразу цим стверджував доказами, особливо в такій справі, котра стосується і достоїнства в. к. м., м. милостивого пана, і суспільного блага. Тоді я не втомлююсь у тому, що покладено на мої плечі від в. к. м., мого мостивого пана, від Хмельницького отримав на письмі декларацію через уродзого Юрія Кутнарського, мого секретаря, не гаючись ані хвилі, в. к. м., моєму мостивому пану, їх пересилаю. З якої декларації, де свідомість цього чоловіка куди сягає і на чому ґрунтується (?), в. к. м., м. милостивому п., буде ясна, але не менш і з реляцій згаданого мого секретаря, котрому в усьому зволь в. к. м., пан мій мостивий, прошу дати повну і безсумнівну віру. За цим зичу в. к. мості, м. милостивому пану, доброго від Господа Бога здоров'я і щасливого панування при щедрих всяких фортунах. В Яссах 25 березня 1653.

Найяснішому маєстату в. к. м., м. милостивого п., цілком зичливий і понижений слуга Василь, воєвода і господар молдавських земель.

ИО ВАСИЛИ ВОЕВОДА

Адреса: «Найяснішому і непереможному монарху Янові Казимирові з Божої милості королю польському, великому князю литовському, руському, пруському, мазовецькому, жмудському, інфляндському, смоленському, чернігівському, дідичному королеві шведському, готському, вандальському, пану й пану мені вельми милостивому».

(АГАД. – Ф. «АКВ». – Відділ молдавський і валаський. – № 1. – Оригінал. – Опубліковано в польському оригіналі: Корфус I. – № 97. – С. 164-165).

№ 62

**1653, квітня 8 (березня 29). – Суботів. –
Лист гетьмана Хмельницького Богдана
до трансільванського командуючого Яноша Кемені
з подякою за дружні почуття**

«Illustrissime Domine Kemeni

D[omi]ne et frater plurimum observande.

Studium Illustrissimae D[ominatio]nis V[est]rae erga nos p[rae]stitum tum n[ost]ri tum Serenissimi Principis legati, sufficienter, declaravere et nos maxime delectavere, postulamus quoq[ue], velit Ill[ustrissi]ma D[omi]natio Vestra ulterius etiam nobis favere ac immutabilem amoris candorem conservare, quod nos reciproco benevolentiae studio recompensabim[us], et ut plurimis ac felicioribus annis fruatur Ill[ustrissi]ma D[omi]natio V[est]ra a superioribus optamus

Dat[um] Subotovia[e] die 29 Martii

A[nn]o 1653

Ill[ustrissi]mae D[omi]nioni Vestrae
candid[us] amicus servire paratus.
Bohdan Chmielnicki
Hetman Woy[skaj] Zap[oroskiego]»

На звороті:

«Spectabili ac M[a]g[nifi]co Domino Joanni Kemmeni de Giero Monostor Ser[enissimi] Princip[is] Tr[an]sylv[aniae] Consiliario arcis et praesidii Fogaras Supremo Capitaneo et Militiae Aulicae Equestris ordinis ac Exercituum generali nec non comitatus Albensis Supremo Comiti. Domino nobis et fratri plurimu[m] observando».

(ЦДІАУ у Львові. – Ф. 134. – Оп. 1. – № 1. – Арк. 1-2. Оригінал. Опубліковано в перекладі російською: Мыцык Ю.А. Анализ источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648-1654 годов.-Днепропетровск, 1983. – С. 69; в перекладі українською: Сварник І.Невідомий лист Богдана Хмельницького//Жовтень. – 1988. – № 5. – С. 105-106).

Переклад

Найясніший пане Кемені, вельмишановний пане і брате.

Виявлену до нас прихильність Вашої ясновельможності цілком підтвердили як наші, так і послі найяснішого князя*, чим дуже нас втішили. А відтак, жадаємо, аби ваша найсвітліша величність і надалі так само зберігала до нас зичливість і незмінну щирю любов, зо що ми віддячимо ся взаємною ласкавою прихильністю і зичимо, аби небеса дарували Вашій ясновельможності довгі й щасливі літа.

Дано в Суботові дня 29 березня року 1653

Вашої ясновельможності щирий друг, готовий до послуг Богдан Хмельницький, гетьман Війська Запорізького.»

Адреса на звороті: Милостивому й вельможному панові Яношу Кемені з Георгіївського Монастиря**, тасмному раднику найяснішого князя Трансільванії, найвищому начальнику фортеці Фогараш*** і надвірної рицарської гвардії й війська генералові, а також найвищому графу Альбенського комітату, нашому вельмишановному панові й брату, який заслуговує всілякого шанування.

№ 63

1653, квітня 20. – Конфесата полоненого розвідника повстанців Семена Марченко

«Конфесата козака Семена Марченко. 20 квітня 1653.

1. Хмельницький на русинські свята (*Великдень* – Ю. М.)мав бути в Умані. Для нього вже наготували пива, медів та горілок.

2. На Бузі під Сумівкою переправилась тисяча ординців, у четвер буде тиждень, як це відбулося. Орда мала стати під Ободівкою.

3. Пана Доманського, товариша хоругви його мості пана Стжижевського, везли через Умань до Хмельницького.

4. До Бузівки пройшло 300 ординців, бо там стоїть Білоцерківський полк, котрому за словами Марченка п'ять тисяч чоловік.

5. Носачу Хмельницький не наказував відступати від Брацлава.

6. У Хмельницького був посол від хана, довідуючись, куди він їм наказе приходити і де вони мають збиратися.

7. Князь Радзівіл за Дніпром, а син Хмельницького мав виступити проти нього після русинських свят.

8. Хмельницький уже вдруге послав з Умані Демочка (*мається на увазі Демко Лисовець – Ю. М.*) і Бутка по орду.

9. Посол Ракоці і валаського господаря пройшов через Умань до Хмельницького.; у четвер буде тиждень як це сталося. Марченко говорить, що вони мають з'єднатися один з одним і воювати проти короля.

10. Тай же Семен Марченко був посланий з Умані уманським полковником Глухом як шпигун. Він мав повідомляти, де знаходиться лядське військо.

11. Другий, відправлений разом з попереднім, має на ім'я Стефан Дзяд, добре говорить польською; кульгає на одну ногу, хоча вона у нього й не болить. Їм Глух дав по золотому, а коли повернуться, обіцяв дати по два вола.

12. З Умані під Новий Костянтинів мав бути висланий роз'їзд під час русинських свят. Для цього роз'їзду відібрали добрих козаків. З ними ж буде послано така ж кількість ординців.

13. За Сухою Дібровою, у 10 милях з Уманню, стоїть п'ятнадцять тисяч орди, тисяча з котрих прийшла до Умані.

14. Під час тих же русинських свят з Брацлава під Бар, проти пана Кондрацького мав бути висланий роз'їзд.

15. Молдавський господар (*В.Лулу – Ю. М.*) через те пішов своєчасно, каже Марченко, щоб в'їхати зрадою до Кам'янця. За словами (?) [Марченка?] «Ти живи у Кам'янці, а коли ми (*козаки – Ю. М.*) прийдемо, щоб ти нас впустив».

(Ч. – ВР. – № 147. – С. 121-122. – Копія кінця XVIII ст. Тексту передуює запис зроблений копійстом: «1653, дня 20 квітня. Манускрипт з несвізького архіву Радзівілів». Оpubліковано в перекладі російською: Ковальський Н.П., Мыцк Ю.А. Анализ отечественных источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг. – Днепропетровск, 1986. – С. 78).

№ 64

1653, квітня 26. – Ясси. – Друга частина листу молдавського господаря

Г. Стефана до руського воєводи С. Лянцкоронського

«[...] З Божої волі сівши на столиці молдавських земель, відзиваюся[...] Здалося мені конфіденційно повідомити в. мості м. пану [...] те, що Хмельницький в своїх листах, сповнених хитрощів, які перехоплені нашими людьми, пише до колишнього господаря, в котрих він похваляється, перемігши одного неприятеля, нібито пп. поляків, всю потугу звернути проти іншого, посилаючи тепер швидко з кількома тисячами Тимошка, господарового зятя. Проти котрого і ми, не сплячи, три тисячі війська відправивши на берег, зготуємо дасть Господь Бог за тиждень більшу потугу з його мостю паном Янушем Кемені, гетьманом угорських військ, сподіваючись на кільканадцять тисяч доброго вій-

ська його мості валаського господаря. Зичимо при цьому обопільної братської любові у знищенні цього неприятеля, покладаючись на Бога, що за згодою всіх нас, тобто землі угорської, валаської і молдавської і в. м., м. м. панів, легко з поміччю Найвищого впаде неприятель всього християнства. Тільки це залишається, щоб замисли і факції хитрого нейтраліста у добрій пильності і старанні залишалися, бо якщо з Кам'янця вислизне, безперечно до великого замішання приведе Корону Польську, як ясно з листів Хмельницького до нього автентично писаних, котрих форму і сам його мость п. Януш Кемені, пишучи до його мості пана підсудка, достатньо виклав. Кінчаючи лист, дуже прошу, щоб мене у щирій братській приязні в. м. м. пан зволив зберегти, котрого я завжди вельми шаную. Ретельно за цим віддаю свої покірні служби милості ясновельможного в. м. м. пана.

У Яссах 26 квітня 1653.

Решту усній реляції довіряємо.

Ясновельможного в. м. м. пана зичливий брат і слуга Георгій Стефан, воєвода і господар молдавських земель

ИО ГИОРГИЕ СТЕФАН ВОЕВОДА..

Ясновельможному моєму вельми милостивому пану і брату, його мості пану Станіславові на Бжезі Лянцкоронському, воєводі і генералові руських земель, скальському, димерському і т. д. старості».

(АГАД. – Ф. «АКВ». – Відділ молдавський і валаський. – № 17. – Оригінал.- Оpubліковано: Корфус I. – № 104. – С. 172-173).

№ 65

1653, травня 2. – Буськ. – Лист гетьмана польного коронного до гнезненського архієпископа

«Obóz pod Buskiem od Glińska tylko mil dwie zataczam, a to stosują się do wołej j. k. mći, którego ta była informatia, żebym go był pod Gliniany zatoczył. Hospodar wołoski jako wszedł z państwa swego do Kamieńca, tak w nim dotąd zostaje, wczora poseł jego gorąco ze mną ekspostulował, abym go pięciu tysięcy ludzi ratowali. Dałem mu na to respons, że posiłki od Rzeczyptej nie mogą mu być dane, póki w niej wnieszny nie ugasi się ogień i radze mu, żeby się do Chmielnickiego udał, aby go on pro nexu sanguinis ratował. Wojska węgierskie i mułtańskie splondrowawszy ziemie wołoską, z wielkim bydeł płonem, i inszych zdobyczy do swoich powrócili się prowinciej. Łogofet rebellizant jeszcze nie osiada stolice, czeka od Porty chorągwie. Ziemia niewymownie się miesza, jeden drugiego najeżdża, zakuje, zabia, wszyscy w Bukowiny zaszli, obawiją się kozackiej i tatarskiej potęgi. Ukrainy nie masz nic jeszcze periculi, znać że kozacy i orda wypasują konie, dali jednak podziwam się, że ten nieprzyjaciel nie zechce próżnować. Po napisaniu listu tego przyniesiono mi copie listów przejętych przez mułtany i węgry do Wasila gospodarza od Chmielnickiego, więcej i copią listu generała węgierskiego do kamienieckich administratorów, co wszystko posyłam w. ks. m., tego zostawając rozumienia, iż te prowincie nie myślą nam nic sinistr, ponieważ nas ostrzegają i chcą przeciwko tym nieprzyjacielom naszym arma coniegere. Ineo tedy rerum statu pisze do j. mći, życząc i radząc, aby desideria hospodara przeszłego ad feliciora odłożył tempora, a z

nowym i tymi prowincjami, które to wojska gotowe mają, przyjaźń zawarł. A że ten zdrajca Chmielnicki oznajmuje, iż się ku nam rusza pilnie będą. Miał oko na jego obroty, Pana Boga prosząc, aby dał teo nieprzyjaciela pod szablę j. mć., a ojcześnie požądany przywrócił pokój».

(Да в Кракові. – Ф. «ЗП». – № 363. – с. 897. – Тогочасна копія. – Тексту документу передує запис зроблений копіїстом: «Z listu j. m. pana hetmana polnego koronnego do j. m. ksdza arcybiskupa gnieźnieńskiego z Buska, 2 maj pisanego 1653», тобто «З листу й. м. пана гетьмана польного коронного до й. м. ксьондза гнєзненського архієпископа, написаного з Буська, 2 травня 1653»).

Переклад

Я ставлю табір під Буськом від Глинська (очевидно помилка. Маже бути «Глинян» – Ю. М.) тільки у двох милях, а це робиться згідно з волею й. к. мості, від котрого така була інформація, щоб його поставив під Глинянами. Молдавський господар як втік з своєї держави до Кам'янця, так і досі у ньому залишається, вчора його посол палко мене просив, щоб його рятувало п'ятитисячне військо. Я відповів йому, що допомога йому від Речі Посполитої не може бути дана, доки у ній не буде загашений внутрішній вогонь і радив йому, щоб він звернувся до Хмельницького, щоб той його навіть ціною крові рятував. Угорські і валаські війська сплюндрували молдавську землю і з великою здобиччю бидла та іншого повернулися до своїх провінцій. Логофет-ребелізант ще не займає столицю, чекає на хоругви від Порти. Земля неймовірно мішається, один на другого нападає, беззаконствує, вбиває, всі прибульці (?) в Буковину, бояться козацької і татарської потуги. З України ще немає небезпеки, знати, що козаки і орда випасають коней, однак дивуюся, що цей неприятель не захоче сидіти без діла. Після написання цього листа мені принесли копії листів від Хмельницького до Василя, перехоплених валахами і угорцями, а ponadto і копію листу угорського генерала до кам'янецьких адміністраторів, що все посилаю в. кн. м., залишаючись тієї думки, що ці провінції не думають нам нічого підступного, бо остерігаються нас і хочуть проти тих наших неприятелів збройно виступити. Тоді входжу в курс справ, пишу до й. мості, зичачи й радячи, щоб рішення колишнього господаря відклав до кращих часів, а з новим і тими провінціями, котрі мають готові війська, уклав приязнь. А що цей зрадник Хмельницький повідомляє, що до нас рушає будьте пильні. Я маю око на його дії, просячи Господа Бога, щоб дав цього неприятеля під шаблю й. мості, а вітчизні повернув бажаний мир.

№ 66

1653, травня 3. – Жванець. – Лист В. Лупу до П. Потоцького

«Ясновельможний мені вельми мостивий пане брацлавський воєводу, мій мостивий пане і приятелю.

Як сьогоднішнього дня повідомляв моєму м. пану, що Тиміш цього мого зрадника розбив і у столиці ганебно стратив, так і тепер досконаліше повідомляю про цю вікторію через мого конюшого, котрий при Тимошу був аж до кінця; взявши відомість, цієї ж миті в. м., моєму м. пану, сповіщаю про це;

тепер же сповіщаю, що сьогодні до Хотина думаю переправитися, а завтра дасть Господь Бог вирушити в путь до Ясс покваплюсь. Люб'язно за цим віддаю свої служби якнайшвидше милості в. м., м. м. пану. У Жванці 3 травня 1653.

В. мості, мого мості пана, цілком зичливий приятель і слуга, Василь воєвода і господар молдавських земель.

Ио ВАСИЛЬ ВОЕВОДА.

Моя жінка, щоб за волею в. м., мого м. пана, завтра за мною виїхала, понижено в. мості, м. м. п., прошу.

Ясновельможному а мені вельми мостивому пану і приятелю, його мості пану Петру з Потока Потоцькому, брацлавському воєводі, подільському генералу, кам'янецькому, летицькому старості».

(АГАД. – Ф. «АКВ». – Відділ молдавський і валаський. – № 6. – Польськомовний Оригінал. – Опубліковано: Корфус I. – С. 175).

№ 67

1653, травня 4. – Хотин. – Друга частина листу молдавського господаря

В. Лупу до короля Яна Казимира

«[...] Але з Тимошком, котрий тепер із своїми військами є в Яссах, маю на думці справу умиротворення в. к. м., м. милостивого пана, вестиму переговори і яку щодо цього отримаю декларацію, негайно в. к. мості, м. милостивому пану, її пришлю. Тиміш, як тільки довідався про цей мій випадок, цієї ж години з понад десятьма тисячами козаків рушив просто проти мого неприятеля, котрий вже на моїй столиці сів і опанував всю землю; і не тільки його щасливо громив і ганебно із столиці вибив, так що до семигородської землі мусив тікати через дії Тимоша, коли так швидко виступив проти цього неприятеля. В. к. м., м. мостивий пан, можеш повірити, що Хмельницький у цій змові моїх зрадників не був зацікавлений, ні Оттоманська Порта не налаштована. Маю повну надію у Господі Богу, що це полум'я війни кудись перенесеться. Зичу за цим в. королівській мості, моєму милостивому пану, доброго здоров'я від Господа Бога і щасливого панування на багатьох літа.

У Хотині 4 травня 1653[...].»

(АГАД. – Ф. «АКВ». – Відділ молдавський і валаський. – № 7. – Оригінал. – Опубліковано Корфус I. – № 107. – С. 175-176).

№ 68

1653, травня 6. – У полі під Хотиним. –

Лист молдавського дипломата Юрія Кутнарського

до коронного канцлера Стефана Корицінського

«Ясновельможний а мені вельми мосьть, пане канцлеру великий коронний, мій мостивий пане і добродію.

Я описав хід війни нового господаря з Тимошем, сином Хмельницького, його к. мості, пану моєму милостивому. Через це цього не повторюю у цьому

листі, будучи певним, що суть того листі відома в. мості, м. м. пану і добродієві. Цей виступ проти господаря його мості сталася за спонукою Ракоці і валаського господаря, боячись того, щоб молдавський господар сина Хмельницького не посадив на Валаську державу, коли заспокоїться Річ Посполита з Військом Запорізьким. Однак це діялося буз відома Хмельницького і Оттоманської Порти. Лише тепер, коли на столиці сів новий господар, він послав по згоду до Порти, але даремно, бо до Ракоці втік. Дальші відомості, котрі належать до перестороги й. к. мості, я в. м., м. м. пану і добродієві, не затримаюсь повідомити. За тим віддаюся якнайретельніше милостивій ласці в. м., м. м. пана і добродія. У полі під Хотиним 6 травня 1653.

В. мості, мого мості пана і добродія, понижений слуга Юрій Кутнарський».

Адреса: «Ясновельможному а мені вельми милостивому пану і добродієві, його мості пану Стефанові з Пільці Корицінському, великому коронному канцлерові, варшавському, ойцовському, волбромському старості».

(АГАД. – Ф. «АКВ». – Відділ молдавський і валаський. – № 11. – Оригінал. Опубліковано: Корфус I. – № 111. – С. 180-181)

№ 69

1653, травня 25 (15). – Корсунь. –

Угода між корсунським козаками – братами Супруном і Кириком Шупиченком щодо млина на р. Рось

«Року тисяча шестсот п'ятдесят третєго дня п'ятнадцятого місця мая.

Передо мною, Максимом Несторенком, полковником Войска Запорожского корсунским, при битности пана Левка Балакиенка, атамана городского корсунского, Миска Стадниченка, Ивана Шингирея, также урад міський, именно Семен Бохонец, войт корсунский, Миско Цибулка, Андрій Скоробогач, бурмистрове корсунские, и инних людей зацних обывателей корсунских немало, станувши очевисте перед нами славетний Супрун Шупиченко, козак Войска Запорожского, обыватель корсунский, зезнал перед нами всіма тими словами, иж »Пане полковнику и в. м. панове судовие, признаю я то перед в. мостями, иж ми, братя родзониі из Кіриком Шупиченком, и міючи от отца своего, Василя Шупика, млин, купним способом на реці Росі ни низших Буках за сим, яко в записі есть, нам именно от отца даний. Теди ми, углядівши річ слушную, аби между нами, братию, турбаціі жадной не было, учинилисмо угоду таковую между собою, иж я брату свою половину в тим млину пустилем вічними часи, а мні на тим же ґрунті поставилисмо другий млин зобополне, Теди я як повинен своего пилновати, а Кірик своего ойчистого, о которий як не має міти жадного пренагабаня, ані турбаціі о тую половицу, так от мене самого, яко от жони и потомков моих часами вічними, ален повинен его заживати так сам, яко и жена, потомки его, спокойне. При которой угоді нашой добровольной были люди зацниі, именно Грицко Кривобокий и Гринь Колос (?), козаки Войска Запорожского, обыватели корсунские. Которое ми, слишачи добровольное зезнания угоди братерской между собою и квітование

еден другого в млинах часами вічними, даємо тое писание наше з притисне-
нем печати полковницкой, такожде и войтовской, з подписом рук наших. Дія-
лося в Корсуні року и дня вишей менованого.

В подлинном подписано:

Максим Нестеренко, полковник

Семен Бохонец, войт корсунский

Стефан Стоцкий, писар міський корсунс[кий]».

(ЦДІАУК. – Ф. 160. – № 244. – Арк. 304 зв. – 305. – Копія середини XVIII ст. – Після датума намальовано два кола, в котрих написано: «місте печати». Наприкінці документа написано копієстом «С подлиного сводил иеромонах Иларион». Опубліковано за іншим списком: Мицик Ю.А. Унікальні документи корсунської полкової канцелярії XVII-XVIII століть//Корсунський часопис. – 1996. – № 4. – С. 4-5).

№ 70

1653, травня 29. – Вільно. – Уривок з листу шляхтича

Міхала Геркевича до князя Я. Радзівіла

«[...]Nowin żadnych nie masz, krom tych, że Chmielnickiego syn Tymoszko gospodarza wołoskiego na gospodarstwo restituował, a logofeta wypędził. P. Kisiel, wda kijowski, umarł in gremio (?) romanae revocował przed śmiercią [...]».

(АГАД. – Ф. «АР». – № 4151. – Арк. 52-53. – Оригінал).

Переклад

«[...]Новин жодних немає, крім тих, що син Хмельницького Тимошко від-
новив на господарстві молдавського господаря, а логофета вигнав. Пан Кисіль,
київський воєвода, помер у римському лоні, прикликав перед смертю[...]».

№ 71

1653, до 12 червня (близько 4). – Конфесата полонених молдаван

«Confessata rozgromionych wołochów po zniesieniu Chmielniczenka nad rzeką Jałowie nazwaną w trzech milach od Targowicz, które oddane k. j. m. w Szczebreszynie, jadącemu do Lwowa die 12 juny 1653 od j. m. pana hetmana z obozu.

Iwan z Kałaraszowki zpod chorągwie Fokszy, juzbaszy nazwanego; kapitana Wasyla, gospodarza wołoskiego. Uznawał, iż potrzeba była we wtorek, to jest d. 27 maj, w ten wtorek przeszły tydzień minął, gdzie węgrowie z mułtanami prez rzekę pomienianą przeprawiwszy się z pewnym baszą i turkami, z którym semenów тисяч було на Chmielniczenka i Wasyla, wojewode, wstępny bojem uderzywszy, rozgromili, jazdę za szablę i pałasze tylko wzięwszy się. Tabor tylko kozacki oparł się, w którym niemcy i semenowie hospodarscy z kozakami wespół zostawali. Jazdę kozacką z wołochami preparowali, aż do Kolendyna, uroczyszczu błotnego, przez milę wołoską, gdzie siła kozackiej jazdy i wołoskiej na tym uroczyszczu od mułtan poległo. Hospodar stary Wasyl, siedząc na koniu wilczatym, wespół z Chmielniczenkiem i pewnymi bojarami wołoskimi po wsparciu harcownika kozackiego, ku Gałacu nad Dunaj uszli, o których twierdzą rozgromiency wołoscy i kozaccy, żeby na ten czas (w) Gałacu zostawał. Tegoż dnia, rozgromiwszy jazdę kozacką i wo-

łoską, węgrowie z mułtanami powrócili się do taboru kozackiego i dobywali go o nie-
spornej godzinie przez szablę, wzięli tabor kozacki, w którym działo 18 mułtanowie
wzięli ze wszystkim wojennym apparatem i wielką zdobyczą. Który tabor dostaw-
szy, węgrowie z mułtanami i z turkami Stephan, wojewoda wołoski, nowy gospodar,
Andronika bojarzyna, brata sardarowego, przysłał z tym do taboru, aby którykoł-
wiek się zowią wołoszynami, na stronę od kozaków odzielali się, a kozaków w pień
wyszcínano. Bohun i Nosacz, z częścią ludzi swoich i to wiele rannych, do Jass uszedł,
z którym i nas wołochów rozgromieńców troche uszło. Wojska z Chmielnickim,
które jest zniesione, było dwadzieścia tysięcy; Hreczka, rozbojnik, mając dwa ty-
siąca opryszków, na stronę Chmielniczenka i hospodara wołoskiego, łądem sam o
szost umknął. Nas sześć wołochów z rozkazania Muchy, juzbaszy, idących do
domów swoich, napadli ludzie j. mci pana wojwody braclawskiego, który nas aż do
Kamieńca przyprawdzili.

1. Przydał i to tenże Iwan, że Chmielniczenko miał konia plesniowego z głową
sam na powodzie, gdzie uchodził z Wasilem wojewodą, a tego konia pod chłopcem
już dnia czwartego po rozgromieniu i zniesieniu wojska kozackiego widział, zka-
d rozumieją, że Chmielniczenko zabity. ponieważ tego konia zażywał do potrzeby i
kochał go.

2. Drugi, na imie Stratyn, wołoszyn z Krzecemkowców, z tej że potrzeby nie-
dobitek, dobrowolnie zeznał, że ta wojna przez zobopolnie podjazdy we czwartek,
to jest d. 22 maj pod Sobiszany zaczęła się takim sposobem, iż podjazd Chmielni-
czenków napadszy na podjazd mułtański i węgierski, zniósł na głowę mułtanów z
węgryami.

Mułtanowie w poniedziałek, kusząc się pomścić, wysłali drugi podjazd, przy-
dawszy pięćset semenów turków, gdzie jazda mułtańska szwankowała, a ci seme-
nowie obronna ręką na sobie przywiedli wojska kozackie i wołoskie, na których
przjachawszy, dali bitwę we wtorek podług pierwszego i zniesione wojsko kozackie,
Chmielniczenko zabity ma bydź.

3. Kostasz.

4. Dymitraszko.

5. Stryj.

6. Illa.

7. Wasil.

8. Danyk Sidorska wołosza.

9. Gregorasz.

10. Łuczka.»

*(ДА. – Ф. «ЗП». – № 363. – С. 903-904. – Тогочасна копія.-Опубліковано:
Мицик Ю. Визвольна війна очима полонених повстанців //Київська старо-
вина.1995. – № 4. – С. 26-27).*

Переклад

Конфесата розгромлених волохів після розгрому Хмельниченка над рікою
Яловиць у трьох милях від Тарговиц. Цю конфесату від й. м. пана гетьмана з та-
бору віддали к. м. й. у Щебрешині 12 червня 1653, коли він їхав до Львова.

Іван із Каларашівки з-під хоругви Фокші, Юзбаші, що капітаном у Василя, молдавського господаря. Зізнав, що битва була у вівторок, тобто 27 травня, у цей вівторок, що пройшов (3 червня 1653 р.— Ю. М.), минув тиждень. Тоді угорці з валахами переправилися через згадану річку й [разом] із певним пашею і турками, з котрими була тисяча сейменів, ударили в чоло війську Хмельниченка й воєводи Василя [Лупу] і розгромили їх, ледве взявшись за шаблі й палаші. Тільки козацький табір відбився, в якому німці й господарські сеймени разом із козаками залишалися. Козацьку кінноту з волохами гнали на протязі молдавської милі аж до Колендина, болотистого урочища. На тому урочищі багато козацької і молдавської кінноти полягло від руки валахів. Старий господар Василь, сидючи на коні вовчої масті, разом із Хмельниченком та певними боярами після поразки козацької кінноти втекли до Галаца на Дунаї. Про них твердять молдавські й козацькі полонені, що і в цей час він залишався у Галаці. Цього ж дня, розгромивши козацьку й молдавську кінноту, угорці з валахами повернулися до козацького табору і здобували його досить довго і взяли його штурмом. У козацькому таборі валахи взяли 18 гармат з усім воєнним начинням і велику здобич. Взяли цей табір угорці разом із валахами й турками. Стефан, молдавський воєвода, новий господар, прислав до Галаца боярина Андроніка, брата Сардарового, з тим, щоб той, хто зветься молдаванином, відділився від козаків, а козаків, щоб вирубали в пеня. Богун і Носач із частиною своїх людей, чимало з яких було поранених, утекли до Ясс. З цим (Богуном) утекло й трохи нас, розгромлених молдаван. Війська у Хмельниченка, котре є розгромленим, було двадцять тисяч. Розбійник Гречка, який мав дві тисячі опришків і був на боці Хмельниченка й молдавського господаря, утік суходолом сам. На нас, шістьох молдаван, котрі з наказу юзбаші Мухи йшли до своїх домів, напали люди й. м. пана брацлавського воєводи, які нас привели аж до Кам'янця.

3. Додав і те цей же Іван, що Хмельниченко мав, коли тікав з воєводою Василем, біло-сірого (?) коня. Цього коня під (якимсь) хлопцем він бачив уже на четвертий день після розгрому козацького війська, отже, Хмельницький забитий, бо цього коня використовував для битви й любив його.

4. Другий полонений на ім'я Стратин, молдаванин із Кречемковців, недобиток з тієї ж битви, добровільно визнав, що ця війна почалася через взаємні роз'їзди в четвер, тобто 22 травня, під Собішанами, таким чином: роз'їзд Хмельниченка напав на роз'їзд валаський та угорський і розгромив дощенту валахів з угорцями. Валахи в понеділок, прагнучи помститися, вислали другий роз'їзд, придавши йому 500 турків-сейменів. Коли ж ця кіннота зазнала поразки, ці сеймени, відступаючи з боєм, привели за собою козацькі й молдавські війська. [Тут] на них вдарили, дали битву у вівторок, як казав перший [полонений], і було розгромлене козацьке військо, а Хмельниченко, мабуть, забитий.

5. Косташ.

6. Думитришко.

7. Стрий.

8. Ілля.
9. Василь.
10. Даник Сидарська, молдаванин.
11. Григораш.
12. Лучка.

(ДА у Кракові. – Ф. «ЗП». – № 363. – С. 903. – Тогочасна копія).

№ 72

1653, червня 16. – Крехів. – Лист руського воєводи до невідомого

«Te wiadomość o Tymoszu od pana wdy braclawskiego odmieniają się, mnie inaczej dają znać z Wołoch, ale ja to dla innidziej silentio praetereo jeno przy mojej zostawam opiniej, że nie trzeba było z Kamieńca puszczać hospodara. Poodjazd nasz chodził pood Hincze, ale non successit, bo bardzo go kozacy potrzepali, mianowicie porucznika p. Jaskulskiego, ostatek do wyrzenia, zginęło naszych circiter 1000. Drudzy to potrzebny w te kraje podjazd terazniejszy j. k. mći, sam to Bóg prowadzić nie chce i do końca te drogi disponuje.»

(ДА в Кракові. – Ф. «ЗП». – № 363. – С. 905. – Тогочасна копія. – Тексту документа передує заголовок, зроблений копіїстом: «Z listu j. m. p. wdy ruskiego z Kreschowa 16 jynu 1653», тобто «З листу й. м. п. руського воєводи з Крехова 16 червня 1653». Оpubліковано: Мицик Ю. Кілька документів з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 рр. на Поділлі // Краєзнавство. – 1999. – № 1-4. – С. 73).

Переклад

Ці відомості про Тимоша від пана брацлавського воєводи відмінюються, мені інакше дають знати з Молдавії, але я про це промовчу, однак при своїй залишаюсь думці, що не треба було господаря (В. Луну – Ю. М.) випускати з Кам'янця. Наш роз'їзд ходив під Гінче, але безуспішно, бо його дуже потрїпали козаки, особливо поручника п. Яскульського, про решту мовчу (?), загинуло наших близько 1000. Другий то потрібний в ці краї роз'їзд й. к. мості, це Сам Бог проводити не хоче і до кінця ці шляхи диспонує.

№ 73

1653, липня 6. – Вільно. – Уривок з листу шляхтича Міхала Геркевича до князя Я. Радзівіла

«[...] ze dworu poszty głuche, nic nie masz, to tylko, że Tymoszko odżył i nie był w żadnej trwodze, acz się z gospodarówną ożenił, zbiera kupy, a Chmiel czeka ordy skoro po bajramie, święcie tatarskim, będzie[...]

Переклад

«[...] З двору глухі пошти, нічого не маєш, тільки те, що Тимошко ожив і не був у жодній тривозі, а оженився з господарівною, збирає купи, а Хмель чекає орди, скоро по байрамі, святі татарським, буде[...]

(АГАД. – Ф. «АР». – № 4151. – Арк. 61. – Оригінал).

№ 74

1653, липня 8. – Уривок з листу невідомого
до литовського підканцлера

«[...]Co byli w obozie, to mi o Antoni, pułkowniku kijowskim, powiadali. Wczora przywiedzono go do namiotu jego mści pana hetmana z (...)*, bo w Glinianach, w miasteczku, stoi za wartą samodwunastu, odprawował poselstwo od Chmielnickiego i od czerni do p. hetmana, prosząc o miłosierdzie i z tym się deklarując, że się bronić nie mieli, ale ustępować, gdzie (...)*)* mogli, po tym poselstwie znowu go odprowadzono na swe miejsce[...]».

(ЦДІАУК. – Ф. 48. – Оп. 1. – № 982. – Оригінал).

Переклад

[...]Ті, що були у таборі, мені сказали про Антона, київського полковника, таке. Вчора привели його до намету його мості pana гетьмана з (...)*)*, бо в Глинянах, в містечку, (він) стоїть під вартою сам з дванадцятьма; відправляв посольство від Хмельницького і від черні до п. гетьмана, просячи про милосердя і декларуючи, що вони не мали боронитися, але відступати, де (...)*)* могли, після цього посольства його знову відправили на своє місце[...]».

№ 75

1653, липня 12. – Мозир. – Лист шляхтича Шимона Павші
до князя Януша Радзівіла

«Jaśnie oświęcone miłościwe książe, panie a panie i dobrodzieju mnie miłościwie.

Posłowie kozacy, którzy idą od Chmielnickiego do waszej książęcy mści, pana mego miłościwego, zatrzymały ich tu, w Mozyrzu, pułtora dnia, których niewiele bawiąc, posyłam ich do waszej książęcej mści, pana mego miłościwego, przydawszy onym towarzysza mego, bo mie o to pilno żądali, aby onych aż na miejsce do waszej książęcej mści, pana mego miłościwego, kazał zaprowadzić, bom dla prośby ich usilne uczyniłem, to waszej książęcej mści, panu mojemu miłościwemu, donosze, iż mi o tym doniesli, że już Chmielnicki odstąpił od Baru i stanął pod Białą Cerkwą i wojsko rozpuścił i nima więcej przy sobie, tylko dwa tysiąca a armaty sztuk ośmnaście. A ta druga armata poszła do Czyhyryna, Bohusławia i inszych miast. Orda się od niego oderwała i prosto spod Bara ku Czarnemu Lasu ponad Dniestru poszła, bo skoro się dowiedzieli o królu jeo mści z podjazdu swego, którzy znieśli chorągiew pana Machowskiego, to towarzystwo wzięte doniesli o wojsku i o pospolitym ruszeniu koronnym, że idzie zaraz za królem jeo mścią tedy się poczęli od niego rwać tak tatarowie, jako i czerń kozacy. Stamtąd zaraz wyprawił Antona do króla jeo mści z czym, nie mogłem się dowiedzieć. Drugiego pułkownika na imie Heliasza, stamtąd że wyprawił do Porty, z czym nikt nie wie. Hodpodar jeo mść w Jasiech spolne z Tymochem, gospodarzyni jej mść już z Kamieńca ze wszystkim do Jas wyjechała i o tom się więcej u nich nie mogłem wywieść, i o tym wszystkim, co mnie jenokołwiek doniesli, wszystko waszej książęcej mści, panu mojemu miłościwemu, donosze, jednakże to przede mną zmiankował, że mają coś in comissys waszej książęcy mś, panu mojemu miłościwemu, referować. Jam się też o to u nich nie pytał, a nim się tego ważył, tu zaś około nas jeszcze włączą lesunowe i te chorągiew powiatową,

która leżała w Owruczu, napadszy z lasów nade dniem, hałasowali ich, z której nie zginęło więcej, tylko ośm człowieka, a dziewiąty ksiądz.. Którzy do sprawy przyszedszy, wyparli ich z miasta, położyli trupa ze trzydzieści. Bom tam z umysłu posyłał dla pewnej wiadomości i te mi przyniesli, o czym donosze waszej książęcej mści, panu mojemu miłościwemu, Podobajło i Zołotarenko pod Czernihowem leżą i jeszcze się nie rozeszli, nade Dnieprem są trzy załogi. Jedna niżej Czarnobyła, gdzie Przypieć w Dniepr wpada na ostrowie Czartorie, tam ich leży dwa tysiąca na Terebeszewie ostrowie tam leży tysiąc człowieka, na Domantowej luce wyszej Hornostajpola tysiąc człowieka, więcej nie mając co do oznajmienia waszej książęcej mści, panu mojemu miłościwemu, siebie samego i powolność moje pod nogi waszej książęcej mści, panu mojemu miłościwemu, oddawam. Waszej książęcej mości, pana mojego miłościwego, powolny i uniżony sługa Szymon Pawsza r[otmistrz] jeo k. mści.

W Mozyru 12 d. julli a[nn]o 1653».

Адреса: «Jaśnie oświęconemu książęciu jego mści Januszowi Radziwiłowi, księciu na Birzach i Dubinkach, panu na Nerolu i Siebieżu, wojwódcie wileńskiemu, hetmanowi W[ielkieg]o Ks[ięstw]a Litt[ewskieg]o, kazimirskiemu, borysowskkiemu, kamienieckiemu, bystrzyckiemu, szczyweńskiemu, lubockiemu, łojewskiemu etc staroście, panu a panu i dobrodziejowi mojemu, należy».

Переклад

Ясноосвічений милостивий князю, пане а пане добродію мій, милостивий до мене!

Козацьких послів, котрі йдуть до Хмельницького до вашої князівської мості, мого милостивого пана, я затримав у Мозирі, на півтора дні. Не довго затримуючи їх, посилаю до вашої князівської мості, мого милостивого пана, давши їм товариша, бо вони наполегливо жадали цього від мене, щоб їх наказав провести аж на те місце, до вашої князівської мості пана. Це я і вчинив заради їхнього прохання і доповідаю вашій князівській мості, моєму милостивому пану, що мені доповіли, тобто, що Хмельницький вже відступив від Бару, став під Білою Церквою і розпустив військо, а при собі не має його більше, ніж дві тисячі, а гармат – вісімнадцять штук. Інша артилерія пішла до Чигирина, Богуслава та інших міст. Орда відірвалася від нього і пішла з-під Бару понад Дністром просто до Чорного лісу, бо як тільки ординці довідались про короля його мость від свого від свого роз'їзду, коронне посполите рушення, котре йде зараз за королем його мостю, тоді почали від нього (*Хмельницького – Ю. М.*) втікати як татари, так і чернь – козаки. Зразу ж звідти Хмельницький послав до короля його мості Антона, а з чим – я не міг довідатися. Другого полковника на ймення Ілляш звідти ж він відправив до Порти, а з чим – ніхто не знає. Господар його мость у Яссах разом з Тимохом, а господариня її мость вже виїхала з усім з Кам'янця до Ясс. Більше у них я не міг довідатися, а про це, що тільки мені доповідали, вашій князівській мості, моєму милостивому панові, доповідаю. Однак то переді мною згадували, що мають щось у комісії реферувати вашій князівській мості, моєму милостивому пану. Я ж у них про це не питав. навіть не наважувався. Тут коло нас ще вчора волочилися лісуни, вони напали з лісів на світанку на ту повітову хоругв, котра стояла в Овручі, потурбували її; з її складу загинуло не більш як

вісім чоловік, а дев'ятий – ксьондз. Котра ставши до справи, вибила їх з міста і поклали із тридцять їх трупом. Я туди послав задля певної відомості і мені принесли те, про що я доповідаю вашій князівській мості, моєму милостивому панові. Подобайло і Золотаренко стоять під Черніговом, ще не розійшлися. Над Дніпром – три гарнізони; один – нижче Чорнобиля, де Припять впадає у Дніпро, на острові Чорторії їх стоїть дві тисячі; на Терешеві острові – тисяча чоловік; на Домантовій луці, вище Горностайполя, тисяча чоловік. Більше немає що повідомити вашій князівській мості, моєму милостивому панові.

Себе самого і свої послуги віддаю під ноги вашій князівській мості, моєму милостивому панові.

Вашої князівської мості, мого милостивого пана, покірний і понижений слуга Шимон Павша, ротмістр його к. мості.

З Мозиря 12 дня липня 1653 року.

(АГАД. – Ф. «АР» – Відділ V. – № 11448. – Оригінал. Оpubліковано в перекладі українською: Мицик Ю. З джерел до історії Сіверської України та Білорусі XV-XVII ст. // СЛ. – 2001. – № 3. – С. 57).

№ 76

1653, липня 21. – Вільно. – Новина

«Wojsko W. Ks. Lit. wszystko ściega się pod Rzeczyce; książę j. m. pan hetman praesadia położył potężne od Moskwy i kozaków; Moskwa miasta pograniczne i zamki swoje ludzmi napełniła i wojsko ma (na) pogotowiu, którego hetman Morozow, patriarcha moskiewski autorum jest tego zaburzenia, który propter religionem chce ratować kozaków, lubo się tej wojny bardzo zbraniał car ich. Dziś się kończy nasza commissia wileńska i za łaską Bożą feliciter, gdyż wojsko in obsequio zostaje, po której dokończeniu książę j. mc nazajutrz do obozu wyjeżdża, podjazdy nasze z podjazdami kozackimi potrosze się hałasują koło Mozyra i Czarnobyła. Książę j. mc. zatrzymuje dobry rząd wojskowy, dał ściać siedmiu na tej commissiej, a trzech towarzystwa wzięto zawarte, już po przysiężonych o bunt.

Die 3 july przysła wiadomość {do Warszawy} z Wilna de data 25, że ten to patriarcha, wyjeżdżając z zamku jednego, szyje złamał, zaczym Moskwa wzięła to sobie za złe omen, ustąpić i powrócić się do domów swych musiała».

Переклад

Усе Велике князівство Литовське стягається під Речицю. Князь й. м. пан гетьман поставив потужні гарнізони проти москви і козаків. Москва сповнила своїми людьми прикордонні замки й міста і має військо наготові, над яким гетьманом є Морозов. Автором цієї бурі є московський патріарх, який заради релігії хоче рятувати козаків, незважаючи на те, що цю війну дуже заборонив їхній цар. Сьогодні завершується наша віленська комісія і за ласкою Божою щасливо, оскільки військо залишається наготові (?). Після завершення комісії на другий день князь його мосьть виїжджає до табору. Наші роз'їзди з козацькими роз'їздами мають невеликі сутички коло Мозиря і Чорнобиля. Князь його мосьть підтримує добрий військовий лад, наказав стратити на цій комісії сімох, а трьох з товариства пішло під арешт через бунти.

3 липня прийшла {до Варшави} з Вільна від 25-го числа, що цей патріарх, виїжджаючи з одного замку, зламав шию, через що москва взяла то собі за погану прикмету і мусила відступити до своїх домівок».

(ДА в Кракові. – Ф. «ЗП». – № 363. – С. 908. – Тогочасна копія. – Другий список знаходиться у тому ж рукописі, с. 934. У фігурні дужки взяті різномісця з другого списку. Тексту документа передують заголовки зроблені копіювачем: «Z Wilna die 21 july 1653», тобто «З Вільна 21 липня 1653». Оpubліковано в перекладі українською: Мицик Ю. З джерел до історії Сіверської України та Білорусі XV-XVII ст.// СЛ. – 2001. – № 3. – С. 57).

№ 77

1653, серпня 31. – Табір під Сучавою. – Друга половина листу молдавського господаря Г. Стефана до короля Яна Казимира

«[...] Про мої прогреси цю подаю відомість в. к. мості, моєму милостивому пану, що господарову і сина Хмельницького з військом в. к. мості, мого милостивого пана, з угорським і з своїм досі тримаємо в облозі; котрого неприятеля як тільки з Божою поміччю дістану, зразу ж зі своїм військом піду на послугу в. к. мості на Україну, тільки зволь в. к. м., мій милостивий пан, написати до семигородського князя і до валаського господаря, щоб в цьому військовому союзі, до котрого самі схилилися, залишалися, а війська, котрі тут залишаються зі мною, рушили на Україну. Також повідомляю в. к. м., моєму милостивому пану, що один мурзак, Руштем – мурза, із сотнею кінноти буджацьких татар, прибувши на допомогу, каже, що кримський хан легко б до укладення приязні з в. к. мостю, м. милостивим паном, схилився, коли б цього був спровокований. За чим, якщо є воля в. к. м., мого милостивого пана, прошу декларації, щоб їх перетягнув на свій бік, поки на коні всядуть. Розумію, що це було на благо всьому християнству. Не знаю яка буде думка і наказ в. к. м., м. милостивого пана, котрі готовий виконати. За цим зичу в. к. м., моєму милостивому пану, доброго від Господа Бога здоров'я і щасливого панування на многії літа. У таборі під Сучавою 31 серпня 1653. Найяснішого [...]».

(АГАД. – Ф. АКВ. – Відділ молдавський і валаський. – № 19. – Оригінал. – Оpubліковано: Корфус І. – № 120. – С. 194-195).

№ 78

1653, серпня 31. – Табір під Сучавою. – Уривки з листу молдавського господаря Г. Стефана до коронного канцлера С. Корицінського

«[...] Один мурзак, Руштем – мурзак, із сотнею ординської кінноти, прибувши мені на допомогу, між іншими речами сказав мені, що кримський хан до укладення приязні з поляками легко б схилився, коли б була дана okazія. За чим, якщо воля його к. мості, щоб татари були відірвані від козаків, то я, будучи посередником, легко це доведу, тільки прошу про швидку декларацію к. мості. Сина Хмельницького досі тримаю в облозі, котрого за поміччю Бога діставши, зараз з моїм військом виступлю на Україну. Тільки дуже прошу в. м., м. пана, щоб його к. мость зволив наказати написати до семигородського князя і до

валаського господаря, щоб ці війська, котрі тут є зі мною, туди ж йшли. [...] У таборі під Сучавою 31 серпня 1653. [...]

Понижено і вдруге в. м., мого милостивого пана, прошу, щоб його к. мосьть до цього доклався, щоб мені кількасот німецької піхоти, артилерії, пороху доброго пушкаря зволив наказати прислати, щоб я цього неприятеля якнайшвидше дістав».

(АГАД. – Ф. АКВ. – Відділ молдавський і валаський. – № 19. – Оригінал. – Опубліковано: Корфус I. – № 120. – С. 194-195).

№ 79

1653, вересня 1. – Табір під Сучавою. – Уривки з листу молдавського господаря Г. Стефана до коронного канцлера С. Корицінського

«Ясновельможний[...] Повідомляю в. м., м. м. пану, що мій поручник, будучи три тижні у полоні у господаря Василя, сьогодні втік звідтіля. Цей приніс певну відомість, що господарю Василю два полки козаків прийшло до Рашкова і він хоче йти на допомогу Тимошеві. Татар у таборі досі немає, але старий Хмельницький з цими полками і з своїм військом йде до Дністра. Знаю, що він хоче або сина рятувати, або битися з військами й. к. мості. Цей же повідомив, що кримський хан з ордами зразу після байраму (котрий 29 серпня відбувся) мав сідати на коня. Однак Буджацька орда ще не рушила. [...]

У таборі під Сучавою 1 вересня 1653. [...]

(АГАД. – Ф. АКВ. – Відділ молдавський і валаський. – № 21. – Оригінал. – Опубліковано: Корфус I. – № 123. – С. 197).

№ 80

1653, серпня 20. – Табір над Серетом. – Уривки з листу молдавського господаря Г. Стефана до короля Яна Казимира

«[...] Якийсь Ян Гречин, котрий за господаря Василя був у Хотині пиркалабом і митником, знаходиться тепер у Жванці. Цей зноситься з Василем, дає знати про все нашому неприятелю. Як і тих козаків, що прийшли на відсіч до Сучави вчасно повідомив, що його мосьть пан Кондрацький йде з військом до Молдавії. Тому покійно в. к. м., мого милостивого пана, прошу, щоб зволив наказати завчасно зі свого боку.[...]

Після написання цього мого листа до вашої королівської мості, мого милостивого пана, я йшов з військом під Сучаву, де застав Тимоша, котрий не дав битви, а окопався під замком і там я бачу, хоче боронитися. Але я маю добру надію у Господа Бога, що й там довго сидіти не буде. Я, як зрозумів, що господар й. м. є дуже прихильним і всю свою прихильність схоче освідчити з цим всім військом валаським, молдавським і угорським, про що думаю, що й сам ширше до вашої королівської мості напише, тільки йому з цим треба остерігатися, щоб цей зрадник не міг дістати допомоги».

(АГАД. – Ф. АКВ. – Відділ молдавський і валаський. – № 15. – Оригінал. – Опубліковано: Корфус I. – № 118. – С. 190-192).

№ 81

1653, серпня 20. – Табір над р. Серетом. – Друга частина листу молдавського господаря Г. Стефана до коронного канцлера Стефана Корицінського

«[...] Посол Оттоманської Порти, як звичайно, приїхав з каптаном до мене, до Ясс, до котрого я їхав з Сучави. Почувши про це, що син Хмельницького звідти відступив, а з ордою і з козаками до Сучави перемістився. Отже я вчора з'єднався у Бзізи з його мостию паном Кондрацьким з милостивої ласки його к. мості, мого милостивого пана, присланим мені на допомогу, сьогодні приїхав до Серету, а завтра, взявши Бога на поміч, наступимо на неприятеля. У козацькому війську є тільки Тиміш, а господар Василь залишається в Ямполі. Як багато я маю війська, зволиш зрозуміти в. м. з листу його мості пана Кондрацького, полковника його к. мості. Про мій подальший прогрес в. м., м. м. пану, не затримаюсь повідомити. А тепер мої люб'язні служби віддаю якнайретельніше в милість в. м., м. м. пану. У таборі біля ріки Серет 20 серпня 1653. В.м. [...]

Після написання цього листу на другий день у четвер я прийшов з військом до Сучави, де застав козаків, які стояли при сучавському замку і які потужно окопувались. Почувши про наше військо, не хотіли вийти в поле, щоб дати битву. Але його мость пан Кондрацький, як добрий кавалер, спішившись з своїм військом і з моєю піхотою відважно два рази йшов на штурм і тільки сильний вогонь з замку і з окопів не дозволив їх опанувати. За чим, щоб не було людських втрат, я радив (це припинити). Вже ми цього неприятеля звідти не випустимо, тільки зволь в. м., м. м. пан, до цього привести його к. мость, мого милостивого пана, щоб свої війська якнайшвидше рушив на Україну, щоб Хмельницький цим козакам не міг дати значних підкріплень».

(АГАД. – Ф. АКВ. – Відділ молдавський і валаський. – № 15. – Оригінал. – Опубліковано: Корфус І. – № 118. – С. 190-192).

№ 82

1653, серпень (?). – Лист Б. Хмельницького до трансільванського князя Д'єрдя II Ракоці

«Світліший князю Трансильванії, пан мій, який заслуговує всілякої пошани! Дуже дивуємось, у чому причина того, що ваша світліша високість, котрий неодноразово засвідчував нам свою дружбу через посередництво наших і ваших послів, виступив з військом проти нашого друга, господаря Молдавії. Якщо піддані господаря Молдавії повстали проти свого володаря і поставали іншого, вигнавши попереднього, то у цьому немає ніякої шкоди чи образи для вашої світлішої високості. Мій син без мого відома захищав тестя і скрізь шукав ворога. Оскільки те, що трапилося, то трапилося, я відкликав сина найсуворішим листом. Хай же ваша світліша високість пам'ятає про нашу стару дружбу і не надає допомоги нашим ворогам, про що ми по-дружньому просимо. І тепер ми стоїмо на тому, щоб, як і раніше, нас зв'язувала найтісніша дружба. І щоб у майбутньому не тільки за нашого життя, але й за життя наших нащадків наша дружба зростала і не приходила в занепад. Більше скажуть наші послі і ми просимо

вашу світлішу високість виявити їм довіру. При цьому від душі просимо, щоб ваша світліша високість поважав і любив нас як можна краще і щасливіше.

Готовий до послуг вашої світлішої високості Богдан Хмельницький, гетьман з Військом Запорізьким».

Адреса: «Пресвітлішому Георгію Ракоці, князю Трансільванії, правителю частини Угорського королівства і графу секлерів, нашому вельмишановному пану і пану».

(АГАД. – Ф. «АКВ». – Відділ семигородський. – № 78. Опубліковано в латинському оригіналі: Корфус. – № 103; в російському перекладі: Ковальський Н.П., Мыцык Ю.А. Анализ отечественных источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг. – Днепрпетровск, 1986. – С.79. Переклад з латинської здійснив Йосип Кобів).

№ 83

Близько серпня 1653 р. – Лист Б. Хмельницького до короля Речі Посполитої Яна Казимира

«Найяснійший а незвытяжоный монархо, кролю полский, пане п. а добродію нш велце млстивый.

Припомнівши собі оного сна марнотравного, же по вшеляком роспусті своем, а кгда скоро се в покору великую до отца своего удал, заразом его отец, яко милосердний будучи, до ласки своей принял. Тим же способом и я зо всім Войском удаются до млстивой в. кр. мл. и просячи покорне, а унижоне, жебраючи ласки и милосердя в. кр. мл. а нам проступство нше, щосмо против в. кр. м. згрішили, отпустит рач, а нас, яко отец и пн. милосердний до ласки своей принять рач. Затим, в чим маю за то, иж покорне и просьба унижена: все Войско місце отрымает у в. кр. мл., а я з вшистким Войском, яко пред тим был, так и тепер, підданство иност звыкло отдават готов естем. Признаваю зо всім войском в. кр. мл., иж през нше непослушенство и немудрост утратилисмо были ласку у в. кр. мл., але однак в тим собі и всему войску добре тушачи, же в кр. мл. яко перед тим, так и тепер на нас, подданих своих, до ласки своей перше приявши, нам, яко пном отцем милосердним, без жадного укривдження, любо то не за ншим початком ся стало, все Войско однак зо мною посполу того отжаловат не можемо, яко пред тим, так и тепер підданство и вірност звыклу в. кр. мл. офіроват готов естем.

Пна пна ншого мл. вірни и зичливи подданий».

(БАН РФ (Петербург). – ВР. – 4.7.25. – Арк. 371 зв. – 372. Тогочасна копія. Опубліковано: Мыцык Ю.А. Анализ источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648-1654 годов. – Днепрпетровск, 1983. – С. 69-70).

№ 84

Близько серпня 1653 р. – Лист І. Виговського (?)

до Станіслава «Ревери» Потоцького, великого коронного гетьмана

«Ясневельможний мс. пне гетмане коронный, пане а добродію нш велце мл.

Маючи запевне, же в. мс., нш мл. пн., каждого стану людей, в якихколвек потребах, любо долегливостях, кто ся колвек до оброни в. мс., ншого мл. пна

удаєт, звыкლოს ратоват, из наибольшей тоні водвигнути. Зачим и я в тим моим утрапеню по П. Бгу до в. мс., ншого мл. пна утікаюся, унижоне а покорне ласки жебраючи, в чим нічого порожнього (?) и овшем надію добрую маючи (...)*, любо просьба моя місце (?) міти буде у в. м. ншого мл. пна утікаются, унижене а покорне ласки жебраючи, в чим нічого нагородою в. м., ншого мл. п., буде, котрого непрестанно просит буду за такое добродійство в добром здоровю веспол из ей мл. п. малжонки и з презацным потомством длугофор-туне ховат рачил.

В. мс. нашого велце мс. п. и добродія, слуга найнижчий».

(БАН РФ (Петербург). – ВР. – 4.7.25. – Арк. 372. – 372 зв. Тогочасна копія. Опубліковано: Мыцык Ю.А. Анализ источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648-1654 годов.-Днепропетровск, 1983. – С. 70).

№ 85

1653 (?), не пізніше 6 липня. – с. Бобовичі під Гомелем. – «Конфесата» П. Млиняря та інших полонених повстанців
«Konfessata Pawła Młynarza ze wsi Bobowicz.

1. Dawno był w Homlu?

ad 1. Jako był w mieście Homlu dni temu pięć.

2. Jeśli w nim są kozacy?

ad 2. O czterech chorągwiach w Homlu powiada tylko, dwie nizowe, a dwie homelskie.

3. Jaka ostróżność?

ad 3. Ostróżni są, ale w ostrogu po basztach po dziesięciu wartują, a w polu żadnej straży nie masz.

4. Kto nad nimi starszym?

ad 4. Jacko pułkownikiem, ten jechał sam do Chmiela, a na swoim miejscu zostawił Konopelkę, setnika. Ten teraz na Homlu. Drugi setnik Cyryło, trzeci – Zieńko Łamica.

5. Jeśli się myślą bronić?

ad 5. Bronić się myślą, ale do tego kozacy powodem, bo niektóre mieszczanie radzili się zdać, ale drudzy, starsi, za kozakami trzymają.

6. Zkąd do nich najlepszy przystęp?

ad 6. Około miasta wszystkiego we troje dębowymi palami obwarowano, a na każdej bramie działo i hakownice są, ale powiada, jeśli tylko od rzeki przystęp i to bajdakami, a to dla tego, że nie obwarowano od wody niczym.

7. Co mają za wiadomości o Chmielnickim i wojsku jego?

ad 7. Chmielnicki szedł z wojskiem do Masłowego Stawu, tam się wszystka starszyna kozacka do rady zjeżdżają się. Jaskoż Niebaba, pułkownik, co był w Niżynie, przysłał list do Jacka, pułkownika, co nad Homłem, żeby się śpieszył dniem i nocą do hetmana. Po odjeździe tego Jacka chcieli kozacy uciec z miasta i mieszczanie, ale zaszedł list od Jacka z Ukrainy, żeby się trzymali, jako mogąc do dwu niedziel od przeszłej środy, obiecując ich ztamtąd znieść albo też na posiłek z potęgą od hetmana przybyć.

8. O wojsku naszym co rozumieją i jeśli się nas spodziewają?

ad 8. Rozumieją, że nad siedm tysięcy nie masz więcej, a spodziewali się, srodze temu wierzac, że 700 przeprowiło się w Rzeczyce tydzień temu, a drudzy w Strzeczynie jakoby mieli przeprowować, ale teraz nie spodziewają się.

9. O Starodębie: jeśli się i tak z inszemi przyległościami buntuje?

ad 9. O tym nie wie.

10. Czy poddani i czemu od posłuszeństwa odpadli?

ad 10. Pana starosty homelskiego poddani, a wszyscy wsi z jednej wsi Bobowicz, a o posłuszeństwo dla tegośmy, powiada, odpadli, że nie było komu oddawać.

Drugiego też pytał według tych punktów, toż powiedział, co i ten pierwszy, a tego zowią Jarmoła Alexiewicz.

Trzeci Waško Sawicz, ten już dawno w Homlu był, nie wie ni o czym.

Czwarty Iwan Korniejewicz i ten dawno był w Homlu, nie wie ni o czym.

Piąty Kondrat Pankiewicz, też nie był w Homlu.

Szosty Abrasim, brat Młynarzów, i ten niedawno był w Homlu, ale nad to pisanie confessata nic więcej nie powiedział.

Siodmy Iwan Chodatowicz.

Ośmy Jakow Iwanowicz.

Dziewiąty Illia.

Dziesiąty Jarmoła.

Jedynasty Charko.

Dwanasty Jacko.

Trzynasty Arcim i ci dwaj bracia sobie za mołojcow służyli chłopom niektórym w tej wsi Bobowiczach. Promów dwa, jeden dobry wielki na dwu bajdakach.

Czynsz wybrał Jacko, pułkownik, po cztery talary z ojezyny».

Переклад

Конфесата Павла Млинаря з села Бобович.

1. Чи давно був у Гомелі?

До 1-го [питання]: П'ять днів тому.

2. Чи є козаки в ньому [у місті]?

До 2-го: Повідомляє лише про чотири хоругви у Гомелі: двох низових та двох місцевих.

3. Яка варта?

До 3-го: Варта є, але охороняє [лише] в острозі на баштах по десять [чоловік], а у полі ніякої варти немає.

4. Хто старший над ними [гарнізоном повстанців]?

До 4-го: Полковник Яцько Він сам поїхав до Хмеля, а на своєму місці залишив сотника Конопельку. Цей тепер у Гомелі. Другий сотник Кирило, третій – Зінько Ламіца.

5. Чи збираються боронитися?

До 5-го : Мають намір боронитися, але за це стоять козаки. Деякі міщани радили здатися, але інші, старші, підтримують козаків.

6. Звідки до них легше приступити?

До 6-го: Навколо міста стоїть лише потрійний частокол. На кожних воротах гармата і гаківниця. Говорять, що тільки з боку ріки [можна] підступитися та й то, [підійшовши] на байдаках. З боку ріки немає ніяких укріплень.

7. Які відомості про Хмеля та його військо має [гарнізон повстанців]?

До 7-го: Хмельницький пішов з військом до Маслового Ставу, туди вся козацька старшина з'їжджається на раду. Як от Небаба, полковник, котрий був у Ніжині, надіслав листа до Яцька, полковнику, що очолював Гомель, щоб поспішав і вдень і вночі до гетьмана. Після від'їзду цього Яцька, козаки і міщани хотіли втекти з міста, але прийшов лист з України від Яцька [з закликом] триматися, якщо зможуть, два тижні, [рахуючи] з минулої середи. Яцько обіцяв їх вивести звідти або ж прийти з великим підкріпленням від гетьмана.

8. Що думають про наше військо, чи очікують його?

До 8-го: Вважають, що його чисельність не перевищує семи тисяч. Думали, вельми тому вірячи, що 700 [душ] вже переправились у Речиці тиждень тому, а на думку інших – у Стрішині начебто переправлялись, але тепер [так] не вважають.

9. Про Стародуб: чи бунтує це місто разом з іншими сусідніми [землями]?

До 9-го: Про це не знає.

10. Чиї піддані і з якої причини відпали від послушенства?

До 10-го: Піддані пана старости гомельського; всі вони з одного села Бобовичі. Говорить, що тому від послушенства відпали, що нікому його було віддавати.

Другого також питав по цих же пунктах і той сказав те саме, що й перший. Цього звуть Ярмола Алексієвич. Третій Васько Савич, цей вже давно був у Гомелі, не знає ні про що. Четвертий Іван Корнієвич. Цей також був давно у Гомелі, знає ні про що. П'ятий Абрасим, брат Млинаря. Цей недавно був у Гомелі, але більш записаної конфесати нічого більше не сказав. Сьомий Іван Ходатович.

Восьмий Яків Іванович.

Дев'ятий Ілля.

Десятий Ярмола.

Одинадцятий Харко.

Дванадцятий Яцько.

Тринадцятий Арцім. Ці два брати служили за молодців деяким селянам з цього села Бобовичі. Два пороми, один добрий великий на двох байдаках.

Чинш брав полковник Яцько, по чотири таляри від господарства.

(БЧ. – ВР. – № 147. – С. 331-333. – Копія кінця XVIII ст. Тексту документа передуює запис зроблений копійстом: «1653. Ex ms. arch. Radz. Nieśw.», «тобто «1653. З рукопису архіву Радзівіла в Несвіжю». Опубліковано в перекладі російською: Мыцык Ю. А. Анализ архивных источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648-1654 годов. – Днепропетровск, 1988. – С. 63).

№ 86

1653, вересня 18. – Табір під Сучавою. – Лист молдавського господаря Георгія Стефана до С.Корицінського

«Ясновельможний [...] Визнаю, що в. м. м. пан у завзятій до мене приязні і довірчій кореспонденції статечно зволив радити, коли частими листами доводиш добре до мене ставлення і інформуєш мене про рушення його к. мості, м. милостивого пана. За це віддаю належні подяки в. м., м. пану, так теж взаємно чиню відомість про мої успішні справи при інші обставини в. м., м. м. пану. Нічого достовірного в. м., м. м. пану, не можу повідомити, хіба що те, що син Хмельницького 12 числа цього місяця, будучи пораним з гармати, на цьому тижні помер. Плебс же з полковниками і сотниками, поправивши окопи у тій же фортеці, борониться, котру фортецю штурмом важко взяти, хіба що виморити голодом. Через це я мушу від штурмів відраджувати, щоб не було втрат у війську; так довго в облозі будемо їх тримати, поки або здадуться, або теж у розсіпку не підуть. Про буджацьких татарих дають мені знати, що тихо сидять. Маю там своїх посланців, також і в Криму, котрі мені звідти приносять відомості, котрі я у цю ж мить перешлю м. м. пану. Пишуть теж мої слуги з Галацу, що послали валаського господаря при татарих з Криму до нього повернувшись, подали такий звіт, що Хмельницький своїх послів до хана посилав, палко просячи допомоги, щоб своєму сину міг послати до Молдавії. Котрим хан так відповів, якщо син Хмельницького йшов до Молдавії, незважаючи на мою заборону, то не тільки підкріплень, але й жодної живої душі нехай від мене не сподівається. Однак не думаю, щоб татари вдерлися до Молдавії, хіба що своєю силою (?) проти військ його к. мості мали б обернутися, на що я маю пильне око і не затримаюсь оповістити в. м. м. пана. Щодо з'єднання наших військ з військами його к. мості, я як через мость пана посла його к. мості, присланого до мене, декларував, так теж хочу привести до ефекту, особливо з мого боку радий був би там на службу й. к. мості з усім моїм військом рушити, коли б Г. Бог так швидко мої справи у здобутті цього неприятеля зволив подати успіх. Про подальші замисли й. к. мості, щоб від в. м. м. пана інформований був, дуже прошу. А тепер люб'язно мої служби якнайретельніше віддаю милості в. м. м. пана. У таборі під Сучавою 18 вересня 1653. Вашій милості [...]».

(АГАД. – Ф. АКВ. – Відділ молдавський і валаський. – № 27. – Оригінал. Опубліковано польською мовою: Корфус І. – С. 206).

№ 87

1653, вересня 18. – Табір під Сучавою. – Лист молдавського господаря Георгія Стефана до С. «Ревери» Потоцького

«Як за листи і мені потрібну інформацію, так і за зичливі в. м., мого милостивого пана, слова, котрими зволиш питати мене про моє здоров'я, понижено в. м., моєму милостивому пану, подякувавши, навзаєм і я зичу, щоб при міцному здоров'ї щасливо в нинішніх своїх військових справах завжди отримував успіхи.

Про мої ж успіхи нічого певнішого в. м., моєму м. пану, не можу написати, хіба що те, що з провидіння Найвищого Тимоша з гармати в ногу поранено, котрий до третього дня здох. Плебс же з полковниками і сотниками ще в облозі, я відраджував від штурмів, котрі звичайно приносять втрати у війську; а вікторію затримують(?), надія в Богу, що з часом піддадуться, бо їм докучає голод, або втечею своє життя захочуть рятувати.

Як у Криму, там і в Буджаках маю своїх посланців, котрі як тільки звідтіля повернуться і якусь мені принесуть відомість, я цієї ж миті проінформую в. м., мого милостивого п. Однак то знаю напевно, що буджацька орда досі тихо сидить. Від моїх пиркалабів з Галацу маю ту відомість, що посла валаського господаря з татарами з Криму повернувшись, подали такий звіт, що Хмельницький своїх послів до хана послав, палко просячи допомоги, щоб своєму сину міг послати до Молдавії. Котрим хан відповів: «Як син Хмельницького без мого наказу й дозволу смів напасти на Молдавську державу, то теж і я не тільки підкріплень, але й жодної живої душі йому для відсічі не пошлю». Отже не думаю, щоб орди вдерлися до Молдавії, хіба що з плином війни проти військ його к. мості мали б обернутися, на що я маю пильне око і в пересиланні таких відомостей не затримаюсь. Про подальші теж замисли його королів. мості і куди з Кам'янця схоче повернути, прошу інформувати з упевненням, що я про супротивні дії нашого неприятеля в. м., мого милостивого пана, завчасу буду інформувати. За цим покірні служби віддаю милості в. м., мого милостивого пана. У таборі під Сучавою 18 вересня 1653».

(АГАД. – Ф. «АЗ». – № 3028. – С. 120-121. Тогочасна копія. Тексту передусь заголовок зроблений копійстом: «Копія листу молдавського господаря до його мості п. гетьмана». Оpubліковано: Корфус I. – С. 208).

№ 88

1653, жовтня 19 (?). – Королівський табір під Жванцем. –

Загальна «конфесата» полонених ординців

«Gsaħaj tatarzyn, Aslan murzy ludzie ze wsi Taskczat; sześć dni jako wyszedł z wojska z kosza swego, w którym han jest i orda z kozakami blisko stojącemi w polach, a nie we włości, bo orda przechodziła miasta i miejsca, nazwać nie wiem, gdzie wojska stoją, tylko że chodu jest ztąd mil sześć; nie swawolnie, ale umyślnie od hana dla języków czterech murzów wyprawili się przezwiskim Konabej; Asłun murza, brat jego; trzeci Ikie, brat Murata(?); czwarty Nachajło; wszyscy byli wybrani o dwa koni; orda wszystka wyszła, okrom sułtan gałgi, w Krymie został dla tego w tak późny czas wyszli z Krymu, że koni mieli cudze* i dla tego j. m. na wojnę nie chciało, aż za usilnemi Chmielnickiego proźbami i częste posłania dał się han namowić i pociągnąć, umysł był hana pod Soczawę, ale o śmierci Tymoszkowej usłyszawszy i wzięciu Soczawy, już się do Rusi obraca, posławszy podjazd pod Soczawę, który się jeszcze był nie wrócił. Od cesarza tureckiego przez cza(u)sa przyniesiono emir: «bracie hanie i sołtanie, proszę was, abyście i pod Soczawę i do Polskiej kozakom na pomoc nie chodzili». Na co han powiedział: «Jeżeli polacy skarbów soczawskich odstąpią, tedy nie pójde do Rusi na wojnę». Tenże czausz poszedł na pod-

jazd z kozakami pod Soczawę. Han umyślił prędko się wrócić do domu, chcąc zostawić Zaitach sołtana przy Chmielnickim, ale jeszcze ta umowa nie była skończona, o zemknieniu ordy ku wojskom królewskiej jego mości jeszcze nie było skończonej rady, a po przywiedzeniu kozaków miał się han znieść z Chmielnickim, wiedzieli jednak o bytności j. k. mci i do ich w Ukrainie zatrzymanego, koni więcej chudych, niż spastych mają, mianowicie u tych, co byli o świątkach w Rusi, u Karabejoweych ludzi tam tylko tłuste. Tabor stał puł mile od kosza, ale więcej tatarów, niż kozaków, z których Chmielnicki i pułkownicy radzą, aby szli pospołu pod wojsko polskie, na co się han ociągał (?) i głową trzasł na tę radę.

Drugi nahajski z ludzi Sołtam murzy, wzięty we środe nad Dniestrzem, gdy dla żywności i kosza chodzili przez wieś Eskabel, czwarty dzień jako wyszedł z koszar, jako sam tam han stoi i tabor kozacki, to jest pod Szarogrodem, ale w mieście nie godzi się bywać tatarom. Sołtan tylko jeden, nie wie, który, został się; Sefer Kazy aga jest na zaciąg Chmielnickiego, który słał do hana po dziesiąt razy, niżli z Krymu wyszli; twierdzi, że tu nad wojska królewskiej jego mości nie przyjdą, bojąc się, żeby han tak nie uciekał, jako pod Beresteczkiem. Dobrudzkiej ordy nie masz, tylko przy krymskiej, nahajskiej, budziackiej i białogrodzkiej zapewne jest rozumijąc, że jest tak wiele, jako i na cudzych wojnach, nie mają się dłużej bawić, tylko poki tego miesiąca stanie i więcej trwać nie mogą, nad ten czas zamierzony, gdyż się kałmuków boją barzo; jasyru ruskiego zakazano brać i tatarów powieszano, co wiedli jasyr; żywności mało mają. Orda konie chude niedołożne ma, bo nie tak siła żywności przywodzą. O tym wiedzą, że te wojska, co pod Soczawą były, skupili się do królewskiej jego mości. O soczawskich obłożkach jeszcze nie wiedzieli. Boh rzekę brodami przechodzili, z miast żywności do hana dodają za kartami hańskimi. Kozaków mniej, niż tatarów, i połowice ich nie masz, co przed tym bywali; o tym znowu twierdzą na swoje szyje, że tu orda nie przyjdzie, okrom podjazdów, tych języków, co wzięli w ziemi wołoskiej, nie widział, tylko słyszał, że przywiedziono kilkanaście człowieka, braci Wasila, tu dosyć w wojsku.

Trzeci z ludzi Kamanat murzy, który umie nie złe po polsku, przewziskiem Krulejszyej. Trzeci dzień we środę pod Jaroszowem, gdy na czatę dla żywności chodzili; powiada, że wszyscy musieli wyniść z Krymu z hanem na zaciąg tak Chmielnickiego, jako i Wasila gospodarza. Stoi kosz (pod) Szarogrodem i Czerińcami; nie wie i tego głosu nie było, aby w te tu miejsca miał się han puścić, a zątem («jasyr») jeszcze nie biorą i nie mają go, wycięli byli nahajcy jedno miasteczko, ale han kazał kilku tatarów ściąć, że nad zakaz domyślaliście tego dobywania. Wasil pospołu stawa z Chmielnickim, nie ma z sobą nad sto koni wołochów, o zgubie Tymoszkowej dopiero się dowiedzieli; pod Szarogrodem kazano ordzie brać chleb na tydzień. Drugim zaś na cały miesiąc, bo się w Rusi nie mogą długo bawić dla kałmuków.

Czwarty z ludzi Sabiadowych w tenże dzień wzięty; o hanie twierdzi, że jest i wszystkie ordy są i czerkiesów jest coś niewiele; kozackie wojsko różnie stoi, niewielkie być powiada, że han już tęskny jest i chce się powrócić; Chmielnicki prosi, aby jeszcze wytrwał jaki czas. Powiada także, że nie mają tu woli przyjść pod wojsko j. k. mci, wiedzą, że wielkie ma, ale niechaj tu przyjdzie, tedy będziemy bić.

Kamanat murza, przyszedszy z podjazdu, powiedział pod Chocimem z wielkim wojskiem od Porty, były listy do hana, ale nie słyszał on tego, co pisano. Wasil jest przy Chmielnickim, ale nie słyszał, aby go miano do Wołoch prowadzić; o kozakach sochawskich w wojsku słyszał, ale ich sam na oczy swoje nie widział, pułtora już miesiąca upłynęło czasu, jako han tatarski wyszedł z Krymu z wojskiem swoim na pomoc Chmielnickiemu; zrazu bardzo pilnie, jak powiadają języki, pośpieszał, a jako od baszy sylistrijskiego przyszły listy, powoli zaczął sobie postępować. Han zimować, ani w ziemi Ruskiej, ani nawet Wołoskiej nie może, chociażby chciał, bo zapewne ordy poszły by od niego i utrzymać ich przy sobie w tych krajach w żaden sposób nie mógłby; przyłącza się tu copia listu zpod Zwańca die 128bris pisanego. Oznajmuje w. państwu, że już pod Zwańcem stoimy przeciwko Chocimowi, Sochawa accomodowała; dość, że uśmierzony bunt inclusa pacta et cinditiones, które dla wiadomości posyłam. Kozacy li są w acordacyi, który się byli wykradli do nas, nie chcą się już powrócić do pierwszego smrodu, z dziesięciu tysięcy zostawa tylko kozaków siedm tysięcy sześćset siedymdziesiąt ludzi, których to, co najprzedniejszych, do jego królewskiej mości, pana miło[ści]wego, odesłano gospodarowej starej dopuszczono wyjechać samej tylko jednej, a skarb zostawa w zamku kozackim. Dziś trzeci dzień jest, jak kancler logofet przyjechał od nowego hospodara nie wiadomo w jakich interessach, ale mówią, że przyprowadził do j. królewskiej mości pięćdziesiąt wołów, 200 owiec, trzydzieści beczek miodu. Panu hetmanowi mówią, że także dał 20 wołoskich wołów, 10 beczek wina, trzydzieści beczek miodu, więc z tego wnoszę, że on zawczasu zabiega i stara się o przyjaźń jego królewskiej mości, pana miłościwego».

Переклад

(Ч. – ВР. – № 147. – С. 323-327. – Копія кінця XVIII ст. – Тексту документа передує заголовок зроблений копіюстом:»In a[nn]o 1653. Confessata więźniów rojmanych od wojska tatarskiego», тобто «В році 1653. Конфесата в'язнів, спійманих від татарського війська». Оpubліковано в перекладі українською: Мицик Ю. Визвольна війна очима полонених повстанців // Київська старовина. – 1995-. № 4. – С. 28-29).

Переклад

Чагай, татарин, з людей Аслан-мурзи з села Таскчат. Шість днів, як вийшов із війська з самого коша, в котрому знаходиться хан з ордою і з козаками, що близько стоять у полях, а не у волості, бо там орда пройшла. Міста й місця, де стоять війська, не можу назвати, знаю тільки, що звідти ходу є шість миль. Не самовільно, але з наказу хана для здобуття «язиків» відправилися [у роз'їзд] чотири мурзи, яких звать: Кара-бей; Аслун-мурза, його брат; третій — Іке, брат Мураста; четвертий – Нагайло. Всі вони були [добре] добрані, мали по два коня кожен. Уся орда вийшла, а у Криму залишився тільки солтан- калга. А тому так пізно вийшли із Криму, бо мали худих коней (перед тим) і тому їм не хотілося йти на війну. Тільки через настійливі прохання Хмельницького і його часті посилення, хан дався намовити й виступив [у похід]. Хан задумав іти під Сучаву, але як почув про загибель Тимошкову та про взяття Сучави, то вже до

Русі обернувся, пославши роз'їзд під Сучаву, який ще не повернувся. Від турецького султана чауш приніс емір: «Браття! Хан і солтани! Прошу вас, аби ви й під Сучаву і до Польщі, допомагаючи козакам, не ходили». На це хан сказав: «Якщо поляки не відмовляться від сучавських скарбів, тоді не піду до Русі на війну». Цей же чауш пішов на роз'їзд з татарами під Сучаву. Хан замислив швидко повернутися додому, а при Хмельницькому залишити Зайтах-солтана, але ще ця умова не була завершена. Не було ще й завершеної ради відносно вирушення орди на королівське й.м. військо. Після приходу козаків хан мав контактувати з Хмельницьким. Знали вони про перебування короля й.м., і це їх затримало в Україні. Вони мають більше худих, ніж угодованих на випасах коней, особливо в тих, котрі на свята були на Русі, тобто в Кара-бейового люду, там тільки вгодовані [коні]. Табір став у півмилі від коша, але більше там є татар, ніж козаків. Хмельницький і полковники радять йти разом [із татарами] на польське військо. Хан зволікав із відповіддю і [заперечливо] хитав головою на цю раду.

Другий є ногайцем із людей солтан-мурзи. Він був схоплений у середу над Дністром, коли заради провіанту ординці ходили з коша через село Ескабель. Уже четвертий день, як вийшов із коша, де стоїть сам хан і козацький табір, тобто з-під Шаргороду. Але в цьому місті татарам не можна бувати. Тільки один солтан, не знає котрий, залишився. Сефер Казі-ага є тут на з'яг Хмельницького, що слав до хана по десять разів, доки із Криму не вийшли. Твердить, що сюди під військо королівське й. м. не прийдуть, боячися, щоб хан не втік так, як під Берестечком. Добрудзької орди немає, тільки Кримська, Ногайська, Буджацька й Білгородська. Думає, що є орди так багато, як не було на інших війнах. Не повинні довго затримуватися, тільки до кінця цього місяця, а більше не зможуть витримати понад цей визначений раніше час, оскільки дуже бояться калмиків. Руського ясиру їм заборонено брати й було повішено татар, які вели ясир. Борошна мають мало. Орда має худих і змучених коней, бо не так багато зерна привозять [як треба]. Знають про те, що ті війська, котрі були під Сучавою, зібралися до його королівської мості. Про сучавських обложених ще не знали. Річку Буг переходили бродами. З міст дають борошно для коша на підставі ханських записок. Козаків менше, ніж татар; нема їх і половини з тих, що раніше бувало. Проте знову твердять, що на свої шиї (?), що сюди орда не приїде, хіба що роз'їзди. Не знає про тих «язиків», яких взяли в Молдавській землі, тільки чув, що було приведено понад дев'ять душ, братів Василя, котрих досить у війську.

Третій є з людей Каманат-мурзи, який непогано говорить по-польськи. Він має ім'я Крулейший. Три дні тому, в середу, під Ярошином, коли вони ходили по провіант, [він був схоплений]. Каже, що всі мусили вийти із Криму на чолі з ханом на заклик як Хмельницького, так і господаря Василя. Кіш стоїть під Шаргородом і Чериньцями. Не знає й не було такого поголосу, щоб у ці місця мав рушити хан, до того ж і ясиру ще не беруть, і не мають його. Ногайці вирубали одне містечко, але хан наказав стратити кількох татар, котрі, порушивши заборону, зважилися на таке здобування [містечка]. Василь стоїть разом із

Хмельницьким, але не має з собою більше як сто кінних молдаван. Про загибель Тимошкову вони тільки тепер довідалися. Під Шаргородом орді було наказано брати хліб на тиждень, але іншим — на цілий місяць, бо в Русі вони не можуть довго затримуватися через калмиків.

Четвертий полонений є з людей Сабіадових і був схоплений того ж дня. Про хана твердить, що той є у війську і є всі орди, є й трохи черкесів. Козацьке військо по-різному стоїть, каже, що воно невелике. Каже, що хану вже набридло, і він хоче повернутися, а Хмельницький просить його, аби витримав ще якийсь час. Каже також, що не мають тут волі прийти під військо й.к.м., знають, що воно є великим. Але як і більше сюди прийде, тоді будемо битися. Каманат-мурза, прийшовши з роз'їзду, сказав, що під Хотином [був — ?] з великим військом; від Порти були листи від хана, але не чув про те, що в них писано. Василь є при Хмельницькому, але не чув, щоб його мали вести до Молдавії. Про сучавських козаків у війську чув, але сам не бачив їх власними очима. Вже півтора місяця минуло, як хан вийшов із своїм військом на допомогу Хмельницькому. Спочатку він дуже поспішав, як кажуть «язики», а як прийшли листи від силістрійського паші, став повільно діяти. Хан не може зимувати анів землі Руській, ані навіть у Молдавській, хоч би й хотів, бо тоді б, напевно, орди пішли б від нього і втримати їх при собі в тих краях він не зміг би жодним способом.

Тут додаю копію листа з-під Жванця від 12 жовтня писаного: «Ознаймую в. панству, що ми вже стоїмо під Жванцем напроти Хотина. Сучава піддалася, досить, що бунт приборканий укладеними пактами й кондиціями, які посилаю для інформації. Козаки ці, що піддалися, котрі прокралися до нас, не хочуть уже повертатися до старого смороду. З десяти тисяч козаків залишилося тільки сім тисяч шістсот сімдесят душ, з котрих тих, що найзначніші, відслано до його королівської мості, милостивого пана. Старій господарівні дозволено виїхати, але тільки їй самій, а скарб залишає в козацькому замку. Нині вже третій день, як канцлер-логофет приїхав від нового господаря, але невідомо з чим. Кажуть, що він привіз до королівської мості п'ятдесят волів, 200 овець, тридцять діжок меду. Кажуть, що він дав також пану гетьманові 20 молдавських волів, 10 діжок вина, тридцять діжок меду, отже, з цього роблять вишненок, що він завчасу запобігає і прагне здобути приязнь королівської мості, милостивого пана.

№ 89

1653, жовтня 20.-Королівський табір під Жванцем. —

Лист дипломата Речі Посполитої В. Бечинського до невідомого

«Dziś tydzień z tym był przysłał p. Machowski zpod Soczawy do króla j. mci, że szczęśliwie skończył tractaty z kozakami, przysłał i puncta conditiej im podanych przy ich przysiędze, pisał pro filati (?) dokładając się woli j. k. mci, gdziebym z nimi obrócić kazał, jeżeli tu recta do króla j. mci czyli też z niemi prosto miał iść w Braclawczinę, w czym nim mu przysła deklarata od króla j. mci contra sentire, tak węgierskich admirałów, jako i naszych tam będących pułkowników,

kiedy kozakom tak gwałt był, żeby byli najdalej (według wszystkich relaty) do dwóch dni albo się tak podali, alboby też z głodu byli powyzdychali, nie wiem z jakiej przyczyny zarownie im na dotrzymanie słowa przysięgszy, wolno armatno wypuścił, dawszy im jeszcze w zakład jednego z rotmistrzów pana Mogilnickiego z kilka towarzystwa, oni mu też vice versa kilka swoich opryszków w zakładzie zostawiwszy, w konie i w żywność się jako najspodobniej przysposobiwszy, nawet i trunę z ciałem Tymoszkowym z sobą wzięwszy, poszli porządnie taborem śpieszno w Ukrainę ku Chmielnickiemu z triumphem; naliczony wszystkich pięć tysięcy siedmset i ledwie się, co od naszych na dwa noclegi odradzili, wywarli skryty i zdradliwy jad swój przeciwko narodowi naszemu, kiedy p. Mogilnickiego i z jego towarzystwem skępowawszy, do Chmielnickiego poprowadzili, z tym się ozywając, że go nie wydadzą, poki im też Antoni, pułkownik kijowski, (który w poselstwie od Chmielnickiego był pood Gliniany przysłany i dotąd w Zamościu definetur) odesłany nie będzie. Opryszkowie, w zakładzie panu Mogilnickiemu dani byli, pouciekali. Na którego takowy postępek serdecznie boleje król j. mc i wszystko wojsko fremet gorąco następując, aby był sądzony, jakoż i król j. mc na tym jest, byle by tylko przyjechał, bo mi (?) (eksquins kiedy tych zdrajców całe victor, których już salus (...)* samego króla j. mci interuenisset clementia pendebat na jednej tylko wywecowanych (?) dobrze tak długa obsidią szabel naszych discrety fecit (?) victires i żadnego do tego nie mając gwałtu, jeżeli nie prywatne tylko z naszymi pułkownikami (które jego tak nieuważnemi postępkowi byli contra i tegoż wieczora przez gwałt ich kończyć chcieli wespół iz węgrymi), aemulatie nie po pańsku, ale prawie amicabiliter, nie jako cum subditis rebellionis, ale jako z sąsiedziami pogranicznymi zeconciliowawszy się, jadowite na głowy nasze wypuścił zmije i przyczynił na ojczyznę nasze tot hostes. Z czego jako się sprawi i jako mu to wynidzie za przyszłą posztą patebit król j. mc., dotąd tu zostawać musiał dla różnych o tatarach wiadomości, a niepewnych, a najbardziej tu króla j. mci zatrzymał list przejęty od przeszłego hodpodara do obłężeńców kozackich, w którym pisze, żeby się jeszcze do kilku dni zatrzymali, obiecującym pewną odsiecz, to jest, że im miał posłać 10 octobris siedmdziesiąt tysięcy tatarów, a sam z hanem i Chmielnickim miał pod Raszkowym zostawać, patrząc, gdzie się król j. mc z wojskiem obróci. Dla czego król j. mc. tu już subsistere chciał, rzucić kazał most przez Dniestr, żywność się nasi tak dla siebie, jako i dla koni dobrze przysposobili, spodziewając się zapewne hana z Chmielnickim. Wczora dopliero pan Ditiniecki z podjazdu powrócił, przyprowadził z sobą setnika, w Jampolu wziętego, z którego dowiedziawszy się sprawili. Chana nie masz i nie był, nec protune dla jesiennych resoluty speratur. Chmielnicki w Czechryniu, posłał był na postrach ku Wołyniowi kilka tysięcy tatarów, który tam wielkie szkody poczynili, szlachty niemało i szlachcianek w niewolę pozabiierali, Zasław i Korzec funditus zniesli. Już tedy tu król j. mc. popisawszy tu wojska jutro cudzoziemski, a we wtorek polske, o czwartku, daj Boże, (...)* omine, to jest 3 psentis, puszcza się w Ukrainę. Confederati nasi barzo nieszczerze obchodzą się z nami, przed wzięciem Soczawy obiecywali dziesięć tysięcy wojska posłać w Ukrainę z królem j. mcią, teraz jako Soczawę wzięli i skarbami się podzielili, cztery tysiące nam tylko posyłają i to z takimi con-

diciami, z którymi tu ich posłowie idą. Hospodarową sam wziął z sobą Stephan, hospodar, do Jass i tam teraz residuje. Pan Kondracki ekstremis laborat pod Soczawą się jeszcze rozchorowawszy».

(ДА в Кракові. – Ф. «ЗП». – № 363. – С. 912-913. Тогочасна копія. Тексту передує заголовок, зроблений копіїстом «De data z obozu pod Zwancem d. 20 octobr. 1653 z listu j. tci pana Bieczynskiego», тобто «Під датою дня 20 жовтня 1653 з табору під Жванцем з листу й. мості пана Бечинського». Опубліковано: Мицик Ю. Острозь в роки Національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 рр. – Острозь, 2001. – С. 44-45).

Переклад

Сьогодні тиждень, як прислав пан Маховський з-під Сучави до короля й. м., що шасливо скінчив переговори з козаками, прислав і пункти кондицій, поданих їм при їхній присязі. Писав (...)*, питаючись волі й. к. мості, куди б з ними наказав йти, чи сюди, назад, до короля й. мості або ж з ними мав би йти просто на Брацлавщину. Поки до нього прийшла декларація від короля й. мості, щоб йшов проти угорських адміралів та інших полковників, що там були, коли у козаків був галас, щоб вони протягом двох, максимум трьох днів, згідно з всіма донесеннями, піддалися, або поздыхають з голоду. Не знаю з якої причини, присягши їм на дотримання слова, відпустив їх вільно із зброєю, давши їм у заручники одного з ротмістрів, пана Могильницького з кількома з товариства. Вони йому теж кілька своїх опришків залишили у заклад; якнайшвидше спорядившись кіньми та провіантом, навіть взяли з собою труну з тілом Тимошковим, швидко пішли у порядку табором в Україну до Хмельницького з тріумфом. Нараховувалося їх усіх п'ять тисяч сімсот і ледве відійшли від наших на дві ночівлі, виявили свою приховану і зрадливу отруту проти нашого народу, коли обманом п. Могильницького і його товариство повели до Хмельницького, проголошуючи, що його не видадуть, доки їм також київського полковника Антона, котрий був Хмельницьким присланий під Глиняни і досі утримується у Замості, не буде відісланий назад. Опришки ж, котрі були дані у заклад пану Маховському, повтікали. За котрого (Маховського – Ю. М.) такий вчинок король його м. сердечно вболіває, а все військо палко вимагає, щоб його судили і король й. мось пристає на це, аби тільки (Маховський – Ю. М.) приїхав, бо (...) * коли цих зрадників, повністю переможених, котрих вже порятунок (...) * самого короля його мості милостиве втрутився, випустив тих, котрі змушені були піддатися через наші шаблі, що так добре себе показали, і витримали таку тривалу облогу; жадного до цього не маючи приводу, хіба що тільки приватне порозуміння з нашим полковником, котрі його, так легковажному вчинку були противними і цього ж вечора гвалтом їх хотіли скінчити разом з угорцями.

Вчинив так не по-панськи, але вважає по-дружньому, не задля придушення бунту, але ніби з прикордонними сусідами порозумівшись; отруйну змію випустив на нашу голову і спричинив на нашу вітчизну ворожнечу. Як упорється з цим і як йому то піде, дам знати з майбутньою поштою. Король його мось досі мусив тут залишатися заради різних відомостей про татар, ще й

непевних; найбільше ж тут затримав короля й. мость лист, перейнятий від колишнього господаря (Лулу – Ю. М.) до обложених козаків, у котрому пише, щоб протрималися ще кілька днів, обіцяючи їм безсумнівну допомогу на відсіч, тобто, що мав їм послати 10 жовтня с сімдесят тисяч татар, а сам з ханом і Хмельницьким мав би залишатися під Рашковим, дивлячись, куди король його м. вирушить з військом. Через це король й. мость тут вже хотів укріплятися, наказав скинути міст через Дністер. Наші добре запасилися провіантом для себе і для коней, сподіваючись безсумнівного прибуття хана з Хмельницьким. Лише вчора пан Дитинецький повернувся з роз'їзду, привів із собою сотника, взятого у полон в Ямполі. Від нього довідалися, що хана нема й не було, надії на його прихід нема через осінню пору. Хмельницький у Чигирині, послав на пострах до Волині кілька тисяч татар, котрі вчинили там великі шкоди, чимало шляхти і шляхтянок позабирали до неволі, Заслав і Корець доценту розгромили. Вже тоді король й. м., тут переписавши війська, завтра чужоземне, а у вівторок – польське, а в четвер, дай Боже щасливо, тобто з числа, вирушать на Україну. Наші союзники не дуже щиро з нами обходяться: перед взяттям Сучави обіцяли десять тисяч війська послати в Україну з королем його мостю, а тепер, коли взяли Сучаву і поділися скарбами, посилають нам тільки чотири тисячі і то з якимись умовами, з котрими сюди їдуть їхні послы. Саму господарівну (дружину В. Лулу – Ю. М.) господар Стефан взяв з собою до Ясс і там тепер знаходиться. Пан Кондрацький раптово помер, розхворівшись ще під Сучавою.

№ 90

1653 р., листопад, – Загальна конфесата татарських і ногайських полонених

«Confessata posła hańskiego, wyprawionego do gospodarów wołoskiego, mułtańskiego i Rakoczego, przewiskiem Kosim Thochtamis aga, wzięty pood Kutułem, trzeci dzień od hana w sobotę przesła odprawiony.

Przyznawa, że był posłem u k. j. m. w Warszawie od hana, już to trzeci rok temu: jedząc chleb i sol k. j. m. Wszystko muszę powiedzieć, będąc teraz niewolnikiem go. Listy miał od hana do mułtańskiego gospodarza i Rakoczego, a co był u do hodpodara Stefana dwóch wołoszy wprzód z nimi puścili się i wcześniej przybyli. Nie miał inszego poselstwa do mułtańskiego, tylko pozdrowienia hańskie, listu oddanie, a prędkie do księżęcia Rakoczego jego wyprawienie. Do księcia Rakoczego te miał słowa porucone, pozdrowi han dobrym zdrowiem, pyta się o nim i nawiedza cię swego przyjaciela, a jakoś przez czterech posłów swoich oświadczył uczynności swoje hanowi jeo mści, panu m. m., teraz przysła mie, abyś ja przez mie hanowi oświadczył i podarunki posłał, rozumieją, gdyż to uczynisz, że han dotrzymać na dalszy czas swojej przyjaźni i ziemie twojej ochroni zawsze o d wszelakiej szkody. Przyznawa sobie, że on te podarunki miał odbierać od księcia Rakoczego tylko żeby był posła ziemią do hana posłał, a on ten aga, poseł za całą przyjaźń miał księciu Rakoczemu ślubować. Gdy go han upewnił, zsiadając na koń, pytał się hana, gdzie go nią zastać, wracając z poselstwa. Han go sprawuje: «tu mie w Rusi zosta-

niesz, zimować umyśliłem i trwać będę, póki się z k j. m. nie spróbuję dobrze albo nie, pojednam. Wszyscy murzowie i agowie jeden są mieli z hanem, po pierwszym szczęściu ma (?) się(?) han sprawić, ale konie barzo dobrze mają i to ich do długiej zabawy tu w Rusi przywodzi. Jeszcze Chmielnicki jednego grosza hanowi nie dał, tylko go obietnicami karmi, tak wojennego szczęścia, jako i wielkich podatków z tych majątności, które są pod Chmielnickim. Dla nierychłych Chmielnickiego posłów swoich też han tu przyszedł(?) do Rusi. O soczawskich skarbach całe han zamilczał. Wasila do Krymu han posłał, co mu nowy gospodar sprawił, a Chmielnicki go też odstąpił i wydał; powiada, że Sefer Kazy aga często śmiejąc się, wspomina je. mści p. starostę winnickiego, tylko się temu dziwuje, że żadnego od niego nie ma przez ten czas listu. Kozackie wojsko niewielkie było, teraz coś mało ich przybyć, słyszał o soczawskich kozakach, że ich siedm tysięcy wyszło, po domach się byli rozeszli, ale im Chmielnicki prędko kazał do wojska przybywać. Pan Moglaicki żyw, siedzi u Chmielnickiego. Gdy już z Krymu na włość przychodzili, nacierali murzowie, aby pod Soczawę pospieszyć, ale Sefer Kazy aga i Subchan Kazy aga przemogli, tam iść nie mogli, bo to ziemia cesarska, Portę byśmy urazili na się. Chmielnicki usilnie hana i wszystkich starszych prosi, aby te wojnę skończyli i trwali przez zimę, mówiąc, że zginie, jako hań(sk)ie wojsko wróciło by się, bez s (...) * o ziemno mówi, nic tatarowie nie dbają, choc by najtęższą było, gdy mają co jeść i czym konie karmić.

Cofessata tatarzyna z tej że wsi, co i pan jego, ten poseł, przezwiskiem Kielchabaj. Powiada, że do Krymu kazał się tym posłom wracać, słyszał od jednego swego tatarzyna, iż han ma się bawić w Ruski ziemi dwadzieścia dni i sześć, już minęło sześć, to jeszcze dwadzieścia dni bawić się będzie, kozackie wojsko małe, tatarski wielkie, kozaków połowica doma, a drudzy, co są w taborze, boją się tu postąpić. Jassyru nie mają, co mieli – wypuścić, drugich zgubić kazano. Nahajcy przed się ukradkiem z wileńskimi umykają. Jako widzi i słyszał, że przecie han musi się wrócić o lodach do Krymu, zostawić przecie którego murze na prośbę Chmielnickiego w Ukrainie. Wasyl do Krymu posłany, jako list przyszedł od nowego gospodarza. Nahajskie ułusy teraz koczują na guntach ruskich między Bohem a Dniestem. Chmielnicki raz tylko był u hana. Tegoż dnia przysłał do hana kozaków ze dwieście, skarżyć się, że im tatarowie konie pobrali i siła między nimi poścynali, na co han odpowiedział: «Konie poznawajcie w koszu, a kto nie żyw, niech że leży».

Confessata tatarzyna, Asan przezwiskiem, sługą jest wziętego posła tamże pod Stefanowcami, równo z drugimi pojmany, że wsi Adzibiles, mil dwie od Baccysaraju. Szusty dzień jako z kosza wyszli, to jest w sobotę, w mil dwu od Baru stojącego, stał han trzy dni na tym miejscu, ale miał się po ich wyjściu zaraz ruszyć, aby przeprawę przeszedł, ten głos był w koszu, że pod wojsko króla j. m. zbliża się, jednak po wyjściu posełskim miał han mieć z murzami radę, jeżeli właśnie iść chcą i bić się będą dobrze z wojskiem króla j. m. Bywając po dworach murzów, słyszał, że murzowie narzekali bardzo na hana, że im jassyru, którego byli niemało z inszych miejsc przywiedli, kazał porzucić, znowu się z sobą porównali i tuszyli wszyscy murzowie, że będą bitwy z królem j. m. probowali i to od swego słyszał pana, to jest posła, że tu,

w Ukrainie, kogo znacznego z niemałą siłą zostawią. O swym panu powiada, to jest tym posle, że jest agą i podskarbin był u Matmet-Geroja, hańskiego ojca; jego pan ma dwie żenie, synów dwoch, curek sześć, stada kilkadziesiąt owiec, dwieście wołów, pługów dwa; przy hanie w wojskach zawsze bywa i sławę ma dobrą między murzymi. Wasila, hodpodara, do Krymu han posłał już jako więznia, co han na instancją nowego hoispodara znać miał uczynić. Pieresz aga prowadził Wasila do Krymu i kozaków kilkanaście. Chmielnicki tylko raz u hana był i to dawno jeszcze pood Szarogródkiem. Kozacy z taborem od kosza dzień chodu stawają, ale pułkownicy u murzów przebywają, w taki luboścny, jako i przed tym, żyjąc z hordą. Konie po wojsku byli tłuste, teraz muszą pochudnąć, bo już dawno ziarna dla nich nie mają. Jeszcze wojsko wesołe było, teraz za temi mrozami spodziewa się i (...)*, że się pokurczy, bo ledwie trzecia część wojska, co kozuhi mają i opończe nie wszyscy. Tak upewnia, że jeżeli tu przyjdzie nad dzień, a najwięcej trzy dni zabawić się nie może, tylko żeby szczęścia han spróbował z królem j. m. Wszytka jest horda, okrom sołtana gałgi, który w Krymie został, powiada, że han nie wiedział o tak długiej zabawie w ruskiej ziemi, ale gdyby się miał wrócić bez bitwy, musiał by barzo wstydzić. Pana Tymoszka ani han, ani murzowie nie żalowali: «Chciał do czarta, niech że idzie». Za terazniejszym podjazdem k. m. p. starosty winnickiego wyprawiono było kilka tysięcy nahajskiej ordy w pogoniu dziewięć koni miał, wszystkie wojenne i dobre.

Piątego, młodego sługi posełskiego, także z Krymu, przezwiskiem Dzineli. Hana dwie mili za Barem odeszli. Kozacy z taborem nieopodal byli. Tatarów siła, kozaków mało. Han myśli się pokazać królowi j. m. i dawno by to był uczynił, ale kozacy boją się, żeby ich tatarowie nie odbiegli, jak pod Beresteczkiem. Miała być rada po ich odjeździe, w której chcieli się rozmówić o wysłaniu posłów do króla j. m.

Confessata tatarzany, z temiz wziętego i tego czasu, który temu posłowi za towarzysza od Sefer Kazy agi był przydany, przezwiskiem Tymierbej. Przy listach należących do Rakoczego, mieli obadwa mówić, aby obiecane upominki przez nich dla zarztrzymania dalszej przyjaźni i ochrony państwa swego hanowi przysłał i więcej nad te terazniejsze wojsko posilków królowi j. m. nie dawał. Kiedy ich han odprawił, nakazał im do Krymu powracać: «Albo mnie tam, albo ja was zastane». Z pierwszej rady, gdy wychodzili, posłano Wasila do Krymu za listem nowego hospodara. Miała być druga rada po odjeździe naszym o ruszeniu przeciwko królowi j. m. i o tym, jako han długo ma się tu w ziemi zabawić. Przed radą takie mowy między murzami były, poszedszy na króla, nie strzymamy, uciekać też przed czasem wielki wstyd, ale bawmy się, jeszcze mamy co jeść i czym konie karmić, a tym czasem mogą być posłowie, aż się zgodzimy. Han, przyszedszy w ziemię, zaraz chciał pośpieszyć ku wojskom króla j. m. Chmielnicki prosił i zatrzymywał od tego pośpiechu, widząc swoje małe siły, a najwięcej bojąc się, aby go han tak nie odbiegł, jako pod Beresteczkiem. Przed radą, która miała być, zrozumieliśmy z wielą murzów, że han z komonnikiem swym i kozackim ma prętko zbieżyć pod wojsko króla j. m. Czasu trudno zamierzać ten miesiąc pokaże. Han wołoskim krajem miał tu przychodzić, ale już tu przyjdzie, słuchając Porty, aby ziemi wołoskiej nie pso-

wali. Wi (?) han i ma języka, że przy królu j. m. jest wojska popisanego sto tysięcy, ale czeladzi także z łuznemi było drugie, tylko powiada, że się choroba wrzuciła w wojsko króla j. m. i siła nie odzianego żołnierza i głódnego. Tatarzyn króla j. m. Lubka wzięty, już wolno chodzi przy Sefer Kazi adze pisarzem. Listy rozdano; Chmielnicki także i Wyhowski tylko raz byli u Sefer Kazi agi, inszi pisarze i pułkownicy często się przyjeżdżają. Staciej żadnej z Ukrainy hanowi nie dawano, ani bydeł, chiba pułkownicy, co którzy ma, darują do kuchni hańskiej. Jassyrу nie mają najmni. W kotarze han stawa i sypia przy ogniu, wodę z miodem piją, tutoniu zażywa».

(ДА у Кракові. – Ф. «ЗР». — № 31. – С. 215-217. – Тогочасна копія. Оpubліковано в перекладі українською: Мицик Ю. Визвольна війна очима полонених повстанців // Київська старовина. – 1995. – № 4. – С. 28-29).

Переклад

Конфесата ханського посла, відправленого до господаря молдавського, валаського й Ракоці. Цей посол називається Косім Тохтамиш-ага і був взятий під Кутнаром. Він був відправлений від хана в минулу суботу.

Він визнає, що був послом хана в к. й. м. у Варшаві три роки тому, їв хліб і сіль к. й. м. Будучи тепер його невільником, мушу все розповісти. Він мав листи від хана до валаського господаря і Ракоці, а ті послы, що були відправлені до господаря Стефана разом із двома молдаванами, раніше вийшли й раніше прибули. До валаського посла не мав ніякої іншої місії, крім передачі листа й ханського поздоровлення, а головна мета посольства – швидко прибути до князя Ракоці. Для князя Ракоці він мав таке доручення: поздоровити його від імені хана, запитати про здоров'я, поговорити з ним, як зі своїм (тобто ханським. – Ю. М.) приятелем. Оскільки князь раніше прислав чотирьох своїх послів й освідчив через них свою приязнь хану їх м., пану моему м., тепер хан посилає мене у відповідь, аби Ракоці освідчив приязнь ханові через мене і прислав подарунки. Якщо він це вчинив би, тоді б хан зберіг на довший час свою приязнь і завжди б оберігав його землі від шкоди. Визнав, що він мав узяти ці подарунки тільки від князя Ракоці, щоб той і посла свого з ним (послом ханським – Ю. М.) до хана послав. Він, посол-ага, мав присягнути повну приязнь князеві Ракоці. Коли хан сідав на коня, то посол запитав його про місце зустрічі, коли буде повертатися з посольства. Хан йому відповів: «Тут, у Русі, мене застанеш, тут задумав зимувати й буду тут, поки з к. й. м. доб'юся чогось доброго або ж ні». Усі мурзи й аги однієї думки з ханом, і після першого успіху хан має продовжити (?), коні мають дуже добрі і це схиляє їх до довшого перебування тут, у Русі. Хмельницький ще не дав ханові жодного гроша, тільки обіцянками його годує, обіцяючи як щастя на війні, так і великих податків із тих маєтностей, котрі в розпорядженні Хмельницького. Через нешвидке прибуття послів Хмельницького й ханських, хан прийшов до Русі. Про сучавські скарби хан зовсім не згадував. Василя (Луку – Ю. М.) хан послав до Криму, а це йому вчинив новий господар, а Хмельницький його теж покинув і видав. Каже, що Сефер Казі-ага часто сміється, згадуючи його мосьть п. він-

ницького старосту, тільки дивується тому, що від нього вже так довго немає листа. Козацьке військо було невеликим, тепер щось повинно було їх прибути. Про сучавських козаків чув, що їх вийшло з облоги сім тисяч і вони розійшлися по своїх домах, але Хмельницький наказав їм швидко прибути до війська. Пан Моглаїцький живий, сидить у Хмельницького. Коли вже з Криму на волость ординці приходили, мурзи домагалися, щоб поспішити до Сучави, але Сефер Кази-ага і Субхан Кази-ага перемогли, довели, що туди йти не можна, бо то султанська земля, через що ми б стягнули на себе Порту. Хмельницький тисне на хана і всіх старших просить, аби цю війну закінчили й перетривали зиму, кажучи, що загине, якщо ханське військо повернулося б, без [...] *. Говорить посол, що про зиму татари не дбають, хоч би й найтяжча була, бо мають що їсти і чим годувати коней.

Конфесата татарина з того ж села, що і його пан, тобто посол. Його звать Кельчибай. Каже, що хан наказав повертатися цим послам до Криму. Чув він від одного свого татарина, що хан має затриматися в Руській землі на двадцять шість днів. Уже шість минуло, отже, ще двадцять днів хан там буде. Козацьке військо мале, а татарське велике. Половина козаків удома, а ті інші, що в таборі, бояться сюди підступити. Ясиру не мають татари, бо той, що мали, було наказано випустити або порубати. Ногайці, однак, крадькома тікають із в'язнями. Як чув і бачив, хан мусить, як стануть ріки, повернутися до Криму, тільки якогось мурзу залишить в Україні на прохання Хмельницького. Василь посланий до Криму, як тільки прийшов лист від нового господаря. Ногайські улуси тепер кочують на руських землях між Бугом і Дніпром. Хмельницький тільки раз був у хана. Цього ж дня він прислав до хана з 200 козаків скаржитися, що татари забрали коней і багато між ними порубали. На це хан відповів: «Коней розпізнавайте в кошу, а хто вже неживий, нехай собі лежить».

Конфесата татарина на ім'я Асан. Він є слугою посла, взятого в полон там же під Стефанівцями разом з іншими. Він є з села Аджибілі, що у двох милях від Бахчисараю. Вже шостий день, як вони вийшли з коша, тобто в суботу. Хан тоді стояв у двох милях від Бара протягом трьох днів, але після їхнього виходу мав одразу ж вирушити, щоб перейти переправу. В кошу була поголоска, що хан наближається до війська короля й.м. Однак після того, як відправив посла в путь, хан мав зібрати раду з мурзами, щоб вирішити: чи хочуть вони йти у похід і добре битися з військом короля й.м. Посол, коли бував у дворах мурз, чув, що мурзи дуже нарікали на хана через те, що він наказав їм покинути ясир, котрих вони чимало з різних місць поприводили. Мурзи були одностайні (?), і всі сподівалися, що будуть битися з королем й. м. Він чув від свого пана, тобто від посла, що тут, в Україні, когось значного з мурз залишать із немалою потугою. Каже про свого пана, тобто про посла, що той є агою і бував підскарбієм у Мехмет-Гірея, ханського батька; що його пан має двох дружин, двох синів, шість дочок, стадо в кількадесять овець, двісті волів, два плуги; що він завжди буває при хані під час війни і має добру славу серед мурз. Господаря Василя хан послав до Криму вже як в'язня, а це хан мав учинити згідно

з інструкцією нового господаря. До Криму проводив Василя Пириш-ага й понад десять козаків. Хмельницький був у хана тільки раз і то давно, ще під Шаргородом. Козаки становляться табором у дні ходу від коша, але полковники й мурзи перебувають у такій любові, як і перед тим жили з ордою. Коні у війську були вгодовані, але тепер їм доведеться схуднути, бо вже давно для них не мають зерна. Військо було ще веселим, а тепер через морози, треба думати, що воно зменшиться, бо тільки третина війська має кожухи, не всі мають й опанчі. Запевняє так, що тут затримаються на день, максимум — на три дні, поки хан не спробує щастя у битві з королем й. м. Тут є вся орда, крім солтана-калги, котрий залишився у Криму. Каже, що хан не знав про таку довгу затримку в Руській землі, але коли б він мав повертатися без битви, то був би йому великий сором. Пана Тимоша (*Хмельницького – Ю. М.*) ані хан, ані мурзи не пожаліли, (*коли дізналися про його загибель – Ю. М.*): «Хотів до чорта, нехай же йде!». За нинішнім роз'їздом й. м. п. вінницького старости було відправлено в погоню кілька тисяч ногайської орди, що мала по дев'ять коней, всі озброєні й добрі ординці.

П'ятий, молодий слуга посольський, теж є з Криму, на ім'я Дзінелі. Каже, що вони відійшли від хана у двох милях під Баром. Козаки з табором були неподалік. Татар багато, козаків мало. Хан мислить показатися для битви королеві й. м. і давно б так учинив, але козаки бояться, щоб їх татари не покинули, як під Берестечком. Після їхнього від'їзду мала бути рада, на якій хотіли поговорити про вислання послів до короля й.м.

Конфесата татарина, який був там же взятий у полон. Його звать Тимербей, і він був тоді даний послові за товариша від Сефер Кази – аги. Обидва вони (*Тимербей з послом – Ю. М.*), передаючи листи Ракоці, мали казати йому, щоб він послав через них обіцяні подарунки ханові заради збереження дальшої приязні й охорони своєї держави; щоб він більше (даного) нинішнього (*трансільванського – Ю. М.*) війська не давав допомоги королеві й. м. Коли їх хан відправляв у путь, то наказав їм повертатися до Криму: «Або ви мене там, або я вас там застану». З першої ради, коли вони виходили, було послано Василя до Криму згідно з листом нового господаря. Друга рада мала бути після нашого від'їзду відносно походу проти короля й. м. і відносно того, як довго має хан затриматися тут, у (*Руській – Ю. М.*) землі. Перед радою таке між собою говорили мурзи, що як підемо на короля, то не витримаємо, а втікати завчасу теж великий сором, то ж затримаємося, бо маємо що їсти й чим годувати коней, а тим часом можуть прибути йосли, то й помиримося. Хан, прийшовши в цю землю, хотів поспішити з військом на короля й. м. Хмельницький просив й утримував його від цього поспіху, бачачи свої малі сили, а найбільше боячися того, що хан не покинув його так, як під Берестечком. Перед радою, котра мала відбутися, ми дізналися від багатьох мурз, що хан зі своєю та козацькою кіннотою має швидко зблизитися з військом короля й.м. Коли це буде, важко сказати, все покаже цей місяць. Хан мав іти сюди Молдавським краєм, але вже сюди (*до Польщі – Ю. М.*) прийде, слухаючи наказ Порти, щоб не псували Молдавську землю. Хан знає і має «язика», що при королеві й.м. є списаного війська сто

тисяч, але челяді разом із лужними людьми буде й другі (*сто тисяч – Ю. М.*). Тільки каже, що хвороба вдарила на військо короля й. м. І багато жовнірів неодагнених по-зимовому і голодних. Татарин короля й. м. на ймення Любка, що потрапив у полон, уже вільним ходить при Сефер Кази-азі і є писарем. Листи віддано. Хмельницький, а також Виговський, тільки раз були в Сефер Кази-аги, а інші писарі й полковники часто приїжджають. Жодної стації з України ханові не було дано, ані бидла, хіба що полковники дають до ханської кухні те, що мають. Ясиру не мають зовсім. Хан стоїть у наметі і спить коло вогнища, п'є воду з медом, палить тютюн.

№ 91

1653, листопада 13. – Табір коронних військ під Жванцем. –

Лист невідомого до невідомого

«Co tylko przeszedł pisanie moje do w. m., m. pana, zapięczętowany, na pocztę oddał, aleć uderzono z działa; p. Myśliszeski, będąc w swojej majątności o trzy mile ztąd, widział na oko tatarów 6 bonczuków, którzy mu już beli tył wzięli, dostał beł 3 tatarów, których pościnawszy, sam tylko konie porzuciwszy przez lasy i skały ledwie uszedł, teźże godziny przyszła wiadomość iz Studzieniec, że ich też kilka bonczuków na oko widziano, takieśmy tedy tuszeli, że się już nieprzyjacieli resolwował tentare fortunam z wojskiem j. k. m. i oczekiwaliśmy go z wszystkiego wojska ochotą aż drugiego i trzeciego dnia pokazało się, że podjazdy tylko potężne pod wojska nasze byli Chreptyjowa (?), gdzie się kilka set różnych chłopów zaparło się mocno, dobywali, dnia dzisiejszego wyprawił lud na podjazd, z którym jechali jeo mśc. p. starosta winnicki, a teraz p. Machowski, p. Korycki i inszi, co najprzedziejszi czatownicy, daj Boże, żeby szczęśliwie gościłi; o hanie z różnych miejsc oznajmują, że w Ukrainie zimować myśli, o co go Chmielnicki usilnie prosi. My się też tu w dłuższą residentią gotujemy i w zimie się ryjemy pp. lanów albo raczej pospolitego ruszenia ludzie gwałtem się do domów swoich wydzierają, a z wielką ich k. j. m. zatrzyma trudnością, dotąd, puki ten i sam będzie, tu jeszcze z łaki Bożej nie bardzo głodni, bo nam powiat Chocimski ad sufficientiam tak dla nas, jako i dla koni wystarcza. Uniwersali na sejmik wychodzą, sejm dnia 22 february.»

(ДА у Кракові. – Ф. «ЗР». – № 31. – С. 191. – Тогочасна копія).

Переклад

Як тільки мого попереднього листа до в.м., м. пана, запечатавши, я віддав пошті, вдарили з гармати; п. Мислишевський, будучи у своїй маєтності, що у трьох милях звідси, бачив 6 бунчуків татар, котрі вже йому зайшли в тил, але він взяв 3 татар, котрих порубав, а сам, покинувши коней, ледве втік через ліси й скелі, у цю ж годину прийшла відомість зі Студенець, що їх теж кілька бунчуків бачили, тоді ми думали, що вже неприятель вирішив спробувати щастя з військом й. к. м. і чекали на нього з охотою всього війська, аж на другий і третій день виявилось, що тільки потужні роз'їзди підходили під війська під Хребтіїв (?), де кількасот різних селян потужно укріпилися, добували їх, сьо-

годні відправив людей у роз'їзд, з котрим виїхав його мосьть п. винницький староста, а тепер п. Маховський, п. Корицький і інші, найкращі керівники чат, дай Боже, щоб щасливо гостювали; про хана повідомляють з різних місць, що він думає зимувати в Україні, про що його Хмельницький дуже просить. Ми теж тут на довге сидіння готуємося і взимку риємо (?) пп. ланів або швидше люди з посполитого рушення гвалтом вириваються йдуть до своїх домів, а й. к. м. затримує їх з великим трудом; досі, поки цей самий буде, тут з милості Божої ще не дуже голодні, бо нам Хотинський повіт достатньо дає, також і коням поставляє. Універсали на сеймики розсилають, сейм 22 лютого.

№ 92

1653, листопада 14. – Варшава. – Новина

«W Warszawie dnia 14 nobris.

Prima nobris 1653 pisanego z obozu koronnego.

Wiadomości przyszli, że w Brzezanach słudzy p. Sieniawskiego dostali tatarzyna, mil dziewięć stąd pojmano pod Pomorzaniemi, którzy to zeznał, że han i Chmielnicki już się zapewne ruszyli pod Baru, a przed sobą ruszali dwa zagony po dwa tysięcy w każdym, jeden ku Wołyniowi, a drugi ku Pokucie. Ten pierwszy splondrował Chorostow, Ternopol, Czernow, wypiekly, wyrąbowali ludzi, nie biorąc w niewolę, bo zakaz wielki od hana. Zaś drudzy Trembowłę, Zanol, Zborow wysiekli i wsi niemało około Pomorzyl, Gołogor porąbali, bydła i stada zabrali i do kosza pogнали, powiadając, że ich han dla żywności wyprawił i dla kozaków i kazał im stać na sobotę, to jest d. 29 9bris na Horoninie, bo stamtąd miał probować szczęścia z k. j. m. Co żywo sam (*опуска, має буту: «там»-Ю.М.*) na głowę uchodzi, bo nas wszystkich to terrat, żeby han nie chciał długo stać na Horoninie terando ubique, a na wytrwanie idąc z k. j. m., nie puścił zagonów głęboko w ziemie, gdyż teraz cyncta (?) propria będą ordyńców; kozaków dwóch i tatarów dwóch wzięto d. 26 pod Zębowem, gdzie się tatarowie z kozakami trzy dni z taborem przeprawiali się. Tu wielki terror et trepidor ogień widać z wysokiego zamku po stronach nikt jedzie, Bóg wie, co dalej będzie.

Z Warszawy dnia 14 nobris.

Nowin jeszcze nie masz, tylko z Lublina p. Lechowski pisze, że wielki postrach od tatarów, który się już ufortifcowali pod Husiatynem i tam zimować chcą, jeśli się P. Bóg nie zmiłuje nad nami, Pan Bóg wie, co z nami będzie, powiadają, że już passy (?) załęgł (?) wszędzie.».

(АГАД. – Ф. «АЗ». – № 1273. – Тогочасна копія).

Переклад

У Варшаві 14 листопада.

Першого листопада 1653 (лист), писаний з коронного табору.

Прийшли відомості, що в Бережанах слуги пана Сенявського дістали татарина, спійманого дев'ять миль звідси під Поморянами, котрий визнав те, що хан і Хмельницький вже напевно рушили з-під Бару, а перед собою пустили два загони по дві тисячі в кожному, один на Волинь, а другий – на Покуття. Цей

перший загін сплюндрував Хоростків, Тернопіль, Черніїв, спалили, вирубали людей, не беручи до неволі, бо велика заборона від хана. А другий Теревовлю, Занів (?), Зборів вирубали і немало сіл біля Помор'ян (?), Гологір вирубали, бидла і стада забрали і до коша погнали, кажучи, що їх хан задля провіанту послав і для козаків і наказав їм стати в суботу, тобто 29 листопада, на Горонині (?), бо звідти мав пробувати щастя з к. й. м. Все, що живо, там наголо тікає, бо нас всіх це жахає, щоб хан не хотів довго стояти на Горонині (?) скрізь наганяючи жаху, а на протиборство йдучи з к. й. м., не пустив загонів глибоко в землю, коли ж тепер все майно буде ординців; двох козаків і двох татар взято дня 26 під Зубним (?), де татари з козаками три дні з табором переправлялися. Тут великий терор і переполох з високого замку видно вогонь, по сторонах ніхто не їздить, Бог знає, що далі буде.

З Варшави дня 14 листопада.

Новин ще нема, тільки з Любліна пан Леховський пише, що великий страх через татар, котрі вже укріпилися під Гусятином і там хочуть зимувати, якщо Господь Бог не змилується над нами, Господь Бог знає, що з нами буде, кажуть, що вже ворог скрізь шляхи опанував.

№ 93

1653 (?), листопада 15. – Лист-відповідь короля Яна Казимира троцькому воєводі

«Wielmożny uprz. nam miły!

Wyrozumiełiśmy z pisania uprz. wa. jako wielkiej trudności zażywają uprz. wa. przebijając się do stanowiska swego, którym od wielmożnego Janusza Radziwiłła, księcia na Birżach i Dubinkach, starosty żmudzkiego, hetmana naszego polnego WKL chleb do dalszej wozi i ordynatiej naszej w Starodubie jest ukazany, a jako st(a) panie uprz. wa. około zatrzymania ku dalszej naszej i Rzptej władze tegoż regimentu, wdziecznie przyjmujemy, tak zabiegając temu, aby ludzie uprz. wa. do nazwanego starostwa żadnej praepeditiej nie mieli, posłałiśmy do wielmożnego hetmana naszego polnego WKL uniwersały nasze, za których odesłaniem nie wątpimy, że ludzie kozaccy, jeżeli są tam jeszcze, zarazem z Staroduba i ze wszystkiej włości tamecznych ustąpią. Zyczymy za tym uprz. wa. dobrego od Pana Boga zdrowia.

Dano XV novembris».

Переклад

Вельможний і щиро нам милий!

Ми зрозуміли з листу вашої мості про ті великі труднощі, яких ваша мость зазнає, пробираючись до свого місця розташування. Вам вельможним Янушем Радзівілом, князем на Біржах і Дубинках, жмудським старостою, гетьманом нашим польним Великого князівства Литовського, вказано харчуватися у Стародубі до подальшої волі й наказу нашого. Вдячно приймаємо (те), що ваша мость пише (?) про затримання цього керівництва до подальших наших і Речі Посполитої розпоряджень. Ми прагнучи того, щоб люди вашої мості не мали жодних перешкод у названому старостві, послали до нашого вельможного геть-

мана Великого князівства Литовського універсали наші. Пославши ці універсали, ми не сумніваємося в тому, що козацькі люди, якщо вони там ще є, відразу з Стародуба і з усіх тамошніх волостей відступлять. Зичимо за цим вашій мості доброго від Господа Бога здоров'я.

Дано 15 листопада.

(ДА у Кракові. – Ф. «АС». – № 67. – С. 290. – Тогочасна копія. Тексту листа передує заголовок, зроблений копіїстом: «Сорія листу до jeho мсці wojewody trockiego. Respons», тобто «Копія листу до його мості троцького воєводи. Відповідь». Опубліковано в перекладі українською: Мицик Ю. З нових документів про Національно-визвольну війну українського народу (1648-1658 рр.) на Сіверщині//Сіверянський літопис. – 1998. – № 2. – С. 7-8).

№ 94

**1653, грудня 1. – 3 табору коронних військ під Жванцем. –
3 анонімних листів до невідомого**

«Z listów de data 1 decembris 1653 z obozu pod Zwancem.

Ze się już tandem nieprzyjacieli zpod Zińkowa i Sołopowiec ruszył i otarszy się podjazdem o Kamieniec między Grudzkim a Sniatyniem stanął, żeby nam tył wziąwszy i pożywienie, któreśny ztamtąd do tego czasu mieli, odjął, było na consilium na niego natrzeć. Aż interim list od Sefer Kazy Agi do j. mci pana kanclerza, niezwyčajnie po polsku pisany, chto, jeden albo raczej raluus przyjęty do obozu dwie godziny w noc, w wigilią ś. Andrzeja, przyniosł, którego contenta te były: abo się bićcie abo się jednajćcie, niech się raczej król abo z hanem rozmówi abo mu pole niech stawia, a więcej się granic cudzych pilnując, po kątach nie kopie (kupie?), bo jeżeli na tym miejscu zostawać będzie, dalsze włość państw jego desolabitur. Przypomnione w tym liście pacta Zborowskie i Białocerkiewskie, (...) * i to, że jeżeli kozacy, co winni byli, miał to być król polski hanowi jako przyjacielowi swemu deferre, a zaraz poczuwać się w tym, żeby go były doszły zwyczajne upominki. Na to wsytko od j. mci pana kanclerza wziął risposte, że jako złamania wiary i przysięgłej z hana i kozaków przyczyna tak to mu da Pan Bóg sromotny i wiecznej ohydej jego okasyją będzie, gdy ten sam, który najpotężniejszymi właduie, tak wiele razy poprzysiężonego pokoju i tyrańskim przykładem zniesionych pod Batohem żołnieźów zemści się, jako nad tym, który siła dobrodziejstw i szczęśliwości królów polskich otrzymałszy i teraz się smie prosy(ć) jego (o) zdrajcach opponować, dokładając tego, że lubo spustoszeniem dalszych włości smie się odzywać i tam, da Pan Bóg, uznać może nie mniejszą pospolitego ruszenia potęgę, przed którą sromotnie pod Beresteczkiem pierchnął, odbieżawszy tych, którym patrociniuje zdrajców. A przy tym jak owemu do nas, tak nam w jego państwa niezbyt daleko będzie, gdy się kiedyż też nieprzyjaźń, sownie oddawać będzie, ani go to niech nie boli, żeśmy mu pola dotąd nie dali, dawno pole do boju otwarte, ma które król j. mc. przed kilka niedziel, jako gospodar w ziemie swojej obrał, tak długo czekając nie sporo przybywającego gościa. A kto pole pod Beresteczkiem stracił, niech się sam osądzi. Królowi, jakom panu, wolno było i będzie z poddanymi swowolnemi chcieć decernere. A że się han do tego miesza i onemu przy poddanych, może się po chrzbiecie miasto upominków

dostać. W ostatek jako sobie chce i do rozmowy i do boju zawsze hanowi jeśli smie a chce campus patebit apertus. Posłano z tym listem przejętego przed kilku dni ordyńca, z naszym tatarzynem, na który co za respons będziem mieli, cum desiderio oczekiwamy, zamyślają i interim o ruszeniu się zpod Zwańca ku tem residentem husiatyńskim za pomocą i błogosłowieństwem Bożym».

(ДА у Кракові. – Ф. «ЗП». – № 363. – С. 918-919. – Тогочасна копія).

Переклад

З листів від 1 грудня 1653 з табору під Жванцем.

Вже нарашті неприятель з-під Зінькова і Солоповець рушив і досягнувши роз'їздом Кам'янця, став між Грудським (*Грозинцями -? -Ю.М.*) і Снятином, щоб зайти нам у тил і відняти провіант, котрий ми досі мали звідти; на раді було вирішено виступити проти нього. Аж між тим прийшов лист від Сефер Казі аги до й. мості пана канцлера, над звичай писаний по-польськи, його хтось один чи швидше (...) * приніс до табору о другій годині ночі, у вігілію св. Андрія, котрого листа така суть була: або бийтеся або миріться, хай швидше король або з ханом переговорить або хай вийде в поле битви, а більше чужих кордонів пильнуючи, по кутках не збирайтесь (?), бо якщо на цьому місці будете залишатись, ми й дальші волості держави й. к. м.

Були згадані у цьому листі Зборівський і Білоцерківський договори, (...) * і те, якщо козаки, котрі були винні, то мав це польський король ханові, як своєму приятелеві, висловити, а нині подбати про те, щоб хан отримав звичайні упоминки. На це все від й. мості пана канцлера була дана відповідь, що як причина зламання віри і присяги з ханом і козаками, то за це йому, дасть Господь Бог, ганебну і вічну огиду, коли ж сам, котрий найпотужнішими володіє, помститься за так багато разів присягнутий мир і тиранський приклад розгромлених під Батогом жовнірів, як і тому, котрий діставши масу добродійств і щастя від польських королів, а тепер сміє заперечувати йому щодо зрадників, додаючи й те, що хоч сміє погрожувати спустошенням дальніх волостей, але й там, дасть Господь Бог, дізнати може не меншу потугу посполитого рушення, перед котрою ганебно втік під Берестечком, покинувши цих зрадників, котрим протегує. А при цьому як йому до нас, так нам до його держави буде не дуже далеко; коли ж буде ворожість, то вдвічі більше віддамо; хай його не болить, що ми йому досі не дали поля, давно вже поле битви відкрите, його має король й. м. кілька тижнів, він обрав його як господа у своїй землі, так довго чекаючи гостя, який повільно підходить. А хто поле під Берестечком втратив, хай сам вирішить. Королеві, як пану, вільно було і буде з свавільними підданими як хоче вирішити. А що хан у це вмішується, то й він при підданих, може дістати по хребту замість упоминків. Врешті як собі хоче, король і до розмови і до бою завжди готовий хану, якщо сміє, а хоче поле подати. Було послано з цим листом схопленого кілька днів тому ординця, і з нашим татариним. Яка буде відповідь, чекаємо з нетерпінням, задумуємо між тим виступ з-під Жванця до тих гусятинських резидентів з поміччю і благословенням Божим.

1653, грудень. – Лист кримського хана Іслам-Гірея III
до трансільванського князя Д'єрдя II Ракоці

«Wielmożny między narodami pokolenia Mesiaszowego, wybrany między uczciwymi sług nazorańskich sprawco, sprawco rady Jezusowej, przyjaźni przykładzie i szczerości weqisty królu, któremu nich będzie koniec szczęśliwy.

Oddawszy niezliczone nasze hańskie pozdrowienia, to się wam, wielmożności waszej, oznajmuję, iż kilka raz z prz[yjacie]lskim listem waszym przybyli do nas posłowie waszy pospolu z upominkami, skąd dobrześmy już sobie tuszyli o przyjaźni waszej, rozumiejąc, że słowo wasze nieodmienne być miało, ale inaczej uznaliśmy, gdy nas doszło wiedzieć, żeście się przekinęli na stronę nieprzyjaciela naszego, króla polskiego, z posiłkiem wojska swego, czemu jeszcze doskonale ni wierząc, posyłamy do was. Jeśli t tak jest, żebyście się do zdrady przykładać mieli, tedy my i pod ziemią krzywdy naszej mścić się będziemy, mając w Bogu nadzieje, że niep[rzyjacie]la naszego da P. Bóg w ręcę nasze, a jeśli też on wyśliźnie, frasować się o to i wstydzic nie będziemy; po kilka razy od kozaków zaporożkich byli u was posłowie, którechście bardzo grubo tractowali, skąd musimy powątpiwać o waszej szczerości. Jednak niedoskonałe wierząc, od was oczekiwamy wiadomości, trzymając, że się z nami podług pisanja swego, szczerze, a nie obłudnie obchodzić zechcecie. Ku ostatku Temu modlitwy, Który jest drogą prawdy».

(Ч. – ВР. – № 1657. – С. 16 (80). – Тогочасна копія.-Опубліковано в польському оригінал.: Мицик Ю. Регести документів «татарського відділу» Архіву Коронного в Варшаві (кінець XVI-XVII ст.) //Україна в Центрально-Східній Європі. – К., 2002. – Вип.2. – С. 321-322).

Переклад

Вельможний між народами покоління Месії, обраний між шановними назарянських слуг діячу, діячу Ісусової ради, прикладе дружби і щирості королю, котрому хай буде щасливий кінець.

Віддавши наші ханські незліченні поздоровлення, це вам, вашій вельможності повідомляю, що кілька разів з вашим дружнім листом прибували до нас ваші послы разом з упоминками, звідки ми вже добре думали про вашу дружбу, розуміючи, що ваше слово мало бути незмінним, але інакше ми переконались, коли ми довідались, що ви перейшли на бік нашого неприятеля, польського короля, з підмогою свого війська, цьому ще не досить вірячи, ми посилаємо до вас. Якщо так є, що ви могли бути причетними до зради, тоді ми і під землею будемо мститися за нашу кривду, маючи надію в Богу, що нашого неприятеля дасть в наші руки Господь Бог, а якщо він вислизне, турбуватися про це і соромитися не будемо. Кілька разів були у нас послы запорозьких козаків, котрих ви дуже грубо трактували; звідки ми мусимо сумніватися у вашій щирості. Однак недосконале вірячи, чекаємо від вас відомості, що ви тримаєтеся з нами згідно з своїм листом, і захочете поводитись щиро, а не облудно. Врешті, віддаємо молитви Тому, Хто є дорогою правди.

**1653, грудень. – Лист кримського хана Іслам-Гірея III
до валаського господаря Матвія Басараба**

«Szczerzy i życzliwy prz(y)jacie]l nasz, mułtański wojewodo Mattfiju, któremu koniec niech będzie szczęśliwy.

To się waszej wierlmożności oznajmuje naprzód, jeżeśli się o zdrowiu naszym pytajcie z łaski Bożej, bardzo się dobrze mamy. Tylko to nas bardzo trapi, że nieprz[y]jacie]l nasz, król polski, pod Chocimem nad Dniestrzem, swoje już wniwecz zgłodziwszy ziemię, położyli się. Już to 40 dni, jako się wojsko jego z cudzego państwa żywi. Doszło też do nas wiedzieć z języków, których co dzień dostajemy, że wojsko jego wniwecz się obraca i bardzo nędziej. Niechaj P. Bóg wszelkie nieszczęście na wojsko jego kładzie, a naszego muzulmasńskiego prawdziwego co dzień przybywa. Wam bardzo za to dziękujemy, że nam podług dawnej swej przyjaźni słowa swego szczerze dotrzyмалиście, cośmy z wielu miar po was poznali. Ja też w przyjaźni swej wam stawać będę, co iż agi naszego, tego lista oddawacy, zrozumiecie, dosyć na tym, że nas w każdej potrzebie doznawać przychylnym i swoje pzaństwo naszą przyjaźnią możecie upewnić, niczym się zgoła nie frasując, tylko za zdrowie nasze P. Boga proście. A cobyście mieli do nas potrzebnego, przez tego agę powiercie. Niech P. Bóg wasze sprawy błogosłowi, które ja z tej tu strony piastować będę, w całości pewnym zostając, że i dalej wszystkiej ku nam przyjaźni zostawać będziecie. W ostatku modlitwy temu, którzy jest drogą prawdy.»

(Ч. – ВР. – № 1657. – С. 16 (80). – Тогочасна копія. – Опубліковано в польському оригіналі: Мицик Ю. Регести документів «татарського відділу» Архіву Коронного в Варшаві (кінець XVI-XVII ст.) //Україна в Центрально-Східній Європі. – К., 2002. – Вип. 2. – С. 322).

Переклад

Щирий і зичливий приятелю наш, валаський воєвода Матвію, котрому хай буде щасливий кінець.

Насамперед повідомляємо вашій вельможності, якщо питаєтеся про наше здоров'я, то з милості Божої ми дуже добре почуваємося. Тільки те нам дуже дошкуляє, що наш неприятель, польський король, розташувався під Хотиним над Дністром, свої вже зовсім оголодивши землі. Вже 40 днів, як його військо годується з чужої держави. Дійшло також до нас відомість від «язиків», котрих щодня дістаємо, що його військо внівеч обертається і дуже злиденне. Хай Господь Бог всякими нещастями переслідує його військо, а наше, справжнє мусульманське, щодня прибуває. Дуже вам за це дякуємо, що згідно із своєю давньою приязню ви щиро дотримуєтеся свого слова, даного нам, у чому ми неодноразово переконувалися. Я теж у своїй приязні буду вам стояти, що від нашого агі, цього листа віддавши, зрозумієте; досить того, що на нас у кожній потребі можете розраховувати і можете запевнити свою державу нашою приязню, взагалі не турбуючись, тільки просить за наше здоров'я Господа Бога. А якщо вам щось потрібно від нас, передайте через цього агу. Хай Господь Бог благословить ваші справи, котрими я з свого боку буду опікуватися, будучи цілком певним, що й ви й надалі будете залишатися в усьому приязними до нас. Врешті, віддаємо молитви Тому, Хто є дорогою правди.

1653. – Лист Б. Хмельницького до Д'єрдя II Ракоці

«Serenissime princeps Transilvaniae, domine, domine nobis obsevandissime.

Mirum in modum obstupescimus quid causae sit, quod serenissima celsitudo vestra per legatos nostros et suos pluribus vicibus amicitiam suam nobis testata sit, postmodum contra amicum nostrum illustrissimum Valachiae palatinum (...) * cum exercitu consurrexerit. Si quod subditi Valachiae palatinu contra suum dominum rebellionem fecerint et alium palatinum subordinaverint expulso priore, nihil damni et offensionis habuit inde seren[issima] cels[itudo] vestra, filius meu (...) * isto me insio, defendebat patrem atque adversarium quaerere ubique tenebatur. Quod igitur factum est fieri nequit, revocavi literis accerimis filium meum. Seren[issima] vero celsitudo vestra pristinae memor sit amicitiae, et hostibus nostris ne praebeat auxilium amice optamus, et ut antea nexus amicitiae solum nobis superviventibus verum posteritate nostra remanente erescat nec indormiat etiam atque eriam postulamus. Plura legati nostri sunt exposituri, quibus fidem habere velit ser[enissima] cel[situdo] vestra regnet et nos animo precamur.

Serenissimae celsitudini vestrae ad officia paratus Bohdan Chmielnicki, hetman z Wojskiem Zaporozkim».

Адреса: «Serenissimo Georgio Rakoci, principi Trasilvaniae, partium regni Hungariae domino, et Siculorum comiti, domino, domino nobis observandissimo».

(АГАД. – Ф. АКВ. – Відділ семизгородський. – № 78. Оpubліковано: Корфус І. – С. 171. Перекладено з латинської Н. Я. Пухальською).

Переклад

«Ясновельможний володарю Трансільванії, вельмишановний пане!

Ми надзвичайно вражені тим, що ваша ясновельможна величність не раз запевняли нас у своїй прихильності як через наших, так і ваших послів, а потім разом із військом виступили проти нашого друга, найсвітлішого царедворця Валахії. Якби навіть піддані валаського господаря повстали проти свого правителя та обрали нового після усунення попереднього, то ваша ясновельможна величність не зазнала б при цьому жодного збитку чи невдоволення, адже мій син (...) *, чому я був безпосереднім свідком, захищав батька та мусив переслідувати ворога, де б той не знаходився. Отже, щоб не могло статися те, що сталося я викликав свого сина листом. А ваша ясновельможна величність нехай пам'ятає про нашу давню приязнь, і ворогам нашим нехай ніяка підтримка не сприяє, чого ми щиро прагнемо; і вимагаємо ми настійно, щоб міцнів і не припинявся між нами дружній зв'язок не лише як це було раніше, але й незворушно в майбутньому, доки ми житимемо. Більше того, ми відрядимо своїх послів, до яких ваша ясновельможна величність мала б довіру і які були б у необмеженій вашій волі, чого ми від душі бажаємо.

Готовий до послуг ясновельможній вашій величності Богдан Хмельницький, гетьман, разом з Військом Запорозьким.

Адреса: «Ясновельможному Д'єрдеві Ракоці, володареві Трансільванії, господарю земель королівства Угорщини, а також васалові секлеїв, нашому вельмишановному панові».

1653. – Анонімна польськомовна реляція про війну у Валахії
 «Війна у Валахії»

Хмельницький, прагнучи влади і війни задумав посадити свого сина Тимошка на валаське господарство (може бути, що з намови або підбурювання молдавського господаря Василя). Боячись нападу, валаський господар Лупу (*тут явна помилка – Ю. М.*), почувши про цей задум, послав своїх послів до Ракоці, семигородського князя, просячи про допомогу й порятунок, бо якщо не вчинить опору і допомоги не (дістане), сам валаський господар не зможе здолати, а так, якби оволодів Тимошек Валахією, був би швидко у Семигородській землі сам Хмельницький. Князь й. м. Ракоці, маючи готове військо, послав своїх послів до турецького султана, повідомляючи про всю небезпеку, яку чинить Хмельницький з сином і з молдавським господарем. Султан дозволив вигнати молдавського господаря, а на його місце посадити його канцлера Стефана і щоб Ракоці боронив Валахію. Молдавський канцлер із своїми військами і з угорцями в'їхали до Молдавії. Старий господар ледве втік за шість годин перед цим, як тільки його [...] із скарбами, що міг зібрати, втік до Кам'янця – Подільського поки не прийшли війська нового господаря, бо й (частина) молдаван на наш бік перекинулась. Тимошек, прагнучи помститися, напав на Молдавію, вчинив шкоди і немало знищив війська. Хотів батька (*тобто тестя, Василя Лупу – Ю. М.*) знову посадити в Молдавії неа престол. Князь Ракоці з валахами [...] зібрався, дали битву Тимошкові і старому молдавському господареві, де було розбито козаків і немало молдаван. Ледве втік Тимошек. Гнали його 4 милі. Також старий господар втік поранений і табор взяли угорці і велику здобич возів.

Послав своїх послів князь Ракоці до короля й. м., щоб громив Хмеля і козаків, прагнучи допомогти з другого боку. Король й. м. послав теж свого великого посла й. м. п. каштеляна Гембицького, брата й. м. кс. краківського єпископа, до князя й. м. Ракоці, обдумати (?) війну проти Хмельницького і молдаван.

Молдавський господар втік був до Кам'янця – Подільського із скарбами і там мешкав. Але потім з'єднавшись з козаками, виїхав з Кам'янця на війну. Знову із свого скарбу добув проти валахів і угорців, добиваючись своєї молдавської держави. Стефан же, поправившись, напав на козацькі війська у Молдавії, де вже старий господар зайняв Ясси, взяв (Ясси), ледве сам (Лупу) втік. Стара господарівна з дочкою, дружиною Тимоша, втекла із скарбами до сучавського замку і там вони укрилися».

(Опубліковано: Корфус I. – 1983. – № 113. – С. 183-185).

1653. – Лист молдавського господаря до подільського воєводи

«Jakom zwykł w każdych okazyach attentacyej waszmości, mego mćiwego pana, satisfacere animo libenti, tak i w tej proposze meo non decszem, tylko że non (?) nullis inductis rationibus. Ktore j. mći panu Szeligowskiemu, legatowi waszej wielmożności, mego mćwego pana i brata, daje opowiedział pod czas terazniejszej inter

confinia nostra Hungarica quie et Valachica dyssydycy w sprawie do baszy sylis-
trijskiego puszczać się nie radził i affektacyi w. mni pana satisfacere nie pospieszył,
sprawiło to, iż tak ja sam od niektórych bojarów moich zdrajców subito ac insperato
belli inducto z stolice państwa mego w gurue Chocimskie dzierżawy udawszy, bez-
piecznego przez państwo moje j. mci panu Szeligowskiemu przejazdu, tak też i ea
parte turcarum, o chciwej onych przeciwko kozakom przyjaźni [...]

(Ч. – ВР. – №. – 329. – Копія кінця XVIII ст. Тексту документа передує запис зроблений конієм: «1653. Ex ms. arch. Radz. Nieśw. Kopia listu od hospodara jego mści wołoskiego do pana wojewody podolskiego», тобто «1653. З рукопису невсвизького архіву Радзівілів. Копія листу молдавського господаря його мості до пана подільського воєводи»)

Переклад

Як звик у кожній okazii вашмось, мого мостивого пана, залюбки задовольнити бажання так і у цій справі не відмовлю, тільки висловлю деякі міркування. Котре й. мості пану Шеліговському, послу вашої вельможності, мого мостивого пана і брата, відповідав під час нинішньої між нашими угорськими валаськими кордонами не радив вдаватися до силістрійського паші задоволення в. м. пана не прискорив, вийшло то, що так я сам від деяких бояр, моїх зрадників, коли раптово вибухло війна із столиці моєї держави вдавшись в Хотинський край, безпечного проїзду через мою державу й. мось пану Шеліговському, також і по частині турецьких земель, через їх приязнь до козаків [...]

1654 р.

№ 100-101

1654, січень. – Уривок з присяжної книги Білоцерківського полку.
(Козаки м. Ольховець)*

«[...]Город Ольховец [...]

Того ж города казаки приведены к вере в соборной церкви

сотник Мартын Шефранков

Иван Антонов

атаман Мануйла Гречка

(Иван Антоненко)

(Мануйло Гречка)

Васка Кунявский

хоружей Гарасим Иванов

(Васил Кунявский)

ясаул Ондрей Каска

Гришка Оприщенко

Писар Петр Колюбакин

(Грынец Оприщенко)

Рядовые:

Яким Шерамоватов

Степан Лукьянов

Стенка Гребский

(Степан Лунченко)

(Степан Огреб)

Яков Блащенко

Петр Золивченко

(Яско Блащенко)

Яков Лукьянов

Левка Билецкий

(Яков Лукашенко)

(Леско Билч)

Микифор Крот

Нежданко Иванов

(Нечипор Кратенко)

Григорий Бузовский

Семен Мелентьев

(Грынец Бузовский)

(Семен Мглиевский)

Ждан Бранченко

Иван Керивошея

(Ждан Бранченко)

(Иван Кривошея)

Панка Чичила

Захар Кошерыга

(Панько Чачало)

(Захар Шарикга)

Сенка Иванов

Стенка Плескач

Ерема Неверенкин

(Степан Плескач)

(Ярема Невереник)

Кирюшка Великополоной

Мишко Куров

(Кирило Великополяннин)

(Миско Турыч)

Лаврин Вербицкий

Игнашко Гладкий

(Лаврин Вербицкий)

(Игнат Глаткий)

Мартын Кулик

Иван Дрозд

(Мартын Кулик)

(Иван Дрозд)

Хохитон Исаев

* В дужках паралельно з текстом джерела наводяться курсивом ті самі прізвища козаків Ольховця, які згадуються у Реєстрі Війська Запорозького 1649 р. Див.: Реєстр Війська Запорозького 1649 року. – К., 1995. – С. 188-189.

Гришко Болобонос
(Грынец Болобановский)
Ондрій Сампроцкий
(Андрус Самгородский)
Яков Кятковский
(Яков Зятковский)
Пронка Кирнос
(Процик Кирнуз)
Иван Вискварка
(Иван Выскварка)
Иван Немировский
Гаврило Леонтъев
(Гаврыло Левуский)
Игнат Белоцерковец
(Игнат Білоцерковец)
Васка Гаца
(Васил Гоя)
Филип Белоцерковцов
(Пилип Білоцерковец)
Фенка Мизин
Гарасим Федоров
Левка Буд
(Леско Бут)
Лучка Бушинский
(Лукаш Бушинский)
Гаврило Болобанов
(Гаврило Болобанец)
Михайло Мищорка
(Миско Мищука)
Иван Босенко
(Иван Босенко)
Мишка Еворсин
(Миско Явор)
Данилко Гаврилов
(Данило Гавриленко)
Сергей Марков
(Сергій Марченко)
Яков Болкун
(Луцык Бовкун)(?)
Семен Левунский
(Семен Левусный)

Тимошка Емец
(Тымко Емец)
Иван Рудый
(Иван Рудый)
Федор Белобановский
Алексій Куличенко
(Олексій Куличенко)
Яцко Коломейченко
(Яцко Коломыйченко)
Грицко Черной
(Грыцко Чорный)
Харитон Булаченко
(Харко Булаченко)
Назар Крикливый
(Назар Крикливый)
Михайло Скибенский
(Михайло Скибенской)
Демян Кищинский
(Демян Кищинский)
Микифор Григорев
(Нечипор Грыценко)
Пашка Бондаренко
(Паско Бондаренко)
Стенка Левонтъев
(Степан Левученко)
Лаврин Яковлев
(Лаврин Якубенко)
Илья Коценко
(Илляш Котченко)
Родка Белоцерковец
(Радко Білоцерковец)
Пронка Ватоженко
(Прокоп Ватаженко)
Федка Твердохліб
Милав Белоцерковец
Федка Лупин
(Фесько Лупина)
Анофрей Бражник
(Онушко Конелец)
Миско Бражник
(Миско Бражник)

Куц Федоров
(*Куц Федченко*)
Васка Заябской
Грицко Ширмонский
(*Грыцко Ширмовский*)
Грицко Костирка
(*Грыцко Костирко*)
Дмирей Зрайковский
Ондрій Лукьянов
Филип Фомин
Яков Костентинов
(*Яков Костенко*)
Федор Губенко
(*Федор Гутниченко*)
Иван Белоцерковець
Емелян Бороденко
Семен Пустогвар
Козма Белиловский
(*Кузма Билиловский*)
Ондрюшко Скидинский
(*Андрушко Скибенко*)
Стенка Токар
(*Стецко Токаренко*)
Васка Турченин
Михаило Лысый
(*Михайло Лысый*)
Онтон Зурицкий
Васка Улянов
Грицко Корчага
Панка Левонтъев
Сенка Торарук
Иван Воробчинко
Микита Вербицкий
Левка Жебокрицкий
Кирило Калницкий
Матвій Терлицкий
Иван Кочерга
Грицко Кочерга
Данило Смотрицкий
Васка Иванов
Юрка Онтонов

Иван Дрозд
Матвій Романов
Федор Дудилский
Ерема Яковлев
Грицко Бряславец
Дикило Вербицкий
Кирик Немировский
Самола Колеманенко
Иван Щарувунский
Дмитрей Дивушин
Васка Турченин
Иван Коротовский
Денис Чешенко
Влас Гайдвинко
Васка Фомин
Илья Павлов
Федка Білкун
Лукъян Грешеня
Миколай Безмарковский
Гарасим Носиченко
Костентин Волошенин
Яков Клещик
Васка Нетребской
Климко Онътонов
Иван Екимов
Федор Зарубка
Васка Кудрин
Васка Барабин
Максим Тихонов
Стенько Еныченко
Гришка Петров
Кирило Петурницкий
Иван Пятигорский
Ждан Герасимов
Васка Баклинской
Данилка Якимов
Грицко Нетребской
Петр Колчицкой
Васка Раманов
Иван Котляр
Иван Покофев

Матьфій Шолох
Афонька Стрижов
Климко Афонасев
Ромашко Ондірев
Сидорко Григорев

Левка Ермолаев
Стенка Гаврилов
Харитонко Марков
Всего казаков 158[...].

(РДАДА. – Ф. 124 («Малороссийские дела»). – 1654 р. – № 2. – Арк. 146-148 об. Опубликовано повністю: Присяжні книги 1654 р. Білоцерківський та Ніжинський полки (упор. Ю. Мицик, М. Кравець). – К., 2003. – С. 95-97).

№ 102

1654, після 18-28 (8-18). – Уривок з списку козаків, котрі присягали в Переяславі царю Олексію

«[...]В городе Переяславе в вере приведены

Генваря 8 д. гетман Зеновий Хмельницкой, прозвище Богдан (Остафьев (? – Ю. М.) сын)

Писар Иван Остафьев сын Выговский
Войсковой судья Федор

Обозной Федор же

Ясаулы

Михайло да Павел

Полковники

Чигиринский Карп Трущенко

(Чигиринский) Черкаской Яков Пархоменко

Хорунжий Иван Гуляницкой

Белоцерковской Семен Половец

Каневской Иван Стародуб

Кропивенской Филон Жежель

Миргородской Григорей Сахнович

Полтавской Мартин Пушкар

Прилуцкой Яков Воронченко

Переяславской Павел Тетеря

Киевской Евтух Пишко

Черниговской Степан Пободайло

Нежинской Иван Никифоренко Золотаренко

Калницкой бывшей наказной полковник Иван Федоренко

Киевского полку

Обозный полковий Осип Натанчич[н]

Асаул полковий Данило Шулга

Писар полковий же Филип Скороходенко

Да судейной писар Яков Гнор

Сотники

(Броварской) Киевский Богдан Молява

Броварский Михайло Пантелиев

Васылковский Офонасей Тредреминский

Выжгородский Яков Полулях

Обуховский Яков Красонский

Матовиловский Иван Подгурский

Ворсевский Микифор Букота

Ходосевский Иван Брязицкий

Чигиринского полку

Сотники

Матвей Суботовской

Григорей Иванов Орлавский

Миколай Савостьянов

Павел Дмитриев

Казаки

Софон Скороzubенко

Корсунского полку
Сотники
Демян Семенов
Михайло Иванов
Марко Баженов
Еремей Волошен
Трофим (Унитко) Кривтка
Родион Бондаренко
Иван Дяченко
Иван Шенгир
Роман Каторжной
Максим Нестеров
Остафей Горкуша
Асаулы
Мелетей Мироненко
Прокофей Черетченко
Писар Осип (Иосифов) Степанов
Казаки
Козма Иванов
Дементей Михайлов
Иван Крупченко
Федор Миколаев
Белоцерковского полку
Сотники
Иван Краченко
Тихон Деркач
Яков судья
Андрій Костата
Семен Гребенник
Макар Москоленко
Петр Котенко
Логин Гребенко
[...]
Нижинского полку
Сотники
Иван Борсук

Макарей
Михайло
Тихан
Яков
Михайло Мисчюренко
Осип Коробка
Филип
Ясаулы
Тимофий Аникиев
Левонтей Буй
Кондратей Волковский
Илья Волошин
Писар Роман Григорьев
Полтавского полку
Сотник Иван Грицутенко
Ясаулы
Михайло Христопенко
Мирон Иванов
Писар Козма Наумов
Прилуцкого полку
Сотники
Иван Игнатов
Григорей Иванов
Степан Григорьев
Ясаул Федор Терехов
Писар Дмитрий Филипов
Казак Емельян Прокофев
Черкаского полку
Сотники
Костантин Федоров
Офонасей Созоненко
Андрій Костянтинов
Ясаулы
Иван Кравченко
Федор Вовченко
Писар Мартин

Миргородского полку
сотники
Михайло Ратченко
Корнило Михайлов
Родион Логгинов
Яков Кондратов
Кондрат Васильев
Андрей Тимофиев
Кирило Родионов
Осип Петров
Иван Лаврентьев
Ясаул Степан Михайлов
Писари
Иван Васильев
Семен Остафев
Знаменщик Иван Агафонов
Черниговского полку
Обозной Григорей Иванов
Ясаулы
Андрей Павлоов
Емелян Гирманов
Сотники
Иван Иванов
Андрей Иванов
Иван Лаврентьев
Григорей Микифоров
Анофрей Иванов
Хоружей Василей Семенов
Писар Аникей Лукьянов [...]
Переясловского полку
Гетман Костыхский Яков
Обозничей Остафей Стасиев
Ясаул Дмитрей Иванов
Хоружей Феофилак Ондриев
Писар Василей Евтифиев
Сотники

Игнатей Созонав
Микита Остафев
Остафей Дашков
Иван Яцкой
Остафей Иванов
Гаврило Романов
Еуфим Хворостиненок
Феодосей Береженко
Ефрим Быковской
Иван Воронкувской
Семен Григорьев
Иван Дмитриев
Никифор Омелянов
(Пар)
Петр Бандаренко
Атаман городовий Осип Пашков
(Сотник суботовской)
(Матвий Осипов)
Казаки
Федор Лобода
Степан Сулеменок
Андрей Романов
Авдий Калинин
(Степан Сулеменок)
(Андр) [...]
Войт Артемей Иванов
Бурмистр Иван Степанов [...]
Всего тех полков сотник 97 человек
Ясаулов 18 чел. Обозных 3 чел. Писарей 13 чел. Казаков 44 чел. Знаменщиков 3 чел. Мещан 22 чел.
201 человек
Гетман Костырский
И всего сотников и ясаулов и обозных и писарей и казаков и знаменщиков и мещан 202 чел. да 210 чел.
Гетман Костырской [...]

Черкаского полку
Ясаула Иван Василев
Сотник Семен (Ненартива) Ненартов
(Гетманского полку)
(Сотник Яков Иванов)
Каневского полку
Сотники
Игнатей Чуганинского
Василий Решетин
Иля Ресковского [...]
Нижинского полку сотники
Горасим Сорлененко
Василей Ермолаев
Корнило Федоров
Писар Карп Иванов [...]
Гетманского полку
Сотник Яков Иванов [...]
Шляхты
Остафей Игнатов сын Выговской
Данило Остафев сын Выговской
Иван Володимеров сын Богоявленской
Силуян (?) Андриев сын Можеловской
Степан Михайлов сын Мозепа
Федор Иванов сын Снаревский
Михайло Игнатев сын Кунашевский
Семен Ермолоов сын Коробан
Василей Гаврилов сын Игнатовской
Костянтин Самойлов сын Новгородской
Федор Василев сын Можеловской
Андрей Семенов сын Биримов
Иван Васильев сын Румковский
Федор Иванов сын Ромлев
Иван Михайлов сын Струтенской
Степан Остафев сын Махновской
Семен Иванов сын Порхайло
Павел Махновский
Павел Можаловский

Осип (Иосип) Можаловский
Михайло Иванов сын Бутовский
Артемон Григорьев
Нестер Яковлев син Всежецкой
Данило Гунковской [...]
Генваря в 28 д. (в Киеве к вере приведено)
Киевская шляхта
Иван Михайлов син Гридовский
Алексий Дмитриев син Подлиский
Киевский наказной полковник Василей Дворецкой
Сотники
Марко Семенов
Михайло Панкиев
Степан Острицкой
Костянтин Микинин[ко]
Иван Суховитинов
Степан Чайка
Богдан Малаяцкой
Ясаулы
Петр Иванов
Игнат Можоловский
Иван Федоров
Писары
Филипп Степанов
Степан Дмитриев [...]
(Генваря в 18 д. приведено к вере в Киеве)
(Бобровской сотник Мартын Иванов)
(Вышегородской сотник Мартин Яцков)
(Хоружей Кирило Боровенской)[...]
Киевского митрополита слуги [...]
Писар
Александр Филимонов сын Малаха
Конюшей
Петр Василев сын Андрушкевич

Кухмистр (бурмистр) Нестер Кононов сын (Олдюкович)	[...]
Михайло Гаврилов сын Шархавской	Писар Федор Седенков
Миколай Иванов сын Лозовицкой	Сотник Михайло Кохоченко [...]
Петр Семенов сын Андроновский	Шляхта
Венедикт Хоменко Вербицкий	Олексий Сурковский (?)
Григорей Рига Гречин	Григорей Сурковский (?)
Гаврило Федоров сын (Дережинский) (Зарисовский) Герулжинский	Тимофей Князинской (?)
Покоевые [...]	Олексий Заруцкий (?)
Печерского монастыря архимариеви слуги [...]	Макар Сурковский
Писар	Василей Романовской
Михайло Яковлев сын Вуяхович [...]	Семен Тарасов
В городе Нижине к вере преведено	Ондрий Кучековской (?)
	Сотник казачей и шляхтич Самойло Курсацкий
	Судя Иван Нестеренко [...]

(Опубліковано: Переяслав. 1654 рік. – К., 2012. – С. 31-44, 86-87, 122-123).

№ 103

1654, не раніше січня. Уривок з присяжної книги Кальницького полку

«[...] асаул Алексій [...]

В городе в КАЛНИКЕ острог, ставленой дубовой, четыре башни, а старой город стали рубит дубовой, срублено одно прясло. В остроге три церкви. Рожество Христово, у той церкви священник Яков Горонович. У Рожества Пречистые Богородицы протопоп Михайло Петров. У Спаса Преображения священник Онтоней. На посаде три церкви. Никола Чудотворец в рынку, священник Яков Лепегавецкий, а службы в той церкви нет. Разорили ляхи и татарове. Другая церков Воскресения Христово, священника нет, церков пуста. Михаила Архангела, у той церкви священник Ондрей Бабинской.

А в городе свинцу и пороху нет. Сказал сотник Василей Радалов, что той город разорили ляхи и татаровя.[...]

Город ЛИНЦЫ ставленой [...]

сотник Иван Вертелецкий [...]

Город НЕМИРОВ

Почали рубит новой. А старой город ляхи сожгли.[...]

сотник Иван Хощина [...], хоружей Степан Ротченка [...], есаул Петр Сидоров [...]

Город ТАРАСОВКА [...]

Сотник Семен Данилов [...], есоул Федор Лазорев, есоул Влас Григорьев [...]

(Опубліковано: Альфьоров О., Горобець С., Манькін О. Присяга Кальницького полку 1654 р. //Запорозька Січ і українське козацтво. – К., 2013. – С. 3-36).

1654, після 18 січня. – Бахчисарай (?). –

Лист кримського хана Іслам-Гірея III до Б. Хмельницького

«Hetmanie! My dotrzymujemy tobie przysięgi, luboś ty ją zламаł z tej pierwszej przyczyny, żeś nie tylko z postronnemi pany, ale i z królem, panem swoim, bez naszego dozwolenia nie miał zawierać traktatów. Aże teraz mamy od ciebie samego wiadomość, żeś z naszym duszmanem zawarł przyjaźń, królewskie miasta onemu podaleś, dufać ci nie możemy, jednak swojej jeszcze przysięgi nie składamy na cie, aż od ciebie dostateczną otrzymamy deklaracją. Jeżeli nam przysięgi swojej, któraś już zламаł, dotrzymać zechcesz, jeżeli tedy chcesz naszym byдź jako zdawna przyjacielem, żадamy tego po tobie, abyś zarazem Moskwie przysięгę swoją zламаł, królowi, panu swemu, wierne poddaństwo i posłuszeństwo wieczne oddał, kto był starożytnym kozakiem, a kto poddanym, aby i teraz zostawał, nam swojej przysięги ponowił, a na znak przyjaźni tych bojarów moskiewskich, którzy są w Ukrainie, do nas odesłał, natychmiast z królem., panem swym, i nami szedł Moskwę wojować. A gdy tego nie uczynisz, my z jednej strony, a polacy z drugiej, na was nastąpiemy, a za Bożą pomocą uprzątнаwszy was, jako z dobrej woli sciernie, z polakami na Moskwę рóјdziemy. Jeżeli też przysięги nie dotrzymacie Moskwie, a to coś my wam podali wypełnicie, a polacy mili by was infestować, tedy gotowiśmy даć wam pomocy».

(ДА у Кракові. – Ф. «ЗП». – № 363. – С. 1013. – Тогочасна копія. Тексту документа передує заголовок, зроблений копіїстом: «Сорія listu hańskiego do Chmielnickiego», тобто «Копія ханського листа до Хмельницького». Оpubліковано в перекладі українською: Мицик Ю. А. Нововиявлені документи з історії Національно-визвольної війни середини XVII ст.//УІЖ. – 1998. – № 6. – С. 113-114).

Переклад

Гетьмане!

Ми дотримуємося даної тобі присяги, але ти її зламав, по-перше, тому, що не тільки з іноземними монархами, а й з королем, своїм монархом, без нашого дозволу не мав права укладати договори. Тепер же маємо від тебе самого відомість, що уклав приязнь з нашим душманом, віддавши йому королівські міста. Ми не можемо тобі вірити, однак не відмовляємося від своєї присяги доти, поки не отримаємо від тебе достатню декларацію. Якщо схочеш дотримуватися нам даної присяги, котру вже зламав, якщо схочеш бути нашим приятелем, як здавна було, то жадаємо від тебе, щоб ти зразу зламав свою присягу Москві, а королеві, своєму пану, вірне підданство і вічне послухенство віддав. Хто був стародавнім козаком, а хто підданим, щоб так і залишався. Щоб ти відновив нам свою присягу, а на знак приязні тих московських бояр, котрі знаходяться в Україні, відіслав би до нас і зразу з королем, своїм паном, і з нами йшов воювати Москву. А якщо цього не зробиш, то ми з одного боку, а поляки – з другого вдаримо на вас і з Божою поміччю викорчуємо вас, як з доброго поля стерню, і підемо з поляками на Москву. Якщо ж ви не держитесь присяги Москві, а те, що ми вам дали, вчините, а поляки б напали на вас, то ми готові тоді дати вам допомогу.

Лист трансільванського князя Д'єрдя II Ракоці до Б. Хмельницького

«В прошлом году в мсци июли именем послов вшей млсти пришли было к нам показатели сего листу с листами и с вестями, которых посолство не могло нам быти без зазору, разсмотря по времени и месту листа, к нам писаного, также и по их проезжему листу, а к тому еще, что они не прямо у нас шли, толко перво к Василію, воеводе, противнику ншому, потом к воеводе мутянскому, а опосле и к нам пришли, откуда праведный зазор быти, сами вещи сведетелствуют, понеже писмо и посольство их, яве возвещают, что сн твой не за ведомостью и не за волю твоей млсти на нас Василію воеводе помоч даючи и на войско нше и воеводы мулянского наступапючи, в сию войну вмешался и что оттуду дело сразумевши и того ему не похваливши, твоя млсть назад вернул чрез тех же посланников. Которую то сну твоей млсти, как видим все в противност обернулось, хотя мы Войску Запорожскому николи к неприязни причин не давали, ниж нам то и на ум прийти не могло. Что воевода нам, и примиренным с нами, болшим чинитца, чтоб оттуду те, которые с нами с любви и доброхотстве многими договоры и обетов союзами суть утвержены, опят на нас же брань воздвизати имели. Как и недавно в апреле мсци с своими весники нам о своей приязни, целости. готовности ведомо учинили для того и мы толко против тому воеводе, а не против Войску Запорожскому устроивши войско, с енералом нашим послали есми были, что сну твоему с тем воеводою некакую субственцию приязнь имел как тесть с зятем, однако по прямом разсуждению общим добрам собственная николи не предпочитается. К сему ж, хотя б меж теми тремя силному црю турскому подданными гсдрствы и землями прения и свары, каковые обретались, однако, в том вашим млстям управлять нимало не належит. Потом что грамотою от цря турского к Стефану, воеводе, присланною все бы уже умеренно было, толко как в листе оттуду присланом написано, когда дело сделаное, разделатися не может; судбами то Бжиими делами делано быти, веруем. Для того противных умышленных разсужения отложивши, хотя и тем ласкавой нашу мужественнейшим мужем свойственную обявити, посланников оных с млстию ншею в мире здравых отпустили есми, (давши им з ласки ншей проводников*) показавши им прямого доброхожства ншего приклад. Каков и всем хрстяном, далним и ближним, в приязни воспящающимся показовати готовы есми и в любви взаимной, паче обучатися изволяем, нежели кровь хрстянскую проливати; противных умышлений и злых тщаний наветы, с помощью Бжиею крепко прогонят тщасеся в купе мысль ншу куды обратитися, отселе имат не прибреженем, что таити мужественным мужем, стыд есть. При сем твоей млсти по прежнему обычаю и любви блага здравия и всякого блгополучия долгие лета, усердно желаем. Дан из города ншего Белой Юлии генваря в 30 де[нь] 1654.

Вшей млсти приятел желателный Георгей Ракоцьй».

(РДАДА. – Ф. 40. – Оп. 1. – 1654. – № 1. – Арк. 1-3. – Тогочасний переклад з латини. Тексту передує запис, зроблений перекладачем (український скоропис (!), але російською мовою: «Перевод с листа латинского, каков писал Ракоци, княз венгерский, к гетману Богдану Хмельницкомву, гетману Войска Запорожского лета 1654, генваря в 30»).

№ 106

1654, березня 2 (лютого 20). – Чигирин. – Лист І.Виговського до трансільванського князя Д'єрдя II Ракоці

«Serenissime princeps Transilvaniae, domine domine mihi observandissime.

Quamis literarum stylo a ser[eni]s[si]ma cels[itudine] v[est]ra non sum instillatus, memor tamen officiorum et studiorum meorum non sum passus eadem erga ser[enissi]ma[m] cels[itudinem] v[est]ram obdormire et negligere, quapropter hisce literis meis testor me eundem esse, qui eram antea, fidelia obsequia mea ser[enissi]ma[e] cels[itudini] v[est]rae offerendo; et quaecunque ser[enissi]ma cels[itudo] v[est]ra iusso suo me in servitiis efficere ac praestare voluerit, promptum me polliceor futurum, solummodo obnixe peto, ut me in pristino humanitatis et benevolentiae suae ser[enissima] cels[itudinem] v[est]ra fovere et conservare velit. Quod reliquum est, diutissimos ac felicissimos ser[enissi]ma[e] cels[itudini] v[est]rae a supereris apprecor annos.

Datum Czyhyryni 20 februarii nostri anno 1654.

Serenissimae Celsitudini Vestrae ad omnia paratus servus Joannes Vyhovski, generalis secretarius m. p.

Serenissimo Georgio Rakocy Dei gratia principi Transylvaniae, stb.»

(Опубліковано в латинському оригіналі: «Transsylvania et bellum boreo-orientale. Acta et documenta». – Budapest, 1890. – Т. 1. – С. 295-296)

Переклад

Найясніший князю Трансільванії, високодостойний пане!

Хоча написані Вами листи не надходили до мене, я, все ж свідомий своїх обов'язків та діяльності, не дозволив собі забути та занедбати їх щодо Вас, Ваша Високосте. Ось чому засвідчую цим моїм листом, що я є той, ким і раніше був, пропонуючи свою вірну службу Вашій Високості і будь-кого, кого Ви, Ваша Високосте, забажаєте, щоб з Вашого наказу, я представив та надав до Ваших послуг, обіцяю бути наготові і всього лиш прошу, щоб Ваша Високість воліли залишили та зберегти мене у попередній своїй ласці та прихильності. На завершення, зичу Вашій Високості довгих [якнайдовших] та щасливих [якнайщасливіших] років.

Дано в Чигирині 20 лютого нашого [стилю?] року 1654.

Вашій Високості на все готовий слуга, Іван Виговський, генеральний писар, рукою власною.

Найяснішому Юрію Ракоці, Божою милістю князю Трансільванії і т.д.

№ 107

1654, лютого 20. – Чигирин. – Лист Івана Виговського до князя Трансільванії Д'єрдя II Ракоці

«Serenissime princeps Transilvaniae, dne dne mihi observandissime!

Quamris literarum stylo a sersma. Cels. vra non sum instillatus, memor tamen officiorum et studiorum meorum non sum passus eadem erga ser. Cels. Vram obdormire et negligere (igy)(?) quapropter hisle literis meis testor me eundem esse, qui eram antea, fidelia obsegnia mea ser. Cels. Vra offerendo et quaecunque ser. Cels. Vra iusso suo me in servitiis efficere ac praestare voluerit, promptum me polliceor

futurum, solummode obnixе veto, ut me in pristіne humanitatis et benevolentіae suae ser. Cels. Vra forere et conservare velit. Quod religuum est, dintissimos ac felicissimos ser. Cels. Vrae a supereris apprecor annos.

Datum Czyhyryni 20 februarii nostri anno 1654.

Ser. Cels. Vrae ad omnia paratus servus Iannes Vyhovski, generalis secretarius m. p.»

Адреса: «Serenissimo Georgio Rakocy Dei gratia principi Transylvaniae, stb.»

(Опубліковано в латинському оригіналі: «Trannsylvania et bellum boreo-orientale. Acta et documenta». – Budapestini, 1890. – Т. 1. – С. 295. Переклав з латинської Йосип Кобів. Опубліковано російською: Мыцык Ю.А. Анализ архивных источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648-1654 годов. – Днепрпетровск, 1988. – С. 65).

Переклад:

Світліший князь Трансільванії, мій вельмишановний пане!

Хоча лист вашої найяснішої високості і не дав до цього приводу, я все ж враховуючи свої обставини і симпатії, не можу дозволити, щоб ці почуття, які я відчував щодо вашої найяснішої високості, ослабнули і прийшли в занепад. Саме тому нинішнім листом запевняю, що я незмінний у висловленні своєї вірної відданості вашій найяснішій високості; що я готовий обов'язково виконати те, що буде бажано волі вашої ясновельможної високості. Покірно прошу тільки про те, щоб ваша найясніша високість зволив виявити свою зичливість до мене і зберегти колишню доброзичливість і прихильність. Врешті, прошу у Всевишнього найщасливіших і найплідніших років життя для вашої світлішої високості.

Дано в Чигирині 20 лютого нашого [стилю] 1654 року.

Готовий до всіх послуг слуга вашої світлішої високості, генеральний писар Іван Виговський, рукою власною.

Адреса: «Світлішому Георгію Ракоці, милістю Божою князю Трансільванії».

№ 108

Перша половина 1654 р. – Лист силістрійського паші Сияуша до Богдана Хмельницького

«Избранному в велможех в Месеее законе, чести и повышене достигшему, в Иисусове законе, верному и любителному другу нашему достойное поздравление.

Как вас Бог милует в добром ли здорове пребываети и дай Господи любительная дружба не умалаялась. Потом буди вам, любителному другу, ведомо, преже сево как вы ходили з благодатным с црвым величеством в поход и мы ждали от вас добрых вестей и црева величество верной члвк приехал с ево цревою радостною грамотою, что по своему желанью недругу своему отомстили и из добилисе довольно и за такую великую радость Бгу хвалу возсылали, чтоб он, Господь, всегда подал на недругов одолене. А у вас, друга ншего, в ннешних годех не стало сна и вам то есть кручиною, толко он был сн твой мужествен, мужеский конец принял и вам то положит на рассуждение и о том не кручитца, потому что он принял конец доброй; подай Бог вам самим многократное здорovie. И мы к вам, другу нашему, в то време хотели послать верного своего члвека, вас навестить и для дружбы любителя всякого добра, толко снеги выпали болшие и стужи

были великие, затем нше посылка замотчала. А в ннешное време от вас посланы люди благосчастному порогу и как те дати (?) люди нас проехали мимо, а нам ведомо учинилось, и мы их велели поворотить. И как мы их поворотили и учили у них спрашивать (почему к нам не заехали*) и они нам сказали, что от вас, друга ншего, им не приказано (к нам заехат де от вас к нам*) и грамоты нет дружеской когда благосчастной великий гедрь мой сию границу мне приказал, другу вшему, и которые присланы бывають всякие люди от мирних и от немирних стран о всяких делех и тем людем нас мимо проезжати не повелось и заказ о том у нас есть. А твоим людем по готово мимо проезжают, то непригоже, будучи с нами в дружбе и в любви и будет посланным людем своим к нам заехать и велел ити, так было вам учинить не довелось; и к дружбе то дело непристойно; толко мы тем их речам не поверили, а почему от вас к нам грамоты нет, про то нам не ведомо. А про нашу к вам дружелюбное во всем исполнене и о том вам самим ведомо; а ести будет хто поссорит; и вам бы то ему не верит, потому что ннешное время люди двуязычливые, дружбу и любовь навидеть не могут, а сколко к вам, другу нашему, ншие добродетели и дружбы, про то вам самим ведомо, а присланным вашим людем, что возбели (?) для вашие дружбы и в их делах нше дружба к вам ведома ж и с вами, другом нашим, хотя узнать любви, послали нне к вам от агов своих Беккирагу, а мы, другу вашему, по обычаю сподобляемся около черноморских мест на остерегане; а вам бы, другу нашему, заказат донским казаком, чтоб на море не выходили, а ваша служба и работа у благосчастного великого гедря нашего вотще не будет и несколько добра себе обрящещ. А посланого нашего агу отпустит бы к нам, не задержав и любительную свою грамоту с ними к нам прислати потом всегда без урыву людей своих присылат о своем здорове и о тамошних странах о вестях писат, а мы потому ж станем к вам писати без урву».

(РДАДА. – Ф.40. – Оп. 1. – 1654 р. – № 1. – Арк. 12-13. – Тогочасний переклад російською. Текстові передує заголовок: «Перевод з грамоты, что пишет турской области селистрейской паши гетману». Дописано у XVIII ст.: «Первое («перевод» – Ю. М.) грамоты к гетману к Богдану Хмельницкому от паши селастера о военных действиях». Унизу документа надруковано: «Раб Бжсий селистрейской Сиявуш-паша». Опубліковано: Мицик Ю. А. //Международные отношения и государственные структуры в Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европе в IV-XVIII вв. – Запорожье, 1993. – С. 48-49).

№ 109

1654, лютого 6 (січня 27). – Чорнобиль. – Лист чорнобильського протопопа до чорнобильського підстарости

«Bez mała już ne ostatni raz do was, w. m. panów, piszu i zdrowie waszoje naweczaju i was samych ostatni raz w Czarnobyly składałem, prosiłem usilnie Hospoda mojego, żeby dobre reczy stały się, jako wizy złe, bo wydał Chmielnicki wszych nas w newolu moskowskomu caru po Wołodymir i po Turow i jeszcze, co dalej. Sam z Wojskiem swoim przysiahl kozackim i misto Kijow siłoju pod mieczowym karaniem do toho przywiol, że przysiehli wsi, tolko duchowienstwo nie przysiehało, a tu wsi

* Фраза в дужках дописана над рядком.

miasta i miasteczka przysiehały; sam ohledałem oczyma moimi nieszczasnemi, jak moskwa Kijów najeżdżała; od cara moskowskoho osoby takie byli, jako może bydź na imia starszy Wasilej Wasilewicz Buturlin, blizny bojarin carskoho weliczestwa, namisnik twierdzki, okolicny i namisnik narewski. Druhy Iwan Wasilewicz Olifirow, dumnij diak, trety Ławryn Łopuhin, czetwerty stolnik carski i z nimi było tisiej koni moskwy, kozakow pułkow dwa pered horogwami ich proważono dewet turków ubranych w kapy. Potym sli ich korohwy, barzo slicznie ubranych, czerwono rabye, na odnoj łew, na druhej – odnorożec, na tretej – ryba morskaja z twariu panenskoju w korune. Potym proważono osm turków w srebro hołownoje ubranych, po samaju zemlu, za tymi końmi szli sami piechotojuż w Złotyje worota, hde ich spotykał otec metropolita, obumierał, jeszcze był z nimi archimadrit z stolicy, sam rotu czytał, a mieszczanie przysiahali, protopopy z stolice moskowskiej i inszyje czerncy i dyakony w aparatach szumnych byli, a hetman sam ne był. Wojewoda moskiewski na Kijow ide w stu tysięcy nimcow po desiat tysięcy moskwy, tylkoż których hostej k sobie wrychłe hłedyte i pilno w ostrożnocy się miejте. Duncow sorok tysięcy majet byty, kozakow sorok tysięcy, tyje protyw ordy, car sam z stolicy juże ruszył się ze wsieju potuchoju pod Smoleńsk. List moj wsim p.panom oznajmite moim, a mene w łasce swojej pańskiej chowajте, żebym ja od was bezpieчны był zdrowia swoho w Czarnobyly. Czarnobyl zajachał stolnik carski Wasilej Petrowicz Kukin d. 24 january. Proszu listow żadnych do mene ne piszyte, żebym marnie nie zginuł, bo wsiuhda załohy, ałe ja ostatnim płacom moim was wsich żehnaju i przyjałni mojej oświadczaju, budте łaskawi na mene do ktorych łask pilen oddaju się, a car obiecuje po sobie, kto dobrowolnie poddast się i ochrystit się i jeszcze nad to prawo potwierdzity obiecujет.

Pisan 27 january anno Dni 1654».

(ДА у Кракові. – Ф. «ЗР». – № 31. – Арк. 223. Текстові передує заголовок, зроблений копіємтом: «Сопіа листу ојца протопору чарнобыльського, писану до подстарошчїего чарнобыльського», тобто: «Копія листу отця чорнобыльського протопона, писаного до чорнобыльського підстарости». Опубліковано: Мицик Ю. Джерелознавчі студії з історії Переяславської ради 1654 р. //Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин. – К., 2003. – С. 533-534).

Переклад

Вважай, що чи не останній раз я пишу до вашмостей, моїх милостивих панів, і бажаю вам доброго здоров'я. А вас самих востанне я бачив у Чорнобилі й просив Господа мого, щоб сталися добрі справи. Але, як бачу, зло діється, бо Хмельницький видав нас усіх у неволю московському цареві, видав по Володимир і по Туров і ще далі. Він сам присягнув зі своїм військом і привів місто Київ під загрозою карання мечем до того, що присягли [усі], тільки духовенство не присягало, а тут всі міста й містечка присягали (1).¹ Я сам бачив своїми нещасними очима, як москва наїхала до Києва. Від царя були такі поважні, як тільки може бути особи: старший на ім'я Василь Васильович Бутурлін, ближ-

¹ У цьому списку копієст пропустив такий рядок, який є у списку в рукописі № 3036 з архіву Замоїських: »Не знаю, що буде з Чорнобилем, бо, вважай, неодмінно мусять це вчинити».

ній боярин царської величності, намісник тверський, окольничий і муромський намісник. Другий – Іван Васильович Оліфіров, думний дяк, третій – Лаврін Лопухін, четвертий царський стольник (2) і з ними було 1000 кінних московитів, два полки козаків, перед їхніми (послів) корогвами вели дев'ять турецьких коней, вбраних в попони. Потім йшли їхні корогви, дуже гарні, червоно-рябі. На одній було зображено лева, на другій – єдинорога, на третій – морська риба з жіночим обличчям, у короні. Потім вели вісім турецьких коней, пишно вбраних у срібло по саму землю. За цими кіньми самі послі йшли пішки через Золоті ворота (3-4), де їх зустрічав отець митрополит (5)² непритомнів. А ще з ними був архімандрит зі столиці [Москви], котрий сам читав текст присяги (6-7), а міщани присягали. Протопопи зі столиці й інші чернці та диякони були в пишних ризах. Самого гетьмана не було. Московський воєвода йде на Київ з 100 тисячами німців, по десять тисяч москви³. Оцих гостей невдовзі сподівається до себе в гості й будьте дуже пильні. Донців має бути сорок тисяч, козаків – вісімдесят⁴ тисяч. Ці йдуть проти орди. Сам цар уже виступив зі столиці з усією потугою під Смоленськ⁵. Прочитай цей мій лист усім панам⁶, а мене збережи в своїй панській милості, щоб я був забезпечений вами і в Чорнобилі не був під страхом смерті. Чорнобиль зайняв царський стольник Василь Петрович Кікін (8) дня 24 січня.⁷ Прошу жодних листів до мене не писати, щоб я не згинув марно, бо всюди стоять залоги, але я своїм останнім плачем прощаюся з усіма вами і освідчую свою приязнь, будьте ласкаві до мене. Старанно віддаюся вашим милостям. А цар обіцяє від себе, що хто добровільно піддається й охреститься, то ще крім цього обіцяє підтвердити право.⁸

Писано 27 січня року Божого 1654».

² У цьому списку копієст пропустив такий рядок, який є у списку з рукопису № 3036 з архіву Замойських: «і все духовенство, яке за сльозами світу не бачило, а їх мость отець митрополит»

³ Даний фрагмент («по десять тисяч москви») у списку з рукопису 3036 архіву Замойських подано точніше: «а москвинів тільки 50 [тисяч]».

⁴ У списку з рукопису № 3036 з архіву Замойських вказана інша кількість козацького війська «двадцять тисяч».

⁵ У цьому списку копієст пропустив такий рядок, який є у списку з рукопису № 3036 з архіву Замойських: «Усіх оцих скоро сподівайтесь до себе».

⁶ У списку з рукопису № 3036 з архіву Замойських цей фрагмент подано дещо в інший спосіб: «мостивим панам і добродіям».

⁷ У списку з рукопису № 3036 з архіву Замойських цей фрагмент подано дещо в інший спосіб: «у четвер, 6 січня, однак до нас не їхав, бо був би тоді в наших руках».

⁸ Закінчення листа подано в списку з рукопису № 3036 архіву Замойських в інший спосіб: «Було з ним 5 хоругв людей, уже довідалися про тебе й пильнували [тебе]. Було крику й плачу, коли міщан гнали до присяги. Цар обіцяє зберегти права, маєтності тим, хто добровільно перейде на його бік і охреститься, а крім того, обіцяє додати ще прав. При цьому віддаюся твоїй милості».

№ 109-а

«Bez mała już nie ostatni raz do wasmościow, moich mościwych panów, piszę i zdrowia dobrego nawidzam i was samych koniecznie ostatni raz w Czarnobyłu ogłądałem, prosiłem Hospoda mojego, żeby dobrze reczy stały, jako widzę złe, bo wydał Chmielnicki wszystkich nas w newolą moskowskomu caru po Włodimir, po Turow i jeszcze dalej. Sam z Wojskiem swoim przysiągł i miasto Kijów srodze pod miecznym karaniem do teho przywiódł, że przysięgli, tylko duchowieństwo nie przysięhało, a te wszystkie miasta i miasteczka przysięgły. Nie wiem, co iz Czarnobyłem będzie się działo, bez mała koniecznie to muszą uczynić. Sam ogłądałem oczyma moiemy nie-szczesnymi, jak moskwa Kijów najeżdżała; od cara osoby takie były szumnie, jako może bydź, na imia starszy Wasił Wasilewicz Butyrolin, blizny bojarzyn carskiego weliczenstwa, namiesnik twierdзки, okolicny i namiesnik murowski. Druhy Iwan Wasilewicz Olferesow, dumny dziak, trzeci Łarion Łupiechin, czwartetyński stolnik carski i z nimi było tysiiąc koni moskwy, dwa pułki kozakow, przed chorągwiamy ich prowadzano dziewięć turków ubranych szumno w kapy, srebro hołownie. Potym szli ich korochwy, barzo sliczne, czerwono rabye, na jednej łew, na drugiej – jednorożce, na trzeciej – ryba morska z twarzą panenską w koronie. Za tymi chorągwiamy sami szli piechotą u Złote wrota, gdzie ich spotykali ociec metropolit i wszystkie duchowieństwo, którzy za lzami świata nie widzieli, aż z dziaki ich mć ociec metropolit obumierał; jeszcze z nimi był archimandryd, który rotę czytał z stolice, gdzie mieszczanie przysięgali- Protopopa z stolicy i inszych czerni i dziakowie w apparatach szumnych byli, a hetman sam ne był. Wojewoda na Kijow, moskiewski, idzie w stu tysięcy niemców, piećdziesiąt moskwy tylko, z których hości wrychłe spodziewajcie k sobie i pilno w ostrożności miejcie się. Duncow sorok tysięcy, kozakowjśm dziesiąt tysięcy, te przeciw ordy, a car już sam z stolicy ruszył ze wszystką potęgą pod Smoleńsk. A tego wszystkiego wrychłe się spodziewajcie i list moj wszystkim mościwym panom i dobrodziejom oznajmij, a mnie w łasce swojej pańskiej chowajcie, żeby ja od was był bezpieczny zdrowia w Czarnobyłu. Czarnobyl zajachał stolnik carski Wasił Petrowicz Kikin we czwartek szostego january. Dobrześ uczynił, żeś do nas nie jachał, bo byłbyś w ręku, było z nimi pięć chorągwi ludu i już o tobie wiadomość wzięli byli i pilnowali; było krzyku i płaczu, gdy do przysięgi mieszczan gnano. Car obiecuje się przy prawach i majątnościach zadzierzać, kto się dobrowolnie przeda i ochrzcie się i insze nad to prawo potwierdzać. Przy tym łasce się twojej oddaje. Z Czarnobyła dnia dwudziestego siodmego january».

(Ч. – ВР. – № 147. – С. 407-408. – Тексту даного списку передую наступний заголовок, зроблений копійстом кінця XVIII ст.: «1654 d. 27 january. Ex ms. arch. Rad. Niesw. Kopia listu z Czarnobyła de data 27 januar.», тобто: «1654, дня 27 січня. З манускрипту архіву Радзівілів у Несвіжю. Копія листа з Чорнобиля від 27 січня.» Оpubліковано: Мицик Ю. Джерелознавчі студії з історії Переяславської ради 1654 р. //Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин. – К., 2003. – С. 535 – 537).

Переклад

Вважай, що чи не останній раз я пишу до вашмостей, моїх милостивих панів, і бажаю вам доброго здоров'я. І вас самих врешті востаннє я бачив у Чорнобилі й просив Господа мого, щоб сталися добрі справи. Але, як бачу, złe,

бо Хмельницький видав нас усіх у неволю московському цареві, видав по Володимир, по Туров і ще далі. Він сам присягнув зі своїм військом і суворо привів місто Київ під загрозою карання мечем до того, що присягли, тільки духовенство не присягало, а ці всі міста й містечка присягли. Не знаю, що вже з Чорнобилем буде діятися, вважаю неодмінно це мусять вчинити. Я сам бачив своїми нещасними очима, як Москва в'їжджала до Києва. Від царя були такі поважні, як тільки може бути особи: старший на ім'я Василь Васильович Бутурлін, ближній боярин царської величності, намісник тверський, окольничий і муромський намісник. Другий – Іван Васильович Оліфіров, думний дяк, третій – Ларіон Лопухін, четвертинський царський стольник і з ними було тисяча кінних московитів, два полки козаків, перед їхніми корогами вели дев'ять турецьких коней, пишно вбраних в попони (та) головне срібло. Потім йшли їхні короги, дуже гарні, червоно-рябі. На одній було зображено лева, на другій – єдинорожців, на третій – морська риба з жіночим обличчям, у короні. За цими корогами самі послі йшли пішки в Золоті ворота, де їх зустрічали отець митрополит ш все духовенство, котрі за сльозами світла не бачили з(?) дяками, їх мосьть отець митрополит непритомнів. А ще з ними був архімандрит, котрий сам читав текст присяги із столиці, де міщани присягали. Протопоп зі столиці й інші чорне [духовенство] та дяки були в пишних ризах. Самого гетьмана не було. Московський воевода йде на Київ з ста тисячами німців, а москви тільки п'ятдесят. Оцих гостей невдовзі сподівайтесь до себе в гості й будьте пильні. Донців сорок тисяч, козаків – вісімдесят тисяч. Ці йдуть проти орди. Сам цар уже виступив зі столиці з усією потугою під Смоленськ. Цього всього невдовзі сподівайтесь і лист мій всім мостивим панам і добродіям ознайми, а мене збережи в своїй панській милості, щоб моє життя було забезпечене вами в Чорнобилі. Чорнобиль зайняв царський стольник Василь Петрович Кікін в четвершого січня⁹. Добре вчинив, що до нас не їхав, бо був би в руках [їх]. Було з ними п'ять хоругв війська і вже про тебе взяли відомість і підстерігали. Було крику й плачу, коли до присяги гнали міщан. Цар обіцяє утримати при правах і маєностях тих, хто добровільно перейде [на його бік] і охреститься і ще крім цього [обіцяє] підтвердити право.

При цьому твоїй милості віддаюся.

З Чорнобиля дня двадцять сьомого січня»

№ 110-111

1654, лютого 2. – Ясси. – Лист Станіслава Кенарського до великого коронного мечника Міхала Зебржидовського

«Jaśnie wielmożny a mnie wielce mściwy panie mieczniku wielki koronny, mój wielce mściwy panie.

Zostając przy boku gospodarza jeo mści, cokolwiek o obrotach nieprzyjacielskich mam wiadomości wci m. m. mści panu, wypisać umyśliłem, nic nie wątpiąc, iż powołność usług moich, z który się to wci, m. m. pana, ultro garną non repudiabitur vigesima 1-ma january posłaniec gospodarza jeo mści ekspeditissimus itenesibus przybiegł z Tehyni z tą wiadomością, iż chan w blisko przeszłą niedziele ze wszyst-

kimi ordami do Krymu zapewne przeszedł, a pry Chmielnickim z ordyńców żaden nie został się. Je(ś)li Kajtas aga, który jest starszy nads Budziagem, także do domu powrócił i wszyscy budziaczcy tatarowie ad sua redire tugusci (?), taka jednak teraz między nimi jest mowa, iż skoro (...) * nastąpi (?) infallibiter. Chan że wszystka potęgą w państwa coronne naszi (?) wojska j. k. mści uprzedzić myśli. Z Constantinopola zaś dnia wczorajszego taka przyszła do h. j. mości wiadomość, iż turcy po przegranej pierwszej nad morzu z wenetami bitwie, teraz znova instructissimam classem przeciwko nim gotują wojska potężnego i armaty przysposabiano, z taką chcą iść in apertum mare przeciwko wenetom potęgą, z jaką przed tym nie chodzili; generałem jest nad wojskiem tureckim niejakiś Murat pasza, człowiek znaczny i bogaty, który był przed tym paszą budzyńskim, ten wojsko i armate mocno gotuje i nigdy ztamtąd nie a-obsentuje się. Piszą i to z Constantinopola, iż poseł od króla francuskiego zjachał do Porty z taką legacją, król, pan nasz, widząc, że ta wojna z wenetami długo trwa, chce, aby koniec swój wzięła i gotow jest z nami przeciwko nim sumere arma i unitis viribus chce onych infestować, do tego i to obiecuje Porcis, iż król francuski, pan nasz, cesarza chrześcijańskiego ad societatem belli przeciwko wenetom tak łatwo powabić i nakłonić może».

(ЦДІАУК. – Ф. 220. – Оп. 1. – № 154. – Оригінал).

Переклад

Ясновельможний а мені вельми мостивий пане мечнику великий коронний, мій вельми мостивий пане.

Залишаючись при боці господаря його мості, я задумав описати які тільки маю відомості про неприятельські дії в. м. м. мості пану, ніскільки не сумніваючись, що покірність моїх послуг, з котрої це в. мості, м. м. пана, потім не було відкинута 1-о січня посланець господаря його мості якнайшвидше примчав з Тягині з тою відомостю, що хан приблизно у минулий тиждень зі всіма ордами до Криму напевно прийшов, а при Хмельницькому жоден з ординців не залишився. Якщо Кайтас ага, котрий є старшим над Буджаком, також повернувся додому і всі буджацькі татари повернулися, однак така тепер між ними мова, що оскільки настане (...) * без сумніву. Хан думає випередити зі всією потугою в нашій коронній державі наші (?) війська й. к. мості. З Константинополя ж вчора така прийшла до х. й. мості відомість, що турки після програної першої битви на морі з венеціанцями, тепер знову чудово оснащений флот готують проти них потужні війська і пристосовують артилерію, з такою хочуть йти у відкрите море потугою проти венеціанців, з якою раніше не ходили; генералом над турецьким військом є якийсь Мурат паша, значний і багатий чоловік, котрий був раніше будинським пашею, цей військо і артилерію потужно готує і ніколи звідти не (...) *. Пишуть і це з Константинополя, що посол від французького короля приїхав до Порті з таким посольством, король, наш пан, бачачи, що ця війна з венеціанцями довго триває, хоче, щоб вона закінчилася і готовий є з нами проти них озброїтися і об'єднаними силами хоче їх інфестувати, і це обіцяє Порті, що французький король, наш пан, християнського імператора до військового союзу проти венеціанців може легко звабити і схилити.

1654, 7 лютого. – Мозир. – Лист шляхтича Семена Павші
до віленського воєводи Януша Радзівіла

«Teraz od chorągwi pana smoleńskiego przy tak nagłym razie, wzięwszy towarzysza, do poczty słuckiej z tym listem do w. ksciej mości posyłam; przez którego w. ks. mość za pewną rzecz donoszę, jakobyś sam w. kscia mość swojemi oczyma raczył na to patrzeć, że ten zdrajca Chmielnicki przysięgę wykonał carowi moskiewskiemu w Perejasławiu z pułkownikami zadnieprskimi d. 22 januarę i odebrał od cara moskiewskiego przez tych czterech wojewodów i piątego archimandrytę upominki, to jest szablę, buławę i kilka par sorokow soboli; pułkownikom – po soroku soboli dano, a setnikom – po dwie parze soboli, attamanom – po parze. Po którym wykonaniu przysięgi mieszczan perejasłowskich pędzono do przysięgi, której srodze się wzbranił i wojt tameczny w chorobę wpadłszy, gdy go kazano przyprowadzić, jako chorego, do cerkwi M(atki) Pereczystej, musiał przysięgę wykonać i z desperacyi trzeciego dnia umrzeć po tej przysiędze. Dobrowolnie Chmielnicki ustąpił ze wszystkimi dostatkami i dobytками swemi, wzięwszy coś armaty, poszedł do Mirgrodu, a ztamąd wszystkie stada i bydła nad Samar przepędzono. Pułkowi Perejasławskiemu i Niżyńskiemu swagrowi swemu Teteruchowi kazał prowadzić trzech wojewodów do Kijowa na odbieranie zamku, miasta i przysięgi od mieszczan, którzy trzeciego dnia, 6 februarii, w 6000 kozaków i w 500 moskwy do Kijowa weszli. Starszy wojewoda, wiedzieć nie mogę jaki był, tylko moi mnie doniesli, którychem był wyprawiał, jeszcze przed Bożym Narodzeniem, do j. mści ojca metropolity, iż go mianowali starszego Mikita Mikiticz. Ten stanął u wojta kijowskiego Sumkowicza; drugi, Wasili Wasilewicz, stanął u Łewka, cechmistrza krawieckiego, na Szerokiej ulicy. A trzeci stanął u mieszczanina od Wyszogrodzkiej bramy, którym nieznaczną stacyą z Boryszpola, Baryszkowki, Woronkowa i inszych miast, niemal do Kijowa przywieziono i moskwie oddano; z dział, gdy moskwa wieżdżała, pułkownik Pieszko kazał strzelać i onych w mieście przyjmował i dostatki im wszystkie dawał. Naza jutrz zaś obesłano wszystek magistrat kijowski i pospolstwo, aby szli do przysięgi, którzy bardzo się wzbraniłi i iść nie chcieli, ale że ich, jako bydło, kozacy pędzili. Magistrat w cerkwi murowanej Matki Pereczystej w rynku przysięgę wykonali według ich rotы moskiewskiej wydanej i ten archimandryta owym tę rotę czytał; pospolstwo zaś jedno u ś(więte)go Spasa, drudzy – u ś(więte)go Mikity, trzeci zaś – u ś(wię)tej Pereczystej na Bareski w też rotę przysięgę wykonali, ale nie własnym swym imieniem krczonym tak się mianowali i po onej przysiędze srodze na nią sarkali i Pana Boga proszą, aby jako najprędzej wojska jego królewskiej mści nastąpiły, ochoczo zdać się obiecują, a tę wolą carską, którą im publikowano, niewdziecznie przyjęli, to jest dana im kondcya, aby ochędostw prosty naród nie zażywał i w żołtym obuwiu nie chodził, przecz chodaków, a w siermiędze białogłowa wtaż, procz w swej robocie. Bawelnie abo kramnych płocien nie kazali zażywać, na co wszystko pospolstwo nie pozwoliło i wygładają, jako Boga, wojska j. k. mści. J. mć ociec metropolita nie pozwolił na przysięgę, tak też i ociec archimandryta i wszystko duchowieństwo, excipując się tym, że nie mamy consensu od patryarchy konstantinopelskiego. W tych dniach, wiedzieć nie mogę, jeżeli nie byli przymuszeni, bo jednak

wiem, że taka deklaracja ich była. Pułk zaś Humański i Braclawski nie chciał z Chmielnickim komunikować i rozerwanie między tamtej Ukrainą stanęło połową. Z Kijowa zaś mieli dwaj wojewodowie 6 dnia praesentis wyjechać i do Czarnobyła jechać, zostawiwszy tam swego wojewodę w Kijowie, a po odebraniu Czarnobyła i zostawiwszy w nim załogę sotnia Browarską bardzo dobrą, zadnieprską, druga – Wyżgrodzka mirska, a trzecia Dymerską, i starszego jakiego moskwina, i osadziwszy dobrze Czarnobel, ztamtąd pułk Kijowski ma prowadzić wojewodę, wiedzieć nie mogę którego, na wojewodztwo Czerniechowskie, do którego mają Ostrze, Kowelce, Lubech i Łojów i już weszło jako mam pewną wiadomość od pana Bublikowskiego zbrojnie po sto człowieka na te pułki do Lubecza, bo mi o zym doniósł, że lubeczanie biega z tym do mnie, dając mi o tym wiedzieć, który dziś i daty tego listu był u mnie, uchodząc z Brainia, od których brańców nie masz więcej nad ośm mil do Czerniechowa, a 6 – do Lubacza; przeto rozumiałbym, żeby przez tych lubaczan, jako i inszych wysłanych a życzliwym w Ukrainę tak zadnieprską, jako i połową, dla zbuntowania pospolstwa dla j. k. mci, jakoż tym lubaszanom łaskę w ksca mość, a przy tym i nadane wolności od j. k. mci za pomocą w. ks. mci będą ofiarował i przez list w. ks. mci odniosą utwierdzenie łaski w. ks. mci. Doniesli mi też o tym kupcy petrykowscy, którzy byli w Kijowie, iż o tym słyszeli, że ma potężną załogę moskwa na Kijow założyć, druga – na Czerniechowie, trzecia – na Pereasławiu. Mam zalo(?), że i w. ks. mość zechcesz tu, do nas ludzi co jezdynych, a dragonii przyczynić, bo tego pilna potrzeba. Rozumiałbym tak też i do tej armaty municyi rozkazać, co więcej przysłać, bo przy mnie została tylko większa połowica beczki prochu, a jedna sztuka ołowiu, a tu już potrzeba, od tak bliskiego sąsiada często gości do siebie wyglądać. Na naszej czułości i pilnej ostrożności nic nie zchodziło i nie zchodzi.»

(БЧ. – ВР – № 147. – Копія кінця XVIII ст. – С. 473-477. Текстові листа передує заголовок, зроблений рукою копіюста: «1654, 2 febr. Копія листа пана Паўше до ксція j. мci wojewоды віленського з Мозыра д. 2 февруарі 1654.», тобто: «1654, дня 2 лютого. Копія листа пана Павші до князя його мості віленського воєводи з Мозыра дня 2 лютого 1654.» Другий список знаходиться: АГАД. – Ф. «А3». – № 3036. – С. 172. Оpubліковано: Мицик Ю. Джерелознавчі студії з історії Переяславської ради 1654 р. //Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин. – К., 2003. – С. 538-542).

Переклад

При цій раптовій okazії я взяв оцього товариша з хоругви пана смоленського й посилаю з листом до вашої князівської мості до случької пошти. Через нього доповідаю вашій княжій мості достовірну річ так, як ніби сам ваша княжа мость своїми очима зволив на це дивитися, що цей зрадник Хмельницький разом із задніпровськими полковниками виконав московському цареві присягу в Переяславі дня 22 січня¹⁰ й дістав від московського царя через посередництво отих чотирьох воєвод і п'ятого, архімандрита, подарунки, тобто шаблю, булаву і кілька пар сороків соболів. Полковникам дісталось по сороку соболів, сотникам – по дві пари, отаманам – по парі. Після виконання присяги (Хмельницьким і полковниками) переяславських міщан гнали до присяги, якій вони

дуже опиралися. Місцевий війт (аж) захворів, коли його, хворого, було наказано привести до церкви Пречистої Богородиці (11). Він мусив виконати присягу, але з розпачу помер на третій день після цієї присяги. Хмельницький добровільно відступив з усім своїм добром і здобиччю, взявши трохи гармат, пішов до Миргорода (12), а звідти було пригнано всі стада (коней) і бидла над Самару. Переяславському полковникові й ніжинському, своєму швагру, Тетері (13) наказав провести трьох воєвод до Києва, щоб ті оволоділи замком, містом, а також прийняли присягу від міщан. Оці на третій день, 6 лютого (14), з 6000 козаків і 500 москви ввійшли до Києва. Не знаю, хто є старшим воєводою. Але мої люди, котрих я відправив до Києва ще перед Різдом Христовим до його мості отця митрополита, донесли, що того старшого називали Микита Микитич.

Цей став у київського війта Сомковича. Другий, Василь Васильович (15), став у Левка, кравецького цехмістра, на Широкій вулиці. А третій став у міщанина біля Вишгородської брами. Їм призначили незначне утримання з Борисполя, Баришівки, Воронкова й інших міст, яке майже до Києва привезли й віддали Москві.

Коли Москва в'їжджала, то полковник Пішко наказав стріляти з гармат (16), приймав їх у місті й усякі достатки їм давав. На другий день було сповіщено весь київський магістрат і поспольство, аби йшли присягати. Ті дуже впиралися й не хотіли йти, але їх, як бидло, гнали козаки. Магістрат учинив присягу в мурованій церкві Пречистої Богородиці, на ринку (17), згідно з [текстом] московської присяги. І цей [московський] архімандрит читав їм цю присягу. Посольство ж присягало одні – у церкві Святого Спаса, другі – у Святого Микити, треті ж у церкві Пречистої Богородиці на Барезкі (?) за тим же текстом присяги. Але вони, присягаючи, не називалися своїм власним іменем, а після цієї присяги дуже на неї нарікали й Господа Бога просять, аби якнайшвидше прийшли війська його королівської мості. Вони обіцяють охоче піддатися йому. А ту царську волю, котру їм було оголошено, вони прийняли невдячно. Їм була дана така кондиція, щоб простолюд не вживав дорогих речей і не ходив у сап'янцях, а тільки в личаках та в серм'ягах, а жінкам – то само, й то саморобних, бо не дозволили вживати бавовняних тканин або купованих полотен. На все це поспольство не погодилося, і виглядають, як Бога, війська його королівської мості. Його мость митрополит не дозволив присягати, так само, як і отець архімандрит, і все духовенство, пославшись на те, що не мають згоди від константинопольського патріарха. Не знаю, чи не були вони примушенні до цього на днях. Знаю тільки те, що таким було їхнє [духовенства] рішення. Уманський і Брацлавський полки, не хотіли бути [у ньому] з Хмельницьким і їхати задля цієї присяги до Переяслава. У тій Україні стався розкол наполовину. Два воєводи мали виїхати з Києва 6 числа цього місяця й прибути до Чорнобиля, залишивши свого воєводу в Києві. Взявши Чорнобиль, вони повинні були поставити гарнізоном там дуже добру Броварську сотню, задніпрську, другу Вишгородську, мирську (?), а третю – Димерську, а над ними старшим якогось московита, добре укріпивши людьми Чорнобиль. А звідти Київський полк має вести на Чернігівське воєводство воєводу, але не знаю якого (18). Йому мають Остер, Кролевець, Любеч і Лоїв [підпорядкуватися].

Уже, як маю певну відомість від пана Бубковського, увійшло збройних по сто чоловік для цих полків у Любеч. Він мені доповів, що любечани тікають з цією вісткою до мене, даючи мені про це знати. Так і сьогодні, того ж числа, яким дано й лист, був [він] у мене з Брагина, бо й у Брагинщині велика тривога. А від цих брагинців не більш як 8 миль від Чернігова, а 6 – до Любеча. Отже, на мою думку, треба через цих любечан і інших, висланих до нас і зичливих [людей] в Україні, як Задніпровський, так і інший її половині, бунтувати посполство іменем його королівської мості. Тому тим любечанам я обіцяв милість вашій княжій мості, а при тому й надію на вольності від його королівської мості з допомогою вашої княжої мості. А підтвердження милості вашої княжої мості вони отримають через лист вашій княжій мості. Доповіли мені також петриківські купці, котрі були в Києві: чули вони про те, що москва має поставити в Києві потужний гарнізон. Другий мають поставити вони в Чернігові, а третій – у Переяславі. Чи не зволиш ваша княжа мость прислати сюди до нас трохи кінних людей та драгунів? Думаю, то було б добре прислати сюди також якнайбільше гармат, боєприпасів, бо в мене є тільки більше половини бочки пороху, один шматок свинцю, а тут уже треба частого сподівання приходу до себе в гості такого близького сусіда. Ми не втрачали і не втрачаємо нашої пильності й обережності.

№ 113

1654, 11(1) лютого. – Мозир. – Інший список листу

шляхтича Семена Павші до віленського воєводи Януша Радзівіла

«Już to rzecz pewna i jakobyą w. ks. m. sam na to oczyma swemi patrzył, że Chmielnicki przysięgę wykonał carowi moskiewskiemu w Perejasławiu z pułkownikami zadnieprskimi die 22 januarii przez tych czterech wojwodów, to jest Mikita Mikitycza, Wasila Wasilewicza i inszych, których imion i przezwisk wiedzieć nie mogę; od których jako odebrał upominki, szablę bałatową i kilka par szorokow soboli, pułkownicy zaś po szoroka, setnicy – po dwie parzę, attamanam – po parze soboli. Zaraz wiadomo do takowej że przysięgi, jednych dobrowolnie idących, a drugich przymuszonych i przyniewożonych ludzi wyższej i niższej conditiej. Po tej przysiędze dobrowolnie ustąpił Chmielnicki z Czehryna, Sobotowa i innych miast, sam po żonę jachał, z którą synowa swoją Tymoszową wziąwszy, za Dniepr ze wszystkimi dostatkami i dobytkami swemi, z coś niewiele armaty, poszedł do Mirgrodu, a ztamtąd wszystkie stada i bydła nad Samar pędzono. Pułkowi Perejasławskiemu i Niżeńskiemu kazał prowadzić mianowanych wojwodów do Kijowa na odebranie zamku miasta i przysięgi od mieszczan tamecznych. Tam 6 februarui w 6000 kozaków, a w pięćset moskwy weszli cisz wojwodowie, którym z okolicznych miast statią naznaczono. Z dział, gdy wiedzała moskwa, pułkownik Płeszko bić kazał i onych w miejsce przyjąwszy, wszelakie dostatki dawał. Nazajutrz wzbraniających się urząd i pospolstwo, kozacy do przysięgi, której moskwa rotę wydała, pędzili. A między inszemi plebs tameczna srodzie sarka, że im te wolą carską, predko po wykonanej przysiędze, publikowali: aby ochędostwa prosty naród nie zażywał i w żółtym obowiu nie chodził, procz chodaków a siermięgi, białęłowy w tasz, procz swojej roboty, bawelnie ani kramnych płocien nie kazali zażywać. Ociec metropo-

lita, ociec archimandrita i wszystko duchowieństwo nie pozwolili na przysięgę, wymawiając się, że żadnego consensu nie mieli od patriarchy constantinopelskiego. Pułk Braclawski i Humański nie chciał z Chmielnickim komunikować i na te przysięgę do Perejasławia jachać, i rozerwanie między tamtej Ukrainy połowa stanęło. Ku Czarnobyłowi, Łojowu i inszym tam poblizszym miastom i kurnikom zbliżają się załogi. Dla czego nic nie wątpie, że w. ks. mość zechcesz i draganiej przyczynić, bo tu już potrzeba od tak bliskich samsiad idzie (?) wyglądać, w czym na naszej czulości i ostrożności namniej nie chodzi».

(НБ у Варшаві. – ВМ. – № 37233. – Мікрофільм з рукопису № 991 відділу рукописів Курницької бібліотеки. – Арк. 443 зв. – Копія. – Текст листа передує заголовком, зроблений копійстом: «List rotmistrza p. Pawsze [do] kscia j. m. p. wdę wileńskiego z Mozyra die 11 januarii 1654 o transactiey Chmielnickiego z moskwą, poddaniu się Ukrainy, Kijowa, Czerniechowa i inszych, z duchowieństwa graeckim przestrzegajęcy», тобто «Лист ротмістра пана Павші до князя його мость пана віленського воєводи. З Мозиря, від 11 січня 1654 р., про угоду Хмельницького з Москвою, підданю України, Києва, Чернігова та інших, з пересторогою від грецького (православного – Ю. М.) духовенства». Другий список знаходиться: АГАД. – Ф. «А3». – № 3036.-175. Оpubліковано: Мицик Ю. Джерелознавчі студії з історії Переяславської ради 1654 р. //Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин. – К., 2003. – С. 542-545).

Переклад

Це вже достовірна річ так, ніби сам ваша княжа мость своїми очима звелів на те дивитися, як цей Хмельницький із задніпровськими полковниками виконав московському цареві присягу в Переяславі дня 22 січня. Від отих чотирьох воєвод, тобто Микити Микитича, Василя Васильовича та інших, котрих імен і прізвиськ не можу знати, взяв подарунки, булатну шаблю, кілька пар сороків соболів. Полковникам дісталось по сороку соболів, сотникам – по дві, отаманам – по парі соболів. Тут же вели до цієї присяги людей вищих і нижчих станів, одних добровільно йдучих, а других примушених та приневолених. Після цієї присяги Хмельницький добровільно відступив з Чигирина, Суботова й інших міст, а сам поїхав по жону, з котрою свою синову, (дружину) Тимоша, взявши, за Дніпро з усім своїм добром і здобиччю, взявши трохи гармат, пішов до Миргорода, а звідти було пригнано всі стада (коней) і бидла над Самару. Переяславському й Ніжинському полкам наказав провести згаданих воєвод до Києва, щоб ті взяли замок міста і присягу від тамтешніх міщан. Туди 6 лютого ці ж воєводи з 6 000 козаків і 500 москви увійшли, котрим призначено утримання з довколишніх міст. Коли москва в'їжджала, то полковник Плешко наказав бити з гармат, а прийнявши їх у місті, давав їм всякі достатки. На другий день, [оскільки] уряд та посольство противилися, то козаки гнали [їх] до присяги, котру москва приймала. А між іншими місцевий плебе дуже нарікає [через присягу на Хмельницького], бо їм тут же по виконаній присязі було оголошено таку царську волю, щоб простолюди не вживав дорогих речей, не ходив у сап'янцях, крім личаків та серм'яги, жінкам також, хіба що саморобних [тканин], а бавовняних та покупних тканин заборонили вживати. Отець митропо-

лит, отець архімандрит і все духовенство не дозволили присягати, відмовляючись тим, що не мали на це ніякої згоди від константинопольського патріарха. Полк Брацлавський та Уманський не хотів зноситися з Хмельницьким і їхати на цю присягу до Переяслава. У тій Україні стався розкол наполовину. До Чорнобиля, Лоева й інших там ближчим містам і курникам (*так іронічно Павша називає містечка – Ю. М.*) підходять війська. У зв'язку з цим не сумніваюсь, що ваша князівська мость захочеш сюди, до нас, прислати кінноту та драгунів, бо тут вже треба таких близьких сусідів сподіватися, що ніскільки не зменшить нашої пильності й обережності.

№ 114

1654, лютого 21 (11). – Мозир. – Лист шляхтича Семена Павші до віленського воєводи князя Януша Радзівіла

«Skoro mię zastała wiadomość z Czarnobyli od ojca tamecznego protopopy, który z umysłu za sześć mil do wsi czarnobylińskiej z Toczystego Lesu¹ zajachawszy, ten list dirigował do podstarościego swego, który ze mną zostaje. Dziś mi tego listu przyniesiono, który, po przeczytaniu onego tejże godziny, tak sam oryginał kistu oddanego, jako i kopią onegoż przepisawszy, dla lepszej wiary waszej kciej mości, pana mego i dobrodzieja, posyłam. Z onego wasza ksca mość wyrozumieć raczysz, co się tu w Ukrainach obudwu stało. To jednak w. ksciej mci donoszę, że pułk Kropiwiński² i Pułtawski oderwał się od Chmielnickiego i nie chcieli przysięgać carowi moskiewskiemu i haniebny rozruch między pospolstwem stanął, i ci hul-taje jednego czasu³ przy braniu owśa, gwałtownie kijami moskwy niemało pohala-sowali i owies od nich odebrali i sam Chmielnicki w strachu niemałym pozostał i to mu doniesli, że my za kotki nie będziemy dusz naszych przedawali, jakoś się ty sprzedał i pana swego zdradził. Od czarnobylicow bardzo niewiele przez gwałt przy-sięgę odebrali, ale tameczni mieszczenie niewdziecznie moskwę przyjawszy, po różnych miastach i miasteczkach rozjachali się i wyglądają, jako Boga, wojska; i o tym donoszą, że wszystka Ukraina tego sobie życzy. Ociec metropolita i archiman-dryta kijowscy jeszcze nie przysięgali i przysięgać nie chcą i z tym się declarowali, że wolą pomrzeć, niżeli przysięgę carowi moskiewskiemu oddać i przy tej declara-tiej swej zostali. To też waszej ksciej mości donoszę, że 4 februarii orda znowu w Ukrainę wpadszy, w samej Białej Cerkwi bywszy, niemało szkod poczyniła i nazad się powrócili. Pułk Humański niemało im zabiom(?) na Kamieńbrodzie⁴ odgromił.

¹ У списку з архіву Замоївських ця назва подана дещо інакше: «Stekolisza» (Стеко-ліша)

² У списку з архіву Замоївських цей полк названо помилково «Krzywieński» (Кри-веньський), хоча не виключено, що дану назву подано за іменем Кривенка, котрий був певний час в часи Національно-визвольної війни брацлавським полковником.

³ У списку з архіву Замоївських тут збережено дуже важливу деталь: «w gunku Pe-rejasławskim» (у Переяславському ринку»).

⁴ У списку з архіву Замоївських даний топонім названо явно помилково: «Kijowsym brodzie» (Київському броді), між тим як мова йде про місто в тодішньому Білоцерків-ському полку, нині – на території Черкащини.

To też mi z Zadnieprza zapewne przyniesiono, jakoby kałmucka orda z dońcami pod niebytność hańską, gdy był z Chmielnickim, niemałą szkodę w Krymu poczynili, tę mi nowinę zapewną przyniesiono, o której waszej ksciej mości dobrodziejowi donosze.»

(БЧ. – ВР. – №147. – С. 383-384. Копія к. XVIII ст. Текстові листа передусь заголовок, зроблений копійстом: «Копія листу пана Паўсье, ротмістра j. к. тці, до ксція j. тці wojewody wileńskiego», тобто: «Копія листи пана Павші, ротмістра його королівської мості, до князя й мості віленського воєводи.» Інший список даного листа виявлений нами: АГАД. – Ф. «А3». – № 3036. – С. 174-175. Він є чітко датованим 11 лютого 1654 р. У даному списку є деякі відмінності від того тексту, що взятий за основу публікації. Вони зазначені нижче. Опубліковано: Мицик Ю. Джерелознавчі студії з історії Переяславської ради 1654 р. //Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин. – К., 2003. – С.545-547).

Переклад

Як тільки дійшла до мене відомість з Чорнобиля від тамтешнього отця протопопа, котрий, спеціально приїхавши з Точистого Лісу до чорнобильського села і подолавши при цьому 6 миль, скерував оцього листа до свого підстарости, який знаходиться при мені. Сьогодні мені було принесено цього листа. Прочитавши його, я тут же посилаю заради ліпшої відомості вашої князівської мості, мого милостивого пана добродія як сам оригінал мені відданого листа, так і його копію, котру я переписав. З нього ваша князівська мость зволиш зрозуміти, що тут, в обох Українах, сталося. Доповідаю однак вашій князівській мості і то, що Кропивенський і Полтавський полки відірвалися від Хмельницького, не хотіли [козаки] присягати московському цареві й виникли ганебні заворушення. Одного разу ці гультаї під час брання вівса [московітами] раптово побили киями чимало москви, й забрали в них овес. Сам Хмельницький перебуває у великому страху. Оце йому сказали, що «ми за кішки не будемо наших душ продавати, як ти сам продав і зрадив свого пана». Силою взяли присягу в чорнобильців і то від небагатьох, а тамтешні міщани, невдячне прийнявши москву, роз'їхалися по різних містах і містечках і виглядають війська [Речі Посполитої], як Бога. Доповідаю й про те, що й уся Україна зичить того ж самого. Отець митрополит і архімандрит київські ще не присягнули й присягати не хочуть і з тим декларувались що воліють померти, ніж присягати московському цареві. З цією декларацією вони [й досі] залишилися. І то вашій князівській мості доповідаю, що 4 лютого орда знову напала на Україну й, будши в самій Білій Церкві, учинила немало шкоди й назад повернулася. Уманський полк немало в неї ясиру (?) відбив на Каміньброді (*Кам'яному Броді – Ю. М.*). І то також принесено мені з Задніпря, як певне, що нібито калмицька орда з донцями від час відсутності хана, коли він був з Хмельницьким, вчинили немало шкоду в Криму. Оцю новину мені було принесено як достовірну, про яку я доповідаю вашій князівській мості добродієві.

№ 115

1654, лютого 25 (15). – Ніжин. – Дарча колишнього генерального судді Війська Запорізького Силуяна Мужилловського на хутір Талалаївку

«Аз, Силуан Мужилловский, ознаймую тым моим даровизны листом кому о том відати будет потреба, иж маючи футор в Талалаевці, названий Коростеленский, у неебозчика пна Каспра Данковского за певную сумму куплений, и будучи оной в уживаню, по доброй волі своей и при памети, абы хвала Бжяя в церкви ншой блгочестивой хрстіянской восточной множилася и отпращовала, за отпущение грехов так мое недостоинство так мое недостоинство, яко змерлых родичов, покровных, все[го] православног[о] хрстіянства, менованый футор з селищем в Талалаевці, з нивами, с пасекою, сеножатю над речкою Девичкою з десятиною на нивах засеяних от козаков и обивателев тамошних, ово згола зо всіми пожитки монстру и місцу свтому ніжинскому в Красном острові найдуючомся, легую, [ва]рюю и отписую вечными часы. Собі, жоні моеї и всем моим покровным помененного футора жадное доро(..)* оставуючи, взглядом чого законники в том монастирі найдуючиєся, теперешние и напотом будучие, за змерлых родичов и за отпущение грехов моих, по(..)* [запи]совавши на памет, Гда Бга просити вічне застают. А если бы которий з близких кровных моих міл в чом мейсце свтое и законников турбоват, поким жив, у вшелякого права заступовати, а по смерти моеї, яко Бг Всемогущий и Прсвятая Бгородица, тому (..)* свтому опекунами и зоставати будут. И на то далем тот мой дарованый лист для ліпшое віры и певности при печати и подписом с руки моеї власной также и печатях и подписах рук приятел моих, на підписах нижеї менованых. Писан в Ніжине мсца февруария дня 15 (?) 1654 року.

Силуян Мужилловский, рукою власною.

Иван Нечипорович, полковник его цар[ского] величества Войска Запорозкого ніжинский, рук[ою власною]».

(ЦДІАУК. – Ф. 145. – Оп. 1. – № 4. – Оригінал завірений печаткою Війська запорізького. На звороті документу є пізніший запис: «На кгрунта талалаевские Можило[вского] оригинал р[оку] 1654». Оpubліковано: Мыцык Ю. А. Анализ архивных источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг. – Днепропетровск, 1988. – С. 64-65).

№ 116

1654, березня 1. – Войслановичі. – Лист чернігівського воєводи Єжи Тишкевича до коронного канцлера Стефана Корицінського

«Powróciwszy od j. mci pana sandleckiego, zastałem posłańców moich, którzy się powrócili od Chmielnickiego i z chudob moich infectis rebus, bo ten zdrajca, rozerwawszy ligę z hanem, sam i Ukrainę oddał w ręce cara moskiewskiego, gdzie przy moich posłańcach podał Kijów, oddał wszystkę Czernigowszczyznę, Kijów i Bracław aż po samę Teterew, gdzie różni ponajeżdżali moskalowie, aż do Pawołoczy, odbierając possessiones nostras. Pan Bóg nas coraz większym przynasladuje karaniem, strzeż Boże, żeby aż nie do ostatniej zguby Rzptej i nas samych. Mamy praeoculis upadek, pono siła tam takich na sejmie, co tego wiedzieć nie chcą, zaż to nie

sejmowe awizi i rzecz sama rada mi by się nie bawić, poniechać priwaty, przemilczyć choć do boli, wolnijszemu czasowi exorbitancye polecić, a teraz junctis viribus za ręce się wzięwszy, praevenire hostem, aniżeli radami się bawić, około Lublina przyjmować nieprzyjaciela, bo go pewnie po Wilkiej nocy we dwie, najdalej lub trzy niedzieli, będziemy mieli koło Lublina, jako moi wyrozumieć mogli, byłby i prędzej, tylko na tamtę wojska patrzą, które szły ku Smoleńsku, Połockowi, aby siły nasze roztagnąwszy, mogli facilius nas podejść. Chmielnicki sam ledwo nie sub custodia, conferencyi mu z ni z kim nie pozwalają, kozacy też samo w sobie distrakti, nie wiedzą, gdzie się mają obrócić, patrzą na rzeczy, bo to publicatum od Moskwy i kto chce lubo z chłopów, lubo z stłachty, lub z kozaków, bydź pod władzą moskiewską, aby się do nich wiązał, cum juramento, kto nie chce, aby za Te(te)rew ustępowali. To tylko, że nullam tyranidem exercent na tych, którzy ustępują, dobrowolnie się od nich odzywają. Tym zaś, którzy przy nich wiazali się, przechowanie carskie i wszelakie wolności obiecuje. Porwoni(?), zabitej śmierci z swemi obietnicami. Już tedy do w. m., m. m. pana, jako do tego, który ad davum Rpltae siedzisz, pisze, chciej persuadere tym ich mćiom, którzy sub praefektu boni publici, zwykli priwat dochodzić, niech poniechają, res non patiture moram. Posyłać do hana, wiem, że ku usłudze j. k. mći i Rzpltej pošle kilkadziesiąt tysięcy. Ci niech od Humania prezentują się, a wojska nasze, którekołwiek są, niech się ku Dubnowi kupią. Tam sedem belli uczynić, nim pospolite ruszenie nastąpi, bez którego impossibile obejść się. Teraz by nie wadziło i ad confederatos principes pisać, tylko obawiam się, aby religia wstrętu jakiego wołosliemu i mułtańskiemu nie czyniła, bo ten pretext Moskwa wzięła przed się, że cokołwiek czynią, pretextem wiary czynią. Ut ut est nie zawadzi jednak posłać a prędko i czynić wszystko sine mora. W inszych materiach nie pisze, tempori cedere muszę, bo też przeszłe rzeczy magis reprehendi, quam corrige possunt. Ten rok poprawić może, co się opuściło w przeszłym roku, jakoż Bóg pobłogosławi przeciw krzywoprzysiężcom i wiarołomcom pokoju świętego. Tylko żebyśmy w zgodzie a miłości sine invidia trzymając się, jednej a zdrowej rady, czynili, co, daj Boże, ex animo opło. A teraz łasce się oddaję, w której abym był chowany, etc.

Dan w Woysławicach d. 1 marcii 1654 roku».

(БЧ. – ВР. – № 147. – С. 517-518. – Копія кінця XVIII ст. Текстові листа передуює заголовок: «1654, д. 1 marty. Копія listu od j. mće pana Tyszkiewicza tit. w. czerne., żyтє. starosty, do j. mći pana канцлера коронного», «1654, дня 1 березня. Копія листа від його мості pana Тишкевича, воєводи чернігівського, житомирського старости, до його мості pana коронного канцлера.» Оpubліковано: Мицик Ю. Джерелознавчі студії з історії Переяславської ради 1654 р. //Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин. – К., 2003. – С. 547-549).

Переклад

Повернувшись від його мость pana сондецького, я застав моїх посланців, котрі повернулися від Хмельницького, з моїми худобами. Цей зрадник, розірвавши лігу з ханом, сам віддався в руки московського царя й Україну віддав. У присутності моїх посланців він віддав Київ, віддав усю Чернігівщину, Київ і Брацлав, аж по сам Тетерів, куди понаїжджали різні москалі аж до Паволочі, відбираючи наші володіння. Господь Бог дає нам усе більшу кару. Боронь Боже,

щоб не призвело це до останньої згуби Речі Посполитої і нас самих. Маємо очевидний упадок, але маса є таких на сеймі, котрі не хочуть цього бачити. Однак це не сеймовські авізи, сама справа наказує мені не марнувати часу. Треба полишити привати, змовчати аж до болю, доручити кращому часові упорядкування відхилено, а тепер треба мужам спільно, взявшись за руки, випередити ворога, а не бавитися нарадами, бо напевно доведеться приймати ворога коло Любліна. Після Великодня за два або щонайбільше за три тижні будемо мати ворога коло Любліна, як мої люди могли довідатися, а то й швидше. Дивляться тільки на ті війська, котрі йшли до Смоленська й Полоцька, щоб, розбивши наші сили, легко могли б до нас підійти. Сам Хмельницький ледве не під охороною [перебуває], йому не дозволяють ні з ким вести переговори. Козаки ж розгублені, не знають, куди обернутися, вичікують. А з Москви було оголошено таке: хто хоче з селян, зі шляхти чи козаків бути під московською владою, щоб приєднувались до них під присягою, а хто не хоче, то щоб відійшов за Тетерев. Тільки й того, що ніякої тиранії не буде щодо тих, котрі відступлять [за Тетерів] і добровільно від них відійдуть. А тим, які прийдуть до них (*Москви – Ю. М.*), обіцяють царське жалювання й усякі вольності. Смерті подібні (??) ці обіцянки. Тому до вашої мості, мого мостивого пана, заради блага Речі Посполитої пишу: зволь порадити тим їхмостям, котрі звикли добиватися приватного інтересу: нехай покинуть дискусії, а займуться цією самою обороною, бо справа нагнить. Треба послати до хана, знаю, що він пришле задля послуги його королівської мості і Речі Посполитої кілька десятків тисяч [орди]. Вони нехай діють з боку Умані, а наші війська, які тільки є, нехай збираються коло Дубна, вчинивши там базу для війни, поки не прибуде посполите рушення, без якого неможливо обійтися. Не завадило б до союзних правителів написати, тільки боюся, щоб не вчинилося ніякої прикрості в релігії молдавському та валаському [господарям], бо цей привід узяла [на озброєння] Москва: усе, що вона чинить, – усе чинить під приводом [захисту] віри. Не завадить однак послати і швидко без тяганини. Про інші справи не пишу; мушу шанувати час, надолужувати про минулі речі, щоб поправити їх.

Цей рік може виправити те, що втратили в минулому році, і Бог поблагословить [нас] проти порушників присяги і святого миру. Тільки щоб ми в згоді й любові, без заздрощів, тримаючись однієї, здорової ради, чинили, що, дай Боже, станеться.

А тепер віддаюся милості [вашої мості], у котрій був досі й т. д. Дано у Войславицях дня 1 березня 1654 року.

№ 117

1654, квітня 7 (березня 28). – Мозир. – Лист С. Павші до князя Я. Радзівіла

«Pan Bóg lepszym świadkiem ostaje, że mści sobie tego życzył i życzę, jakobyм wcześniej dawałem wiedzieć w. ks. m., co się tu, w tych Ukrainach dzieje, comkołwiek miał, a pewnej wiadomości nie omieszkiwałem donosić w. ks. m., i po te czasy nie ustawując w pracy mojej, pilnego starania przekładałem, że jednak lubeczan i

łozewczow, po różnych miastach mieszkających, tak w Czernihowie, Niżynie, Ostrzu, Kozielcu, do tegom przywiódł, że wierneni i szczyremi poddanemi w. ks. m., p. m. m., ofiarowali się bydź i u mnie bywają i te uniwersały ode mnie rozesłali, ofiarując mi to, że i drugich mieli do tego przywodzić, aby byli zyczliwemi królowi jego mci, p. n. m.; tak też i ci chłopi ze wsi lubeckich, z tę stronę Dniepru mieszkających, teje cnoty dotrzymać obiecowali, co, daj Panie Boże, aby ziscili, i owiadomiać mi o nieprzyjacielu ofiarowali; zaraz iz Kozielca byli u mnie kupcy niektórzy z leguminami dla sprzedaży onych i ci też cnotę i wiarę królowi j. m. obiecali według przyrzeczenia i przysięgi ich. Teraz tedy taką mam wiadomość przed tą datą tego listu mego, donosze w. ks. m., iż weszło do Kijowa kilka tysięcy moskwy i w temże wale na tem placu około ś. Sofii stanęli i zaraz rozkazano miastu i monasterowi Pieczarskiemu i wszystkim włości czernieckiej, jako wsiom i miateczkom poblisskym, po trzy pałe dembowych z dymu wywieść i po onym wale chcą stawić i miasto fortyfikować. Ten zdrajca Chmielnicki w Czyhyrynie residuje spółne z Wyhowskim, a żony ich iz dziećmi, jako i synowa, za Dnieprem w Mirgrodzie, ze wszystkimi dostatkami ich, tam residują. Temi czasy biegał sam zdrajca do Putywa i tam się z temi wojewodami moskiewskimi znoszał. Wojska moskiewskie w Komarzyńskiej włości stoją i nigdzie się jeszcze nie ruszają. A to rozumiem, że tylko gwoli niedostatkowi sian. Załoga teraz świeża przysłała do Czarnobela kozacka, których nie masz nad pułtorasta koni, a moskwy między nimi tylko trzydzieści koni. Ci w tę przeszlą niedziele już nie dopuścili naszym zboża kupować i onych niebożet z miasta wypędzono, pobrawszy od nich po cztery złote od woza pieniedzy względem myta i kazano im powiedzieć, wyprawując z miasta: »Chcecieli mieć chleb, wychodziesz tu, do nas, z żonami i z dziećmi, to z lepszym waszym będzie». Toż się i w Iwankowie stało. A z Kotelni i innych tam miasteczek na tem przeszłym tygodniu przyszło do Norzywska więcej sta koni i cokołwiek było pozostałych ludzi, na tem pogorzelsku, wszystkich z żonami, z dziećmi i z ich dobytками zebrawszy na swe wozy z sobą na Ukrainę poprowadzili i nie zostało więcej ludzi, tylko kilka bab w szpitalu. Taż załoga w Czarnobyli włości wszystkiej rozkazała i mieszczanom, aby po trzy pałe do miasta wywiesli i tam, jako i w Hornostajpolu myślą, to wyrwać (??) się. Obiecali mi tak czarnobyłcy, jako i hornostajpolscy, bydź zyczliwemi, ale powątpiwame, gdyż już te załogi legły i już poczęli za cara Pana Boga prosić i ceremonie moskiewskie poczęli odprawować. W Czernihowie jeszcze temi czasy załogi nie było. Ale kozacy tameczni po domach residują i konie kormią, chleby gotują. Toż się po wszystkiej Ukrainie dzieje. Janenka, pułkownika, na pułkownictwo kijowskie zesłał z Czyhyryna. Ten zdrajca, przyjachawszy w tem czasie, srogość swoje ukazując, kazał ściać Pieszka, pułkownika przeszłego kijowskiego; co tego za przyczyna, wiedzieć nie mogę. Ale mi o tem doniesiono, żeby był przychylnym naszym. Ałem wysłał znowu, tak za Dniepr, jako i ku Kijowu dla zawzięcia pewnych wiadomości. Mam też i o tem pewną wiadomość, iż Chmielnicki wyprawił do hana, upraszając go imieniem carskim, aby przy wojskach moskiewskich i kozackich zostawał, ofiarując mu od cara moskiewskiego sowite pieniądze, aniżliby go one od króla jego mści dojrzy i w zadatku syna swego zostawić chce, byłe się od cara moskiewskiego wrócił. I to też w. ks. m., p. m. m., donoszę, iż w przeszłym tegodniu wyszło było lycz-

nikow, o których mi doniesli, iż ich było czterysta i przyszedzy do wsi Dernowic, ułapili chłopa i zmęczywszy go, wzięli od niego pewną wiadomość, iżechmy są i tatarskie chorągwie przy wszelkiej ostrożności, dzienne i nocne straży ze odprawujemy, wieś spaliwszy i kilku chłopów zmęczywszy, powrócili się ku Dnieprowi.»

(ДА у Кракові. – Ф. «Зібрання Піночі». – № 363. – С. 997. – Копія. Тексту листа передує заголовок, зроблений копіюстом: «List p. Szymona Pawszy d. 28 marca z Mozyra pisanu», тобто «Лист пана Шимона Павші писаний дня 28 березня з Мозиря». Оpubліковано: Мицик Ю. Джерелознавчі студії з історії Переяславської ради 1654 р. //Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин. – К., 2003. – С. 549-552).

Переклад

Господь Бог залишається найкращим свідком того, що я вашій мості зичив і зичу того, щоб якнайраніше давав знати вашій князівській мості про те, що тут, в цих Українах, діється, аби тільки я що-небудь знав. Певну відомість я, не затримуючи, передам вашій князівській мості. І донині, не зупиняючи своєї праці, докладаю ретельних зусиль і все ж любечан і лоївців, які мешкають по різних місцях, як от у Чернігові, Ніжині, Острі, Козельці, до того привів, що вони обіцялися бути вірними і щирими підданими вашої князівської мості. Вони бувають у мене і ці універсали від мене розіслали, обіцяючи мені те, що й інших мали б до цього приводити, щоб були зичливими королеві його мості, пану нашому мостивому; також і ці селяни з любецьких сіл, з цього боку Дніпра мешкаючих, такої чесноти обіцяли дотримуватися, що дай Господи Боже, аби захотіли як обіцяли повідомляти мене про ворога. Зараз у мене були купці деякі з Козельця з лагоминками для їх продажу. Ці теж обіцяли виявити чесноти і віру королеві його мості згідно з їхнім приреченням і присягою. Тепер яку маю відомість, що прийшла перед датою написання мого листа, ту й передаю вашій князівській мості, а саме: увійшло до Києва кілька тисяч москви і на тому ж валу, на тому пляцу біля св. Софії вони стали. Зразу ж було наказано місту й Печерському монастиреві і всій чернецькій волості, так само і як і ближнім селам і містечкам привезти по три дубових палі від диму, після чого їх хочуть ставити по цьому валу і фортифікувати місто. Цей зрадник Хмельницький резидує в Чигирині разом з Виговським, а їхні дружини з дітьми, так само, як і синова дружина (Роксанда Луну-Хмельницька – Ю. М.) з усім добром знаходяться в Миргороді. Цими часами бігав сам зрадник до Путивля і там вів переговори з московськими воєводами. Московські війська стоять в Комарицькій волості і ще нікуди не виступають, що розумію, сталося тільки через брак сіна. Тепер прийшла свіжа козацька залога до Чернобиля, яких не більше, ніж 150 кінних. Москви ж між ними тільки 30 кінних. Ці в минулу неділю вже не дозволили нашим купувати збіжжя, а тих бідолах вигнали з міста; взяли з них по 4 злотих грошей від воза за мито і, виправляючи їх з міста, наказали їм таке передати: «Якщо хочете мати хліб, то виходьте сюди, до нас, з дружинами і з дітьми і це буде краще для вас». То само сталося і в Іванкові. А з Котельні і з інших там містечок на минулому тижні прийшло до Норинська (21) понад 100 кінних і, що було залишилося людей на тому погоріліську, всіх з дружинами, з дітьми і з

їхнім добром забрали на свої вози і повели з собою на Україну. Не залишилося там більше людей, тільки кілька баб у шпиталі. Ця сама залога в Чорнобилі наказала всій волості, щоб по три палі привезли до міста і там, як і в Горностаї-полі, думають укріплятися (? – Ю. М.). Мені обіцялися як чорнобильці, так і горностаїпільці, бути зичливими, що сумнівно, бо вже ці залоги лягли і вже почали просити за царя Господа Бога і ці московські церемонії почали виконувати. У Чернігові ще досі не було залоги. Але місцеві козаки знаходяться дома і годують коней, готують хліб [про запас]. І все це діється по всій Україні. Хмельницький прислав з Чигирин Яненка на київське полковництво. Цей зрадник, приїхавши цими часами, показав свою суворість, наказав стягти Пішка, колишнього київського полковника, але яка була причина того, знати не можу. Але мені про це донесено, що [Пішко] був прихильним до наших. Але я знову послав [людей] як за Дніпро, так і до Києва, щоб дістати певні відомості. Маю також певну відомість, що Хмельницький послав до хана, просячи його царським іменем, щоб він залишався при московських і козацьких військах, обіцяючи йому від московського царя грошей вдвічі більше, ніж ті, які б йому дісталися від короля його мості, а в заручники хоче дати йому свого сина, аби тільки повернувся до московського царя. І то теж вашій князівській мості, пану моєму милостивому, доповідаю, що на минулому тижні вийшло було лужної челяді (?), про котру мені донесли, що їх було чотириста, і прийшовши до села Дернович, схопили селянина і, мучивши його, дістали від нього певну відомість, що ми й татарські хоругви знаходимося у повній обережності, чинимо денні й нічні сторожі. Тоді вони спалили село і, замучивши кілька селян, повернулись до Дніпра.

№ 118

1654, квітня 9 (березня 30). – Уривок з перекладу листа молдавського господаря Г. Стефана до царя Олексія І

«[...]Яко доньне ничто ж писахом к превеличеству высоте пресветлого царствия вашего, воистинно тако есть, понеже доселе еще не бе земля наша успокоена и имехом вражду и ненависть с его милостью Богданом Хмельнитцким, гетманом Войска Запорожского. Того ради не могли бы прийти чловецы наши, их же еще бы посылали, посещаючи превысоту пресветлого царствия вашего. Ныне же убо видевше, яко и его милость Богдан Хмельнитцкой, гетман всего Войска Запорожского, и со всею Россиею Малою поддадеса под высокую руку пресветлости благочестивого царствия вашего, и мы убо отныне на всяко время имамы посещати благочестивое ваше царство, понеже мы, сущии подручнии царю туретцкому, радостни есми, яко да смотрим наше художество и нищета, а не дати кому помощи, понеже ограждени есмы от крепости и силы туретцкой и татарской не точию во многое время, но в 2 или в 3 дни всю нашу землю пленити и пуштошити [...]».

(РДАДА. – Ф. 68. – Оп. 1. – 1654 р. – № 1. – Арк. 14-16. Опубликовано: Исторические святы народов СССР и Румынии. – М., 1968. – Т. II. – № 80. – С. 246-248).

1654, серпня 28 (18). – Ясси. – Лист молдавського господаря
 Георгія Стефана до генерального писаря
 Війська Запорізького І. Виговського

«Nam wielce mściwy panie pisarzu, mój mści panie i przyjacielu!

Seria officiorum wci m. m. pana studia, które mi pro solito sukum nie favore prae-
 estare zyczysz, gratissimo przyjmuje animo: doznawam moje wielkiej ochoty wci
 m. m. panu, i znacznej k jego mści pana hetmana conszatowaniu (?) przyjaźni pro-
 mociej, o której to mówie ku mnie propziej i ochocie pan Czogola, bojarzyn mój,
 upewnił mię, tylko to mie trapią, co boleć muszę, który żal przekładam przed wcią
 m. m. panem, już mie niecnotliwi ludzie opacznie udając przed jego mcią pm het-
 manem i w przyjaźni alterując go, traducując mie, jakoby miał niejakiemuś Dyty-
 nieckiemu je (?) znać, żeby Hawryłowi Fedorowiczowi, posłowi jego carskiej mści,
 zastąpić drogę, o czym ja nigdy nie myślałem. Junatum, to jest złym ludziom, o do-
 brych cnotliwych ludziach mówie, ale comprobować tego żaden nie będzie mógł: ja
 to zdi jest possibile sub censuram wci m. m. panu podane, co rozważywszy nic nie
 wątpie, iż nie od takiej opiniej przed jego mście pm hetmanem liberus reddes. Jego
 mś pan Iskrzycki, confident wci m. m. pana, cokołwiek miał comissis, referował mi,
 tenże co ode mnie wziął wci, m. m. m. panu, refest.

Uprzejmne zatym służby moje załecam jako najpilniej w łascę wci m. m. pn.

W Jassiech d. 18 aug. 1657.

Wci nm pana życzliwy przyjaciel i sługa Georgi Stephan, wojwoda i gospodar
 ziem Mołdawskich (*ниднис – Ю. М.*)».

Адреса: «Мему wielce mściwemu panu i przyjacilowi jego mości pana Janowi
 Wychowskiemu, generalnemu poisdarzowi Wojska Zaporozkiego, należy».

*(РДАДА. – Ф. 79. – Оп.1. – № 13. – Арк. 1-2. – Оригінал.-Записи: «Переведен
 и справлен»; «List hodpodarski niedawny wołoskiego», тобто «Лист господарсь-
 кий недавній молдавського [господаря]»).*

Переклад:

Нам вельми милостивий пане писарю, мій мости пане і приятелю!

Важливою послугою мені є наука в. мості, м. м. пана, котру мені як зви-
 чайно зичиш з великою приязню, якнайвдячніше приймає душа; дізнаю вели-
 кої приязні в. мості, м. м. пана, і значно зрослої приязні гідної шаноби (?) у й.
 м. пана гетьмана. Про цю ж, кажу, до мене приязнь упевняв мене п. Чоголя,
 мій боярин. Тільки то мене допікає, що й боліти мусить, а цей жаль я засвідчую
 перед в. мостю, м. м. паном: мене нецотливі люди тенденційно представляють
 перед його мостю паном гетьманом і в приязні похитують (?), дискредитуючи
 (?) мене, нібито я мав якомусь Дитинецькому доручити, щоб Гаврилові Федо-
 ровичу, послові його царської мості, перекрити шлях, про що я ніколи не думав.
 Не дивина є злим людям говорити таке про добрих цотливиx людей, але й
 схвалити цього жалю не можу; я це, гідне жалю, подане на суворий розгляд в.
 мості, м. м. пана; в чому розібравшись, то я зовсім не сумніваюсь, що тоді не в
 такому світлі буду представлений перед його мостю паном гетьманом. Його

мость пан Іскрицький, довірена особа в. мості, м. м. пана, вільно повертається; що він мав з доручень викласти мені, виклав; на це він же від мене дістав відповідь і дасть звіт про це в. мості, м. м. пану.

За тим мої понижені послуги як найпокірніше до ласки в. мості, м. м. пана, віддаю.

В Ясах д. 18 серпня 1657 (*має бути 1654 – Ю. М.*).

В. мості, м. м. пана, зичливий приятель і слуга Георгій Стефан, воєвода і господар молдавських земель».

Адреса: »Моєму вельми милостивому пану і приятелеві, його мості пану Янові Виговському, польному писарові Війська Запорізького належить».

№ 120

1654, серпня 16 (6). – Ясси. – Уривок з листу молдавського господаря Георгія Стефана до царя Олексія І

«[...]повелел еси крепким царским ти словом подданим царскому ти величество Богдану Хмилницкому хетману с вьсея Войску Запорожскому, абы был с нами в дружбе и в приятелство и на православною нашею страни Молдавской войною не ходил и о надобних делех с нами силался; таж и пан Богдан Хмелницки хетман с вьсея Войска Запорожска крепкаа повеление от великого ти царства истинним срьдцем прислухали и с нами великое приятелство укрепил и устроил и наивелице и вере присегали естми един другому в имя Божия, еже в Троице прославляем, да имат быти в веки мир и приятелство меж нами, якож сам Бог любит и за вьсех делех наиподробно из уста нашего указовали естми к послове пану Богдану Хмилницкему хетману, а пан хетман да указывает вьсе желание наше к православному и великому ти царство[...].»

(РДАДА. – Ф. 68. – Оп.1. – 1654. – № 27. – Арк. 1-2 зв. – Оригінал).

№ 121

1654, серпня 22. – Вільно. – Новина

«Z Wilna d. 22 augusti 1654.

Brevis oznajmuje, co się w Litwie dzieje. Była utarczka z Moskwą w samo zamknięcie słoneczne, atoli z łaski Bożej nie zaciął nieprzyjaciel sławy j. k. mści, pięć godzin bili się nasi z nimi, zginęło między naszymi niemało, ale tam daleko więcej. Plac nasi otrzymali, bo kilka znacznych wojewodów zginęło. Teraz fama volat, że do Smoleńska siły swoje obraca, a włość nasza na załogach zgromadziwszy się tłuką (?) Moskwę. (...)»* na nie poczęła. Dobrodziej mój dodał prochu i kul, bo o to prosili. A nad nimi staszyną uczynił szlachtę. Dobrodziej mój czeka na subsudia coronne a już by szedł dalej ku nieprzyjacielowi, a co pocztą (?) pisze do j. m. ksza podkanclerzego koronnego, tu twierdzą, że duńczyk mści się zniewag swoich depopulator Moskwę. Toć i o (?) tatarach powiadają, że się gotują».

(ДА в Кракові. – Ф. «ЗП». – № 363. – С. 1160. – Тогочасна копія. Опубліковано: Мицик Ю. З джерел до історії Сіверської України та Білорусі XV-XVII ст. // СЛ. – 2001. – № 3. – С. 57).

Переклад

З Вільна дня 22 серпня 1654.

Ширше повідомляю про те, що діється в Литві. Була битва з москвою під сам час сонячного затемнення, але з Божої ласки ворог не затьмарив слави його королівської мості; п'ять годин билися наші з ними, загинуло між нашими чимало, але тих далеко більше, за нашими залишилося поле битви, бо загинуло кілька значних воєвод. Тепер пронеслася чутка, що ворог обертає свої сили до Смоленська, а волость наша, на закладах зібравшись, товче москву, бити (?) їх почали. Мій добродій (*Я. Радзівіл-?* – *Ю. М.*) додав пороху та куль, бо про це просили. А над ними старшиною вчинив шляхту (?). Мій добродій чекає на коронні підкріплення, а вже пішов би далі на ворога. А що пошта (?) пише до й. м. ксьондза коронного підканцлера (*Анджея Тшебицького* – *Ю. М.*), то тут триваються, що датчанин мститься за свої зневаги, помагаючи (?) москві. То само кажуть і про татар, що вони готуються.

№ 122

1654, серпня 23. – Вільно. – Новина

«Z Wilna de data d. 23 aug. 1654.

Przyprawdzono trzech popów we czwartek przeszły wieczór, których pojmano mil 6 od Połocka, ci obiecują moskwę na tym tygodniu do Wilna, a za nas Pan Bóg od nich obroni, już to próżno, kiedy do tego przyjdzie, będziem się bić. Teraz zapewne udają, że walna bitwa była między Szkłowem a Kopysiem w dzień zacmienia słonecznego, jako ksze j. m. pan hetman ustępował, tedy moskwa, chcąc go ogarnąć ze czterech stron, z jednej strony, gdzie 80 tysięcy moskwy było, poczęli nacierać barzo na wojsko nasze, przy jednej przeprawie między Szkłowem a Kopysiem, tam ksze pan hetman nie czekając już dłużej, dał bitwę, która trwała niemal cały dzień, wprawdzie że moskwy nabito niemało, ale też naszych wiele zginęło, tak udają, że samego towarzystwa i rotmistrzów dwieście, a mianowicie pana Cudowskiego, sędziego wojskowego, pana Podhoreckiego, pana Mirskiego, syna strażnika Wiel[kieg]o ks[ięstw]a Litews[kieg]o, p. Chrepowicza».

Переклад

З Вільна дня 23 серпня 1654.

У минулий четвер увечері привели трьох попів, котрих було спіймано за шість миль від Полоцька. Ці запевняють, що московіти на цьому тижні [притягнуть] до Вільна, а за нас: Господь Бог від них оборонить; вже це даремно, коли до цього дійде, будемо битися. Тепер, як достовірне, подають, що між Шкловом та Кописсю у день сонячного затемнення була значна битва. Коли князь й. м. пан гетьман відступав, тоді москва, прагнула оточити його з чотирьох боків; тоді з одного боку, де москви було 80 тисяч, почали дуже тиснути на наше військо при одній переправі між Шкловом і Кописсю. Там князь пан гетьман, вже довше не чекаючи, дав битву, котра тривала майже цілий день. Дійсно чимало забили москви, але і наших багато полягло. Кажуть, що було

забито 200 самого товариства і ротмістрів, насамперед пана Цудовського, військового суддю, пана Подгорецького; пана Мирського, сина стражника Великого князівства Литовського, пана Хребтовича.

(ДА в Кракові. – Ф. «ЗП». – № 363. – С. 1160. – Тогочасна копія. Опубліковано: Мицик Ю. З джерел до історії Сіверської України та Білорусі XV-XVII ст. // СЛ. – 2001. – № 3. – С. 57).

№ 123

1654, серпня 28. – Вільно. – Лист невідомого до невідомого

«Z Wilna d. 28 augusti 1654.

Teraz za pewne udają, że wstępny bojem odprawowała się potrzeba z Moskwą między Szklowem a Kopysiem d. 12 augusti, to jest ipsa die eclipsis solis, gdy ks. j. m. pan hetman widząc wielką potęgę nieprzyjacielską ustępował, na ten czas Moskwa chcąc go opasać ze czterech stron, z jednej strony (gdzie ośmdziesiąt tysięcy wojska moskiwskiego było) poczęli potężnie nacierać na ks. j. m. p. hetmana przy jednej przeprawie między Szklowem a Kopysiem. Widząc tedy ks. j. m. p. hetman i już dłużej nie czekając, dał odpór nieprzyjacielowi, który trwał niemal cały dzień. Wprawdzie legło Moskwy niemało, ale i naszym się dostało, przecie jednak przy naszych victoria została. Zginęło samego towarzystwa i rotmistrzów dwieście, a mianowicie:

p. Czudowski, sędzia wojskowy

p. Podbereski

p. Mirski, syn strażnika W.Ks. Lit.

p. Hroptowicz

p. Hałecki

p. Staborowski

p. Mierzyński i wielu innych. Zolnierzstwa inszego na tysiąc. Nazajutrz przyszło do obozu świeżego ludu półtrzecia tysiąca ks. j. m. Bogusława i p. Niemirycza. Ks. j. m. p. hetman miał znowu iść do Orszy i tam nieprzyjaciela wykurzyć, bo się począł fortificować około Orszy ku Mohilowi, gdzie się nieprzyjaciel obróci, wszędzie palą i ścinają; mohilowianie zaś posłali byli do cara moskiwskiego z podarkami, chcąc się poddać i ludu z włości Mohilowskiej wystawić sto tysięcy, tylko prosili, żeby ich nie kazał gubić, więc nie wiem, jeżeli Moskwie poddali.

W czwartek wieczór przyprowadzono do Wilna trzech popów, których poimano mil 6 od Połocka; ci obiecują Moskwę w tym tygodniu do Wilna».

(НБ у Львові. – ВР. – № 2286. – Арк. 228. – Копія XVIII ст. Наприкінці документу запис: «Z bibl. Wilanów», тобто: «З Вілянської бібліотеки»).

Переклад

3 Вільна 28 серпня 1654.

Тепер подають як достовірне, що зустрічним боєм відбувалася битва з москвою між Шкловом і Кописсю 12 серпня, тобто в саме сонячне затемнення, коли кн. й. м. пан гетьман бачачи велику неприятельську потугу, відступав, тоді Москва, прагнучи оточити з чотирьох боків, з одного боку (де було вісімдесят тисяч московського війська) почали потужно наступати на кн. й. м. п.

гетьмана на одній переправі між Шкловом та Кописсю. Тоді бачачи це кн. й м. п. гетьман і вже довше не чекаючи, вчинив опір неприятелю, котрий тривав майже цілий день. Дійсно полягло немало московітів, але й нашим дісталосся, все ж вікторія при наших залишилася. Загинуло двісті самого товариства й ротмістрів, особливо:

п. Чудовський, війський суддя

п. Подберезький

р. Мирський, син стражника В. кн. Лит.

п. Хребтович

п. Халецький

п. Стаборовський

п. Межинський і багато інших. Жовнірства іншого тисяча. Назавтра прийшло до табору свіжих вояків дві з половиною тисячі кн. й. м. Богуслава і п. Немирича. Кн. й. м. п. гетьман мав знову йти до Орші і там викурити неприятеля, бо той почав укріплятися біля Орші до Могилева, куди звернув неприятель, скрізь палять і рубають; могилевці ж послали до московського царя з подарунками, бажаючи піддатися і виставити війська сто тисяч з Могилевської волості, тільки просили, щоб їх не наказував губити, отже не знаю, чи піддалися Москві.

У четвер увечері було приведено до Вільна трьох попів, котрих спіймали у 6 милях від Полоцька; ці обіцяють приходу москви до Вільна на цьому тижні».

№ 124

1654, серпня 31. – Табір коронних військ під Зборовом. –

Конфесата полоненого козака Леська Михайленка

«Confessata Łeska Michałenka, przyprawdzonego z Łubien do obozu die 29 augusti anni presentis.

Łesko Michałenko, kozak, przywiedzony; z Łubien. Dobrowolnie przed sądem zeznał, że był naprzód w wojsku naszym pod chorągwią kscia niebożczyka Wiszniowieckiego przy panu Raczkowskim za maształerza, nosił i chorągiew i copiej za nim. Z Piławiec wzięto go było ordy pod Constantinowem, potym go kozacy u tatarów uprosili i puścili wolno, do Łubien poszedł i kozakiem został. Teraz z Łubien wyszedł z wojskim w Piotrów post, stali taborem na Russawie za Białą Cerkwią, tam stali niedziel trzy taborem, póki hetm(an) nie przyszedł, a jako hetm(an) przyszedł, poszli z nim i stali tydzień na Buteni, z Buteni ruszywszy, pozli pod Chwastów, ale że wodę złą mieli na konie, bo poczęli zdychać przeszli przez Chwastów i stoją pod samym miastem w końcu mostów, a Moskwa za wodą od nich, w drugim końcu mosta. Moskwy laczy się 4 000, kozaków w tym taborze pod Chwastowem zostawa 10 000; a w Poddniestrzu Bohun stoi ze rzma pułkami, to jest Humański, Czehriński i Korsuński, aby ordzie przeprawy bronili, na czwarte miesce podszedł Złotarenko nad Desnę ku Czernichowu ze dwiema pułkami z Niżyńskim i Czernichowskim. Moskwy więcej nigdzie nie masz, tylko to, co przy hetmanie.

O ordzie żadnej wiadomości nie mają. Niemcy tylko officerowie moskiewscy, którzy kozaków cwiczą tak, jako i nas, a moskiewski car płaci officerzom na miesiąc

po r. 50, żywność tak biorą, gdzie co zaskoczy. Na czatę tej pod Korzec posyłał Chmiel Kopopkę, obozowego swego, z tysiącem kozaków i kozaków i z tysiącem moskwy tylko, pod Korcem byli; a jak postrzegli, że tego poimano, nie sli już dalej, zakaz był, aby nie palili i na rozwice uderzyć mieli, ale że ich postrzegli, w nocy uderzyli i zapalili Korzec.

Car rozkazał, aby Chmielnicki nigdzie się nie ruszał, ale tam stał na samym miejscu pod Chwastowem, strzegąc tu, a sam car, powieść, że ja wydołam Litwie, kozacy się rozchodzą z taboru, zabronić im nie może Chmiel. Z żałowania carskiego z skarbu dawano kozakom po kopijce złotej, waszy słoty jeden i gr. 15. Wolność im dano: kto kozak – kozakiem, a chłopom robić, a wojewody im nastawić mają w tym pułku, co z Bohuniem stoją, we wszystkich trzech z piech[oty] (...) * nie masz więcej pod trzy tysiące; tenże ich więzeń przestrzegł naszych, że ich nie masz i dali nie pojedą od Korca Moskwa z kozaki i tak [się] nazad powracali. Posły posłał do cara, których czeka Chmielnicki, tu teraz do nas nie wyszli, ale do Litwy jeśli mu kazano. Kijów bardzo fortificują Moskwa i wojewoda kijowski tam mieszka, ale [ten?] kozak tam nie był, o wojsku naszym, powieść, nie słyhać u nich, gdzie stoi, bo tam u nich powieść, że wszyscy nasi poszli do Litwy, a to, co podjazd teraz był z p. Machowskim, powieść, że to tylko swawolni byli, co na urw[...] bezpieczni bardzo w taborze pod Chwastowem, małym wojskiem (...) *, powieść, może ich rozgromić, straż miewają, ale różnie: raz po sto, a drugi raz mało co, albo nic, koni może im zabrać, pułk, co pod Czernichowem z pułtrzecia tysiąca, a co pod Chwastowem – dzieś się tysiący ich bydź może, a Moskwy cztery tysiące.

Chmielnicki sam w taborze, dział ośmińście. U Moskwy nowe działka krótkie, ale ich nie wie wiele. Dziadzi powieść się z hetmanem, powieść mu; że ty, hetmanie, nie dołho napiesi wody Dnieprowej. Chmielnicki zaś mówił: «A ja po tobie, jak mene żywego widisz».

Aug. die 29 poszło na poidjazd z j. m. p. Górskim, rotmistrzem j. k. m., sześć set koni. Lud j. m. ks. Dominika z nim się złączyć ma.

Dat pod Zborowem die 31 aug. 1654».

(ДА у Кракові. – Ф. «ЗП». – № 363. – С. 1171-1172. – Тогочасна копія. Опубліковано в українському перекладі: Мицик Ю. Визвольна війна очима полонених повстанців // Київська старовина. – 1995. – № 4. – С. 15-35).

Переклад

Конфесата Леська Михайленка з Лубен, приведеного до табору 29 серпня цього року.

Лесько Михайленко, козак, якого привели. З Лубен. Добровільно визнав перед судом, що був спочатку в нашому війську під прапором небіжчика князя Вишневецького при пану Рачковському за машталіра, носив за ним [Рачковським] прапор і спис. З Пилявець захопили його орди під Костянтиновим, а потім його козаки випросили в татар і відпустили на волю. Він пішов до Лубен і став козаком. Тепер він вийшов з Лубен із військом у Петрів піст. Стали табором на Русаві за Білою Церквою і стояли з три тижні табором, доки не прийшов гетьман. Коли гетьман прийшов, вони пішли за ним і стояли тиждень на Бутені. Рушивши з Бутені, пішли під Фастів, але через те, що мали погану воду, [їхні]

коні почали здихати. Проїшли через Фастів і стоять під самим містом на кінці мостів. Москва стоїть через річку від них, на іншому кінці мосту. Москви нараховується 4 000, козаків у цьому таборі під Фастовим залишається 10 000. У Подністров'ї стоїть Богун із трьома полками, тобто з Уманським, Брацлавським і Богуна. До Дніпра на броди [Хмельницький] послав два полки, тобто Чигиринський та Корсунський, щоб боронили переправи від орди. На четверте місце над Десну до Чернігова пішов Золотаренко з двома полками, тобто з Ніжинським і Чернігівським. Москви більше ніде нема, тільки та, що при гетьмані. Про орду [козаки] не мають жодних відомостей. Німці [в них] тільки московські офіцери, котрі вчать козаків так, як і в нас, а московський цар платить офіцерам щомісяця по 50 зл., провіант беруть там, де побачать. На чату під Корець Хміль послав Коробку, свого обозного, на чолі тисячі козаків і тільки з тисячею москви. Вони були під Корцем, а як побачили, що цього [Михайленка] схопили, то далі не йшли. Була заборона палити [місто], вони мали вдарити на нього на світанку. Але через те, що їх помітили, вдарили вночі й запалили Корець. Цар наказав, аби Хмельницький нікуди не йшов, а тільки стояв під Фастовом на одному місці, пильнуючи тут. А сам цар каже, що я подолаю Литву. Козаки розходяться з табору і цього їм не може Хміль заборонити. З царського жалування зі скарбу було дано козакам по золотій копійці, тобто ваш один злотий і 15 грошей. Дано їм вольність: хто козак — козаком, а селяни — робити; мають їм поставити воевод. У тих полках, що стоять із Богуном, в усіх трьох, піхоти нема понад три тисячі. Цей же їхній в'язень перестеріг наших, що їх більше нема і що вони не підуть далі Корця. Москва з козаками й так назад повернулися. Хмельницький послав до царя послів, котрих чекає [тепер]. Іти тепер до нас не мислить, але йому наказано йти на Литву. Москва дуже укріплює Київ, живе так і київський воевода, але [цей] козак там не був. Про наше військо, каже він, не чути в них, де стоїть. Там у них всі кажуть, що всі наші йшли до Литви, а щодо роз'їзду, який тепер був з п. Маховським, кажуть, що то тільки свавільні [війська] були, котрі на (...)*. [Козаки] дуже безпечні в таборі під Фастовим, [стоять] малим військом. Каже, що можна їх розгромити, бо хоч і мають сторожу, але різно: раз по сто, а другий раз мала сторожа, або ніякої. Можна забрати в них коней. Той полк, що під Черніговим, має дві з половиною тисячі, а той, що під Фастовом, — десять тисяч може нараховувати, а москви — чотири тисячі.

Хмельницький сам є в таборі, [має] вісімнадцять гармат. У москви нові короткі гарматки, але скільки їх — не знає. Джаджалій посварився з гетьманом і сказав йому, що «Ей, гетьмане, недовго нап'єшся води Дніпрової». («Etz, hetmanie, nie dolho napiesi wody Dniprowej»). Хмельницький же сказав: «А ти, — відповів, — ти перше, а я по тобі, як мене живого видиш» («А ty, jak odpowiedział, ty pierwszy, a ja po tobie, jak мене żywego widisz»).

29 серпня пішло на роз'їзд з й.м.п. Горським, ротмістром й.к.м., 600 кінних. Люди й. м. князя Домініка мають із ними з'єднатися.

Дано під Зборовим 31 серпня 1654 р.»

(ДА у Кракові. – Ф. «ЗП». – № 363. – С. 1171. – Тогочасна копія).

1654, серпня 30. – Ясси. – Лист посла Речі Посполитої
 Маріана Станіслава Яскульського до великого коронного гетьмана
 Станіслава Потоцького

«Stanąwszy w Jassiech, to u hospodara jeo mći zastałem wiadomość, że w Krymie pod to interregnum wielkie motus powstały. Urzędnicy pozostali, jako to wezyr Sułmankazy Aga mocno się między sobą zawaśnili. Kapikułowie przy wezyrze stawają, Szekier zaś bej z swemi ordami przy Kasnadarze Aze major potentia Kasnadar wezyr in locum quondam in necestabiliter udał się i lubo ztamtąd sułtan gałga przez media Karas beja i przysięgę na alkoran chciał go wywabić, non cessit sua sui sołtan gałgi diffendo tak jego samego, jako też Szeryn beja przyjaźni i te dał declaratią, że poty z tego tam niejsca nie wnidzie, który jeszcze dotąd w Sta[m]bole nie stanął, jako jednak stanie, jedni tuszą że morzem, drudzy – że łądem przyjdzie do Krymu. Ja lubo to miesza się Krym, przecie drogę moje, jako najspieszniej continuować będę, jaka Boga prosząc, aby co (?) raczył przez mie, ubogiego człowieka, sperari, jeżelim tego godzin perficere raczył. Kozacy tak duńscy, jako nasi, wielkie turkom poczynili szkody, wybrali im Izmali, Kilią i insze pobrzeżne koło Dunaju miasta; tak twierdzi hospodar, że nowy han ma już tę informacją, aby się toj krzywdy mocno mścił nad kozakami i a nris partibus stawał, to daj Panie Boże. U hospodara jeo mći przed przyjazdem moim był poseł kozacki cum contestatione przyjaźni, ofiaruje się in quantum tego, by mu potrzeba było wojska pmeago (?) swoimi posiłkować, vicissim także pro temporebsenti (?) prosząc go słudnie subvsidia, przyjaźń przyjaźnią odpłacił, hospodar posiłków odmówił, dawszy te wymówkę, że jest sługa cesarza ottomańskiego, bez którego wiadomości i woli nikogo subsidiari nie może. U tegoż widziałem dwa listy, jednak od Chmielnickiego samego, w którym expostulabat, aby mu hospodar explanował intentiones polskie, węgierskie, mając i co orda, a mianowicie Budziacka, wyszli. Drugi – Demka assawuła, który daje znać o tym, że tatarowie w dawnej z nimi lidze i temi czasy suporceam conjunctionem przysięgał Kammabet murza Chmielnickiemu. Poniważ jednak Chmielnicki pyta się o intenciej tatarskiej, znacznie ma z nimi prawidłowej przyjaźni i Demko falsa screibit auditor to przecie, że tam był Kamembet, ale hoc nominate odwedzać ich od Moskwy, a societate i aby się declarowali przy kim chcą zostawać: czy przy Moskwie czy przy polakach. Intentia cara moskiewskiego barzo pyszna, w Krakowie sobie des(...)*mował zimę odprawować, a na wiosne z turkami wojować. Jakoż jeszcze przed Wielkanocą wyprawił Chmielnicki ex mandato jego czerców w państwo Ottomańskie, concitując serbów, bułgarów, greków et aliam christinitatum ad arma przeciwko cesarzowi tureckiemu. Już ci czercy powracają, co eferunt non constat brewi jednak constabit hospodarowi jeo mći, o czym da znać w. m., m. m. panu, ile kiedy w. m., m. m. pan, dać okazyją będziesz raczył. Dziś w nocy do Jass ta przyszła wiadomość, że Chmielnicki wyprawił podjazd sześć tysięcy kozaków, dwa moskwy, gdzie wypadną non constat, mieć się zatym na pieczy potrzeba, a daj, Panie Boże, aby szabla w. m., m. m. pana, i wszystkiego wojska na ich karkach padła. Chmielnicki więcej moskwy nie ma przy sobie, jedno sześć tysięcy. To wypisawszy, łaskę się w. m., m. m. panu, pilnie oddaje.»

(ДА в Кракові. – Ф. «ЗП». – № 363. – С. 1179-1180. – Тогочасна копія. Тексту передує запис зроблений копієстом: «Сорія листу пана Яскольського jadącego до Круги, з Ясс 30 augusti pisanego», тобто «Копія листу пана Яскульського, який їде до Криму, з Ясс 30 серпня написаного». Опубліковано в перекладі українською: Мицик Ю. А. Нововиявлені документи з історії Національно-визвольної війни середини XVII ст.//УІЖ. – 1998. – № 6. – С. 113-114).

Переклад

Зупинившись в Яссах, я довідався від господаря його мості, про таку відомість, що в Криму під час цього міжкоролів'я виникли великі заворушення. Правителі, як от візир Суле[й]ман Кази-ага, дуже між собою заворогували. Капикулу підтримують візира, однак Секер-бей із своїми ордами – при Казнадар-азі. Стривожений великою потенцією Казнадара, візир укріпився у певному місці, і хоч звідти султан-калга через посередництво Карас-бея і присягою на корані хотів його виманити, той не поступився солтан-калзі і вчинив погану славу і йому самому, і також приязні Ширим-бея. Він також оголосив, що не зійде з того місця доти, поки не прибуде новий хан. Хан ще не став у Стамбулі, але стане. Одні думають, що морем прибуде до Криму, другі, – що суходолом. Але я, хоч у Криму діються заворушення, буду якнайшвидше продовжувати свій путь, просячи Господа Бога, щоб він зволив через мене, убогого чоловіка, якщо я для того здатний, на що надіюся, вершити справи. Також і донські козаки, як і наші, вчинили туркам великі шкоди, взяли у них Ізмаїл, Кілію та інші міста на узбережжі Чорного моря, коло Дунаю. Господар твердить, що новий хан вже має таку інформацію, щоб значно помститися козакам за ту кривду, і швидко те вчинив, що дай Господи Боже. У господаря його мості, був перед моїм приїздом козацький посол із засвідченням приязні, обіцяючи йому в разі потреби дати допомогу своїм військом. У свою чергу він також просив про взаємну допомогу, щоб за приязнь приязню відплатили. Господар відмовив йому у допомозі, мотивуючи це тим, що він є слугою османського султана, без відома і волі якого він не може нікому давати допомоги. У того ж я бачив два листи: один від самого Хмельницького, у котрому вимагає, щоб йому господар витлумачив наміри польські, угорські; пояснив, що має на думці орда, особливо Буджацька; другий – осавула Демка, котрий повідомляє про те, що татари знаходяться з козаками у давньому союзі, і в цей час на вірність цьому союзу присягав Хмельницькому Каммамбет-мурза. Оскільки Хмельницький питається про татарські наміри, знати, що не має з ними справжньої приязні, і Демко брехливо пише. Однак чув, що там був Каммамбет для того, щоб відвернути їх від Москви, щоб вони заявили, при кому хочуть залишатися: чи при Москві, чи при поляках. Наміри московського царя дуже пишні, бо хоче провести зиму у Кракові, а навесні воювати проти турків. Ще перед Великоднем Хмельницький відправив по його грамоті ченців у Османську державу закликати сербів, болгар, греків та інших християн до повстання проти турецького султана. Вже ці ченці повертаються, а з чим – не знаю. Однак буде про це знати господар його мость, про що повідомить в. м., м. м. пана, як тільки в. м., м. м. пан, зволив дати оказію.

Сьогодні вночі до Ясс прийшла відомість, що Хмельницький відправив роз'їзд з шести тисяч козаків і дві тисячі москви, але куди підуть – невідомо; однак треба через це бути пильними. Дай Господи Боже, щоб шабля в. м., м. м. пана, і всього війська впала на їхні шиї. Хмельницький не має при собі москви більше, ніж шість тисяч. Це написавши, ласці в. м., м. м. пана, старанно віддаюся.

№ 126

1654, вересня 7. – Глибоке. – Лист католицького ченця з ордену босих кармелітів до невідомого

«Stolarczyk nasz przyniosł, który po pieniądze na okup za siebie do domu przyszedł i już z temi pieniędzmi jutro albo we środę wychodzi, to powiada, że do tych czas pustkami zostawa Połock. Niema wojewoda przy sobie pięćset piechoty załedwie i do ładaco, chorzy i umirają. Armatę wszystkie swoje, co mieli 15 dział, wywieze, tylko nasza na zamku się zostasje, a krótkich działek sześć sześć u bramy mieskiej, sam nigdy, ani w zamku, ani w mieście nocuje, ale za miastem w polu, obawiając się naszych, trwogi częste bywają u nich n i z tego, ni z owego; toż się dzieje i w Dysnie, tylko 200 piechoty ma przy sobie i to naszych wybrańców w puł z nimi i teraz wybieczao (?) wybrańców po województwie, tu w naszych majątnościach i sąsiedzkich bojarowie u królewczyznej od nich czynsze wybierają, miody i tych samych набраłb (?) i szpegów, ileby chciał, kiedy by komu było, bo swych nie posyłają nikogo, nie dowierzają chłopom, ani też mają kogo. We środe przyszłą spalili Sarkowczyzne i Hermaniowicze z tych przyczyn, że Humiej postrzegli. Lud w zasieku pod Dzysną szlachcica jakiegoś z dwiema chorągwiemi skasalego (?) ludu i z chłopami drugiemі; którzy dali moskwie znać o nich, tam że dopiero moskwa z humieńcami zebrawszy się, poszła ich znosić, alias i ci szarkowscy i hermaniowscy przestrzegło ich i samych przyszło na pomoc coś, dopiero jako nastąpili humieńcy z moskwą, onych zastawszy gotowych, nie wskorali nic i owszem kłękę otrzymali, ale że w ciasnym miejscu, nie wiele ich mogło razić, oni z tego zapалу te majątności popalili, w ludziach jednak szkody, bo się po lasiech pochowali».

Переклад

Наш столяр, котрий прийшов додому за грошима за викупом за себе і вже з цими грошима завтра або в середу вирушить, говорить, що досі Полоцьк стоїть пустим. Воевода не має при собі і п'ятсот піхотинців, та й ті абиякі, хворі й помираючі. Всю свою артилерію, що мали, тобто 15 гармат, вивезли, тільки наша залишається на замку, та ще шість коротких гарматок у міської брами. Сам він ніколи ані в замку, ані в місті не ночує, але в полі за містом, боячись наших; часті тривоги у них бувають ні з того, ні з сього. То ж діється і в Дисні, тільки 200 піхотинців має при собі і то з наших вибранців наполовину з ними; і тепер беруть вибранців у воєводстві, тут в наших маєтностях і сусідських, бояри в королівщині від них чинші беруть, мед, і тих самих набрав і шпигунів, скільки хочеш, коли б було кому, бо своїх не посилають нікого, не довіряють

селянам, не мають нікого. У минулу середу спалили Сарковщину і Германовичі через те, що гуменці постерегли люд в засіці під Дисною, одного шляхтича з двома хоругвами показного (?) військового люду зібравшись, пішла їх громити. Але й ці сарковці і германовці перестерегли їх, і самих трохи прийшло їм на допомогу. Як наступати стали гуменці з москвою, то застали їх готовими до бою, нічого не вчинили і взагалі зазнали поразки, хоча це було в тісному місці і могли бити ворога, (як прагнули). Вони через цей запал спалили оті матності, в людях однак шкоди (нема), бо поховалися по лісах.

(ДА. – Ф. «ЗП». – № 363. – С. 1025. – Оригінал.Тексту документа передус запис зроблений копійстом «Сорія listu carmelity bosego z Głębokiego pisany d. 7 septembris 1654», тобто «Копія листа босого кармеліта з Глибокого, писаний дня 7 вересня 1654». Оpubліковано: Мицик Ю. З нових документів про Національно-визвольну війну українського народу (1648-1658 рр.) на Сіверській Україні//Сіверянський літопис. – 1999. – № 2. – С. 35).

№ 127

1654, вересня 26(16). – Яси. – Лист молдавського господаря Георгія Стефана до Богдана Хмельницького

«Велможный мой млстивый пане гетмане Войск Запорожских, мой млстивый пане и приятелю!

Теплого моего ради извещения союзного моего, с твоего млстю, моего милостивого до нас тшания, хотя лучше свидетелствований, восприемше ведомость приятного ко мне приятства вашей млсти, моего млстивого пана, от Троескула, боярина моего, не запомнил есмя учиненного с твоею млстю, моим милостивым паном, братства союзи моя, которие глубоко в срдцы моем вкоренишася; молчанием и кратко прежидоша с тем явления и взаим о вашей млсти, моего млстивого пана, держат, что приятства ншего ни едино времени растерзания разведен, последний жития ншего развязати улучит. Вестей тем временем твоей милости, моего млстивого пана, достойных ведомо учинити не имею, кроме что хан Станболу І-г сентября выехал сухим путем, до Крыму идет. От орди имели есмя преж сего ведомость, что меж ими смятение некакое было не всем естли до сего времени престало ис Полщи явственные вести, дело вещи вашей млсти, моему млстивому пану, всех. Я прилежно прошу, чтоб мне, твоя млсть, моего млстивого пана, взаим, что улучится, ведомо учинити изволил, обнадежен будучи от мене взаимного приятства во всех случаях. По сем прилежные мои поволности прилежно вашей млсти, моему млстивому пану вручаю.

Дан в Ясех дня 16-г сентября лета 1654-г.

Вашей млсти, моего млстивого пана, желателной приятел и слуга.

Георгий Стефан, воевода, господарь земли молдавские.»

(РДАДА. – Ф. 79. – Оп. І. – 1654 р. – № 13. – Арк. 3. Тогочасний переклад російською мовою. Тексту передус заголовок, зроблений перекладачем: «Перевод с польского писма, что писал Стефан, воевода, к гетману к Богдану Хмельницкому»).

№ 128

1654, вересня 19. – Новина

«Z Litwy to pisze d. 19 septembr. 1654.

Ksże j. m. lud rozproszony zgromadza, który od Mińska stoi w sześciu milach, ma już ludzi cztery tysięcy. Kozacy ścinają, pałą iz moskwą pospołu; pod Berezina rzeką jeszcze do tych czas leżą. Strony kscia j. meci udawano, jakoby miał bydzь postrzelony, ale to nieprawda; pan Saken zabity i pan Frąckiewicz, pisarz wojskowy zabity. Moskwa potężnie miast i fortec dobywa, jako Szkłowa, Bychowa, Mohiłow[a], jako się przed tym pisało, Moskwa wzięła. Pan hetman polny w Wilnie.»

(ДА у Кракові. – «ЗП». – № 363. – С. 1218. – Тогочасна копія).

Переклад

З Литви це пишу 19 вересня 1654.

Князь й. м. згромаджує розпорошених військових людей, котрий стоїть у шести милях від Мінська, має вже чотири тисячі військових людей. Козаки рубають, палять разом з московітами; на ріці Березині ще досі стоять. Щодо князя й. мості подавали, що нібито мав бути підстрелений, але це неправда; пан Сакен забитий і пан Фронцкевич, військовий писар. Московіти потужно здобувають міста й фортеці, як от Шклов, Бихов, Могилев, як перед цим писалось, московіти взяли. Пан польний гетьман у Вільні.

№ 129

1654, вересня 26 (16). – Яси. – Лист молдавського господаря Георгія Стефана до генерального писаря Війська Запорізького Івана Виговського

«Мне много млстивый пане писарю генералный, многомлстивый пане и приятелю!

Так приятные желателного ко мне, дружества вашей млсти, моего млстивого гспдна приятелства доволно совершенно через Троескула, боярина моего, извещения любимым и приятным приявше умислом, все попечение мое на то отлагаю, чтоб есмя могл взаим умыслу и воли вашей млсти, моего млстивого пана, ответ дати, чтоб твоя млсть, мой млстивый пан, мне сам в том деле образ и совет подати изволил ими, жебы могл бим лучше приятство вашей млсти, моего млстивого пана, утвердити, которому как я много должен, так совершенно держу, что в том же желания моего обещание твоя млсть, мой млстивый пан оставити не восхощеш, совершенно будучи обнадежен и о моем желателном к вашей млсти, моего млстивого пана, во всяких случищихся случаях приятстве, дело вещь у нас то толко носится, что хан сухим путем, который I-г числа Стамболу выехал, а что лучитца не умедлю возвестити вашей млсти, моему млстивому пану. Которого млсти и приятству с поволными моими услугами приятно вручаю.

Дан в Ясех дня 16 сентября лета 1654.

Вшей млсти, моего млстивого пана, желателный приятель и слуга Георгий Стефан, воевода господарь земли молдавские.»

(РДАДА. – Ф. 79. – Оп. I. – 1654 р. – № 13. – Арк. 4. – Тогочасний переклад російською мовою. Тексту листа передує заголовок, зроблений перекладачем: «Перевод с полского писма, что писал Стефан, воевода, к писарю, к Ивану Выговскому»).

1654, жовтня 3. – Грудзьондз. –

**Квит поморського воєводи Людвіка Вайєра
на отримання грошей на його драгунський полк**

«Membran ode mnie Ludwika Wejhera, wojewody pomorskiego, skarszewskiego, nowodworskiego starosty, dany jaśnie wielmożnemu jeo mći panu Janowi Kosowi, wojewodzie chełmińskiemu, ziem pruskich podskarbiemu, kowałewskie[mu], brodnickiemu, borzechowskiemu etc staroście na złotych polskich dwadzieścia i dziewięć tysięcy sto czterdzieścia i cztery złotych z tych pieniędzy, które są z uchwał prowincji Pruskiej do skarbu ziem pruskich na zapłate wojsku złożone, a to przez ręce jeo mći pa(na) Stanisława z Kux Solikowskiego tych że ziem pruskich skarbowego na pułk mój w służbie Rzeczyptej będący. Które summe wzwysz pomieniona, za najpierwszym otrzymaniem assignatij z skarbu koronnego do skarbu pruskiego całe potracić i ten mój membran (...) * submittuje się, której assignatiej, gdybym na ś. Marcin blisko przyszły nie otrzymał w skarbie koronnym, tedy tej summy ex omnibus bonis meis skarb processia fisci peremptorie sine quibus nis dilationibus appellatio-nibus dochodzić będzie mógł. Na co się meis cum successoribus obowięzuje i ręką swą własną przy pieczęci mojej podpisuje. Działo się w Grudziądzu dnia trzeciego mca octobra tysięcnego sześćsetnego piędziesiątego czwartego roku.

Ludwik Wajher, woje[woda] pomorski».

(НБУ. – ІР. – Ф. 24. – № 2491. – Оригінал, особисто підписаний Л. Вайєром і завірений печаткою. Запис: «Na regiment dragoński je. m. pana Ludwika Wejhera, wdy pomorskiego, dano ad rationem zasług zł. 29144 Stan. Zaręba, sędzia sandomierski», На драгунський полк його м. пана Людвіка Вайєра, поморського воєводи, дано... заслуг 29144 злотих. Станіслав Заремба, сандомирський суддя», «Te zł.13066, 27 wytraceno; 11077», тобто «Ці 13066 злотих 27 (грошей) витрачено; 11077»).

Переклад

Лист від мене, Людвіка Вайєра, поморського воєводи, скаршевського, новодворського старости, даний ясновельможному його мості панові Янові Косові, хелмінському воєводі, підскарбію пруських земель, ковалевському, бродницькому, божеховському і т.д. старості на двадцять девять тисяч сто сорок чотири польських злотих з цих грошей, котрі призначені за ухвалою Пруської провінції до skarbu пруських земель для сплати війську, а це через руки його мості пана Станіслава з Куке Соліковського. скарбничого цих же пруських земель, на мій полк, який перебуває на службі Речі Посполитої. Вищезгадану суму, за найпершим отриманням гарантії із коронного skarbu до пруського skarbu цілком витратити і цей мій лист представляю, котру гарантію, якби на близьке свято св. Марціна не отримав у коронному skarбі, тоді цієї суми із всіх моїх статків skarb міг би добиватися без будь-яких зволікань і оскаржень. На що з моїми наступниками обов'язуюся і своєю власною рукою при моїй печатці підписую. Діялося у Грудзьондзу третього жовтня тисяча шістсот п'ятдесят четвертого року.

Людвік Вайєр, поморський воєвода.

№ 131

1654, жовтня 5 (вересня 25). – Уривок з грамоти царя Олексія І до молдавського господаря Георгія Стефана

«[...] А нашего царского величества гетман Богдан Хмелницкий писал к нам, великому государю, к нашему царскому величеству, что он посылал к тебе, Стефану воеводе, ясаула войскового Демку Михайлова, и с тем ясаулом приехал к нему о тебя посланец твой Трояскул Лупул с тем, что ты, Стефан воевода, с ним, гетманом нашим, и во всем нашим царского величества Войском Запорожским учинилися в дружбе, и крест на том целовал при ясауле Демке[...]».

(РДАДА. – Ф. 68. – 1655 р. – № 1. – Арк. 8-17. – Тогочасна копія. У повному вигляді ця грамота опублікована: Исторические связи народов СССР и Румынии. – М.. 1968. – т. II. – № 85. – С. 260).

№ 132

1654, жовтня 26 (16). – Звіт повстанських дипломатів М. Богаченко, Л. Пухальського, Залепкара Б. Хмельницькому про посольство до Криму

«Милостивый пане гетмане!

Пане, пане и добродію нш!

По послании вашей млсти, нашего млстивог пана и добродея, кака нас выправил пан полковник переяславский с Каменки с Каммамбет-мурзою и скоро есми пришли на улусы Келембетя. Вскоре послышали есмя, что меж себя ссору учинили беи: Блюдас салтанов и Сефер Газы-аги и Сафан Газы до вашие млсти, ншго млстивого пана, прислали Каммамбет-мурзу, чтоб ншим войском тех. салтанов и всех устрашит. А как скоро послыша в Шангородку, что идут послы Войска Запорожского до Ширин-бея и до иных беев, тотчас з бееми Корага-султан и Сефер Газы-ага помирился. Нурадын-султан и Сафан Газы-ага еще стоят под Перекопом. Что нас вскоре Каммамбет помечал, их бояся, как неволников, обошел Перекоп на лиман, ночью и днем, аж до Сарая своего. Там же вскоре отошел до Ширин-бея. Мы ж имели повеление от вашие млсти, нашего млстивого пана, поклон дат и лист ево, также и все листы до иных беев, отдали. Спрашивал нас, что есмы по наказу. Ему ответ учинили. А беевские листы с своими татары поотсылал до каждого бея и ничего супротивного нам не говорил, против ответу ншго. Потом отослал нас до Старого Крыму, до гауров, как еще ласков был. Также с нурадыном-султаном и Сафан Газы-мурзы – Коряцкий, хорунжий, с подарками пришел. Мы же чрез малое время там сидя едва нашли себе приятеля, что нам добра желал и все замыслы их слыша, нам сказывал. Впервые от бея слышал, что с нами брататися, а потом с ляхами на войско ударити, а все Украину огнем и мечем пустошить, чево им Бже не допоможи. А Каммамбет-мурза присяг перед тем ляхам, что он то окажет королю, что пана Хмелницкого и пана Выговского будет имети у себя, те убо два все войско держат; или к себе вываблю или в их же войску, любо живого ухвачю

или убью, или их на то приведем, что и того гедря ця московского оторвутся (?) и на себя роздразнят. То приходя, приятел нш, ночью тайно з десят крат сказывал: хотя бы все беи и аги присягли, чтобы им не имат вери. Потом слыша, что хан идет, пошли против хана и нас с собою взяли до Перекопа. Оставя в Перекопе, три ндли ждали (мы) хана, только так от татар, яко и ото своих неволников, имели поругание и брань: «брат Москва, а наша не брат». А не слыша на себя ничего, стыдно бежати нам. Там же пришло до нас, Ивана, киевского писаря, приятел, невольник, то нам сказывал, что чрез все лето ляхи и волоский господар писывали до бывшего хана и до беев тем образом, есть ли вы не будете воювати казаков с нами вместе, то нас извоевав, и вы не будете в своей земле гедрствовати. На что вес Крым позволяся, посылали мурз до короля. Тогда сам король и весь сенат татаром присягли. А татарове им и нне на том стоят. А нам такова речь есть от всякого бея и султана: «О чем вы к нам пришли?» И такова речь есть: «Отстанте вы москалей, а мы имеем такой указ от кандисера ис Царягорода, что Москву воевать заодно (с) ляхи, и вы с нами будем братья». И изново, как бы постереглись, тайно заказали, чтоб никто с ншим толмачом не разговаривал. И к нам как татаровя, тако же и невольники, не ходили чрез все время до приезде ханского. Тогда мы Тупалского свого, что час на базар посылали и чтоб толко от них слышал и нам сказывал. В чем нас в речи не остерегались, толко толмача остерегались, что и сам наш товариш о всем слышал от них, что ести мы войска не наговорим, чтоб отстали Москвы; а в даль им попустя не возмем их просто, но от своих салтанов, то безопасно говорят, не разумеючи, чтоб их речь промеж нашими хто знал. Пришедчи Карач-бей от хана наперед тремя дни, звал нас к себе собрався с своими абызами, судьями и мурзами, не спрашивая нас ни о чем болши, только одна речь: чтоб есмы, войска, отстали от Москвы. И нас тешить тем будете, иметь отпуск от царя, как скоро придет, а как не от станете, вскоре все земли на вас ударят: турецкая, венгерская, мутьянская, полская и мы со всею ордою. А в том времени из Турок был присланный о том, чтоб доведася о войске нашем: возмет ли хан мир; нне там пребывает. Что мы на то отвечали: «Мы не пришли на постановление, но как и тех. лет жили брат за брата, и подтвердить братство. До нас ваши присылали Камамбет-мурзу о братстве, о том пошлите, ваша млсть до пана гетмана своих послов, а болши не слушали наших речей, толко сказали: «Уже я знаю твою всю речь и ведаем, что и там скажете гетману, уже вы от москалей не от станете» Только отпуску от Карач-бея, пришел до нас Байтемир, который zde у твоей милости, моего милостивого пана гетмана, был и листы отдавал хану и беем через ногойцов. Бояся перед беями, чтоб себя оборонит и нас, сказываючи: «И словесно со мною разговаривал пан гетман, ести вы, бееве и аги, присягнут войску нашому, а с Москвою нам полушкою». То слово от Байтемир-аги слышав, его за то волним учинили, и нас отпустили. Собрав весь сенат, призвали нас, не спрашивая ни о чем Сефер Газы-ага свою речь нам говорил, все о Москве, чтоб мы отстали от Москвы, а с ляхами жили по-прежнему. Такова же

прямо была речь и Карач-беева, страшачи иными землями, будто жалея нас: «за москвичи все погинете, не тайно, как вам сказываем, тотчас прежде на вас, а назавтрее на москвич[и]». Призвали [нас] до хана. Тоже прямо и хан говорил, что и бееве, и то сказал, что я еще лучше хотел жить, нежели умерший Ислам Гирей, в братстве, хан. Потом и отпустил и тотчас послали Каябея до нагайских мурз и до белгородских, чтоб нагайцы на ту сторону переправить с нашей стороны [и] к харгу-салтана с людьми его точас до нас посылает вслед за нами по байраме их, а сам хан ожидает вести от посланца своего, что идет н[ы]не с нами. Лятцкого посла после нас отпустил с татаринном Али-беем, Тугай-беевым. А хорунжево Яскульского при себе оставили для дальней ведомости от войска ншого. До турецкого царя в посольстве от ляхов Бекгановский и Белецкий с великими дары до кандекери – царицы. И позволили от себя турецкому десятину давать. А турок поволился на лето 100 000 людей на Москву помочи дать ляхом. А Сафан Казы-аги Левер, толмач пана его млсти Выговского, на отъезде нашем и подесятерил слова, чтоб на приютелство татарское не позволил.

Вашей млсти, моего млстивого пана, нижайшие слуги Михайло Бокаченко, Залепкарь толмач, Лукаш Пухалский.

То посольство его млсти пану гетману отдано мсца октября в 16 д[ень]».

(РДАДА. – Ф. 79. – Оп. 1. – 1654р. – № 15. – Арк. 5-13. Тогочасний переклад (у Посольському приказі) XVII в. російською. Опубліковано: Мыцык Ю. А. Анализ архивных источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг. – Днепропетровск, 1986. – С. 63-68.

№ 133

1654, листопада 3 (жовтня 24). – Корсунь. –

Лист гетьмана Богдана Хмельницького

до великого візира Кримського ханства Сефер Казы-аги

«Posłowie nam powróciwszy od w. mci, wszystko nam opowiedzieli, lecz lepiej zrozumieliśmy z listu hana jeo mci i posłańca w. mciów Tochtamisz Agi, który nam powiadał, że gdy cara jeo mci mosk. nie odstąpiemy, że wszystkimi potęgami na nas han nastąpi. Zaprawde my trudno mamy cara j. mci moskiewskiego odstępować, ile że polacy kilka ziem zaciągają na nas, czego wy przecie nie tylko nie widziacie, ale niesłusznej rzeczy, gdy każdemu o zdrowie i o cało idzie, od nas się domagacie. Jako w. m., m. m. pan, był przyjacіłem Wojsku Zaporozkiemu, tak do końca w nieodmiennej chęci i swojej przeciwko nam propensiej zostawaj. My, Pan Bóg widzi, przysięgi nie złamiemy na wieki i chcemy każdemu dotrzymać. W. mciów zaś, dla marnej mammony przysięge łamiących, Pan Bóg sam niech sądzi, a wiedźcie interim o tym, że kto na nas będzie następował, jednegoż Boga wzywajszы na pomoc, będziemy się do gardł naszych bronić. Upatrujcież w. m. zawczasu, jeżeli kto na wasze dobre zaniesie się, gdy z nami braterstwo rozerwiecie, pomniąc na to, że przez te wszystkie czasy tak wielki, jako mały, chleb eście z nami jдали i sól w kupie, jako brat z bratem, a przeciwśmy wszyscy z sobą w pokoju żyli. Racz

że tedy w. m., m. m. pan, persuadować hanowi jeo mci, aby na wieki z namy trzymał przyjaźń, pokazawszy mu, to, co kler (?), że my na polaków nie następowali, lubo oni rozmaitych sposobów szukają, jakoby nas znieść mogli. Ostatek szerzej Tochtemisz Aga od nas opowie, któremu my wszystko szerzej złeciwwszy łasce się i przyjaźni.»

(НБ у Варшаві. – ВМ. – № 372335. – Фотокопія. Оригінал зберігається: Наукова бібліотека в Курніку (Польща). – ВР. – № 991. – Арк. 456. Тексту листа передує заголовок, зроблений копійстом: «W tej że materiej o Sefer Kazi Agi, wezura, od tegoż de data eadem», тобто «З цього ж питання до Сефер Казі-агі, візира, під тією ж датою, того ж [місяця й року]».

Переклад

«Посли, повернувшись до нас від в. мості, все нам розповіли, але краще ми зрозуміли з листа хана його мості і послання в. мостей, [від] Тохтамишаги. Цей нам сказав, що коли ми не відступимо від царя його мості московського, то з усіма потугами хан буде наступати на нас. Справді нам важко відступити від царя й. мості московського, оскільки поляки мобілізують проти нас кілька країн, чого ви однак не тільки не бачите, але й неслухної речі від нас вимагаєте, а йдеться ж кожному про його життя й тіло. Як в. м., м. м. пан, був приятелем Війську Запорізькому, так до кінця у незмінній охоті й своїй до нас приязні залишайся. Ми, бачить Господь Бог, присяги навіки не зламаємо і хочемо [присягу] кожному дотримати. В. мостей же, котрі для марної мачони ламають присягу, нехай сам Господь Бог судить, а знайте між тим про те, що хто на нас буде наступати, то одного тільки Бога взявши на допомогу, будемо до нашої смерті боронитися. Дивіться ж в. м. завчасну, якщо хто на ваше добро посягне, коли з нами розірвете братерство, пам'ятаючи про те, що через всі ці часи, як старший, так і менший, хліб і сіль їли з нами разом, як брат з братом, а однак всі були з собою у мирі. Зволь же тоді в. м., м. м. пан порадити ханові його мості, аби навіки з нами тримав приязнь, довівши йому те, що клер (?), що ми не наступали проти поляків, але вони [самі] різних способів шукають, щоб нас змогли розгромити. Решту від нас ширше Тохтамишага розкаже, котрому ми все ширше доручивши [розповісти], ласці й приязні [в. м. віддаємося].»

№ 134

1654, грудня 1. – Бахчисарай. – Лист кримського хана Мухамед-Гірея IV до Б. Хмельницького

«Пане Хмельницький, гетьмане з Військом Запорізьким!

Вислухавши ваших посланців і, не затримавши їх, якнайшвидше відправляємо. Якщо ви хочете бути з нами, вчините (?); якщо ви відлучитися від Москви, то будете нам приятелями, як славної пам'яті Іслам-Гірей хан, брат мій старший, був у приязні добрій з вами, так теж і мене будете мати за приятеля. Якщо ж ви боїтеся поляків, що вам будуть чинити кривди, [то] я на тому стою, що вам не вчинять жодної кривди. Щоб то за приязнь була між

нами, коли б вам яка кривда була від ляхів. І взагалі ми обіцяємо, що жодної кривди не будете мати від них. Якщо ви теж відлучитеся від Москви, то будемо в ліпшій приязні, ніж перед тим була. Решту доповідь усно наш посланець.

А за цим віддаю вас Господу Богу всемогутньому.

В Бахчисараї, 1 дня грудня 1654.

Вам всього добра зичить Мехмет Гірей, хан і цар татарський».

(РДАДА. – Ф. 79. – Оп. 1. – 1654 р. – № 15. – Арк. 1-4. Польськомовний оригінал і російський переклад 1655 р., які були опубліковані нами разом з нашим українським перекладом: Мицик Ю. А. Нововиявлений лист Мухамед-Гірея IV до Богдана Хмельницького // АУ. – 1989. – № 5. – С. 71-74).

№ 135

1654 р грудня 15(5). Черкаськ. – Лист військового отамана Війська Донського О. Петрова до Б. Хмельницького

«Бжею млстию великого гедря цря и великого кнзя Алексія Михайловича все Великия и Малья Росии самодержца и многих гедрств гедря и облаадателя его црского величества гетману Войска Запороского Зеновью Михайловичю Хмельницкому и всему великому Войску Запороскому.

Его ж црского величества донские атаманы да казаки Осип Петров и все Войско Донское челом бьют.

В ннешнем во 163-м году ноября в 18 де[нь] присылал ты к нам с листом своим послов своих того ж Лукьяна Сухину с товарищи девять члвк, а написано листу твоём:

как ты отпустил к нам прежних нших послов Герасима Иванова с товарищи, и в те поры присылала де к тебе вся орда Крымская и Ногайская и иншие чтоб ты с ними был по прежнему в братстве. И ты тому поверечи и в Крым своих послов посылал. А татаре крымские тех послов твоих многое время в Крыму задержав и не пустили. А отпустил их приехав в Крым новой хан с тем к тебе, чтоб вы от црского величестве были да и послы твои изустне тебе тож сказывали. А будет де вы так не учините и крымской хан хочет гедрвы украинные города наступать войною. И что уже де они и ляхом на братство присягали и с ними заодно воевать хотят, да с ними ж де соединячились и турки. И ты остерегаючи того, чтоб его црского величества Украины города попустошены от них не были и вера б наша православная христианская целее застояла, а будучи все за единомыслием ншем гедрем православным црем христианским, с тою своею ведомостью прислал ты ныне к нам для того нарочно тех послов своих, чтоб мы противу тех послов своих, чтоб мы противу тех его гедрвых неприятелей, турок и татар крымских и ногайских, готовили б мы струги на Крым гораздо больше тридцати стругов. А изготовя их, ждатель бы нам его црского величества указу и от тебя ведомости. А чтоб нам с вами так же надобно всем заединомыслием противу их неверных стать, и ответ дать.

Спомози Бг тебе, что ты нас без вести не держиш и о правде пишеш к нам так. Будет у них, у нечестивих орд, у татар с турками, такое злое умышления над гсдрвыми украинными городами и над православною нашею христианскою верою есть, а намь православным христианам и единовѣрным с вами его црского величества слугам прося у владыки Христа Бга ншего млсти за дом прчстые Бдцы и московских и киевских и печерских и всея Руси чудотворцов и за все свтыя Бжия цркви и за природного ншего православного и блгочестивого великого гсдря цря и великого князя Алексея Михайловича всеа Великая и Малыя Росии самодержца и многих гсдрств гсдря и облаадателя и за православною ншу христианскую веру и за Московское ево гсдрство и за Всероссийские гсдрства достойно и праведно постоять. И ради мы природные его гсдрвы холопы с вами верными и природными его црского величества слугами ему праведному и великому ншему гсдрю послужить сопча, и противу тех. его гсдревих неприятелей и опших нших войсковых сопостат постоять всем заедино разом, не жалея своих голов, сколько млсрдный Бг помощи подаст.

А же даст Бг нам, его гсдрским счастьем перезимуем по здорову, и дождався от него великого ншего гсдря указу и грамоты и от тебя, гетмана Зиновья Михайловичя, ведомости, изготовим к весне струги и прося у Бга млсти, пойдем на Крым. А состоитца у нас к весне, даст Бг, больше сорок стругов морских и сколько нас в те струги вместитца. Да пошлем мы ж свои войсковые грамоты и во всю столповую свою реку Дон и с низу доверху, к верховым атаманам и казакам, и во все запольные свои реки. В Донец и на Хопер, и на Медведицу и на Яик, и на Терек, и на иншие нши речки, покаместа казачей присуд. Чтоб оне, атаманы и казаки, по тем нашим войсковым грамотам, слышачи от нас про такую его гсдрву великую службу, и ехали б на съезд на Низ, к нам к Войску в Черкасской город, как лед взломает, за льдом тотчас наспех. А из дальных запольных рек, с Терка и с Яика, ехали б к нам на Дон к Войску ж ннешнею зимою к весне ж. И были о оне все готовы на ту его гсдрву службу, и шли б на Крым с нами ж вместе.

Да ведомость нам всему Войску Донскому учинилась подлинная еще в ноябрь месяце, в розных числех, от языков, крымских и ногайских мужиков, которых козаки наши конные в походы ходячи, под Крымом брали, и от полонеников, от выходцов, которые к нам выходя ис полону, ис Крыму и из Нагаю и из Азова. И те языки в роспросе нам, всему Войску Донскому, в кругу сказывали, да и полоненики те ж речи казали, что де крымской хан новой велел всей крымской рати кони кормить и самим им готовым быть на войну. А хочет де он итти с тою со всею своею ратью и с турскими со многими людьми к нам на Дон войною на нынешнею по первому лду как реки станут. А велел де ему итти к нам турецкой царь. А с азовцами мы в миру нне, и они нам теж речи сказывают, и велят жить нам от них бережно, что одконечно де хан крымской на подъеме. а быть де ему у нас на Дону. И мы о тех. вестях и про приход к нам крымского хана к праведному и великому гсдрю писали и послали нарочно еще ж в ноябре месяце. Да и к тебе было, к гетману Зиновью Михайловичу, и ко всему вели-

кому Войску Запороскому, с тою ведомостью хотели ж было послать мы, посланцов своих нарочно до приезде к нам твоих послов. А того ханова приходу ожидаем мы нне к себе на Дон вскоре по первому лду и живем в великом бе-реженье.

Да пишеш ты к нам, чтоб нам и в калмыки послать, призывать их на гсдрву службу в Крым.

И мы преж сево ннешнем летом посылали нарочно своих послов призывать их на ту его гсдрву службу на Крым. И послы нши к нам от них приехав, сказывали, что де они кочюют за Волгою, неподалеку от Волги, а хотели де они из-за Волги к нам бать на Дон и ити под Крым по первому лду, как станет река Волга. Потому, река и орда большая, чтоб им мочно по льду перейтить. И нне реки еще не стали.

А буде благочестивого ншего великого гсдря цря и великого князя Алексея Михайловича всея Великая и Малыя Росии самодержца его гсдрв указ и грамота о том к нам, на Дон, к Войску, что их калмыков призвать на ту его гсдрву службу на Крым, будет, и мы по ево гсдрву указу и по грамоте пошлем и вдругорядь их калмыков призывать тотчас нарочно послов своих.

И тебе б, гетьману Зеновью Михайловичю, и всему Войску Запороскому писать к праведному и великому гсдю и послать нарочно зараз, чтоб гсдрь пожаловал велел нам тех калмыков поднять на ту свою гсдрву службу на Крым. А без его гсдрва указу и грамоты нне мы послать к ним и призывать их не смеем, потому что орда большая. А с нами оне калмыки живут и по ся места еще за старым миром в дружбе, и кочюют они блиско Волги, день-два от Волги, а зимою то по займищам оберег Волги.

А послов ваших Лукьяна Сухину с товарищи отпустили мы з Дону ис Черкасского города к тебе, гетману Зиновью Михайловичю, и ко всему Войску Запороскому декабря в 5 день.

И здравствуй о Христе на многие лета со всем Войском Запороским. А мы все Войско Донское тебе гетману Зиновью Михайловичю и всему Войску его царского влчства Запороскому много-много челом бьем».

(РДАДА. Ф. 124. – Оп. 1. – 1654 р. – № 36. – Арк. 1-7. – Оригінал. Мікрофільм зберігається: ЦДІАУК. – КМФ – 7. Оpubліковано: Страшко В. В. Лист отамана Війська Донського О. Петрова до Б. Хмельницького//АУ. – 1979. – № 1(153). – С. 35-36).

№ 136

1654 (?). – Лист силістрійського паші Сіяуша (?) до генерального писаря Івана Виговського (?).

«Друже мой любительной!

З год тому от полского короля мне, другу вашому, приходили несколкожды люди з грамотами, чтоб блгодатному великому гсдю ншему жадают послов своих слать. К блгодатному великому гсдю ншему от мирних и немирных стран хто приходит с поклоном и им отказу не бывает, а хто не придет и те званы не бывают. А вы хотите, пришлете, хотите – не пришлете, так им сказыв-

вано; да прежи же сего как шли они на вас войною и блгочастной црь и вы, друг наш, их сами стретили и жадане свое получили и посла того блгочастному порогу отрядили посла своего и с тою вестью опят прислали к нам. А мы ему ответ учинили по прежнему, надобно и вы пришлети, а благочастной великий гсдр нш ни от кого послы к себе не просит; и несколько спустя тог[о] времени пришел посол их и зашел к нам, а идет [к] блгосчастному великому гсдрю ншему з жалобою на црво величество и вас, друга нашего, и увидав, мы ему про то заказали, чтоб он на црво величество и на вас, друга ншего, жалобу не чинил, до сверж того, наперед его, писали мы ближним людем, друзьям своим: как учнет полской посол на црва величество и на казачья гетмана жаловат, и тому бы не поверят и я вам, другу, всячески о бывших делах радею незабвенно, а которые будут люди учнут говорить вам на ссору и вам бы их речем не верить и быть бы с нами в дружбе и о тамошних странах весть да к нам писать, а мы про ваше раденье будем писать благосчастному великому гсдрю своему. А какова нше дружба и радене, про то вам самим ведамо, а вам бы, другу ншему, всегда к нам о своем здоровье с своими людами писати и о тамошних делах нас безвестно не учинит».

(РДАДА. – Ф. 40. – Оп. 1. – 1654 р. – № 1. – Арк. 4. Тогочасний переклад російською мовою. Тексту документа передуює заголовок, зроблений перекладачем: «Перевод с турецкого письма, а том, к кому пишет, того в письме не объявилось». Оpubліковано: Мицик Ю. З дипломатичного листування уряду Кримського ханства (друга половина XVI-початок XVIII століть)//ЗНТШ. – Львів, 2000. – Т. ССXL. – С. 482-483).

Частина II

№ 137

Друга половина XVII ст.(?) –

Початок літописних заміток на рукописі

«Anno Domini 1648. Wladyslaw 4 krol Polski etc pomar. Po nim brat je[go] Jan Cazimer nastampil. Anno 1649 januar 17 koronowan.

Коронован того ж року. 1648 почалася війна с козаки, трвала за літ килка 1649, 1650, 1651, 1652, 1653, 1654.[...]».

(Ч. – ВР. – № 1273. – С. 28. Оpubліковано: [Щапов Я. Н.] Восточнославянские и южнославянские рукописные книги в собраниях Польской Народной Республики. – М., 1976. – Т. II. – С. 142-143).

Переклад польської частини тексту

Року Божого 1648. Владислав 4, король Польщі і т д., помер. По ньому настав його брат Ян Казимир.

Року 1649 січня 17 коронований.[...]

№ 138

1652. – Маргінальний запис на книзі І. Галятовського «Небо новое» (Львів, 1665. – Арк. 97).

«Діялося тое року 1652, місяца декабрия 22 дня. В княжестві Руском, в повіті Галицком, монастиру Скитском (близ Манявы), повітре великое панувало, от котрого много померло законников».

(Петрушевич А. С. Сводная галицко-русская летопись с 1600 по 1700 год. – Львов, 1874. – С. 116).

№ 139

1652, не раніше червня. – Уривок з польських літописних заміток

«А. 1652. Tenże j. m. p. Kalinowski pod Batohem d. 1 juny i sam zginął i wojsko stracił.»

Переклад

Року 1652. Цей же й. м. п. Калиновський під Батогом 1 червня і сам загинув і військо втратив.

(Ч. – ВР. – № 1657. – С. 310. – Оригінал).

№ 140

Запис на пергаментному тетрoсвангелії 1538 р., колишнього Хоморського монастиря, котре зберігалось у кафедральній церкві в Чернівцях

«Течение літо 7162 прииде Тимуш Хмелницкий с козаками, zde у земли наша Молдавской сущей госпожда Василия воеводы и град Сучавский заточена. Аж Тимуш Хмелницкий, баше бо зять Васиљеви воеводы: приидоше с войсками да возмет я от града Сучавской, и в тое время пленише и пожгоша церкви и монастырей, воювали и святыя монастырь Хомор, сущей с всякими благолепными у шварми подобиями и одеждами и ничтоже от имения святых

монастирей не зостало. Аж приключающихся и сей святыи т[е]травангел у руки козаков взят. В тое (?) с помощью Божиєви приидохом мы с войска наша от Григорие Ракоцега, князя его милость седмиградские, в средя брании с козацы, достали угорская войска от козацы, и прииде сей святыи тетравангел в руки великому генеральной имени Кемень Януш от его милостей скупили, мы, ио Георгие Стефан, воевода, Божию милостию господар земли Молдавской, и паки господствоми умиловихомся и дадохом святую сию тетраевангел паки в святом монастиру вышписанному Хомор да будет (?) господство мы намет (?) и его мощь и даже требует помощь за оставление грехом, ныне в ней даже искупил с течения лит от Адама 7165 (1656 – Ю. М.) месяца сеп[теврия] 25 день».

(Петрушевич А. С. Сводная галицко-русская летопись с 1600 по 1700 год. – Львов, 1874. – С. 121-122).

№ 141

Друга половина XVII ст. – Уривки з компіляцій Марціна Голінського

«Bohdan Hmielnicky, kozacki hetman, zaporozki, i sam poddal z kozacki carowi moskiewskiemu i przysiągę uczynił bydź wiecznie poddanym carowi moskiewskiemu, a to się stało pod czas pozaycz (?) z kozakami zaporowskimi i zaczęła się wojna z moskwą».

(НБУ у Львові. – ВР. – № 113. – Арк. 608. – Оригінал).

Переклад

Богдан Хмельницький, козацький гетьман запорозький, і сам з козаками піддався московському царю і дав московському цареві присягу бути вічно підданим, а це сталося під час боротьби з запорозькими козаками і почалася війна з московою.

(НБУ. – ІР. – Ф. X. – № 7362. – Копія XIX ст. з рукопису бібліотеки Оссолінських (нині – НБУ у Львові. – ВР.) № 189).

№ 142

**1712. – Уривки з українського літописця
київського митрополита Варлаама Ясинського**

«[...]1652. Мор великий.

1653. Гетман Хмелницький поддался благочестивому црю московскому со всею Малою Россиєю .

1654. На Дрижиполи ляхов козаки збили. [...]

(НБУ. – ІР. – П.262/154. – Арк.57. – Оригінал. Частково опубліковано: Мыцык Ю. А. Украинские краткие летописцы конца XVII – начала XVIII в. // Некоторые проблемы отечественной историографии и источниковедения. – Днепропетровск, 1978. – С. 38-39).

№ 143

**1712. – Уривки з українського літописця
київського митрополита Йосафа Кроковського**

«[...]1652. Мор великий в Києві.

1653. Богдан Хмелницький поддался благочестивому црю московскому со всею Малою Россиєю Алексію Михайловичу.

И затмене слонца у спасовку было августа 1.

1654. На Дрижиполі козаки ляхов збили и козаки присягли великому гдру Алексію Михайловичу.

(НБУ. – IP. – П. 260/152С. – С. 111. – Оригінал. Частково опубліковано: Мыцык Ю. А. Украинские краткие летописцы конца XVII – начала XVIII в. // Некоторые проблемы отечественной историографии и источниковедения. – Днепропетровск, 1978. – С. 38-39).

№ 144

Середина XVIII ст. – Уривок з літописця «Хронографія достопамятних вещей» (зі збірника Микити Вербовського)

«[...]1652. Мор на Україні.

1653. Хмелнцкий цару московскому поддался з Україною.

1654. Война Дрожиполская. [...]».

(ДИМ. – ВР. – № Арк. 1532. – Арк. 92-94. – Оригінал. «Опубліковано: Мицик Ю. А. Два коротких літописця XVIII ст. // Питання історії України. Історико-культурні аспекти. – Дніпропетровськ, 1992. – С. 44).

№ 145

1738. – Уривок з літописця Григорія Корташевського

«[...]1652. моровая язва великая.

1654. Сл[о]нце мінилося август 2. [...]».

(Колекція М. Т. Гойгел-Сокола. – Оригінал. – Опубліковано: Мицик Ю. А. Два коротких літописця XVIII ст. // Питання історії України. Історико-культурні аспекти. – Дніпропетровськ, 1992. – С. 44).

№ 146

1687 р. – Стислий польський літописець козацьких війн

«1687. Ex ms. arch. Stan. Aug. regis.

Compendium czyli zebranie krótkie wojen od kozaków poczynaających się.

Roku.[...]

1652. Batosowka, potym oboz pod Sokalem.

1653. Peterebiska, Monasterska i Zwaniecka.

1654. Buczacka, Dymowska, Ochmatowska, Dachupska, Humańska, Piszarowska.

[...]»

(Ч. – ВР. – № 181. – С. 867. – Копія кінця XVIII ст.).

Переклад

«1687. З оригіналу архіву короля Станіслава-Августа.

Компендіум або стисле зібрання війн, що починалися від козаків.

Року.[...]

1652. Батозька, потім табір під Сокалем.

1653. Петеребиська, Монастириська і Жванецька.

1654. Бучацька. Димівська. Охматівська, Дахупська, Уманська, Пішаровська.

№ 147

1724 (?). – Уривок з «Короткий діаріуш історичних подій у Польщі з 1648 до 1696, а обширний з 1697 до 1724 р.»

«1652. Битви: Батозька. Калиновському відрубали голову.

«1653. Погребищська, Монастирська і Жванецька».

1654. Битви Бушанська, Денофська (Denofska), Охматівська, Засепська (Zassepka)».

(АГАД. – Ф. «АР». – Відділ II. – Кн. 19. – С. 1-а. – Тогочасна копія).

№ 148

1765. – Уривки з українського літопису

«Літопис о началі світа, особливо о Полщі и Малой России»

«[...] [1651] «А Радивил з литвою пришол до Києва и гді могл чути в кого скарбы, то побрал их, а в Києві на той час был митрополитом Сильвестр Косов, и много подала Радивилу скарбу, и в монастыру Печерском побрал, що сам хотіл, а потом вернул до Литвы. А тые, що были ляхи в Білой Церкви во облеженю просили Хмелницкого о милосердие и пускал их в цілости додому, а гды выходили з міста, казал Хмелницкий на них ганбу трубити в тые трубы, що мысливцы собак скликают и было тых труб триста.

Року 1652 мор на Украине.

Великий был мор по всей Україні и велми много померло людей свіцких и духовных.

1653 Хмелницкий царю московскому поддался.

Богдан Хмелницкий поддался со всею Україною и Войском Запорожским и присяг в Переясловлю Алексію Михайловичу, царю московскому.

1654. Война Дрижиполская. [...]

1654. Того ж року августа дня 4 в середу сонце все затмилося на годину была ноч о полудню и всі зды (описка, слід читати: «звізды» – Ю.М.) было видати на небі[...].».

(НБУ у Києві. – ІР. – VIII 147м./56. – С. 65-67. Копія останньої третини XVIII ст.).

№ 149

Кінець 50-рр. XVII ст. – Власницький запис Сидора Чижевського на книзі «Измарагд»

(С. Чижевський придбав «Измарагд» – Ю. М.) «за державы его милости гетмана Гмелницкого и полковника переяславского Стефана Сулимы и отамана нашего, на тен час будучого в Годуновци, Есифа Локацького».

(НБУ. – ІР. – № 492 П/1651. – Опубліковано: Апанович Е.М. Записи на рукописных книгах ЦНБ АН УССР//Проблемы рукописной и печатной книги. – М., 1976. – С. 81).

№ 150

Кінець XVII ст. – Уривок з анонімної польської хроніки

«[...]Die 3 february poddał miasto i zamek Kijów Bohdan Hmielnicki, kozacki hetman zaporowski, dał się poddać z kozai carowi moskiewskiemu i przysięgą uczynił bydź wiecznie poddanym carowi moskiewskiemu, a to się stało pod czas po-zaicz (?) z kozakami zaporowskimi i zaczęła się wojna z Moskwą [...].

Przez wojnę kozacką i moskiewską te województwa odpadły od Korony Polskiej, posiadał nieprzyjaciel Kijowskie, Czernihowskie, Mścisławskie, Witebskie, Połockie, Smoleńskie, [Staro]dubskie, Wendeńskie, Parnawskie, Braclawskie, 10 województw, ledwo się po)l)ską zostały te województwa - Wołyńskie, Podolskie, Belzkie, Ruskie etc. Król polski Mozera trzyma, a kozacy - Ruś i Hmielnicki Bohdan, hetman kozacki, buntownik chłopów i kozaków, zdrajca Korony Polskiej[...].»

Переклад

[...]З лютого піддав замок і місто Київ Богдан Хмельницький, козацький гетьман запорозький, і сам піддався з козаками московському цареві і присягу вчинив вічно бути підданим московському цареві, а це сталося під час усобиць (?) з запорозькими козаками і почалася війна з Москвою[...].

Через козацьку і московську війну від Корони Польської відпали такі воєводства, котрі зайняв неприятель: Київське, Чернігівське, Мстиславське, Вітебське, Полоцьке, Смоленське, [С таро]думське, Венденське, Перновське, Брацлавське, 10 воєводств, насилу залишилися польськими такі воєводства: Волинське, Подільське, Белзьке, Руське і т. д. Польський король тримає Мозир, а козаки – Русь, і Богдан Хмельницький, козацький гетьман, бунтівник селян і козаків, зрадник Корони Польської[...].

(НБУ у Львові. – ВР. – Ф. 5. – Оп. 1. – № 113 II. – С. 607-608. Частково опубліковано: Мицик Ю. З нових документів про Національно-визвольну війну українського народу (1648-1658 рр.) на Сіверщині//Сіверянський літопис. – 1998. – № 2. – С. 8).

№ 151

Друга половина XVII ст. – Уривки з щоденника шляхтича Олександра Скоробогатого

«[...]Року 1652.

Експедиція московська і шведська наступила.

Яснеосвічений князь Януш Радзівіл став віленським воєводою і гетьманом великим ВКЛ.

Яснеосвічений й. м. пан Корвін Гонсевський став підскарбієм великим і гетьманом польним ВКЛ.

Року 1653

Під Речицею військо табором стояло протягом літа.

Року 1654

15 серпня.

З Москвою битва під Шкловом була, з допомогою неба прогнали неприятеля з поля.

6 вересня.

З Московією битва була під Шепелєвичами (*насправді 24 серпня-утор.*). Наше військо розбито.

15 жовтня.

Москва взяла Смоленськ. Військо стало на відпочинок у Мінському воеводстві на цілу осінь

20 жовтня.

Закінчилася воєнна комісія у Мінську. По часі я пішов до війська 5 грудня».

(*Skorobohaty A.D. Diariusz. – Warszawa, 2000. – С. 62-71*).

№ 152

Середина XVII ст. – Уривки з поеми-хроніки «*Wojna Domowa*» («Громадянська війна») (1681 р.) польського поета і хроніста Самуеля Твардовського

«[...] Самі собі теж визнаємо,
Що ми втратили мужність, що не хочемо битися,
І нічого більше, як швидко втікати, не можемо.
Бо ми фехтуємо на волості і при величезних кухлях,
Мало не виточуючи крові з убогих орачів.
Багато чого доводимо, а коли доходить до війни,
Тоді нас або нема зовсім, або думаємо про те,
Куди б втекти. І тут [*при Батозі*] тоді
Не було тоді жодного полковника (чи може бути
більший сором), навіть і ротмістра, котрий ледве
Залишався при своїх [солдатах][...]»

* * *

«Таку користь з поганської приязні маємо,
що її християнськими тілами оплачуємо!
Ах, мізерні... [...],
Не всім ми тримали віри
грецької, особливо козакам, і за порожню мали
Зборівську трансакцію, не хотіли вірити
Принаймні Антонові (*Ждановичу – І. Т.*); з татарами уклали
Паскудну лігу і брати їм ясир дозволили
Християнський навмисно...»

(*Twardowski S. Wojna domowa. – Kalisz, 1681. – Розділ IV. – С. 81-82, 151. Переклад з польської*).

№ 153

1652 р. – Уривок зі спогадів С.З. Друшкевича про події під Батогом

«[...] Козаки з ордою під час наступу знесли військо. Гетьман загинув і сила загинула панят. Дуже пощастило (мені), що втік, тих, кого живцем взято до полону, наступного дня відразу ж усіх витяли. Нурадин-солтан був з ордою, молодим на той час, а Караш-бей був заступником у нього, великий ворог народу нашого. Той, змовившись з Хмельницьким, схилив до того султана, що усіх наказав

витяти в'язнів і скільки у той час було добрих кавалерів, всі загинули. І мене у цей час було взято живцем, обухом з коня збито, сильно в чоло через місьюрку. Півроку кров текла вухами, а цілий рік, як у дзвоник, дзвонило в голові».

(Druszkewicz S.Z. Pamiętniki 1648-1697 / Oprac. Marek Wagner. – Siedlce, 2001. – S. 89-90. Опубліковано: Степанков В.С. Батозька битва 1652 року: джерела для вивчення теми (на допомогу викладачам, учителям і студентам//Проблеми дидактики історії. – Вип. 4. – Кам'янець-Подільський, 2012. – С. 64-65).

№ 154

Друга половина XVII ст. –

Уривки з мемуарів Миколая Ємйоловського

«[...] Цар без зволікання цього ж Бутурліна з Василем Шереметом і з Іваном з Щербою з кількадесятьма тисячами відправив в Україну, котрі з ходу взяли на Задніпрю Чернігів, Сівер, Ніжин, Козелець, Остер, Прилуки і Переяслав з іншими прилеглими фортецями, котрі зовсім не боронились і в котрих одразу поставили свої гарнізони. Потім переправившись через Дніпро, вони вільно увійшли до Києва і заставши Поділ спустошеним, інше місто на горі заложили від церкви святої Софії аж до святого Михайла Золотоверхого і насипавши зразу потужні вали завдовжки понад милю понад Дніпром, сами також почали будувати й осідати.[...]

Тоді цим порядком військо йшло до Шаргороду, і скрізь, почавши від Дунівців, поводитись як у неприязельській землі, бо так було спустошено вогнем і мечем села й хутори, пройшовши аж до Буші над Дністром. Там військо зібралось, бо у цьому містечку закрився якийсь Гречка з понад десятьма тисячами левенців або ж опришків. Там тоді був перший досвід війська, бо цей Гречка, покладаючись на свої сили, протягом цілого дня боронився в укріпленій валами фортеці, до котрої коли пішло на штурм трохи піхоти, яку мужньо повів у бій Гембарт, енергійний чоловік, обізнаний з іноземними чинами, і там поліг. Знову зранку пішли на штурм, котрий левенці витримували протягом дня, але аж під вечір почали тікати з валів. При цьому військо гуртом вдерлося на вали і загнало втікачів у Дністер, інших у містечку сікли ніби якусь капусту, а самого Гречку було вбито у натовпі. Це ж сталося у містечку Четуш та в інших оборонних містах, куди селянство, збігшись з лісів, закрилося і боронилося. Про що довідались віддалені фортеці і все, що живо, пішло вглиб України, а інші до табору Хмельницького, котрий був заснований під Каневом.

Військо ж увійшло в Тульчин, покинуту козаками фортецю, і там зустріло Різдво Господа, але назавтра певну частину війська з Чарнецьким було послано під Брацлав. Ці, зіткнувшись з козаками під містом, мужньо рубаючи їх і беручи живцем за хатами, аж в саме місто загнали і Чарнецький, хоч був трохи поранений під Бушею, ледве не увірвався за козаками у брацлавську браму, якби полковник Богун, з 15 000 піхоти, яка там залишалась, не стримав його охоту і не затримав рицарства[...]

(Jemiołowski M. Pamiętnik dzieje Polski zawierający (1648-1679). – Warszawa, 2000. – С.115-116, 120-121).

«[...]1652

12 січня

[...]Прийшли листи від польного коронного гетьмана з донесенням, що Хмельницький не дозволяє нашим стати на квартирах в добрах князя Вишневецького згідно з умовами миру, погоджуючись тільки на збирання податків. На це дав згоду король після сенатської ради, побоюючись відновлення війни, щоб наш жовнір там не став[...].

9 лютого

[...]Говорили, що староства на Україні, що Остер і Ніжин було дано таким, котрі ніколи не мали там резиденції. Була дана відповідь, що коронні підскарбій і маршалок, їхні посесори, справді не можуть бути там присутніми, однак будуть мати таких заступників, котрі зможуть утримати ці староства непорушними[...].

14 лютого

Пізніше король засідав і розсудивши тільки одну справу, відійшов. Посли (*депутати сейму – Ю. М.*) порушували різні питання, між іншим про листи, звані універсалами, котрі було неодноразово розіслано у справі посполитого рушення, через що деякі прийшли пізніше; треба допитатися, чому так сталося? Наступне, що руські церкви відібрали у схизматиків, а холмський владикат подано як вакантний. інстигатор переконливо відповів, що Річ Посполита неохоче сприймаючи Зборівський мир, віддала схизматикам і добра, і церкви. Коли ж козаки не притримувалися мирної угоди і розпочали нову війну, знову все повертаємо у розпорядження Речі Посполитої. Йдуть швидко до короля і чують, що той віддав холмський владикат уніату.[...]

26 лютого

Литовський гетьман під час відсутності коронних [гетьманів] представив перебіг війни обох військ аж до миру, укладеного з козаками під Білою Церквою. Всім було складено у цей день подяку, так що це тривало багато годин. Самому гетьману маршалок подякував від імені послів. Отже послі повернулися до себе і говорили про генерала артилерії та його рахунки, рівно ж про претензії дисидентів. [...]

9 березня

Посли з Волині скаржилися, що в умовах миру з козаками не було ухвалено жодного постанови про повернення католицьких костьолів. Литовський гетьман відповів, що у справі з королівським підданим не можна було сумніватися у поверненні костьолів, бо на це посередньо було дано згоду.[...]

Місяць квітень

[...]Тим часом розійшлася вість про відновлену змову татар з козаками; коронний гетьман Калиновський наполягав, щоб якнайшвидше зібралось військо, а тій його частині, яка була за Дніпро, наказав, щоб перейшла ріку і з'єдналася з ним у визначеному ним місці табору. Але наші, як завжди, так і тепер, зволікаючи в марші, не прийшли у визначений термін. [...]

Місяць червень

Всупереч нашому досвіду надійшов найсмутніший місяць, бо даремно ми вірили миру, укладеному із зрадником. Він так спокійно поведився, що про його й татар приготуванню ми думали, що вони швидше скеруються до молдавського князя, ніж про нас. Однак сталося те й друге. Бо Тимофій, син цього негідника Хмельницького, взагалі зажадав, щоб йому була віддана як дружина дочка молдавського господаря, тому він і проходив з татарами та з бандою козаків поблизу нашого табору, розташованого під Батогом. І хоча Хмельницький перестеріг гетьмана, щоб він не перешкоджав наміру його сина, однак гетьман чи то не довіряючи бунтівнику, чи то недооцінивши його сили, послав кількох за кормом для коней. Ці пішли задалеко і забрали у татар коней. Тоді розлючені татари

2 числа цього місяця червня

напали на наших, але коли їх потужно відбили, то наступного дня ще з більшою силою натиснули на наше військо. А коли нашим забракло відваги і вони подумали про втечу, гетьман наказав піхоті стріляти по втікачах і впало кілька забитих. Тоді татари вважаючи, що як це було умовлено, з тилу атакували наш табір, потужно натиснули і змусили все наше військо до втечі.

Ми довго не знали, як сталася така велика, неймовірна поразка, завдана руками козаків. Козацькі послі прислані до короля і гетьмана докладно це представили. Хотів би тут докласти це свідчення. Розповідали, що гетьман Калиновський задумав звести зі світу Хмельницького; отже підставив козака, якого звали Бублик, щоб вбив бунтівника. Цей з Божої волі був схоплений, а підданий тортурам, виявив всю справу. Через це розлючений Хмельницький, з'єднавшись з татарами, напав на гетьмана і знищив його табір. Гетьман з 500 німцями уникнув небезпеки, але почувши відомість про те, що взято його єдиного сина і що недалеко звідти його веде не чисельний ворожий табір, спонуканий любов'ю, вирішив повернутися, щоб його визволити.

Хмельницький доповідає солтанові, що наші знову збираються під Кам'янцем і якщо військо розпорозить, то загрожує найбільша небезпека, звідти посилає до татар, щоб повернулися. Коли ті відмовили, наказав забити всіх полонених; що і сталося. Інші кажуть, що Хмельницький, хтивий польської крові, заплатив солтанові за страту добрих громадян. Так пролита невинна кров багатьох тисяч волає про помсту до Бога.

Вість про розгром війська, яка поширилася, як ніколи вразила вітчизну, вже вважай стали сумніватися в її спасінні. Але Бог з свого милосердя так засліпив бунтівника, що скерував його замисли швидше до облоги міста Кам'янця, ніж до знищення Речі Посполитої, якби далі туди просувався. Бо він поклявся татарам видати Кам'янець в нагороду за їхні втрати у війні. Кажуть, що коли він не міг взяти місто, бо його прекрасно боронили і тоді загинуло багато неприятелів, татарський калга побив Хмельницького гарапником, а цей стерпів цю зневагу від варварських рук.

Тим часом, по закінченні сеймиків розійшлася вість про розгром війська; 11-го цього місяця були сеймики, а кілька днів пізніше надійшли страшні новини. Король, вражений такою несподіваною подією, зразу наказав шляхті йти

в посполите рушення, сам теж обіцяв з'явитися 10 липня, призначаючи місце зібрання у Короні – Пйотравин, а в Литві- Брест А коли неприятель не пішов далі, і взагалі, відступив до своїх кордонів, сейм, котрий король сподівався провести під наметами, відбувся у Варшаві.

Тим часом хоч було обіцяно безпеку з неприятельського боку, іншим нещастям, а конкретно пошестю, Бог покарав Річ Посполиту. Були заражені Краків, Торунь, а також околиці Варшави.

Король призначив подільського воєводу Потоцького гетьманом; цей поставив табір під Сокалем. Було ледве 800 жовнірів, однак скоро зібралось більше, але через заразу, яка ширилася на Русі й Волині, неохоче там затримувалися.

Коли під час перебування у Литві я довідався про цю поразку наших, то зібравшись з кількома сенаторами у Вільні, там роздумували про порятунок Речі Посполитої; також ми послали посла до короля, котрий милостиво прийняв нашу ревність. Гетьман же став набирати жовнірів. Я послав до табору близько 200 жовнірів, також помогли деякі сенатори [...].

Місяць серпень

[...]9 серпня [...]

Тим часом прийшов лист від подільського воєводи Потоцького, котрого було проголошено польним гетьманом; доповів про не дуже милі, але певні справи, що Хмельницький вислав сильний загін проти нашого табору, а сам йде за ним з всім військом; серед наших під Сокалем є дуже багато хворих; повідомив також, що син Хмельницького одружився з дочкою молдавського воєводи. Читано цей лист без свідків, а потім його було переслано до литовців.[...]

16 серпня

[...] Перед пропозицією читано лист від подільського воєводи, гетьмана, де той подавав, що козаки послали своїх послів до короля; справді не гідні стати перед обличчям короля і Речі Посполитої, однак не треба було їх затримувати, зваживши на малі сили війська і малий військовий апарат.

Після прочитання листу домагалися декларації воєводств. Волинь і Белз довго тягли через знищені маєтки і пожертвували тільки суму 20 000. Дозволено їм на тимчасову відстрочку, щоб потім були щедріші.[...]

17 серпня

Коли розправяно про конституції, королю донесли, що козацькі послы в'їжджають до Варшави. прикликали отже до короля шляхтича Вижицького, в'язня, котрого добровільно відпустив Хмельницький із своїми послами і цей публічно визнав, яким чином він випадково зустрівся у дорозі з Ясинським, котрого Радзейовський вислав із Швеції з листом і дорученнями до Хмельницького. Коли цей Ясинський якось говорив і неясно відповідав, Вижицький підозрюючи якусь таємницю, пильно його вивчив і змусив від нього говорити правду, що той є послом Радзейовського із Швеції до Хмельницького, щоб за його клопотанням до короля підканцлер міг бути повернений до старої посади. Коли ж Вижицький спостеріг, що Ясинський хоче спалити папери, то не допустив цього, а привів його до гетьмана і там його залишив, а привіз тільки лист, котрий було читано без свідків. Його зміст був наступний: Радзейовський спочатку згадував свої за-

слуги і своїх людей щодо Речі Посполитої, потім скаржився на королівську немилість і нехить до нього за те, що відраджував продовження військових дій проти козаків. І далі вів мову, що після берестецької звитяги противився подальшому просуванню короля з усією шляхтою, шукаючи надзвичайних засобів, щоб схилити його до повернення до дому. Потім описував, в який спосіб знайшов притулок у шведській королеві після ухвалення неслухного королівського декрету; і її власне виокремив над інше, що є така мудра і ласкава, що нема подібної їй на світі, що добре його підтримала і вчинить багатим. Потім запевняє у прихильності королеві до козаків; вона знає про їхню кривду, котру терплять з боку поляків. Врешті відкрив Радзейовський свою таємницю: замір помститися полякам, через котрих, як визнає, був скривдженим. Тому шукає збройної допомоги, вказуючи спосіб і місце зібрання війська, особливо у Білій Русі, коло Могилева, а для проведення наради добре було б вислати енергійних послів до королеви з Ясинським (але не через Молдавію) або якусь духовну особу, котрий би залишався при королеві, щоб можна було обмінятися листами. Бо королева охоче бачить греків і знає їхню мову. Решту доручено самому Ясинському разом з проханням, щоб своїми словами переказав відповідну резолюцію.

Коли лист було прочитано, сенатори і послы висловили свою думку, тавруючи такий нечуваний злочин. Коронний інстигатор із свого уряду домагався суду і осуду. Отже Радзейовського було оголошено зрадником і ворогом вітчизни, а вічистим правом конституції його було визнано безчесним. Потім привели Ясинського; в путях вислано його до в'язниці до Мальборку, де він мав чекати майбутнього сейму. скільки раз уже втік з-під варти, але вдруге схоплений, тримався в тяжких кайданах. [...]

Були великі труднощі з отриманням згоди на індигенат для багатьох осіб. Тоді саксонський князь, Хувальд, Гізе, Шафгоч, козак Криса і француз Перпессі (?) були прийняті до грона Речі Посполитої. Також добра Мирського, литовського стражника, заради його великих заслуг з королівських були замінені на дідичні. Згідно із звичаєм було оголошено інфамістів, на першому місці Радзейовського.[...].

Коли ж козаки не наступали, а поширювалася зараза, король виїхав з огорнутої заразою Варшави, змушений до виїзду до добр брата, до Полоцького єпископства, звідки хотів поплисти водою до Пруссії. Оскільки ж кількох плотогонів вразила пошесть, він відмовився від наміру їхати до Пруссії і обрав Скерневіце, резиденцію гнезненського архієпископства. Але коли й те місце виявилось зараженим, приїхав до Ловича і перебував тут протягом вересня, жовтня і половини листопада, з малим почтом, обережно приймаючи листи й гінців.

І Русі не пощадила зараза, отже кількість козаків змаліла.

Король відправив козацьких послів і зі свого боку і Речі Посполитої відіслав до Хмельницького, щоб остаточно довідатися, чи цей широко прагне миру. Обрано довірених, Зацвіліховського і Чорного, котрі потім розповіли, що даремно трудилися, бо навіть їхнє життя було в небезпеці у цього розпусника і бестії, котрий вважав, що може свавільно порушувати права народів. Тим не менш були відправлені з такою постановою, що він не може зректися дружби з тата-

рами, бо не можна вірити полякам. І п'яний додав, що ранньою весною поляки пересвідчаться у його силі.

Коли про це доповіли корою, булого відкинуто мирні засоби і було ухвалено йти слідами Марса. Звідусіль стягувалися жовніри до табору, однак пошесть перешкоджала збиранню. Ченці й черниці раніше думали про укриття, щоб їх раптово не застав неприятель, як то сталося раніше. [...]

Місяць жовтень

Син Хмельницького врешті здійснив своє бажання і одружився з дочкою молдавського воєводи, сестрою дружини мого родича, гетьмана. Деякі описують грубість козаків, що я тільки коротко згадаю, що Тимофій не сказав жодного слова до воєводи, хіба що через перекладача. Тільки раз, наступного дня після весілля подякував за прийняття; а в присутності багатьох осіб обрізав собі нігті. А коли шукали в господі козацьких жінок, щоб прийшли на учту, їх знайшли їх п'яних у корчмі. Отак відбулася справа у найбільшому варварстві; нараховано 50 000 талярів посагу; офіровано також віз з шістьма кіньми і певну кількість хутра. Від'їхав отже цей вихований зять до своїх, з великим жалем воєводи, котрий проти своєї волі знайшов такого норавливого сина.[...]

Місяць листопад [...]

Жовніри припускалися найбільшій сваволі і деякі місцевості заразили моровою пошестю [...].

Також серед козаків панувала зараза.. Сам безчесний Хмельницький був змушений укриватися; в деяких містах залишилося живими ледве 100 людей. [...]

Тим часом у Польщі скрізь зараза косила смертних. З трудом можна було отримати листи і довідуватись, що діється за порогом. [...].

Року Божого 1653

Місяць січень [...]

Потім польський гетьман Потоцький, присутній там (*на сеймі у Брест-Литовську – Ю. М.*), запропонував, щоб жовнір мав стації у шляхетських добрах на Волині. І хоч ані король, ані сенат не підтримав цю пропозицію, однак Потоцький це вчинив і дуже цим змучив шляхту, особливо мене, бо коронний хорунжий Конецпольський з власної волі зайняв з чотирнадцятьма хоругвами мої олицькі добра і протягом п'яти тижнів все знищив, змарнував мої і селян гумна, забрав бидло, а підданих схилив до послушенства собі. Я стерпів, оскільки зазнав цього від родича моєї дружини, бо він народився від сестри батька моєї дружини. Постарався про внесення протестації, приписуючи зло своїм гріхам. Також і в Литві я поніс великі втрати в моїх староствах; скрізь випробування. Тому отримавши відомість про сейм, почав клопотатися і готуватися до дороги, відправивши насамперед весілля мого слуги Лясоцького, котрий чинив спротив бунтівникам у Олиці, з Горайською, однією з придворних моєї дружини. Веселість пригнічував стан Речі Посполитої і зменшення маєтку(?).

Місяць лютий

[...] Король мав намір зимою напасти на козаків і вирішив сам поспішити до табору. Перешкодили цьому розбіжні думки та непостійність зими. І так провалився задуманий похід.

Тим часом, не знаю, з чиєї поради, було послано 10 000 жовнірів, щоб докучити козакам цим походом. Багатьом це не сподобалося; між ними був і я. Бо такий мали наслідок, що тільки селян повбивали, з'їли провіант, котрий міг би нас послужити, зробили коней нездатними до бою і безславно повернулися, бо обтяжені здобиччю; надто, як чув від самого короля хоча могли схопити значного бунтівника, взявши 10 000 або злотих, або дукатів, охоплені жалістю (?) відступили, втрачаючи чимало людей. Також Чарнецький, їхній вождь, поранений в обличчя з рушниці, повернувся прикрашений шрамом.[...]

Місяць квітень [...]

2 квітня

[...]У послів [сейму] брестський підкоморій просив, щоб віддали йому діичним правом як компенсацію від держави Дубно через спустошення його берестейських добр. Вважай настала згода, якби не протестували сандомирський воєвода і Львівська земля, що не мають цього дорученого в статтях своєї сеймикової інструкції. Оскільки він їх не міг схилити до цього, то просив про віддання на 100 років; врешті, плачучи, отримав те, що дозволено йому на 60 років. Решту справ було відкладено на завтрашній день.

Король судив справу Ясинського, слуги Радзейовського; Ясинський був схоплений, коли вирушив з листом до Хмельницького, як це на попередньому сеймі було повідомлено. Однак коли стало відомо, що сам Ясинський виявив справу і повернувся з нашими, незважаючи на різні точки зору і до ночі триваючі воти, не дав стратити, тільки був покараний позитивним ув'язненням.

Прибули від послів Конєцпольський і Терлецький; перший переказав прохання жовнірів, а другий скаржився королю на мою кривду на Волині з боку коронного хорунжого, на чому наполягали пруські та пінські послі. [...]

3 квітня

[...] Король наказав прикликати справу Плятемберга з Краківським воєводством про необорону Чорштинського замку, зайнятого збунтованим, фальшивим Косткою; краківська шляхта домагалася, щоб Плятемберг компенсував податки на оволодіння замком і щоб був покараний, бо не укріпив гарнізоном замку, який знаходився на кордоні. Прикликаний боронився, що не мав обов'язку його особисто держати й стерегти, а Костка підступно вдерся, показуючи лист краківського єпископа. Коли наступного дня це розсудив король, то оголосив Плятемберга вільним. [...] 21 квітня.

[...]Під вечір прибув посол і доповів, що семигородець і валах вчинили змову проти молдаванина, а вигнавши його, вчинили князем його великого логофета; вся справа відбулася в такій великій мовчанці і з такою швидкістю, що довідалися про неї лише після її завершення. Молдаванин, взявши частину багатств, втік з дружиною до Кам'янця; просив нас про допомогу, але через наші такі великі труднощі не отримав її. Тоді написав до козака Тимошки, сина Хмельницького, котрому віддав свою дочку, щоб той поспішив прийти йому на допомогу; і отримав її. Той прибув, але був погано прийнятий угорським військом, як про це я скажу нижче. [...]

22 квітня

[...]Помер брестський литовський воєвода Кльоновський; наступником мав київського каштеляна схизматика Бжостовського[...].

Місяць червень

Наш король під час перебування у Львові мав виїхати до табору. Коли в минулому році зрадник Хмельницький вбив гетьмана Калиновського, то серед його речей знайшов лист нашого короля, у котрому король писав йому, щоб насамперед постарався про голову самого Хмельницького. Цей, прочитавши, сказав таке: «Я взаємно потурбуюсь про голову самого короля». Тоді послав у великій таємниці кілька тисяч, щоб схопити короля, який їхав до табору. Бог не допустив до того, бо король на півгодини попередив їхнє прибуття і показався війську. Зрадник затримався коло Городка і там, як завжди, зламав домовленості і переговорюючи за шляхтою і міщанами жорстоко стратив їх. (...).

Місяць серпень

Злочинець Хмельницький послав до короля і урядників як посла одного з значніших козаків, Антона, пропонуючи певні умови для укладення миру. Король неохоче прийняв, що підданий наважився на таку справу, отже з коронної канцелярії приділено швидко відповідь. Антону дарували життя, але його було затримано. Тоді послав до короля посольство новий молдавський воєвода, пропонуючи укладення спільного союзу і доповів, що дружину попереднього воєводи закрит з усіма скарбами в Сучаві. Однак просив допомоги і взаємно висловлював свою підтримку проти бунтівників; про хана запевняв, щ не надійде зі своїми татарами.

Відбулася рада; в кожному випадку справа була гідна як найбільшої уваги, бо зі старим воєводою квітла велика приязнь наших, а він сам був вірний Речі Посполитій, тому й отримав індигенат в Речі Посполитій. Не повинно було залишати його без оборони. З іншого боку ми не могли себе взаємно підтримати, бо знали, що Хмельницький прийде йому на допомогу і так ув'язалися б ми у подвійну війну. Потім перемогла думка, що треба подумати швидше про загальну користь. Отже було визначено Кондрацького, досвідченого у воєнному мистецтві і відважного. Цей був посланий насамперед з допомогою і з кількома тисячами угорців напав на військо Тимошки, сина Хмельницького, а розбивши його, дійшов до Сучави. Там Тимошко з добірним загоном кілька тисяч козаків з'єднався з воєводою. Король після ради рушив табором до Галича і за порадою Хувальда, котрого дуже цінував за знання воєнного мистецтва, поділив військо на дві частини.

Однак раніше він відправив московського посла, котрий просив про ліквідацію сеймового декрету, як вище говорилось, і щоб покарав смертю тих, що відбирали у Москви титули; потім, що сам помирить короля з Хмельницьким, а по третє, щоб зовсім ліквідував унію, а тоді великий князь пробачить кривду з приводу титулів. Йому відповіли тоді литовський підканцлер (бо я, хворий, залишався вдома), що декрет ухвалений згідно з нашими правами і у жодному разі не може бути зміненим. З Хмельницьким як підданим не можна вирішувати справи, бо він є бунтівником і тричі ламав угоди. Не йдеться про унію в цій

війні, бо козаки профанували і схизматицькі церкви і вбивали попів, як то їх називають. Здвигнувши плечима, посол відійшов і потім був відправлений. Оскільки однак з боку Москви загрожували війною, король наказав, щоб поволі поверталися, щоб їх (*посольство – Ю. М.*) спізнити аж до жовтня. Однак сталося щось протилежне, бо внаслідок смерті в дорозі пристава, посол з найбільшим зухвальством силою забирав у селян коней і вози і якнайшвидше перся до Москви.

Король занепокоєний Смоленськом, бо вітебський воєвода раніше просив про нього, віддав його (*Смоленськ – Ю. М.*), а Вітебське воєводство призначив литовському писарю Обуховичу, писарство ж – жмудському писарю Станкевичу. Вже не знаю чому вітебський воєвода відмовився прийняти Смоленське воєводство. Однак король доручив його Обуховичу, доброму обивателю, вченому і добре заслуженому, котрий зразу поспішив з королівського табору до Смоленська, щоб там пильнував, що робить московіт. Король же вів військо через гори, а руський воєвода йшов по рівнині, щоб, як була чутка, Хмельницький не послав до Довгого (*містечко на південний схід від Сокаля – Ю. М.*) допомогу Тимошку. Король так довго очікував у Галичі, поки не довідався про взяття Сучави. [...]

Місяць вересень

Весь цей місяць присвячено облозі Сучави. Потужно боронилися, бо було до 10 000 добірних козаків. Король скерував військо до Кам'янця; і коли йдучи далі минув Жванець, молдавський воєвода попросив його про присилку гармат і кількох тисяч німців; король повернув і знову став у Жванці. Отже атакували замок і були б здобули його, але їх покинули угорці. Через це Кондрацький, охоплений гнівом, поранив кількох угорців, лаючи їх за слабкодушність. Однак поклялись краще допомогти іншим разом. Постріл з нашої гармати зламав колесо у ворожій гарматі і один уламок вдарив у ногу Тимошка; почалась гангрена і на третій день віддав потворного духа, сказавши що має «двох батьків, котрі помстяться за мою смерть», маючи на увазі попереднього [господаря] – молдаванина і Хмельницького. Коли обложені втратили надію на стримування напору наших, піддалися. Призначили комісарів, насамперед Маховського. Ці, відібравши присягу, випустили 5800 добірних козаків просто за сліпою радою, бо ми з свого боку могли помститися за вбивство 6 000 наших полонених під Батогом, де всі загинули, про що вище.

Отже так король, йдучи проти козаків, ніби на поміч, стільки тисяч їх вислав проти себе; хоча був невинний, бо це сталося без його відома. Скарби в Сучаві залишено до диспозиції короля. Отже послав до угорців, щоб на підставі укладеної умови прислали йому 10 000. Ті стали зволікати, боячись помсти турецького султана і офірували тільки 10 хоругв з тим, щоб їх змішати з нашими. В такий спосіб виявилася їхня віроломна вірність. Новий молдавський воєвода навіть не отримав з константинопольської столиці визнання свого лену, бо візир був йому супротивний. В той же час попередній воєвода таємно добивався у Порти повернення старого стану. Як обережно треба чинити панам з іноземцями і згідно з добре продуманого плану, бо цей зв'язок з угорцями та молда-

ванами був для багатьох підозрілим. Так цей час, коли можна було з милості Божої уярмити неприятеля, пропав даремно через підтримку інших, наближалась зима, непідходящий період для вигідного проведення війни.

Місяць жовтень

Цей місяць затримав короля й жовніра у тому самому таборі. Хмельницький прислав до гетьмана й коронного канцлера понижені листи; отримав жорстку відповідь. Тимчасом невідомо, яка справді причина спровокувала татарського хана. Цей під кінець місяця підійшов з величезною кількістю війська і коли прагнув спробувати (?) долю Марса, з цього нічого не вийшло, тільки наші схопили посла, посланого ханом до семигородського князя. Він доповів про невдоволення хана тим, що князь сприяв королеві, а хан лаяв короля. (...)

Зараза ж поширювалася у Польщі і Литві; і я був у великій небезпеці, коли ця пошесть грасувала в Ковні; я постійно перебував у близькому сусідстві десять тижнів під Божою опікою.

Татари почали здійснювати вилазки, щоб наші і наші коні не могли дістати провіанту; врешті збудували міст до Молдавії, без перешкоди чинили вилазки. Дивувалися і неприятелі, що наше військо спокійно сиділо, а особливо ми, бачачи, що така велика кількість жовнірів (бо їх було до 50 000) даремно стоїть. Хмельницький же, котрий став недалеко від татар, просив хана, щоб не виходив з Польщі, а швидше залишався протягом зими; хотів схилити короля до слушних умов, щоб міг вибігти (?) до Росії а також стягнути якнайбільше грошей за майно і полонених. Настала рада із поганим наслідком для нас, про що нижче. Цей місяць пройшов отже тільки в сутичках.

Місяць листопад

Небо було на нас розгніване у цьому і наступному місяці. Татари спостерігши, що наше військо нічого не робить, а тільки під охороною укріплень готується відбити атаку неприятеля, само ж нічого серйознішого не задумує, то через посланих для спустошення Речі Посполитої в спосіб гідний жалю знищили край. Набрали полонених і спалили села, коли шляхта і селяни, вірячи, що наше військо їх охоронить, вільніше почали поводитися у себе вдома; татари несподівано на них напали і наприкінці місяця пограбували. Волинь і всі мої добра обернули в попіл, крім різних міст і моєї Олики, котрі вчинили спротив і не допустили ворога. Всюди зойки, забриніла луна плачу. Не краший місяць

Місяць грудень

у котрому місяці хан схилився до миру, а наші змушені голодом і нестачею [всього] пристали на це. Отже було укладено безславний договір, не скріплений на письмі, а тільки усно стверджений, який відновлював нещасний Зборівський мир, татарам було обіцяно «упоминки», які не виплачувались протягом трьох років; а щоб ворог не спустошив вітчизну, даремно було дано 40 000 злотих, бо до того дійшла сваволя татар, що повертали ледве у півмилі від Пінська і третю частину прибутків знищили вогнем (оскільки я тримав це староство). 120 років минуло від часу, коли татари були в цих околицях. Обтяжені здобиччю повернулися і до останнього дня валандались без шкоди, без жодного опору з нашого боку. Цей безсенсовний мир було укладено 15 грудня. Коли

король не вкритий славою вирішив повернутися через Сокаль до Варшави, з острахом перед татарами звернув з дороги до Львова і в наступному році з'явився у Варшаві. Писар польний коронний Сапіґа, піднесений мужністю, хотів звільнити полонених з татарських рук, однак долею, а може із заздрощів покинутий нашими, потрапив з братом у руки неприятелів. Литовське теж військо розпущене перед миром більше шкодило нам, ніж бунтівникам. [...]

Рік 1654

Місяць січень

«[...] Хмельницький, охоплений фурією ненависті, коли спостеріг, що укладено мир між нашими і татарами, хоч і дуже нестабільний, звернувся до помочі Москви і у цей місяць присягнув у місті Переяславі. Оскільки ж згідно з варварським звичаєм Москви всіх селян називають підданими, злякався цих слів і схиливши голову на плече, наказав принести собі горілки; а випивши її, присягнув. Отже зараз московіт зайняв міста й замки, особливо Київ, послав двох воєвод доручивши збудувати замок поблизу церкви св. Софії [...].

Місяць лютий

[...] *23 лютого*

Відбулася таємна нарада всіх станів про знищення зусиль Москви, з чим вже перше і Бегановський був посланий до Константинополя, а Яскульський до татарського хана, котрому московіт дав багато золота, щоб не помагав полякам [...].

Місяць квітень [...]

2 квітня

Віленський воєвода здобув довіру полоненого козака, який називався Антон (*Жданович – Ю. М.*), щоб через нього добилися чогось доброго і розбити союз з Москвою, бо Москва будували у Києві замок на горі біля церкви Св. Софії [...].

7 липня

Хоча Річ Посполиту перестерегли про дії Москви і дуже енергійні замисли Хмельницького, це не порушило задумів; радились про упоминки для татар. Так з державних прибутків ледве могли дістати 140 000, а й ця сума не була певна [...].

10 липня

Посол Бегановський після повернення з Туреччини прозвітував про це, починаючи від власних видатків, а потім говорив про те, в який спосіб був прийнятий візиром і турком (*султаном – Ю. М.*), які з ним обговорював таємниці, які дав і отримав подарунки; і без сумніву вже здавна наш посол не був так добре прийнятий. Вислано по нього за місто коня, а котрому в'їхав. А коли від'їжджав, візир наказав йому спішитися, бо добрі вісті привезе своєму королю. Подякувано Бегановському від імені короля, сенату і рицарського стану [...].

Місяць серпень

[...] Після битви, коли московське військо зростало в силі, а великий князь став під Смоленськом, наші мусили відступити. І коли жовнір затримався загонами серед багна, 24 серпня їх неприготованих атакувала московіти і швидше

розпорошили наших, ніж перемогли. Загинув польний писар Фронцкевич, Сакен був взятий у полон, інших врятувала ніч. Гетьман проведений через болото селянином, вийшов неушкодженим. Тоді московіти дійшли до ріки Березини, де, як думають, колись був кордон з Литовським князівством. Після знищення нашого війська під Шкловом втікач Поклонський вчинив так, що ворогові піддалися Могилев, козаки з іншого боку зайняли фортечку Гомель і жовніри з брестським писарем Бобровницьким послали до князя, до Москви. Потім козаки обложили Бихів, а Москва – Вітебськ і Луцин в Інфляндії, від котрого відступили охоплені панічним страхом, але знову повернулися. Допомога з боку татар не надходила через смерть хана, тож тільки в грудні могли прийти нам з допомогою. Тоді Бог вразив мором Московську державу; багато померло і ця зараза тривала аж до зими. Польне писарство отримав Полубинський, литовське підольство – Пац, а після його смерті воно перейшло як вакансія Денгофу.

Король занепокоєний Литвою, вирішив виступити туди наступного місяця, але вже настала втеча багатьох з Вільна, Несвіжа та інших місцевостей, що всі взагалі оплакували занепад нашої вітчизни. Гетьман став у Мінську з кількома, котрі після втечі відновили дух, скликаючи на поміч шляхту. Москва видавши Вулкану Борисів, котрий спершу наші підпалили і зруйнувавши міст, відступили через ріку Березину, посилено стараючись зайняти Вітебськ і Смоленськ; однак справа відтяглась на два місяці.

Місяць вересень

9 вересня [...]

Тим часом козаки нападали на Литву і на Волинь; вчинили великі шкоди в Пінську. Забрали до 1500 бидла, однак утрималися від підпалень. У Бресті-Литовському великий страх, бо московський князь і Хмельницький так порозумілися, щоб об'єднати в Бресті обидва війська і ухвалили звідти марширувати на Краків, а потім, зайнявши Польщу, звільнити Грецію з турецької неволі. Дяка Богу, їхні задуми були даремні, бо коронні гетьмани, зібравши військо, змусили Хмельницького відступити, а шляхта і моя піхота завдали їм втрат під Пінськом. На Волині після знищення Степані спокійно, з поміччю Бога і Богородиці пройшли, не зачіпаючи моєї Олики. І так наші, очікуючи татар, просувалися і врешті опанували багато місцевостей на Україні.

Послано до хана Яскульського, а до білгородських татар, або, як кажуть, буджацьких, Корицького. Цей останній повернувся з надією на швидку допомогу, а цей перший повернувся лише в грудні з польним писарем коронним Сапігою, котрого хан навіть зичливо відправив з приязні до короля [...]

Місяць грудень

Коронне військо щасливо наступаючи, насамперед відвоювало багато міст, особливо Бушу, де закрилося 6 000 козаків; багато їх захопили наші, розгромили бунтівників, з наших немало поранених і вбитих. На вість про підхід наших втекли з Брацлава. Тим часом надійшли татари, котрих ввічливо прийняли обидва гетьмани і віддали їм правий фланг, а собі залишили лівий для маршу війська. фортечку Умань стала на перешкоді; було там 20 000 бунтівників; тому хотіли відступити від неї, про що [напишу] в наступному році. Нале-

жить занотувати, що вождь татарського війська повідомив гетьмана, що «хан наказав віддати під твої накази все військо і що тільки накажеш, готовий вчинити».

Козак Федоренко обложив Бихів литовського підканцлера. Коли вже наші вийшли поле, не знаю чому, він відступив і укріпився у трьох милях звідти у Новому Бихові. Наші пробували його здобути, про що нижче. Кажали, що під час облоги 300 жінок відвідали костюль і там з найбільшою побожністю і серед посту благали Бога; думали, що тому й знято було облогу [...].

(Radziwiłł A. S. Pamiętnik. – Warszawa, 1980. – Т.3. – С.).

№ 156

1665-1669 рр. – Уривки з автобіографії й листів князя Богуслава Радзівіла

«[...]Цього ж року дано мені по й. м. пану краківському Потоцькому Барське староство. Кілька місяців по тому було розгромлено під Батогом наше військо і два мої полки, після чого мусив знову набирати полк піхоти і полк кінноти, а оскільки грошей у скарбі не було, заставив мої дідичні маєтності Жупрани, Грубешовиці, Долатиче і Вязин, щоб прислужитись цим набором Вітчизні і Речі Посполитій.

Року 1653. [...]Ми прийшли під Кам'янець - Подільський, звідки король й. м. відправив мене з двадцятьма хоругвами перед собою до Бару, де я застав такі пустки, що мусив до порожнього підвалу зсісти. Зустрівся у дорозі з й. м. паном вінницьким старостою, котрий з тисячею кіннотників повертався до табору. Підходячи до Бару, ми зустріли у буковому лісі у трьох милях від міста, солдата фінна з полку курляндського князя, котрий не знаю з якої примхи долі туди заблукав, не знаючи жодного словечка по-польськи і не знаю, куди йде. Навіть з нами не міг поговорити, тільки впавши на коліна жестами показував як дуже радий і що дев'ять днів нічого не їв крім жолудів, що було видно по ньому. Я наказав взяти його на віз і дати йому легку їжу, трохи відживив його. Переночувавши дві ночі у Барі, в холод і голод повернувся назад, бо замість того, щоб військо йшло слідом за мною, воно повернулось у Кам'янець-Подільський, а я ледве відступив перед ордою, якій, як тільки я приїхав до Бару, один піп дав знати про мій приїзд. Тоді погналося за мною десять тисяч кримських добровольців (кожен з двома кіньми), так що я ледве врятувався за кам'янецькими мурами.

Коли я повертався, то знайшов на шляху при здохлому коні дитину чотирьох років і пса при ньому, котрих шість дні тому, коли наше військо поверталось до Кам'янця, один рейтар, втративши коня, там покинув. Я наказав взяти дитину; вона була здорова і нічого не боялась і у тому стерві, коли пес шарпав, пальчиками ворушило, але як тільки теплого пійла з пива напилось, зразу померла.

Короля й. м. з військом застав під Жванцем, котрий укріплював табір і наказав збудувати міст під самим Хотиним; аж за Прутом ми мусили брати провіант, але дуже суцужно було з дровами. Врешті у перших днях листопада хан з Хмельницьким до нас підібралися так, що перервали нам весь зв'язок з

Польщею. Хотів король й. м. дати їм поле, але інші політики відмовили пана від цього, котрі б нас певне згубили, коли б Сефер Кази ага, ханський візир, не написав до небіжчика пана Корицінського, нашого канцлера, що хочуть з нами вести переговори. Цей лист до канцлера орда вклала селянину до чобота і взявши його на коня, мчало з ним тридцять кінних до нашого табору, де зустрівши пана Бутлера, мого рейтарського ротмістра, котрий цієї ночі був відправлений для взяття «язика». Підскачавши ближче до нього, с кинули цього селянина з коня, але його наші спіймали і з листом до табору до мене привели. Як я про це довідався, візир вчинив це без відома хана. Потім через кілька днів настав мир з ханом під Кам'янцем, без якогось укладу на письмі, і обидві сторони тільки з рукою на грудях і на бороді присягли згідно із звичаєм цього народу 20 грудня притримуватися миру. [...]»

(Radziwiłł B. Autobiografia. – Warszawa, 1979. – С.132-139, 171-175, 213).

№ 157

Друга половина XVII ст. –

Уривок з мемуарів Я. В. Почобута Одланецького

«[...]Року 1653.

Року 1653 (*Помилка. Треба «1654» – Ю. М.*), дня 8, місяця серпня, неприятель взяв Вільно о дев'ятій годині перед полуднем, у недільний день, маючи запорозьких козаків з гетьманом Золотаренком, в кількості двісті тисяч самих військових людей[...].»

(Biblioteka Ordynacji Krasieńskich. Muzeum Konstantego Swidzińskiego. (Pamiętnik Jana Władysława Poczebuta Odlanieckiego (1640-1684). – Warszawa, 1877. – Т. 3. – С. 20).

№ 158

1654 р. – Уривок з літописних заміток італійця Ієроніма Піночі, секретаря короля Речі Посполитої Яна Казимира

«Реляція про Хмельницького і козацьких справах.

Хмельницький так названий своїми, але його батько звався Хміль, а його самого називали Хміленко. Батько був чигиринським осадчим. За Даниловича він дістав хутір Суботів, прикрасив його, поставив млини й стави, поселив селян, осадив нове поселення, у котрому шинкували горілками, медами і пивом. А це поселення з цього боку води, котра тече під Суботовим, а з іншого боку води, є татарські землі, а ці води звуть [...]» Йому заздрили слуги пана хорунжого, які забрали у нього це поселення і жінку (?). Чаплинський хотів його забити, вдарив його шаблею, але комір не пропустив удару. Він тоді йшов від поселення до поселення, бунтуючи молодців. Привабив до себе орду, давши ординцям в'язнів, котрих дістав біля Жовтих Вод. Потоцький помилявся в тому, що його легковажив, бо зразу не міг зібрати більш як 1200 козаків. Потоцький, коли захотів спочатку розбити його, не послухав польного гетьмана Калиновського, котрий не хотів, щоб гетьман не потрапив у небезпеку з усім військом. Хворий (?) Потоцький не хотів поступатися Калиновському і обидва опинилися у по-

лоні через одного козака. Останній взявся їх провести, завів їх на перекопані дороги. Уже будучи у ворожих руках, Калиновський вилаяв за це Потоцького презирливими (?) словами.»

(Держархів у Кракові. – Ф. «ЗП». – № 363. – С. 1065. – Перекладено з польської, частково з латинської. Даний текст у переказі було видано свого часу польськими істориком А. Грабовським: Ojczyste spominki. – Kraków, 1845. – Т.2. – С. 138).

№ 159

60-70 рр. XVII ст. – Уривки з праці П'єра Лінажа де Восьєнна «Дійсна причина повстання козаків проти Польщі» (1674), де той значною мірою переказує слова колишнього польського коронного підканцлера Ієроніма Радзейовського (Свідчення Радзейовського про навмисне підбурення козаків до повстання Владиславом IV, щоб використати їх у запланованій війні – Є. Л.)

//(С. 14) – «Він [Владислав IV – Є. Л.] мені сказав згодом, що вирішив відправити послання до найголовніших начальників козаків, щоб заохотити їх вдатися до видимості, начебто вони збираються повстати. Якщо він зможе підійняти їх до цього удаваного повстання, то //(С. 15) більше не сумніватиметься у своєму намірі. Він наказав мені зберігати в таємниці те, що повідомив. Я серйозно про це замислився... Запевняю вас, що задум володаря мене збентежив, тому що це велика небезпека дати зброю в руки такому невгамовному народу, яким є козаки [...] //(С. 18). Було постановлено залучити на свій бік найвпливовіших з цих людей і вжити необхідних заходів, щоб зберегти громадський спокій. Це було нелегкою задачею, змусити козаків прийняти наші пропозиції, які вони мали виконати. Вони ще добре пам'ятали останній заколот своїх батьків і кари, які його супроводжували. Вони побоювалися, що це може бути пастка, щоб дізнатися чи здатні вони тримати в руках зброю. Ось чому найрозумніші та наймогутніші з цієї нації були останніми, хто на це погодився. //(С. 19) – Раз я був серед тих, кого король туди відрядив, щоб зробити їм цю пропозицію, я сам є свідком того лиха, яке доручили їм здійснити. Я зробив цю подорож, під приводом того, що хочу відвідати кілька маєтків, які належали моїй дружині неподалік тих місць, де я ніколи не бував. Після того, як мені дали необхідні настанови, я взявся за це велике діло. Я вже казав вам, що знайшов немалий опір у душі цих людей і все це викликало в них підозру. Йі запевнення, які я їм доводив, стали б даремними, якби я не мав щастя зустрітися з одним з їхніх начальників, з котрим у подорожах, які я //(С. 20) – колись здійснив, зав'язав близькі дружні взаємини. Я спочатку його не впізнав, і, можливо, не впізнав би його ніколи, якби він мені не нагадав кілька випадків, що відбулися з нами й були спільними для нас обох. Тож ми відновили наші дружні почуття, котрі були колись між нами, і він мені повністю розкрив причину опору, який я знайшов у цих людей зробленим мною пропозиціям. З того часу, він почав робити ту ж саму справу, щодо своїх земляків і повів її з такою впевненістю й успіхом, що зміг подолати всі ті труднощі, з якими я стикнувся. Зреш-

тою //(С. 21) – з ними зав’язалися переговори. Однак було дуже складно переконати цих людей, що перебували в недовірі, й, чим більше я їх переконував, тим більше в них зароджувалося підозр стосовно мене. Без допомоги мого друга всі мої вміння виявилися б даремними, і я змушений був би повертатися назад, навіть не розпочавши серйозних перемовин. Однак саме тоді, коли він відкрив мені шлях до переконання, я знайшов стільки піддатливості та покірності в їхніх головах, що мені було зовсім неважко не тільки переконати їх, але й знайти слова, щоб упевнити їх у безпеці, до яких вони так довго не хотіли дослухатися. Тож вони пообіцяли мені все те, що я прагнув від них, не роблячи замаху на їхні інтереси[...](С. 25) – Я знаю, що дехто намагається переінакшити мотиви, які ми вкладали у це збурення козаків, бо після смерті короля Владислава його вороги, щоб спаплюжити його пам’ять, розголошують повселюдно, що його наміри були шкідливими для держави, оскільки він про них нікому не повідомляв і ніколи навіть не мав тих //(С. 26) – думок, які ми йому приписуємо, і що не треба жодним чином чогось шукати в Порті у Великого правителя, оскільки ми живемо у Польському королівстві, і що король не мав жодного іншого наміру в цій справі озброєння козаків, як мати привід для підкорення собі королівства й перетворення його на спадкове [...] Я не роблю вам це повідомлення так, як розносять міські чутки чи наші газети, але я повідомляю вам все з власного досвіду на підставі тих переговорів, які я провів за наказом цього володаря з козаками [...] //(С. 35) – Незабаром король помер, а його величний задум був зруйнований. На лихо, дуже мало людей знали причину [цього повстання]. Козаки були змушені обернути свою зброю проти власної батьківщини, щоб захистити себе в такий спосіб, який ми згодом бачили. Що б там не казали, //(С. 36) – я не міг їм надати допомогу[...]. //(С. 60) – Він [хан – Є. Л.] змушений тримати завжди великі загони на кордонах Подолії та //(С. 61) – Чорного моря через те, що козаки його турбують безперестанно. Бо як тільки наступить гарна погода та розтане крига, козаки рушають по Дніпру на маленьких переносних човнах і роблять зі своїх територій набіги на його землі. Тому без цих великих загонів, які він утримує завжди на своїх кордонах, вони б не давали йому спокою. Зате взимку, коли річка вкривається кригою, вони переводять по льоду свою худобу на острови, які є на ній. Вони отримують від ріки стільки вигід, що кажуть про неї немов би вона тече молоком і медом. Тому що вздовж неї є багато місцевостей, де ростуть великі ліси, сповнені медоносних бджіл, а ці острови, на яких вони проживають, мають гарні пасовиська для їхнього скоту, що дає багато молока.[...](С. 92) – Порта, що вирішила скористатися цими загонами та помститися за втрати, які вона мала під час останніх війн, зустріла з радістю депутатів від козаків, завірила їх у протекції Його величності й віддала наказ татарському хану вступити на Україну, щоб приєднатися до них.[...](С. 104) – Ці люди [шляхта – Є. Л.] не відрізнали удаване повстання козаків від справжнього, трактуючи його як дійсний заколот. Й, щоб згубити тих, хто були посередниками та кому Владислав довірив цей секрет, вони почали їх гонити //(С. 105) з двору як зрадників. У цей час канцлер Польщі помер, я мав йому наслідувати за законами королівства, бо віце-

канцлери завжди наслідують канцлерам [...]. Мої вороги, які стали господарями у королівській раді, захотіли мене знищити. Вони боялися, що, якщо я отримаю цю посаду, я умовлятиму //(С. 106) Казимира продовжувати наміри його брата-короля, які були їм неприємні, бо вони не брали б у них участі. Козаки тим часом взяли за зброю, їм було відправлено наказ негайно її скласти, однак ми, на жаль, усвідомили, що було дуже небезпечно дати її в руки цим людям. Скликали сейм, щоб визнати нове правління. Але мої вороги стали такими могутніми, що після того, як вони мене усунули від обов'язків канцлера, вони проголосили мене «зрадником батьківщини» й «зачинателем» цього повстання козаків. Минуло вже два роки як я залишив батьківщину й переходжу з однієї провінції до іншої й прибув зараз до Франції.

(Слова Лінажа де Восьєнна Радзейовському, у яких він сам підтверджує його трактування подій – Є.Л.) //(С. 108) «Ви мене так добре переконали своїм оповіданням про причину повстання ваших козаків, що я не маю підстав думати інакше. Ви повідомили мені обставини настільки особисті, що неможливо в них сумніватися й не бути в них переконаним. Це правда, тому що мсьє герцог Арпажонський [Луї д'Арпажон (бл. 1600-1679), французький посол у Варшаві – Є. Л.] мені розповідав подібні речі також, коли говорив мені про польські справи та своє посольство. Він шкодував про смерть короля Владислава та безлад, який зчинився у вашому королівстві. Але, оскільки справжнє повстання козаків почалося у час його повернення, він його не міг повністю усвідомити, щоб повідомити про нього королівському двору» [...] //(С. 109) – Насправді, задумана річ, яка мала на меті принести стільки слави Польщі, спричиняє сьогодні її руїну. А слухняність козаків призвела їх до того, що їх оголошено злочинцями та зрадниками. Але мене не дивують такі зміни (*ces revolutions*), тому що речі, спрямовані на найбільше добро, часто обертаються найбільшою шкодою, коли їм заважають. Я сам не насмілюся б просити вас пояснити мені ті великі переміни, які попри все є славетними. Бо говорять різне // (С. 110) про вашу подорож, так і про це повстання. Тож ви могли б дозволити мені вас захистити й відкрити очі нашим французам, які говорять лише про те, що є в наших газетах, а ваші вороги намагаються сприяти тому, щоб те, що пишеться у Франції, вас дискредитувало».

Радзейовський, подякувавши мені, продовжив свою розповідь: «Я дуже радий, що ви зрозуміли завдяки моєму оповіданню, дійсну причину повстання козаків. Мене не дивує, що ви не знали цих рушійних сил. Дуже рідко думають про ті речі, які не мають безпосереднього інтересу. Ви дуже віддалені від нас, щоб розумітися в наших справах. Немає нікого у Польщі, хто б не знав, // (С. 111) що війна, яка ведеться сьогодні, така нищівна для нашої країни, породжена руйнівними порадами канцлера Оссолінського». [...] // (С. 145) Тож Владислав помер і під час міжкоролів'я у Польщі зчинився страшний безлад. Мсьє герцог Арпажон вам без сумніву дещо повідомляв, бо він прибув до Варшави саме в цей час, щоб підтримати королеву, що була пригнічена горем від своєї тяжкої втрати, яку тільки що зазнала, та через сум'яття, що починалося в країні, яке вона ясно передбачала. Вона була дуже щасливою зустріти цього

сеньйора, який так допоміг їй своєю турботою та здібностями. Тож, незважаючи на підступи усієї Німеччини, Казимира було обрано на трон.

Перед прибуттям цього герцога до Варшави в Польщі уявляли, що цей шляхетний француз не здатний ні до чого іншого, крім носіння зброї.//(С. 146) Кожен гадав, що треба лише почекати, коли його місія провалиться. Але він поведився у сеймі з таким умінням і зробив тут речі такі захопливі та такі славетні для його нації, що здобув серця найкращих людей і примирив з королевою всіх тих, хто раніше оголошував себе її ворогами. Що викликало ще більшу довіру тут, це та річ, яка відбулася в період одного з засідань сейму. Прибличники імператора [*ставленики австрійської партії – Є. Л.*], поміркувавши між собою, вирішили заскочити його зненацька непередбаченою пропозицією, яку представник його імператорської величності зробить на сеймі.//(С. 147) Вони вирішили, що треба її виголосити німецькою, думаючи, що шляхетний француз не знає якусь іншу мову, крім власної. «Він не знає ні польської, ні німецької, ні латини, - вирішили вони поміж собою, - тож висловімо нашу пропозицію німецькою, й він не зможе нічого на неї відповісти, оскільки нічого не зрозуміє й не здогадається про нашу вимогу. Тоді ми зможемо схилити з'їзд підтримати те, що нам вигідно». Але вони дуже помилилися на цей рахунок, бо після того, як цей представник виголосив свою пропозицію, котра була підтримана цілком і повністю тією купкою, як і передбачав цей таємний задум, було дозволено цьому послу говорити у відповідь або просити з'їзд.//(С. 148) озвучити його прохання. Кожен дивився на герцога Арпажон, як на людину розгублену, та вважав, що, не розуміючи німецької, той розгубиться в даному випадку. Але який же ні з чим не зрівняний подив вразив їх, коли герцог переказав латиною всі пункти промови представника імператора та відповів на них з достоїнством і впевненістю так, що ті, хто виголошували радісні вигуки з приводу своєї перемоги, були змушені скласти зброю та замовкнути. Весь з'їзд одностайно відхилив пропозицію представника імперії й відтоді наймогутніші з наших воєвод схилилися до інтересів Франції. Як оком змигнути, партія імператора була ослаблена.//(С. 149) Зрештою, обрали Казимира за поданням королеви та герцога Арпажон.[...] //(С. 202) Король Швеції (1654) згадав дрібні послуги, які я йому надавав, коли він був при нашому дворі, в якості принца Карла. Я пробув шість місяців у Швеції й протягом цього часу, можу стверджувати, я отримав від короля стільки добра, яке міг отримати хіба що принц. Я відвідав під час свого перебування там більшу частину старих офіцерів, що перебували на службі Великого Густава в його військах. Як вони й порадили, я мав намір вирушити до Франції. Вони висловили бажання //(С. 203) битися під моїм начальством, якщо я зможу отримати від короля Франції призначення сформувати армію у 8-10 тисяч чоловік на його службі. Я вирушив звідти до Копенгагена, але там не отримав такої підтримки, як у Швеції. Я тут пробув недовго, хоча це не значить, що король не пропонував мені служити йому, як я служив колись королю Польщі. Але справи ще не заглухли. Треба був час, щоб канцлер марно використав всю свою злу силу проти мене. Я прибув, отже, до Франції, де, як ви знаєте, настійливо просив допомоги, яку не знаю чи й ми

отримаємо.//(С. 204) Ось такими є причина та наслідки цього горезвісного повстання козаків, тож вирішуйте тепер, хто його спричинив і кого треба в ньому звинувачувати.

Саме в цей час прибув мсьє д'Арпажон, який сказав Радзейовському: «Я втрачаю надії на наші клопотання. Кардинал Мазаріні зі мною говорив цим ранком таким тоном, який мені не подобається, але я вам обіцяю, що завтра я, нарешті, отримаю для нас або «так», або «ні» у вашій справі». Він виконав, так як і обіцяв. Наступного дня Радзейовський прибув до нього, герцог сказав йому, що всі сподівання виявилися марними, його високопреосвященство, додавив він, вибачається перед вами за те, що не може виконати це прохання, через те-перішній брак королівської скарбниці[...]//(С. 207) Після цього він взяв у герцога дозвіл на виїзд, сказавши йому, що, якщо ці листи, які ви мені даєте, не справлять належного ефекту, якщо король і королева Польщі не відновлять щодо мене справедливості, гадаю, що побачу їх перед смертю ще більш нещасними від мене. Все сказане виявилось напрочуд правдивим. Тому що король Швеції напав, коли про це думали найменше, Радзейовський та інший губернатор йому віддали дві найкращі провінції королівства, а король і королева Польщі змушені були залишити свою державу, щоб шукати прихисток в спадкових країнах Австрії[...]».

(Linage de Vauciennes Pierre. L'origine veritable du soulèvement des Cosaques contre la Pologne. – P.: Chez François Clousier et Pierre Aubouin, 1674. Текст перекладено з французької і надано д. і. н. Євгеном Луняком).

№ 160

Середина XVII ст. – Уривок з мемуарів французького посла у Швеції в 1645-1655 рр. П'єра Шаню, підготовлених до друку Л. де Восьенном

«[...](С. 173) Поляки були зайняті, бо козаки мали нерозум оголосити їм війну (у 1648 р. – Ю. М.). Ця новина була дуже приємною в Швеції[...]// (С. 178) Король Польщі, якого завжди підозрювали в тому, що він не має практично жодних секретів від генерала козаків (*le General des Cosaques*) (Б. Хмельницький – Є. Л.), щоб використати того в своїх інтересах, почав навіть озлоблювати останніх військовими загонами, зосередженими на кордоні, щоб ці люди з остраху перед польськими військами, також відповіли терором проти Речі Посполитої. Королева Швеції, отримавши ці звістки, не лише наказала приготувати прикордонні міста в Лівонії до оборони, але й відправити туди військові заgonи, щоб не бути захопленою зненацька несподіваним нападом. Хтось у військовій раді припускав, що ці військові приготування Польщі спрямовані проти Московії, тому що перша у війні сам на сам багато разів брала гору над останньою, й це б могло дати заняття козакам, які потребували війни. Вони [*шведи* – Є. Л.] утвердилися в цій думці, коли посланець, що прибув з Татарії до Швеції, повідомив про угоду свого володаря з поляками та козаками, щоб рушити на Росію з початком весни. Тож, була думка в Швеції, що татари готуються до війни зі свого боку через згадані події. Швеція була немало стурбована тим, що їй доведеться робити, якщо Московія зазнає нападу. Чи варто допо-

могти тій //(С. 179) – у боротьбі з нападниками, щоб не допустити посилення Польщі, чи стати на бік завойовників, щоб захопити всю область цієї країни (Московії – Є. Л.), що простяглася від Фінляндії до Крижаного (Білого – Є. Л.) моря, включаючи Архангельськ, єдиний торгівельний порт московітів[...].

Отже, Швеція була сповнена найрізноманітніших думок про великі заворушення, що охопили також і Литву. Тому були відправлені військові загони до Фінляндії, після того як було зміцнено кордони Лівонії, бо існувала загроза, що під прикриттям цього загального обурення по всій Польщі приховується таємний намір, спрямований проти Швеції. Тут боялися, що козаки можуть несподівано примиритися з королем Польщі й приєднатися до його приготівлених сил, щоб взяти участь у відвоюванні Лівонії. //(С. 180) Королева гучно заявила, що не порушувала пунктів перемир'я й не давала жодних підстав порушувати його комусь з польських підданих, але вона не бажає жити в страху постійного нападу. Саме в цей час були отримані новини, що татари увійшли до меж Московії й захопили кілька областей. Це дозволяло думати, що всі ці військові приготування спрямовані проти Московії й сенат постановив допомогти Московії в цьому випадку[...]. //(С. 182) Тривога в Швеції, спричинена великими заворушеннями, що відбувалися у Польщі, //(С. 183) сильно зменшилася, коли канцлер Оксеншерна повідомив, що всі ці сум'яття пояснюються дуже простою причиною, а саме спробою приборкати зухвальство козаків, які відіграють важливу роль у Польщі, й обмежити їх число. Тому немає жодного приводу для неспокою. Проте залишався певний сумнів, тому що всі ці речі суперечать духу цієї нації (козаків – Є. Л.), яка не призвичаєна до такого передбачення й береться до зброї лише тоді, коли їй загрожують вороги. Кілька приватних осіб писали з Данцига, що польський король зайнятий лише військовими справами, і мріє тільки про те, де б знайти побільше грошей, а королева, його дружина, зі свого боку опікується тим самим[...]. //(С. 184) Польський король повідомив, що не розпочне зі шведами переговорів у Любеку, доки не завершить свої справи з козаками[...]. //(С. 185) Швеція була переконана, що козаки стали надто могутніми і Польща навряд чи зможе їх приборкати. І, якщо їх підтримувати, вони будуть її дуже відчутно знесилювати, тоді Швеція матиме перевагу при вступі у війну на боці Пруссії[...]. //(С. 192) Під час цього збройного протистояння пішла чутка, що Польща під приводом приборкання козаків мріє, нарешті, виконати задум покійного короля, який кількаразово намагався підкорити собі Данциг, що дало б велику перевагу цьому королю та Речі Посполитій.[...]

//(С. 247) Поляки в Швеції отримали звістку, що польський король мав велику битву (під Берестечком – Ю. М.), у якій після дводенної перестрілки він, нарешті, на третій день розбив всю ворожу кавалерію, що складалася з татар під проводом особисто хана, котрий змушений був тікати, щоб врятуватися, залишивши в таборі весь свій обоз та піхоту, яка вся була з козаків й до якої ставилися з презирством. Але Хмельницький не допустив повної поразки, укріпившись під захистом табору з возів, у якому мав, насправді, близько ста тисяч чоловік. Розуміючи, що вони залишилися без допомоги татар і харчових запа-

сів, свої ж люди змусили його (*Хмельницького – Є. Л.*) підкоритися (*королю – Є. Л.*) на певних умовах. Ці новини, насправді, викликали величезну радість серед поляків. Однак шведи казали, що вони в цьому подібні до іспанців, які влаштовують феєрверки навіть після програних баталій. Очевидно, не було жодних підстав не лише святкувати так гучно перемогу їхнього короля, а й подавати її як взірць тріумфу та влаштовувати загальний бенкет. Тому що, як стало відомо, з цієї сотні тисяч, яких король морив голодом у їхньому таборі, багатьом вдалося відступити протягом дня. Їхнє переслідування відбувалося повільно, бо солдати захопилися грабунком їхнього табору. Татари в цей час залишалися ще в цій країні й мали нахабство відписати польському королю, що чекають на нього в степах України (*dans les plaines de l'Ukraine*). Королю, який палав бажанням переслідувати козаків, шляхта з ополчення відповіла, що просить перепочинку, й, не слухаючи його благань, увела з собою 15 тисяч воїнів, своїх людей, яким заплатили лише за три місяці. Московіти відмовилися допомагати полякам у війні проти козаків і тримали стотисячну армію неподалік кордонів. Крім одного війська, котре відступило перед королем, козаки мали ще два, які були такими сильними, що не дозволяли говорити про закінчення війни. І здається, що Річ Посполита боялася більше процвітання короля, ніж козацького повстання. //(С. 292) Королева Христина дізналася, що татари розгромлені, а козаки розсіялися[...]/(С. 293) Здавалося, що польський король хотів лише виграти час (*при веденні переговорів зі шведами – Є. Л.*), щоб побачити наслідок війни проти козаків до того, як займеться цим договором[...]/(С. 294) У Стокгольмі знали, що ця перемога короля не закінчила війну: Хмельницький був ще серед козаків і згуртував їх, хан загрожував повернутися, а сам король перебував у поганих взаєминах із шляхтою з ополчення, яка розійшлася, навіть не отримавши його дозволу. Ця ж шляхта скаржилася, що в день битви король виставив саме її проти ворога, щоб зберегти загони іноземних найманців і інших військових, зібраних ним особисто в окремий корпус, який не повинен був битися, але у разі, якщо б шляхетське війсьсько зазнало поразки, він зміг би залишитися на місці з цими загонами, щоб вести переговори з козаками й підпорядкувати собі всю Польщу.[...]/(С. 408) Польща мала (*Білоцерківський – Ю. М.*) мир з козаками, який погано виконувався. Йшла чутка про великі невдоволення у Польщі[...]. В той час, коли сір Шаню працював над поновленням переговорів у Любеку, у Ризі була викрита змовницька діяльність, метою якої було повернення міста польському королю. Вона велася з часу, коли почалася козацька війна й 12 тисяч німців були закликані на військову службу при перших хвилюваннях людей Хмельницького (*Chmielniski*), яких польський король міг заспокоїти одразу, якби захотів, і використати у своїх заходах, про які йшла непевна чутка, що король Польщі начебто хоче атакувати Данциг. Але шведи розгадали цю хитрість і зрозуміли, що головною метою була Рига та Лівонія.[...]/(С. 458) Віце-канцлер Польщі (*Радзейовський – Є. Л.*) прибув у Стокгольм. Оскільки він був людиною знаючою, багато найвельможніших осіб держави його відвідали, дізнаючись у нього про причини його опали та вигнання. Він відповідав, що немилість на нього впала

через те, що він поскаржився королеві, //(С. 459) що король, її чоловік, віддається розпусті з його жінкою[...]/(С. 460) – За кілька днів по тому, як віце-канцлер Польщі прибув у Стокгольм, він отримав аудієнцію королеви. Її величність відправила по нього одну зі своїх карет на шість коней. Він був уведений вгору сходами замку самим маршалом двору, й провів більше двох годин з нею. Він був зачарований її розумом[...]

(Linage de Vauciennes Pierre. Mémoires. De ce qui s'est passé en Suède et aux provinces voisines depuis l'année 1649 jusqu'à l'année 1652. Tirés des dépêches de Monsieur Chanut, ambassadeur pour le roy en Suede, par Linage de Vauciennes. – Cologne: Chez Pierre Marteau, 1677. – Т. II. Текст перекладено з французької і надано д. і. н Євгеном Луняком).

* * *

[...]/(С. 280) «Великий князь (московський – Є. Л.) прийняв рішення взяти під свій захист козаків, оскільки мав з ними спільну релігію, й оголосив війну Польщі. Він просив Швецію не втручатися в цю війну, але посприяти Московії й дозволити великому князю закупити в Швеції двадцять тисяч мушкетів. Йому не було дано жодної відповіді, особливо на ці прохання, тому що саме тоді польський король відправив до цього двору посла, щоб просити допомоги проти московитів, і тут хотіли вислухати пропозиції, які він мав би зробити[...]

(Linage de Vauciennes Pierre. Mémoires. De ce qui s'est passé en Suède et aux provinces voisines depuis l'année 1652 jusqu'à l'année 1655. Tirés des dépêches de Monsieur Chanut, ambassadeur pour le roy en Suede, par Linage de Vauciennes. – Cologne: Chez Pierre Marteau, 1677. – Т. III. Текст перекладено з французької і надано д. і. н Євгеном Луняком).

№ 161

1655 р. – Уривок з «Повідомлення про козаків» П'єра Шевальє – продовження його ж «Історії війни козаків проти Польщі»

«[...]/(С. 9) В минулому році війна поновилася з найбільшим завзяттям як ніколи. Розумові здібності Хмельницького були підтримані довгими руками московитів, які, нарешті, визнали та взяли його під свою протекцію, дізнавшись, що дружба і підтримка татар назавжди його полишили. Перші вигоди, якими їх приманили, принесли їм мало користі й були сумнівними. Він передав у руки великого князя Московії Київ і Білу Церкву, два найкращих міста, щоб показати тому свою вірність. Після цього великий князь під приводом того, що кілька польських вельмож зверталися до нього, не використовуючи належних йому титулів, а в Польщі було надруковано кілька пасквілів проти нього, оголосив війну полякам, до якої він готувався вже впродовж двох років і мав 300 тисяч чоловік в князівствах Сіверському та Смоленському. З цього місця він вирушив у похід і захопив Шклов, Дубровно, Полоцьк, Вітебськ і інші міста, що лежать по Бористену та Танаїсу, які складають добрий шмат Литви. Він викликав у шведів велику заздрість, які намагалися укласти лігу з Польщею, щоб забезпечити себе від загрози, навислої над їхніми державами.

Хмельницький перебував протягом останнього літа на Русі, щоб завадити об'єднанню татар з поляками, внаслідок договору, який вони між собою уклали, й виконання якого було відкладене під тиском великого князя, який той мав на Порту. Це змусило поляків перейти до оборони, під час якої вони зазнали нищівних поразок у Литві й не мали змоги продовжувати кампанію проти московитів[...].»

(Relation des Cosaques, avec la Vie de Kmielniski // Relations de divers voyages curieux qui n'ont point este publiées: et qu'on a traduit ou tiré des originaux des voyageurs françois, espagnols, allemands, portugais, anglois, hollandois, persans, arabes & autres orientaux, données au public, le tout enrichi de figures, de plantes non décrites, d'animaux inconnus à l'Europe, & de cartes géographiques, qui n'ont point encore été publiées / par les soins de feu M. Melchisedec Thevenot. – P.: Chez Thomas Moette Libraire, 1696. – Т. I. Текст перекладено з французької і надано д. і. н Євгеном Луняком).

№ 162

1652 р. – Уривок з «Історії польської» Я.В.Рудавського

«[...] Хмельницький [...] наступного листа надіслав Калиновському. «Хмельницький Калиновському, гетьман гетьману, козак поляку надсилає вітання. Не хочу таїтися перед вашою милістю, що зухвалий син мій Тимофій, зібравши кілька тисяч війська, летить спонукати до шлюбу доньку господаря волоського. Остерігаю вашу милість, щоб відступив з військом до польських кордонів й залишив прикордоння волоське, яке займаєш; син мій, охоплений молодечим запалом, на Вашій голові може спробувати вчинити першу спробу свого військового щастя».

Сміявся Калиновський з викруту Хмельницького, вважаючи за неславу собі і Речі Посполитій слухати наказав безчесного бунтівного козака, відразу ж до бою почав готуватися, маючи під рукою 20 000 війська і обрав місце назване Батів (*Batig – В. С.*), замкнуте тісними ярами, а з тилу лісом. Тут укріпитися наказав сину своєму, що виконував обов'язки обозного, котрий вибрав для обозу рівнину довжиною понад милю. (*Польська миля мала протяжність бл. 7,5 км – В. С.*) Коли ж його Пшиємський, полковник німецького війська, запитав, для чого такий розлогий простір відміряв? Відповів, як говорять, що для того, аби польські підкріплення, що надходили, звідусіль безпечно могли сюди дістатися. Багато полковників виступало проти цього плану гетьмана, однак він вперто дотримувався цього згубного помислу. Коли так у безмежжі розташовувалося польське військо, повідомили Калиновському, що здалека показалися юрмиська козаків і татар, ніби дощових хмар, які мали ринути на його голову і найбільшу небезпеку накликати на Річ Посполиту.

Першого червня, в суботу, в день Найсвятішої Пані, перед полуднем показалися блукаючі купи татар, котрі, побачивши поляків, ніби на здобич злетілися, викликаючи поляків через окопи на битву. Прийняли виклик поляки і цього дня відігнали татар, маючи за гасло жовнірське «Марія», аж Калиновський, побоюючись засідки, наказав протрубити відхід назад для тих, хто на

милю загнався від обозу за ворогом, так що ледве увечері повернулися до обозу. Вже уявляло собі військо, що щастить, і волато про битву наступного дня з козаками, котрі надходили, котрі на недуже віддаленій горі засіли, маючи випробувати долю битви під проводом нового вождя – сина Хмельницького. Калиновський вихваляв дух жовнірський і богатирство шляхти і відповідав, що надумає, як чинити доведеться, сам же сильно роздумав над тим, що завтра вирішить Пан Бог. Так тоді щасливо завершився день Найсвятішої Пані для поляків, котрі поважали її як матір.

Проте було це щастя жертв, коли побачили зловісну плеяду Кастора і Поллюкса. Наступного дня з'явився Тиміш Хмельницький з 20 000 козаків і 20 000 татар, аби помститися, як говорив, за погром татар. Прямо рухався на військо польське, пустивши наперед татар, які нападали на Калиновського і до битви викликали, сам же, обтяжений здобиччю, поволі завис над польським обозом.

[..] Бачачи сотні тисяч ворогів, котрі кругом розташувалися, Калиновський рішуче забороняє виходити з обозу. На хижих конях під'їжджали татари і викликали з окопів до битви, але поляки були глухими до цих закликів. Тим часом Хмельницький, розташувавшись поблизу обозу, послав до батька гінця по наказ, що має вчинити і чи має помститися за поразку завдану татарам? Вражені незліченним зборищем хлопства, поляки впали духом, а багато з них почали звинувачувати Калиновського, для чого перекрив дорогу неприятелю, котрий просувався, якщо не мав для цього сил? Для чого шалено наважився на битву з ворогом, яким уже давно був переможений? Чому не обрав більш укріпленого місця? Спочатку нарікали, пізніше почали про це відкрито говорити, а знайшлися і такі заколотники, котрі радили закувати Калиновського в пута і видати татарам, аби їх перепросити. Повідомили Калиновського про небезпеку, а він приголомшений нечуваним випадком прояву жовнірської волі до себе, хотів їх переконати, але не слухали ні його слів, ні його наказів, а почали готувати коней до втечі. Коли спостеріг Калиновський, що збирається на рокош жовнірський, що для великого нещастя є звичаєм у поляків, як про це промовляє цецорська поразка в 1619 р. під проводом Станіслава Жолкевського, збирає знову жовнірів і відізався до них словами, породженими біллю і соромом: «До якого часу ваше безумство керуватиме найулюбленішими братами і товаришами моїми по зброї; утікаєте перед битвою і задумуєте зрадити мене – брата і товариша вашого. О, сам пожертвував би цією сивиною, коли б міг кров'ю своєю викупити ваші помилки! Робіть, що хочете, я другий Курцій – жертва Вітчизни, в'яжіть мене, нехай згину.» Сказавши це, пішов до німецьких шеренг, котрі у лічбі кількох тисяч залишалися під командуванням Зигмунда Пшиємського, генерала артилерії після померлого Арцішевського і писаря польного. Так гетьман польський, котрого помилював татарський кинджал, ледь у польському таборі не був замордований.

Лише увійшов до німців, коли син повідомив йому, що поляки приглядаються звідусіль до втечі і цієї ж ночі хочуть її вчинити. Обурений Калиновський наказав німцям витягнути зброю і вдарити на поляків, аби у такий спосіб надати сміливості тхорам. «Коли не побачать, – сказав, – жодної надії на втечу, змушені

будуть битися». Так і трапилося. Німці випустили густий град куль більше для постраху, ніж для враження, чим так ошелешені були жовніри польські, що відразу і видихнути, і рушити не посміли. Потім почали шукати пояснення, допитуватися причини, обурюватися і проклинати, а з неперервних пострілів німецьких збагнули, що намір втечі і залишення піших жовнірів викрито, дійшли до оскаженіння й пустили коней на німецьке військо, щоб не полягти безкарно.

Тим часом козацькі і татарські шики дивилися здивовано на це видовище чи то остерігаючись ночі, що надходила, чи якоїсь ворожої пастки. Залишалось тільки дві години до початку ночі, коли козаки довідалися від утікачів про розбрат поляків з німцями, який дійшов до найвищої затятості. Користуючись з часу і побоюючись аби ніч не поєднала тих, хто посварився, вдарили разом на тих, хто бився з переду, з заду і з боків. Легко було знести їх; упродовж однієї години упень витято, над усякі сподівання, польське військо, за винятком невеликої жменьки, яка потрапила ворогу до неволі. До 20 000 поляків і німців полягло під Батовим. Не в'язано в'язнів, не спродовано їх, як це звикли чинити татари, лише очікували на них шибениці, вогонь і ножі. Сам Калиновський загнався у ліс на три стаї, поліг від стріли татарина, котрий, коли наступного дня приніс гетьману Хмельницькому його голову, отримав від нього у нагороду один злотий. Так витято під Батовим військо польське і німецьке; так дешево купив Хмельницький Калиновського голову. Пшиємський, Калиновський – син гетьмана, Марек Собеський граф, староста красноставський були приведені до Хмельницького й полягли під кривавим ножом ката, Пшиємський, котрий дуже умовляв Хмельницького припинити проливання крові християнської, був заколений повільними ударами. Як часто одна мить перевертає всі справи! Яку зміну для поляків принесло кілька годин! Історики по-різному будуть описувати цю битву батовську; я сам маю суперечливі про неї реляції, проте прийняв ту, яку вважаю за найправдивішу і яку маю з листа біскупа краківського ксьондза сіверського до ксьондза Островського написаного у ті ж червневі дні».

(Rudawski J.W. Historia Polska. – Petersburg, 1855. – Т.І. – С. 187-191. Опубліковано: Степанков В.С. Батозька битва 1652 року: джерела для вивчення теми (на допомогу викладачам, учителям і студентам)//Проблеми дидактики історії. – Вип. 4. – Кам'янець-Подільський, 2012. – С. 65-66).

№ 163

Друга половина ХУІІ ст. – Уривки з хроніки В.Коховського

«1652 р.[...] Гетьман польний обоз заклав під Батогом, неподалік Бугу, де Тимошко мав рухатися трактом; потрібно було за ним наглядати, бо на всі мерзенні справи був придатним; і татар також варто було побоюватися, бо були вражені побиттям послів, однак старий Хмельницький убезпечив гетьмана листом, написаним такого змісту:

«Син мій, Тимошко, без волі моєї іде до Валахії, але нічого не мислить поганого вчинити полякам, бо туди іде свататися, хіба що татарам, народу свавільному, не потрібно довіряти». Одні стверджували, що щиро поводитьсь Хмельницький, інші радили остерігатися зради, бо сина не в змозі утримати

від насильницького вторгнення до Волощини, вчасно себе підстраховує. Проте не було прозорливості в наших, яка є сестрою передбачливості, бо у війську не служить таке слово, як не сподівалися. Завжди жовніру не завадить обережність: почувши це, належало гетьману відійти від шляху, згуртувати військо з Задніпров'я і звідусіль, що і полковники радили і гетьман було на це погодився, проте один раз так, а інший раз інакше думав, але ж, як говориться, на згубу йому склалося, що не об'єднався з вояками.

Нурадин, напавши, багато коней на пасовиську захопив, потім стрімко влетів на військо, проте, побачивши наших у шик, стримався і старі жовніри розповідали, що орда, зіткнувшись, піде геть. Взяті до полону татари подали реляцію, що обминувши Батіг, Тимошко прямо пішов до Валахії. Коли ж тоді розпочиналася битва, хоча і нешвидко вдалися наші до ради, гетьман від полковників запитав поради. З-поміж них Пшиємський промовив: «Добре щось похвальне радити, а робити, що потрібно. Так і нам, коли не має часу, то робимо, що мусимо, бо тепер є у такому становищі, що кожен б хотів бути у кращому. Уже не має часу нарікати на долю і нарікати на раду, якщо Бог хоче дати нам життя і цілісність, а відвага – перемогу. Я з молодості звик діяти, говорити багато не вмію, слова не відіб'ють від шиї татарської шаблі, а у небезпеці вдаватися до промов є безумством. Два способи бачу: або захоче нас ворог обложити, як під Збаражем, або напавши раз і вдруге на нас, відійде геть. Дай Боже, щоб ця навала виявилася мимохідь і цей молодик, захоплений любов'ю, поспішив якомога швидше з амурами до Валахії. Але, як мені здається, ця навальність не закінчиться одним моментом, ворог не швидше відійде звідсіля, поки татари не наситяться здобиччю, а козацька ребелія не зафарбує нашою кров'ю весільний банкет. Якщо затримається тут, над нами висітиме нещасний кінець, окрім втрати коней, котрі життя наше підтримують, сидіти будемо, як вовки в ямі, до того часу поки нікчемно не здамося, або один на одному неминучою смертю загинемо. Тому, гетьмане, з кіннотою відходи і цю молодь на майбутні часи для вітчизни виводь; з піхотою, з якою я залишуся, в окопах закриємося, затримуючи ворожу потугу настільки вистачить амуніції й провіанту. Так, відійшовши якнайшвидше, зібравши військо, будеш страшним для ворога, не залишиш війська, а частину залишиш і невдовзі зможеш повернутися. В твою відсутність ми будемо думати про те, аби шукати способи шкодити ворогу, якого обманювати і роздвоювати є першим військовим мистецтвом. Я спробую, на що цнота польська, і вороже шаленство стримуючи за Божою допомогою, обіцяю в окопах два місяці ґрунтовно захищатися, якщо довше витримати не зможу, тут зі славою поляжемо, а ти, будучи живим, судитимеш, чи дотримуємося клятви і гідності, чи мені не пощастить».

Всі хвалили пропозицію Пшиємського, котрий у різних битвах і фортецях був вишколеним в чужих краях, був в облозі під Бреже у Франції, також і у шведському війську служив полковником, але гетьман, на своє й інших нещастя, вперся. Жовніри, слухняні до цього часу, голосно нарікали на гетьмана: хорунжий його гусарської корогви, коли піднімав корогву, кінь під ним упав і корогва розстелилася по землі – перший поганий знак. Протрубили до бою, вихо-

дить шиками військо у поле, не сумнівався гетьман, що табори й окопи тил йому захистять, а він виграє битву з татарами, інакше, коли ж би пропустив орду, не знищивши їх, отримав би з боку війська віковичну огиду, з глумленням з боку диких поганів. 6 000 кінноти, 3 000 піхоти було польського війська, хоча знуджені корогви, маючи ледве третю частину складу, одні з-за заслуг на депутації (?), інші в домах втраченого майна пильнували, треті не пильнували корогв, бо не отримали платні, окремі корогви лише челядь виставляли і базарними торговцями. Окоп обширний дуже вчинили, як для свого війська тут будучого, як і з України надходячого, тут же і для козаків з Умані, котрі обіцяли прийти від Хмельницького. Саме обширні окопи зашкодили, зменшити їх не було часу, бо орда висіла над шиєю. Тому мусіли з ордою зіткнутися, Марек Собеський староста красноставський і Одживольський каштелян чернігівський атаку татар своїми дивізіями відбили, однак татари, зробивши обманний рух, почали відступати. Калиновський не дозволив далеко гнати татар, краще до окопів повернутися, звідки з гармат татар можна було вражати. Однак татари обійшли окопи, по яких стріляли з гармат, стали подалі, аби їх з гармат не вражали.

Тим часом Тимошко з козаками в тил окопів зайшов і з великою силою атакував і від гарматного пороху світу не було видно; боронився належно з піхотою Пшиємський, відважно силою своєю козаків від окопів відігнав. Гетьман не знав, що за сум'яття в тилу окопів. А тут ротмістр Вінцентій Зелінський прибув до гетьмана, прохаючи допомоги. Лише мав направити, аж тут, як за змовою, татари вдарили по кінноті, а в обозі приготовлені великі скирти сіна й соломи виявилися зрадливо запаленими, а потім і намети жовнірські зайнялися. Тут від орди і козаків обширний ворожий наступ, а в обозі важка пожежа, при цьому дим закриття огляд того, де що діється, не знав гетьман, якій стороні надавати допомогу, мужньо і відважно, однак, бився важко поранений. Що бачачи, Марек Собеський взяв командування на себе і стримав ворожу фурию. А так як перемогти ворога не було можливим, безстрашно і сміливо бився, аж поки його перед брамою окопів Одживольського з багатьма гідними полковниками, ворог не поклав трупом. Ще наші не впали б у відчай під час оборони, коли б могли до окопів повернутися, бо сильною пожежею у середині окопів було втрачено піхоту, валів захищати не було кому, а козаки відчайдушно лізли на вали, поляків до окопів ввійти не допускали. Був серед козаків Золотаренко, головний для поляків ворог, з-за чого його Хмельницький більше за інших полковників поважав. Той, коли побачив в окопах вогонь, захоплював козаків різними способами, аби лізли на вали, примовляючи: перестаньте стріляти, не мордуйтеся, рубаючи поляків, голими руками їх візьмемо, загнавши їх у вогонь, передусім самі. Старайтеся помститися за кривду свою берестецьку, оточивши їх у їхньому вогні, тиранів спаліть, нагнавши у їх же власні окопи, як у замкнутій в'язниці обложить.

Бачачи остаточну згубу, гетьман двічі поранений, накинувся на ворога, не даючи себе живим взяти, був розсічений. Мужній і неустрашимого серця, був лицарем суворим у командуванні, але кохався наполягати на своїй думці, хтивий до помсти, не зважав, як передбачати майбутні справи. Козаки його вва-

жали невблаганним, потрібно було страх прикривати ласкавістю. Такою ж смертю на місці бою поліг Марек Собеський, староста красноставський, прекрасний кавалер, у військових акціях вишколений. Самуель Калиновський обозний коронний, син гетьмана польного, дякуючи швидкості коня, вирвався з ворожих рук, блукаючи по лісах, був убитий заюшеним хлопством, інші вважали, що захоплений ордою. Зигмунд Пшиємський писар польний, генерал коронної артилерії був порубаний [...].

Програна битва під Батовим у велику гордість козаків піднесла. Золотаренко, тріумфуючи, промовляв: «здохлий пес не кусає». Потім не задовольняючись побитими поляками, разом з іншим полковником козацьким Височаном намовили нурадин - солтана, щоб захоплених до полону поляків усіх наказав витяти [...]. Проте цієї жорстокості був автором старий Хмельницький, котрий Тимошка з козаками, котрі у трьох милях від нього були, наздогнавши, навчав, як мав, перемігши поляків, з ними вчинити [...]».

(Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza. – Poznań, 1840. – T. I. – S. 144-149. Опубліковано: Степанков В.С. Батозька битва 1652 року: джерела для вивчення теми (на допомогу викладачам, учителям і студентам)///Проблеми дидактики історії. – Вип. 4. – Кам'янець-Подільський, 2012. – С. 66-67).

* * *

«Був між козаками Золотаренко, головний ворог поляків, через що Хмельницький його вивищив його над іншими полковниками [...]

(Після Переяславської ради – Ю. М.) настала радість поспольства, що проголошений над ними уряд однієї схизматицької віри, і шляхта, що була при поляках, залишившись там задля щастя, показувала удавану веселість. Але ця радість скоро в смуток змінилася. Хотіло московське духовенство, щоб українські ченці й попи були під одним московським митрополитом, а всі церковні обряди вчинили на московський лад; хотіла Москва, щоб повторно померлих (?) і дітей охрещували, на що українське духовенство не дозволяло. Хотіла Москва, щоб київський митрополит відступив від константинопольського патріарха, а був під владою московського патріарха з усім українським духовенством. Але він на поради, ані на прохання, ані на погрози не зважав, не хотів цього вчинити, для чого був взятий за шию і до столиці запроваджений. Тільки тоді після радості настала печаль у козаків; замки і двори королівські з прибутками було забрано на царя [...]

(Historia panowania Jana Kazimierza z klimakterów Wezpazjana Kochowskiego. – Poznań, 1859. – T. III. – С. 140, 172, 318-319).

№ 164

Друга половина XVII ст. – Уривок з хроніки («Літопис Молдавської землі...») Мирона Костіна

«[...] Коли все відбувалося в Сучаві [...], (Ян Казимир) направив полковника Динова (*Денгофа* – Ю. М.) і 600 німців, чотири легкі гармати і одну важку. А від Ракоці прибув його гетьман Кемені Янош з шістьма тисячами воїнів. Першими прибули німці й розташувалися на горі, напроти замку, на дорозі, яка

веде з міста попід замком. Вони виставили гармати - легкі і важку облогу – прямо під табором і дуже докучали козакам, бо навіть в їхні землянки ядра влучали. Вони незабаром скоротили й дні Тимоша.

28. Пізніше Кемені Янош, який прибув з військом трансільванського князя, підійшов до того місця, де стояв Петкі Іштван, і розташував увесь угорський табір ще ближче до козацьких валів.

29. Козакам тепер було дуже скрутно з харчами. Оточені з усіх боків, вони варили собі навіть шкури загиблих коней і постолі, їли різне коріння, відчували постійну втому від того, що стояли на чатах, і від безперервних обстрілів. Тиміш загинув від гарматного ядра, коли спав у своєму наметі. Й хоча він лежав на землі, ядро влучило прямо в ногу. Від цього на третій день він помер. Після смерті Тимоша козаки обрали гетьманом одного на ім'я Федорович. Але в них уже не було сили, бо вони були перелякані можливою загибеллю.[...].

30. Німці польського короля напали на козацький вал за три дні до поранення Тимоша [...] рушили німці й спочатку захопили добрий шматок валу. Але угорці й наші зі своїх місць не підтримали цей наступ і не налякали козаків. Тож усе козацтво з Тимошем посунуло до тієї ділянки, яку захопили німці, і, навіть не стріляючи з мушкетів, а дрючками, дишлами, голоблями й прикладами відігнали їх від валу. Вони гнали їх до яру з того боку, де йде шлях до міста (попід замком). Тоді загинуло чимало німців; яр був набитий їхніми трупами. [...]

32. Приблизно в той же час голодним і обстрілюваним козакам набридло жити під замком. Вони домовилися з господарем Штефаном та Кемені Яношем (бо Кондрацький захворів і поїхав до Кам'янця) і віддали Штефанові замок з дружиною та всім майном господаря Василя. А самі, скільки їх лишилося, рушили назад невеликим табором. Дехто з них купив собі коня в угорців, інші - у наших чи в ляхів. Потім одразу пройшли через місто, а далі - вздовж Сучави вниз до Сірета. Вони прихопили із собою у господаря Штефана людей в аманат (заложники – Ю. М.), щоб спокійно подорожувати. Отак і закінчилася козацька війна під Сучавою».

(Опубліковано: Miron Costin. Opere. Bucuresti, 1965. – V. 1; перекладено з румунської С. Семчинським: УІЖ. – 1992. – № 12. – С. 120-121).

№ 165

1673 р. – Уривок з «Кройніки» Феодосія Софоновича

«[...] Поляки, будучи на становисках, великі кривды і казаком и мордерства чинили. Року 1652-г украинцы, не терпячи кривд от войска полского незносных, почали поляков перше сами забивати по Заднепрью. Для того поляки з-за Днепра почали уходити войском. З них многих переймаючи, козаки забивали. Того ж часу гетман коронный Калиновский з воском коронным пошел за Бог и стал на Батозі. Послал до полку Уманского, яко до своїх подданных, абы к нему обіцали прийти (в іншому списку: «против Хмелницкого пришли. Они обецали прийти» – Ю. М.). Тым часом дали Хмелницкому о том знати. Хмелницкий з своїм войском и з татарами полями невідома пошел, полк Уманский готовы с собою взял и, несподіване напавши на войско полское, все розбил,

там же гетмана коронного Калиновского татарин один простый, стявши голову, в торбі до Хмельницького принес. А сн Калиновского, обозный коронный, уті-каючи, на мосту у Бобновці (в *іншому списку*: «Бубнові» – Ю. М.) обалился и утонул, и многих панов едних позабивали, а других татарове в неволю побрали. З-под того (в *іншому списку*: Батога – Ю. М.) Хмельницкий далее в Полскую ходил, где тотарове з казаками, много корысти набравши и много людей в неволю побравши, отишли додому.

Того ж року мор великий был по всей Украині от Сошествия Свтго Дха аж до зимы великой (в редакції «Кройники»-«Літописцу...»: «Того ж року 1653 мор бил великий по всем краю Украинском, почалься о Сошествіи Стго Дха, аж до зімі тривал, страшно било видіти» – Ю. М.).

Року 1653-г мсца февраля 18 (в *іншому списку*: «25» – Ю.М.) дня, преставился Иосиф Кононович Горбанский (в *іншому списку*: «Горбацкий» – Ю. М.), епископ білоруский. Того ж року, апріля 22-г дня, преставился Адам Кисіль, воєвода кийвский, в вері православный. Того ж року Чернецкий, воєвода руский, з войском полским попустошил міста Вінницю, Борщоговку. Погребища и Калник. Богун, полковник, утекл до Манастырищ, там полк Уманский пришол на посылк. А Чернецкий, пришовши, міста Манастырищ добыл, полковника уманского Грозденка (в *іншому списку*: «Гродзенка» – Ю. М.) забито, місто самое спалил. Казаки в замок ухватилися и иншіі люде, а иншіі погоріли, и сам Чернецкий для великого пожара з міста уступил. А тым часом казаки и людеи (в *іншому списку*: «люде» – Ю. М.) вночи з замку поутекали, куды кто могл, замок пустый оставивши. Того ж року под Жванцем (в *іншому списку*: «кроль Казимир от Хмельницького и от татар» – Ю. М.) был в облеженью и позволил (в *іншому списку*: «крол» – Ю. М.) все козаком, о що просили, и покой з ними учинил.

Року 1654-г, генвария 5-г дня, Богдан Хмельницкий, православному црю и великому кнзю Алексію Михайловичю поддавшись з всею Украиню по обоих сторонах Днепра, выконал присягу з всею своею старшиною в церкви переяславской, которой приисяги Василей Василевич Бутурлин, црский боярин, слухал. Также и по всіх містах козаки и мещане присягли црю на вічное підданство в церквах.(в редакції «Кройніки»-«Літописцу»: «Того ж року о середопостю в Києви на горах город заложили – Ю. М.) Того ж часу татарове от Хмельницького отступили, а з поляками примире учинили.

Того ж року, мсца августа второго дня, слнце затмїние было страшное, пред полуднем почалося, на годин три. Было слнца такая часть мала, як мсць на новю третяго дня, и звїзды на той час в полудню, в ясный день были відины.

Того ж літа московскїі войска црскїі побрали на Білой Руси міста Полоцк, Вытепск, Невел, Мьстислав, Оршу, Могилев, Шклов, Копысь, Минск и иншіі. Сам цр и великий княз Алексій Михайлович з триста тысячей войска пришовши, взял Смоленск, оттол идучи до Вилня, иншіі побрал міста. Гды пришол до Вилня, кнз Родивил, великий гетман литовский, з з войском своим з Вилня уступил, не могучи против црской силі стати, а цр Вилню опановал. Там много попустошили и скарбы великїі, и неволников без числа з Вилня и инших міст литовских до Москвы выпровадили.

Того ж року восени гетманове короннии под Брацлавль пришли з войском, к ним же и татарове поза Богом притягнули. Против их послал Хмельницкий наказного своего гетмана Томиленка з войском казацким. Там же на першом потканю Томиленка поляки забили, войско казацкое розбили, а полковник Зеленский, браславский, Богун, віницький, Гоголь подністрьський, и иншии з козаками поуходили до Умани. [...]»

(Опубліковано: Феодосій Софонович. Хроніка з літописцов стародавніх. – К., 1992. – С. 229-235. Тут текст подається за правилами Я.І. Дзири).

№ 166

Уривок з «Літописця» Дворецьких

«[...] Року тисяча шестсот п'ятдесят второго мая пятого дня Зіновий Хмельницький гетмана Калиновского зо всім его войском на Батозі наголову збив з ордами ляхов. В том року в Києве мор великий был по всей Україні.

Того ж року Тимош, Хмельницкого старший сын, у волоского господара дочку за жону собі взял. А самого ранено у Волосех и з того помер.

Року тисяча шестсот п'ятдесят третяго септеврия десятого дня корол под Жванцем от Зіновья Хмельницкого, гетмана, и его Войска Запорозкого и от орд, з ляхами в облеженю был и України вічними часы еї изрекся. И знать еї не хотят нікгда, такой вирок ляхи учинили.

Року тисяча шестсот п'ятдесят четвертого генваря пятого дня. Богдан Хмельницький ц[а]рю православному поддався з усею Україною по обоих сторонах Дніпра будучою и у Переяславлю всі старшиє присягли и по всіх містах, всі люде, так козаки, яко и посполитый люд. А в Києві генваря шестогонадцят дня боярин Васильєв Василієвич Бутурлин присяги Козаков и мещан слухав. Козаки присягали у Воскр[е]с[е]ннїя Г[оспо]дня, а мещане з посполством всім у Соборной ц[е]ркви Пресвятой Б[огороди]ци на рынку умуровляной.

Того ж року м[іся]ця августа второго дня в середу слонце мінилося з полу дня на три години.

А в той час войско под Фастовом от ц[а]ря червонные золотые брало козацкое, по пувтора золотого полского, четвертая часть червоного золотого».

(ДПБ ім. М.Є Салтикова-Щедрина (Петербург). – ВР. – Q.220 Опубліковано: Мыцык Ю. «Літописец» Дворецьких – пам'ятник українського летописання XVII в. // Летописи и хроники. 1984. – М., 1984. – С. 219-234).

№ 167

Друга половина XVII ст. – Уривки з хроніки - мемуарів Ю. Єрлича

«1652 р.[...] Хмельницький знову затягнув татар, котрих налічувалося, як повідомляли, близько 70 000 (*насправді татар було 10-12 000 – В. С.*), зібравши всю розбійницьку силу, йшов прямо на обоз гетьмана, котрий став з військом на урочищі під Батовим (*Батогом – В.С.*) маєтності своєї батьківській. Насамперед орда в п'ятницю наступила на військо, також і в суботу, коли цілий день мали сутички. При гетьмані війська було до 20 000, кінноти 12000, а піхоти 8000; також панята в суботу, пробиваючись через татарські полки, до обозу

з'явилися, а саме: й. м. п. староста красноставський Собеський, староста вінницький Одживольський, староста теребовельський Балабан, пан обозний коронний Калиновський – син гетьманський й інших немало ротмістрів і товариства, котрі не були при корогвах, пробивалися і прийшли до обозу до гетьмана. Гетьман, вчинивши коло чи раду, намислив відступати кіннотою⁴, не слухаючи поради пана Пшиємського, котрий командував німецькою піхотою, який радив аби його і піхоту з ним залишивши, і всі вози і гармати, сам кінно відходив оборонною рукою до Кам'янця. Не слухаючи поради цієї, пан гетьман наказав вирушати, внаслідок чого військо не стало у порядку і не було впорядковане. У цей час сильно орда атакувала і розірвали обоз, який взяли у недільний день, з якого панів жовнірів мало хто відступив чи утік, але всі до рук поганських до неволі потрапили, а інших повбивали і там на полі бою залишили».

(Jerlicz J. Latopisiec albo kroniczka różnych spraw i dziejów dawnych i terażniejszych czasów... – Warszawa, 1853. – T. 1. – S. 136-138. Оpubліковано: Степанков В. С. Батозька битва 1652 року: джерела для вивчення теми (на допомогу викладачам, учителям і студентам)//Проблеми дидактики історії. – Вип. 4. – Кам'янець-Подільський, 2012. – С. 67-68).

* * *

«1654 р. [...] До Києва цар посилає своїх бояр і воєвод для вислухання присяги різних людей міщан по всіх окраїнних містах, містечках і селах; котрих почет до Києва був такий: насамперед йшов або їхав полк козаків, потім коні царського почту, було проведено 12 турецьких коней в різних золототканних попонах, що спускалися до землі, із золотими сідлами; після цих коней йшов полк дітей боярських, дуже пишно вдягнених в соболя, а вуздечки турецьких коней були із золота й перл; між котрими прапорами 4 було дуже великих і дивних, де лев на одній, на другій – єдиноріг, на третій – мелюзина, на четвертій – морське диво, дуже коштовні й чудесної роботи. Потім – воєводи, прізвища котрих такі були: 1. Василь Васильович Бутурлін, ближній боярин царської величності, тверський і матуровський намісник; 2. Іван Васильович Оліфіров, думний дяк або канцлер 3. Ісайя Забуткін 4. Василь Петрович Кукін (правильно: Кікін - Ю.М.), царський стольник. Їх зустріла процесія духовенства, вийшовши від св. Софії, провела їх до церкви. Потім знову йшов полк ззаду. Там же кілька днів слухали присяги київського духовенства і міщан, від малого до великого, і данину на них поклали [...]».

(«Latopisiec albo kroniczka Joachima Jerlicza. – Warszawa, 1853. – T. 1. – С. 153-154; T. 2. – С. 5-6).

№ 168

1682 р. – Уривки з анонімної «Віршованої хроніки»

//(арк.40)

«[...]Року 1652. Батозька [битва] нещасна лехові.

Бог Всемогутній, бо керує поступом всіх справ,

За гріхи карати дає не так суворо, як обіцяє.

Але знати, що поляки заробили на великий Божий гнів,

Коли під час цієї воєнної експедиції занедбали Божі очі.
Бо як став Калиновський, польний гетьман, у своєму Брацлаві
Давати військовим їсти й пити із своїх достатків, ніби у другому раю,
То також і своїх козаків, г[ультяї]в, привертав до себе щедрим даром
Від своїх щедрот милістю доброю, достатком грошей.
Бо як допався гетьман до своїх дуже обширних маєностей,
То як пан давав, приділяв, трактував із своєї щедрості.
І тому Уманський полк, що складався із його власних підданих людей,
Мав прийти до польського табору,
бо він їх такими вчинками спонукував до цього.
А вони не тільки у цьому разі офірували свою приязнь,
Але й виявили її через цього ж полку полковника,
Званого Бубликом. Коли ж Хміль задумав би якусь зраду,
То [Бублик] заради ласки короля і твоєї [Калиновського] стане йому на заваді;
Він Хмеля захмелить, зачмелить і його задуми, а на його життя,
А коли [Хміль] сам – другий приїде до пасіки, то вчинить цю справу [замах].
Оскільки ж це було у великій таємниці (?) з гетьманом і ще кількома [особами],
То хоч і дискутував (?) гетьман, скося поглядаючи на таку щирість
Конфідентів, але, як звичайно, був обережним
У справі всієї вітчизни; за зичливість було дано прекрасну [відповідь],
Щоб Бублик мав пильно стежити за діями Хмеля.
Але інший козак, довідавшись про це, був зрадником і сорокою;
Він таємно і якнайшвидше кинувся з цим до свого Хмеля:
«Маєш мене найзичливішим з багатьох своїх приятелів.
Гетьман [Калиновський] знаходить з тим і тим Бублика,
а Бублик хоче відзначитися,
Щоб тебе, Хмелю, вбити або зрадливо задушити».
Хміль вдячно це прийнявши, хмелем собі голову увінчав,
– «Ну, коли так, Бублику, то бублики загубиш!», подумав собі
І тут же послав звідти по Бублика, і той попрощався із цим світом.
Про те, що Хміль міг втратити життя, він пише листа до гетьмана, причину зла
Далі не пояснюючи; «затим ласці твоїй віддаюся;
І сам би ти визнав слушність мого суду».
Тоді Хміль, хоч і без цього корінь і плід чмелевий,
Ще більше став кипіти й шуміти на леховий народ,
І полякам став (?) із ханом приписувати не тільки збитки,
Але й кривди, утиски, навіть втрату життя, що ті звикли чинити так
Козакам, русі, що й чоловіча, і жіноча стать не врятується,
Отже, з малих риб вчинив великі, ще й додав оселедців,
Хитрістю поставив все з ніг на голову і так добре пошив тканинку,
Що луснули шви не у одного лехитського панка. //(арк. 40 зв.)
Р[оку] 1652. Батозька нещасна.
Приписував лехам й інші дуже великі шкоди й дивовижі, хоч таких і не було.
Все це перемішалось так, що й слухати було немило,

Коли він брехливо подавав це. Хоч у певному місці могло бути й так,
Що для здобуття доброго майна траплялося [леху] вбити козака,
Врешті [Хміль] розповів і про свою небезпеку.
Потім він обдарував хана, солтанів, та й дав не мало,
Також і тих і цих уманців підкріпив своїм афектом
Так, що кожен повірив, що він [Богдан] є від Бога даним.
А славної пам'яті Калиновський, побачивши, що почалися бунти
За Дніпром, послав польські хоругви, які туди мали йти
З поручником його ж, Калиновським, брацлавським мечником.
Всі думали й казали (?), що вони йдуть туди на свою погибель.
Ці, швидко переправившись, кілька тисяч війська
Чинили, що могли, бо вже трудно було чинити більше.
А сам (Калиновський) з різних місць мав звістки про хана і про Хмеля,
Котрі вже нібито мали об'єднатися; тоді він послав посла, одного з багатьох,
Питатися: »- що ж за причина, що на військо Речі Посполитої
І на мене самого хочеш, як чути, потужно вдарити
Без всякого приводу; а якщо на кого була б скарга,
То стяти йому карк, ніби бочку, накаже моя губа,
Аби тільки християнська кров більше не лилася,
Бо Сам Бог і король, мій пан, таких справ за тин не закинуть».
Але той [Хміль] відповідає:»-нехай собі гетьман із своїми не думає (про це),
Бо я маю інший намір готовий, хочу йти до Молдавії,
Тільки зичу, щоб лехи на цій дорозі не ставали,
Щоб поганство - орда з цим не галасувалася».
Тоді Калиновський у сподіванні та впевненості закладає
Табір під Батогом, збоку, куди всі мали йти,
Не відаючи того, що Батог – це биття, приготоване для нас,
Від Бога за гріхи, знати хмільний хмелем(?) зачмеленим покараний.
(Калиновський) великі вали продовжив для тих,
хто повернеться, дасть Бог, із Задніпря,
Із мечником, а коли повернуться, щоб у подальшому в добрий час послужив.
Також і для уманців залишив місце у цьому ж валу
І вирішив там давати відсіч неприятелям.
Але генерал Пшиємський, котрий прийшов з інфантерією,
Гарматами, іноземною піхотою і кавалерією,
І з інших знайшлися такі, що в цьому питанні щиро радив,
Щоб проти великої потуги з меншою у такому місці не сидів,
Але краще з кіннотою, у Польщі кінним кіннотником,
А тут, у Брацлаві, у оборонному місці, пішого вояка
Залишив; а потім, взявши ще війська, на відсіч виступив,
А тепер всяке борошно і провіант піхоті приділимо.
Він (Калиновський) вже й не був проти цього, але коли згадав догану,
Висловлену йому під час вінницьких (подій),
бо йому перед королем дорікали, //(арк. 41)

Р[оку] 1652. Батозька нещасна.

Що він непотрібно відступив, тому він сказав:»

Я вже поставив на своє життя,

І не відступлю , а що Бог призначив моїй бідній голові, хай станеться.

Тут приїхав брацлавський староста, його єдиний син,

З певним почтом війська; цей мав (за дружину) дочку великого канцлера,

До котрого нещасний гетьман [сказав]:»Я, батько, бачу тебе, сину.

І у цьому тепер полягає причина мого тяжкого жалю.

Нехай би тут загинула моя, старша за інших, гетьманська голова,

А твоя, молодша, була б на дальшу послугу вітчизні»; сказавши цю мову,

Він жалібно зітхнув: «Ах, що ж ти мені вчинив, сину?»

Але мудрий син відповів:»Не жалію, коханий отче, цього вчинку.

Мої предки не раз проливали кров за вітчизну.

А біля батьківської буде мило лежати і синівській голові».

Тоді гетьман сказав:»Я віддаю, мій Боже, в Твої руки всі ці справи,

Нехай йдуть всі ці завірюхи по Твоїй волі».

Обернувшись, син пише листа до своєї власної дружини:

«Оскільки тут вість певна із шпигунів та свідчень «язиків»,

То прощаюся з маленькими дітками, єдина голубко,

Прощаюся з тобою, моя мила подруго, сива горлиця,

І якщо коли дізнавав твого вічного кохання,

Згадай перед Богом на душі, де валялися [мої] кості,

Бо у цьому є найбільше кохання вірного приятеля,

Якщо за життя більше, ніж по смерті знає наслідок цього,

Будь певна, що як тут для моєї душі мірка твоя замірить,

Так Бог стократно у небесному королівстві тобі відмірить.

Прощаюся врешті і з вами, мої маленькі писклята,

Один тільки Бог знає майбутню долю вашого щастя, бідолахи».

А коли батьківські сльози із синівськими потекли,

То тих, хто стояв довкола , вони спонукали до цього терміну.

Коли ж звичайно і само серце пророкує,

Бо хто з них був наймужнішим, то не відступить.

Вони вирішили здійснити добрий план і дати собі добру раду,

Але оскільки конфіденти не прибули, то не можна було на них полагати.

Але тих, котрих сьогодні – завтра очікували, вже прибувають,

І як тільки вони стали зноситися між собою, щиро радячись,

Одна орда, напавши за рікою Бугом, чинить завірюху,

А друга пробує (вдарити) на цей бік, несе раптову тривогу,

Бо коней на паші не тільки військових, але й різних людей,

Грабуючи, а людей рубаючи і в місті, не дали зварити каші.

Піднявся великий галас і неймовірна тривога,

б'ють у труби і бубни б'ють, чинять гук.

А тут лехи, як змії, звиваються у свою купу,

Мала їхня пригорща проти потуги, тому серце у мужності роздвоїлося,

Воно хоч з природи мужне, але вже ушкоджене.
Коли військо мале у великих окопах, ще й розірване на дві частини,
Одне тут, друге за Дніпром, ото вже дійшло до зіткнення. //(арк.41 зв.)
Р[оку] 1652. Батозька нещасна.

Уманці підвели, не тільки не прийшли, як обіцяли,
Але й взагалі на гетьмана, свого пана, наступали.
А тут і Хміль , що мав йти до Молдавії, сам приходив зрадливо,
Наступає з ханом, що з ордами великими, не боязливо,
Випускає спочатку татар, а потім і своїх козаків,
Натискуючи сильно із закривавленою шаблею на поляків.
Татари – на бахматах вертких, звичайним півмісячним строєм,
Роздаючи немилі подарунки відрубуючи шматками,
Або ж з луку гартованою стрілою,
випущеною потужно натягнутою тятивою,
Пробивши [панцир], змусила неліниво підскочити.
Гетьман, як муж, негайно чинить добре серце , піднімає дух,
Ксьондзи пригадують про жаль за гріхи і про каяття.
«Гей, дітки, за Бога, за віру, нехай же не плюють нам в очі!»,
Гетьман, шикуючи полки, з відвагою кинувся на ворога:
«В ім'я Господне , тепер є місце і пляц, щоб
Дати по карках і боках ворогові злому!
До них, до них, хто Бога боїться, котрому серце велить!»
Він веде перед, врешті й сам вступає в бій.
Коли полк мужньо кинувся на ворога і почав роздавати шабельні удари,
Було зупинено ворога, той почав відступати, розгорілася більша битва.
І хоча лехи почали сікти, рубати і вже настала для них добра хвиля,
Та ворожа потуга потуга прийшла на допомогу, немило було зупинено лехів.
Сіли вороги на лехову шию, вже лехи кинулися назад без своїх резервів,
Проминули табір і ті, що на допомогу, з(?) Польщі, до народу(?),
Не відступаючи до свого війська, швидше до укріплень і піхоти,
Туди, де був при валах мушкетер з [запаленим] гнотом і пікінер із списками.
Що бачучи, деякі за ними почали тікати цією нещасною дорогою,
Покидати бідну гетьманську голову і таких було багато (?).
Засмучений і розгніваний через це гетьман,
прагнув дати відсіч такій раптовій згубі:
«Стійте, стійте! Заради Бога!» волає, кричить, рве на голові волосся,
А бачучи у цьому задумі сенс, не втратив сили духа (?),
Нещасним афектом із свого великого смутку збитий на манівці(?),
Крикнув піхоті:»Гей! Вогонь, вогонь!» безчесним синам,
Але то були не сини, але виродки, вітчизни, коли так діяли.
Коли частина піхоти почати стріляти у такій гарячій потребі,
А інші – відбивати ворога, що наганяв їх,
То одні у цій мішанині у такій оказії стали своїх бити,
А другі ординців і козаків у цьому наступі карати.

Через це там і сям вчинилося велике страшне замішання,
Але саме на лехів впала причина поразки,
Бо багато кіннотників кинулися у боягузливе розпорошення,
А орда й козацтво всіли на шиї лехів.
Якщо хто не був вбитий чи стятий, то напевно потрапив до неволі,
(...)* лементуючи доля. // (арк.42)

Р[оку] 1652. Батозька нещасна.

Щасливий був той, кому Бог судив вийти цілим з цієї битви,
Бо й сам гетьман заплатив тут своїм життям(?),
Ще й голову його зрубано було принесено для потіхи,
Через що хан, татарський вовк, і Хміль, злий пес, чинили сміхи.
Ще й син його, обозний коронний, брацлавський староста,
Був розрубаний (...)* було дано йому смертельне бичування.
Було і вінницького старосту із кількома порубано на шматки,
Там же Марек Собеський, брат короля – нашого пана,
Мужньо гине з відрубаним плечем,
Там же і його поручник, Стрибиль родовитий,
Там же гине і брацлавський підсудок, Коссаковський знаменитий,
І так багато інших, котрих не згадую, непорахованих,
Котрих неможливо оплакати Короні Польській, доки стоїть Польща.
Піхота з генералом Пшиємським хоч і боронилася,
Стріляючи, б'ючи, але зі своєю потугою їх туди ж загнали,
Так само як і інших, котрих мали в своїх руках.
О як тоді багато кавалерів, офіцерів захопили,
Там же не тільки інші, але й генерал Пшиємський
Гине сам, ось як Господь небесний карає земний люд,
Там же дісталася ворогові з боєприпасами і артилерія;
Хміль це взяв, а іншим задовільнив [свого] брата хана.
Табір же пішов на здобич всім, на спільне пограбування,
Але ще не досить на цьому, змилуйся з неба, мій Пане.
Бо заповзвся Хміль [за полонених], що доки будуть жити ці кавалери,
Доти не перестануть вони шкоду чинити моїй і козацькій голові.
І коли ці із гетьманом не будуть жити, від цього нам буде тільки краще,
А новачків лехів відпарить і козацька каша.
І доти добивався умови з ханом, султанами, беями, мурзами,
Щоб замість в'язнів ті задовільнилися [значною] сумою срібла.
Через це противна цьому орда довго з ним торгувалася,
Вказуючи, що з в'язнів вона б мала велику користь,
Інші (татари) вже в'ючили в'язнів кульбаками,
Навіть баранячими та козячими шкурами,
Але потім на таке палке прохання Хмеля й козаків,
Бо (Хміль) дав срібло, золото, гроші, цінності за життя поляків,
Старші (татари) з ханом дозволили у менших брати лехів силою
І під наглядом ханського пристава хапати, мацати, прагнучи(?) крові і гріхів,

З чого навіть самі ординці, жаліючи, надто дивувалися,
З такого злого серця [Хмеля] і деякі козаки кривилися від цього:
Ординці бідніші, посполитаки, [жаліли] такої втрати викупу,
А деякі козаки з милосердя, через давнє побратимство
Або знайомства, як я (вище) сказав про Коссаковського,
Певний козак Хмелеві, бо його знав і сам Хміль (...)*,
Бо йому наказав був віддати перед цим княгиню Четвертинську.
Але це зовсім нічого не помогло,
бо він (твердо) мав цю думку, змішану з отрутою сказу, //(арк.42 зв.)

Р[оку] 1652. Батозька нещасна.

Злий Хміль вважав, що потім ляцька
Погибель(?) тільки залякає татарський а (...) * козацький,
Котрому, коли деякі з в'язнів, що мали відважне серце, говорили:
«-Чи годиться нищити таку добру християнську кров?»,
То злий пес у гніві своїм затрусився(?)
І під жорстокий меч пустив і іншим (...) *
Подав на заріз чимало агнів разом з козлищами,
Хлебтав їхню кров з тиранським умислом, смоктав не цівками,
Але цілим кусом; коли це діялося поблизу плинучої ріки Буг
То струміль за струменем польської крові тік до бистої ріки
Аж поки вода у такому глибокому Бузі не стала таким чином
змішана наполовину з кров'ю.
О нечуване тиранство, про яке не прочитати в хроніках.
Бо вони вийшли з полум'я війни, (...) * пройшов як оплакану,
Маючи в руках, і зазнати такої жорстокості.
Це знак великий за гріхи, так карає Бог у своєму гніві,
Що [це сталося] на такому місці, де Батіг, тобто бич Божий,
Бо так по-руську значить це слово; скільки цвіту польської рожі,
Бог підтяв батою, тобто польської молоді, а при них і старших,
Так крутилися, вертілися, як дзига, підтята своїм же колом,
Бог ліпше знає через Хмеля, якщо не захмелить якостей цього,
Бо з цього задаток до спокус і до нечистого гріха,
А малий гріх породжує більший
І стає звичкою, як свідчить святий Бернарда.
Погана думка породжує(?) закоханість, закоханість – дозволеність,
Дозволеність – досягнення, досягнення - шкідливу звичку,
А така звичка – вже битву, а битва – звичайно ж погибель,
Як гуска(?) у своєму житті від дитинства, так погані думки,
Що існують у нас самих (...) *; вбивають дух
І до свого занепаду призводять за тяжкий гріх.
Божі суди самі по собі виправдані,
Вони чиняться, але їх ніколи не зрозуміє людський розум.
Не суди нас тоді Господи згідно з [нашими] тяжкими поганими гріхами,
Ані по нашій злості, а тільки по своєму милосердю.

Ото (...) * так за (...) * гетьман із своїм рицарством вже програє,
Він прощається із своєю матір'ю – Польщею,
життям і своєю кров'ю розплачується,
А ще він віддає свого єдиного сина милій вітчизні.
О яка велика руїна впала на цей значний дім,
Як зафарбувала дім Калиновських власною ж кров'ю калина,
Що паростки її та ягода у Польщі вже новина.
Прощається і Марек Собеський, староста, із милою своєю матір'ю
А він так її любив, що про таку синівську любов і почути можна рідко,
Від жалю й смутку ледве не обірвалося серце,
Коли раптом прийшли вісті про це страшне нещастя //(арк.43)

Р[оку] 1652. Батозькій нещасній кінець.

Прощаються одні (...) * рідний милого брата,
З усім рицарством з-під нещасного Батога дата.
Сльозами і кров'ю заливаючи українські (ukraińskie) поля,
Свідчать могили, а швидше самі кості, що то Божа воля.
Щоб орел із своїм польським гніздом, що вгору злетить, дасть Бог,
Згадував про полеглих у чорній могилі в'язнів, своїх дітей,
А ті потомки цієї польської матері, які ще живі,
Нехай кожен з них сам здивується цій Божій справедливості,
Нехай знає, як не треба (?) легковажити (...) * робачка,
Ані тяжкого стану ; а робаком будучи, робака смажити.
Стан убогих людей, коли за віру (?) терпить, проникає в небеса,
А хто його має, згідно з Богом, знати тому щедра з неба роса.
Закриваю коротких моїх слів цю розповідь моїм писанням,
Що приятель ліпша буває бідняка, ніж багача,
Бо цей (багач) тільки тоді її виявить, коли є щасливим,
А бідний здоровішою порадою і допомогою буває у твоєму нещасті,
Як багато людей в ті часи через злих пішло на погибель,
Але знайшлися й такі, що через чесного вийшли з біди (?).
Врешті кожен жовнір прощається із домом,
своєю ріднею, з Річчю Посполитою,
Він заради Бога і вітчизни гине у своїй прекрасній молодості,
А якщо кого чимось розсердив чи прогнівив, то покійно всіх перепрошує.
Нехай же відпустять йому (гріхи), дістане добрі слова перед Богом.
Якщо хліб за плату, бо з працею йдіть собі, варіть(?),
Ото добрий жовнір, який платить своєю кров'ю, що й самі бачите.
Ото в неволі у тяжкому ярмі у поганина дише,
Він на галерах, на каторгах тягне жили, як у коня миші (?).
Брацлавський же мечник, хоч і неправий через своє нешвидке повернення,
Прийшовши з Задніпря з притупленим списом,
Береться до Польщі із своїми, як тільки про це довідався,
І так шляхом добрим швидко втік, не став нарікати,
А перейшовши Дніпро, лишився живим, несподівано для всіх,

Тільки гетьманським нещастям він із своїми був стурбований.
Добра його думка, але ще були ліпші у всіх ноги,
Що втекли від бунтівників через дніпрові пороги.
Богу честь за Його справедливість і милість, що
Котрих вважали приреченими, ці вийшли живими з такого разу,
А ті, які не сподівалися такої своєї поразки,
Ось до чого прийшли; бо на небі судять інакше.
А тепер змилуйся з Твого милосердя,
Прийми всі ці душі до небесного царства
Порятуй і інші, що приятелів, своїх заступників, не мають,
Визволи невільників, грішних овець,
нехай і вони покаються у своїх гріхах. //(арк.43 зв.).
Р[оку] 1652 після нещасної Батозької [битви].
Після цього тріумфу ще (...) * хан і Хміль в Поділля,
Минувши Бар і Зіньків, прийшов під Городок ніби по цьому столу;
Став біля наготованих міських валів,
котрі з великою працею і бідною людською.
Певний підстароста утискував і гостя з своєю огидою,
У полю прагнучи воювати, маючи таку навалу, з Хмелем та ханом
І справу чинити, погрожуючи орді й козакам своїм паном.
Але ж довелося не тільки в полі, але і в замкових своїх мурах,
І важко було чинити оборону при пороблених дірках [у стінах].
Там не тільки шляхта, шляхтянки,
але й різні люди в своїх запобіжних заходах
Був чоловік забраний, порубаний,
бо мусив піддатися, не лишився при своїх берегах ;
Від козака за лук , за оздоблену (?) нагайку продавали невільника,
Там нещасна людина, як лех, так і русин, була дешева,
А ще більше віл, корова, баран, вівця у ці часи на цій війні,
За півзлотого, за шість грошів, за півторак щонабільше,
Вівця за три гроші, свиня – за цю ж суму, телиця - за дванадцять.
Але недовго тішився той, що купив з цієї здобичі,
То тільки зиску мав, що з'їв і життям своїм заплатив,
Коли Бог сторожем не був, то себе і своє добре майно втратив.
Оскільки йшли орди в чамбул загонний в різні сторони країн
Задля невільника звідусіль, на стерво крикаючи, кримські ворони,
Хотіли цього разу і в Ярмолинцях знищити замочок,
Але самій орді було дано відсіч таку, що мусили припинити,
Бо Хміль не дозволив козакам за тих людей поклоном,
Тільки від орди перестеріг, щоб боронилися, своїм дзвоном.
До Кам'янця-Подільського цього разу збудував мости
І там вже першої сторожі з цілою потугою переправлявся.
Однак приділивши тільки певну частину свого війська
І хана великих орд об'їжджав, тисячі навколо нього,

Повернув до Меджибожа, потім – на Україну,
Задумуючи інший наступ вчинити на Молдавію в цей час.
А тим часом він доручив Гоголеві докучати [лехам] в Поділлі
І в інших руських воєводствах, урядивши у своєму колі.
З цим дорученням левенець Корпан добре впорався
І з своїми левенцями постійно бродив у християнській крові.
Саме цей значного Телефуса і гідного [Марека] Матчинського,
Коли вони їхали, схопив і віддав Гоголеві з пильного серця.
Потім Марек у гетьмана, короля Яна Третього,
Був у великій ласці і гідності, був сторожем [його] правого вуха.
Корпан же по-руську означає нібито пристосуванець,
Виривав, копірсає, жоден зірвіголова не міг з ним зрівнятися.
Бо якщо Гоголь оголив, осміяв, а цей вже за (...)*,
Кияшка ж києм своїм поправив і за лоб схопив,
Якщо одному не пощастило влучити, то тут же другий замірювався
Чи сокирою, чи векирою певне вдаряв. //(арк. 44)

Р[оку] 1652. Після нещасної Батозької.

Не вистачило б і цієї книги паперу,
навіть і ціла його вежа, щоб списати їхні злості,
Кров у містах, селах, в полях, лісах,
у водах свідком цього й кості [загиблих]
Але цей же Бог дав був киянам, кумам, братам, сватам
На згаданих левенців, зрадників, збуйців, кондратів,
Мужа доброго уродження, Кондрацького.
Цей муж досить славний, у котрого думка кавалерська і юнацька,
Він із військовими людьми йшов навзаєм від Кам'янця
І не тільки в містах, селах, але і в полях та лісах різав
У Медоборі, Барі (?) і інших западав різних дібровах,
У закутках, лозах, пустих місцях, на самих початках шляхів,
Хоч би і в Молдавській землі; мав таких справних, що не відмовляв
Бідному селючкові дати [гроші] аби тільки навів той (...)*, що змовив.
Нападав удень, вночі, і, що особливо, несподівано,
Чинив то там, то сям взаємно, як має бути тривоги,
Вночі пішовши і вночі прийшовши, не досипав, ставав у лісі,
Чи в глибоких долинах, полях (...)*) або там, де принесе щастя.
Бог допомагав (йому), він бив, рубав, хапав, багато чого робив такого
І так дався взнаки, що й козак у свій час сидів несміло. //(арк. 44)

Р[оку] 1652 після нещасливої Батозької [битви].

Кондрацького прийміть, у славновихруватого Лаща
З такими людьми була служба, що з рушниці гук давали з хаші,
Що любили ходити з лехами у дикі поля, козацтвом набувати слави;
Цей свиснув, той моргнув, і вже біля тебе кипить:
Цей хапає шматок м'яса, той орудує ножем, інший руку кусає,
У них як не в полях, то на землі, в домі бенкет, або ж під дубом.

Такий чоловік завжди веселий, смутку й не питає, дня він не знає,
З ночі на день, з дня на ніч, місяця (...) *писаного листу.
Хто про борг питає, той пише йому авізи,
А хто просив про справедливість, дискутує про війни.
Його ж просунув із залицаннями Лащ до однієї панни,
Чоловік якої помер, вона ще у жалобі тяжкій, із сивими скронями.
Цей же хоче бути веселим, починає в танець, веде [її] в коло,
Вона плаче, а цей ногами дригає, коли тіло [небіжчика] ще лежить на столі.
Піп стоїть із жалем, [але] готовий дати шлюб,
Бо пара пістолетів біля скроні роблять його поступливим.
Однак в Поділлі він був уже у великій честі, боявся Бога, був славний,
А Бог давав йому щастя і він уже не робив ганебних вчинків,
А бив не тільки козаків, але й злих татар,
Сам ворог визнавав за ним гучні діяння.
Його найулюбленіший одяг – це соболинний кожух,
Або ж у вовчому кожусі він духопелив вовків та псів – зрадників.
Саме він схопив на шляху значного посла від Хмельницького,
Який повертався від господаря з великим багатством;
Розгромив кількадесят кіннотників, набрав золота, срібла, грошей,
Бо цей (посол) віз дари з оксамитом, соболями, сукном;
Отримав він і дорогоцінні гудзики, а швидше кращі дав послові,
Коли із своїм жовнірством додав болю
та запаморочення козацькій голові // (арк. 44 зв.)
Р[оку] 1652 після нещасливої Батозької [битви].
Тоді Хміль дав допомогу Лупулу у Молдавію
На чолі з Тимошем, господарським зятем, а своїм сином, проти потуги
Стефана, який скинув Лупула з господарства, та проти валаського господаря.
Бо хотів відставити Лупула, а сам сісти на його місці.
Коли ж Тимош з частиною орди погнав з Ясс Стефана
І знову поставив Лупула як пана,
Ще й шукав його [Стефана] у Валаській землі у валаського [господаря].
Та валах з'єднався із Стефаном, мав союзником і угорського [правителя],
Повів із собою певну частину угорців; отже Тимоша й Лупула розбили так,
Що вони обидва ледве втекли за Дунай, отак сильно їх клювали.
Однак козаки, прибігши до свого табору,
Запалили великі вогні, самі ж втекли, бо їм
Послужила добру службу темна ніч; і мчали вони галопом вдень і вночі,
А орда, котрої було не дуже багато, була в авангарді переслідувачів,
Але коли вони напали на Ясси, за хвилю перед цим Тиміш дав лад війську.
Щоправда він тоді вже був не дуже милий козакам.
Відпочивши тут із тиждень, козаки хотіли йти до своєї землі,
Вони вже далися взнаки молдавським волам, баранам, свиням та вину.
Поляки ж були тоді засмучені цією Батозькою поразкою,
А пізніше й татарськими та левенецькими загонами;

Поляки мали раду з своїм королем, паном, про війну із ворогом,
Про те, як у такий кривавий час дати відсіч,
Бо тут чим далі, тим гірше, давній жовнір загинув, треба набрати нового,
(Тому) з'їхалися на раду (...) * читанням цього наслідку.
А тепер, читачу, згадай про душі померлих, зітхни за ними,
Бог тебе за це винагородить своєю милістю, що в той час [людей] без ліку
Загибло, померло; Він хай Сам вже буде милостивий:

В'язням дасть звільнення,

нехай буде милостивий і нам грішним. //(арк. 45)

Навесні 1653 року війна під Сучавою у Молдавській землі.

Навесні, коли земля почала вкриватися зіллям,
Молдавський господар Стефан із своєю зичливістю
Почав відкриватися пану, королеві, укладаючи єдину лігу
З лехами, угорцями, а також з валахами, на спільні дії;
Бо Лупул уже був узятий турками до Порти, зловлений надією,
А Стефан завдяки приязні молдаван цілком опанував престолом.
Дружина господаря Лупула була із скарбом в Сучаві
І туди її зять Тиміш вирушив з військом, переважно козацьким.
Стефан же навпаки вирушив із своїм військом,
яке складалося з багатьох молдаван,
Туди ж, до Стефана, йшов і Кондрацький з доручення короля,
З кількома тисячами лехів він хотів ствердити його
[Стефана] як володаря;
Цей [Кондрацький] в ім'я Польщі виступав як рицар у славі.
А ці козаки з Тимошем окоп свій біля замку вважай
Покинули, а біля шанців, валів та гармат укріпилися;
Вони визнавали, що й сам Хміль із ордами мав прийти їм на допомогу.
Коли вже разом зійшлися із своїми потугами (союзники),
А біля Тимоша на валі молдаван господарової
Знаходилася певна кількість; зійшлися під окопом в далі (?),
Маючи із собою сейменів та яничар, хоч і небагато;
Вони билися, вели перестрілку, нападали кінно,
Януш Кемені з угорцями дістав (?) би був тоді по лобі,
Так само і Стефан, коли б Кондрацький не став [у битві]
так відважно з лехами.
Навіть іноземці визнавали, що він енергійно бився,
Завдяки чому він був славний не тільки у Молдавії, та у валаха,
Але й у самих яничар, козаків та угорця.
Він здобув милість у короля та всіх, став би потім [великим] чоловіком,
Але ці [сутички] були день за днем, тиждень за тижнем;
І якщо спочатку козаки чинили вилазки,
То потім вони тільки стріляли з гармат, оборонялися на валах,
Тяжко діставали корм своїм коням та дрова
І самі вже їли будь-які страви.

Вони не могли дочекатися собі допомоги від Хмеля,
Хотіли покинути господарову і вже були готові це вчинити.
Але вона дала їм грошових талярів, трохи провіанту,
І цим втішилися козацькі, вже бідні, кості.
Коли Тиміш бився з багатьма козаками, то певного часу він,
Будучи стурбованим, сміливо сів біля намету і свого воза,
А з ним і козаки, щоб зігріти горілкою свій шлунок;
Туди ж від господарової була принесена якась їжа. //(арк. 45 зв.)

Р[оку] 1653 війна під Сучавою у Молдавській землі.
Тут прекрасно вдарив пушкар з гармати по намету
І тріска, що відірвалася від воза, вбила не зразу
Тимоша Хмельниченка або ж тиранського Хмілика,
Який не одному затьм'янив голову і внутрощі, та вже він не кричить,
І не шумить, а тільки шепче, що в цій землі йому бути вже недовго,
Бо вже кров тече, як і я пускав її, великим струменем.
Він помер з великим жалем господарової і самого Хмеля,
А тим більше козаків; отже вони обрали собі іншого з багатьох,
Стали вести переговори, просити про милосердя.
Оскільки ж і Стефан бачив, що зараз їх не вдасться взяти, бо є твердиня,
Оборонний замок, то вимагав, щоб були видані скарби разом
З господаровою, і щоб до того ж були видані і її сини.
На цьому зійшлися, а голоту було випущено з тілом [Тимоша]
І з умовою, що їх не буде громлено, їх було випроваджено;
Славний же Кондрацький тут же повернув назад до Поділля,
Але його Бог з великим жалем всіх прибрав у дорозі і
Кондрацького було поховано у Кам'янці у кармелітському костелі.
Дай Боже, щоб завжди ми мали багато таких рицарів!
Різні люди по-різному говорили про причину його смерті,
про спосіб, внаслідок якого це сталося; нехай на небі будуть цілими
Ті, що загинули на службі Речі Посполитої,
Так само й ті, котрі [перебували] у знаменитій християнській вірі,
Нехай будуть звільнені грішні, освітлені (вірою).
Дай Боже, щоб засмучені дістали втіху,
а вигнанці знайшли притулок! // (арк. 47)

Р[оку] 1653. Жванецька [битва].
Бачачи тоді король різні нещастя собі й лехам
Від Хмельницького й хана, відчуваючи, що вони хочуть намацати щастя,
Вчинив таємну раду з сенатом і шляхетним рицарством
Щодо того, як дати відсіч ворожому [війську] і звідки завдати удару.
Після цього були розглянуті військові та інші справи:
про кількість належного провіанту, було обдумано й прибортки.
Замість посполитого рушення на війну
Воєводства щедро послали повітові війська.
Але, як виявилось, це не було на руку королеві та вітчизні,

Бо вони взяли гроші за другу чверть [року], щоб позбутися мороки,
А повільним та неквапним збиранням [у похід] тільки втрачали час;
Вони навмисно не поспішали [на заклик гетьмана]
як вимагав гетьманський універсал.

Отже чимало з них не дійшли до короля, бо кінчався час контракту
І ось такий вояк, не проливши крові, але взявши гроші, мандрував додому.

А король та гетьмани з такими вояками, котрі боялися Бога,
Котрі боялися осоромитися, йшли в похід з королем.

Король втратив чимало добрих okazій, щоразу зупиняючись (?),
Коли він приходив, то гаяв тиждень-другий, очікуючи підходу своїх.

Від Львова він йшов на Галич, все більше скеровуючись до Дністра,
Там він став неподалік, присунувшись до Богушовкова (Bohuszowkowi),
Де в костелі у кармелітів є чудотворна ікона Діви Марії;

У цьому місці багато людей отримують чимало добродійств.

Там нижче ріка Гнила Липа впадає до Дністра у його глибокий нурт.
Дані місце й пляц міжводні для табору вигідні.

Король [спочатку] рушив під Вишневич у напрямку [ріки] Стрипи
За Підгайці; і тут його зустрів угорський гонець,

Посланий від Яноша Кемені і свою справу він здійснив миттєво,
[Сказав], що Кемені був одностайним із молдавським господарем Стефаном,

Також і валахи; і ти, королю, розумій одно з лехами

І твій і наш ворог не буде сміятися;

Бо господар Стефан порізав обличчя синів Лупула,
Навіть і самій його дружині вчинив те, що хотів.

Коли король підійшов під скелеоборонний Кам'янець,
То дістав пораду, подивитися і на цей вінець,

Щоб його ароматним зіллям був підтриманий розум короля,

А з іншого боку, щоб листки цього вінця не були обдерті;

Король поставив табір під Жванцем над Дністром
і рікою Жван, яка впадає до Дністра,

Біля збудованого мосту, котрий вів у Молдавську землю,
на що була одностайна згода.

Звідти [з Молдавії] він міг би мати провіант і різні підкріплення, як від своїх,
так і іноземних військ,

Через Снятин з того боку ріки від своїх при добрій okazії.//(арк. 47 зв.)

Р[оку] 1653. Жванецька [битва].

Там же до короля прибула частина угорців та молдаван;

Вони разом з лехами чинили спільні роз'їзди, гостювали в Україні,

А тим часом король був у Кам'янці, їздив довкола нього,

Дивувався справі рук Божих, визнав(?) чудо Самого Бога,

І пам'ятав, беручи приклад з королів давнішого часу,

Що цей [Кам'янець] є брамою всього християнства

та славний іноземців порт.

Король спочатку віддав хвалу Богу, а потім був у Лянцкоронського;

Був там щедро прийнятий, веселився, танцював з панами у доброму гуморі,
Була військова музика і чудова (...)*:

Вірменська з лютнями, циганська майстерно бринчала,
Єврейська ж, коли наприкінці євреї врізали своєї, [так звучала], то
Визнали, що нею не гидує їхній талмуд або ж баламут.

А все це діялося з ініціативи кам'янецького старости,
Котрий не менш допоміг з добровольцями, маючи свого короля.
Звернувшись до табору, король рушив військо в Україну,
Куди за ними також пішла й частина інших хоругв.

Ледве пройшли через ліс Недобір, то король взяв курс на Бар,
Заночував під спустілим селом Зеленцем, аж тут королеві
Роз'їзди принесли вість про те, що Хміль уже з'єднався з ханом
І вони з усією силою хочуть битися з тобою, пане.

Через це, зрозумівши дійсне становище,
цілком переконавшись, що це правда,

Король, порадившись, повертає назад, під Жванець, за вали.

У цьому [місці] він став напоготові в окопах,
створених спеціально для цього,

І чекав на ворога та на допомоги від своїх, котра затримувалася.

Далі приходять Хміль з козацтвом, а хан з величезною потугою.

Прийшовши під Гусятин, вони почали докучати перешкодами,

А їхні загони почали заходити в тили з боку Польщі

І хапати ясир, заходячи у ту сторону аж під Львів.

Король, маючи «язика», відправив туди ж свій великий роз'їзд,

Щоб той міг таким кшталтом збити злу думку

і таким чином щось здійснити.

Гусятину так надокучили, що [вороги] аж до замку

Мусили відступати і там ледве втрималися на своєму ристалищі.

Відступивши майже на мило, польський роз'їзд чекав на інших [своїх],

Але якийсь солтан з числа наймиліших ханові

із сильною ордою раптом напав на нього,

Розгромив, бив, брав, гнався за втікаючими аж до табору,

Де виникла велика метушня, тривога, що й піхота при возах,

Кинулася до валів, а кіннота – до своїх лав;

Коли під Жванець жваво примчав татарин з своєї отрути,

Коли король вийшов з військом, хоче мужньо розправитися (з ворогом),

Орда пішла назад, боячись програти. //(арк. 48)

Р[оку] 1653. Жванецька [битва].

Хан та Хміль, добре пам'ятаючи про Берестечко,

Не посміли йти на короля й далі натискати,

А того хотіли, щоб король йшов на них безладно,

Щоб [вони] могли знищити лехів і на це витягти його зрадливо;

Бо знали, що король мав багато піхоти і стояв у доброму місці,

Цей [суперник] не смів, той не хотів,

а дивлячись один на одного, так і не зійшлися [в битві].
Вони стали один від одного у шести чи семи милях,
Не без шкоди своєї лехи били їх, пригріваючи тут і там.
Час довго тягнувся для однієї та іншої сторони,
Аж далі хан подав Хмілью спосіб до примирення,
Коли почув, що Хміль відправив посла до московського [царя],
Бажаючи йому цілком піддатися, оскільки у них була близька віра;
Лехи ж почали вабити до себе поганських татар,
Вони хотіли використати вовків проти овець у цих конфліктах.
На ці переговори приїхав коронний маршалок Любомирський,
Пан мудрий, славний, сильний, оборонний.
Хан побачивши, що деякі лехи були малого росту,
А ще й говорили так, що він не міг їх зрозуміти,
Сказав: «Дивно, що Бог так вас покарав, що не маєте людей
Між вами і серед вас, вважай ніц слушного ви не говорите,
Ваша голова багато говорить, але не по суті.
Хмелю! Якщо ти є моїм побратимом, то ми маємо їх на печі!».
Хміль на це: «Має бути між лехами старий Зацвіліховський.
Це мій кум, чоловік простий, шанований, зрілого розуму.
Цей без фіглів та околичностей скаже шире слово,
А що він скаже, то буде без обману, як перед Богом палив би свічку (?).
Нехай же він негайно прийде до твоєї ханської милості
І з ним наша голова шире порозмовляє без всяких недомовок (?).
Коли ж лехи їхали до короля з такою відповіддю,
То ординці у деяких і шапки позабирали.
[Такий ординець], давши шпори коневі, тікав з шапкою поміж своїх,
А той слуга, який за своїм паном мчав, то й свою шапку втрачав.
Третій же хотів швидко порятувати свого товариша,
Аж глядь, а лук з сагайдаку вже вирваний,
Так само й вуздечка (?), відірване й підхвістя,
У підлітка ж попона, юки, сакви відторочені.
Через це інший лех вже не хотів віддавати візити орді.
Якщо ж йдеш до неї, то тримай лук у руці, а шапку за пазухою,
Бо будеш без неї. Тут приїжджає Зацвіліховський
Разом з тими, котрі були призначені королем.//(арк. 48 зв.)

Р[оку] 1653. Жванецька [битва].

А коли він свою промову словами лаконічними та простими провадив
То з цим, каже, чоловіком, говорити (?), уже Сам Бог нам радив;
Коли статечний, чесний, привабливий з своєю поважною бородою,
Може з ним говорити, бо йому Бог дав таку вроду;
До того ж, коли говорить, то не починає від похмурої бурі,
Яка з вихором чи хмарою непотрібних слів довго хмарить.
Так Бог дав, що вони скінчили ці переговори так,
Що не могло бути інакше, обидві сторони порозумілися.

Козаки з Хмелем хотіли мати свій кордон по ріку Горинь,
Татари ж мали напасти загонами [аж] до Волині.
Довго про це домовлялися: »Коли, хане, хочеш бити лехів,
То не кусай нас так сильно і не чини непотрібних смішків».
Ханська відповідь не забарилася: »Тільки то орді плата.
Адже вовка годують ноги, що він вхопить, те його(?).
Мені важко заборонити ординцям [брати ясир], але ви їх бийте.
Досить (вам) буде того, що я сам йду до Криму,
у цьому, правда, будь певним;
А мені досить, щоб була звичайна данина, харач, на цьому й погодилися.
Дайте нам своїх заложників і знайте, що цим ми задовольнимися.
Через це Лянцкоронського, гетьманського сина,
віддають [хану] як заложника,
Також обіцяють хану та солтанам Олесницького.
Король і гетьман зрозуміли, що не треба вірити
В те, що кримські вовки відійдуть [назад] з порожніми руками,
бо вони будуть шаблею шукати хліба;
Тому король доручив Сапізі, польному писареві коронному,
Струснути кожуха вовкові, який знається на чамбулі,
Недовго ходивши, коли ті нападали під Тайкурами.
Пам'ятаючи недавні заходи (?),
Сапіга з тими військовими та іншими добровольцями,
котрих він міг мати при собі,
Переправившись через греблю, вдарив уночі так, що аж зник
Цей [ворожий] загін, а тікаючи, вже кидав невільників.
А в цей час лех коле та проштрикує списами того та іншого ворога.
Примчавши до інших загонів, орда тут же дала знати,
Що з нею трапилася отака річ й іншим сказала.
Тоді вони запалили кілька халуп, роздивилися і побачили,
Що лехів мала кількість; тоді ординці як крикнуть, завияють та закрядуть,
Одні кинулися [на лехів] з переду, другі ззаду, тут і там біля цієї переправи.
Кинулися лехи назад до греблі, але шлях було відрізано, отже невдача,
Нема виходу, то мусили кинутися у гниле болото,
А орда ще більше їх наганяла у смердючу трясовину.
І хоч Господь Бог дав відбити трохи в'язнів,
Але самі [вояки] загрузли у цьому нещасному болоті.
Були й такі, котрим допомогли Бог і темна ніч,
Але ця військова трансакція була невдалою.//(арк. 49)
Р[оку] 1653. Кінець Жванецької [битви].
Бо між іншими й сам писар Сапіга потрапив до неволі,
Там же через мінливу долю опинився і його поручник Лойовський.
Але не тільки ці, але й інші пішли загонами
Із своїм щастям облову до своєї, тобто татарської, сторони.
Межибізькі та барські жовніри,

Струснули трохи за комір частину орди.
Особливо дісталось ординцям від Сірка у диких полях та від низовців,
Бо він зрівнявся славою з гроном мальтійських рицарів.
Про цноту та справи [Сірка] окремий виклад
Буде тобі, [читачу], даний з моєї скромної зичливості.
Певний, що [ти] й тепер зітхнеш за померлими,
А Бог буде тобі сторожем у твоїй розпуці та шкоді;
Також за невільників, котрі стогнуть у залізних кайданах,
І за всіх засмучених, помираючих, страждаючих від хвороб,
І за мене, недостойного, найбільшого грішника
Заплати Богу, котрому нехай буде вічна хвала.//(арк. 49 зв.).

Р[оку]1654.

Хміль, прибувши до Чигирина, доданого йому до булави,
Скінчив конспірацію з московським [царем] щодо підданства.
І вже не орла має паном, але голого мужика на коні,
Позначеного чи то хрестом, чи то єврейським бірлитом на голові,
Сила ведмежа, але ж серце двоїстої природи.
Звідти й пішло, що московіт, зазнавши поразки, вдруге боїться й своєї тіні.
Віддав Хмельницький у тюрму
найголовніші міста за Дніпром: столицю Київ,
Переяслав, Ніжин та інші зиниці всієї Русі.
Там зразу ж вони фортифікували замки або ж городи,
І все більше прагнули укріпитися .
Поляки ж з своїм володарем прихилили на свій бік татар,
Прагнучи віддати за хитрощі хитрощами і як козаки на лехів,
Так лехи [на козаків], спускали вовків на псів, віддаючи за сміх сміхом.
А так, коли Хміль проводив час, приглядаючись пильним оком до орди,
Москва ж як уважна сорока [дивилася] з того та іншого боку Дніпра,
Де було [зручне] місце, там почали укріплятися.
І Сірка призвели до того, щоб він згідно із своїм способом життя,
З свого боку став бити й притискати цього поганина.
Цей Сірко за своїм звичаєм ніколи не укладав перемир'я з поганями,
Кажучи сам про себе, що мені Бог призначив обрубувати їм коміри.
В цей час прийшов до Чарнецького наказ від короля – пана,
Щоб він йшов з військом в Україну, за що йому буде вдячність.
Цей [Чарнецький] був тоді поручником його гусарів
І він мав якнайшвидше йти з військом, і з польською кіннотою,
Маючи [тільки] легкий табір,
щоб струснути сповненою гордині козацьку шкіру,
Бо левенці в Поділлі і в інших місцях робили шкоди.
На це йшов Чарнецький літом, а прийшов восени,
А як прийшов, то чорно чинив, і напевне там змінить [ситуацію].
Не тільки збіжжя та сіно, але й садки та ліси
Дізнали на собі, що їм принесли воєнні часи.

Що вродила земля, що вона в свої ями сховала,
Не тільки козацька, але й польська грабіжницька рука знаходила.
Були лопата, сокира, довге свердло, вмілі руки,
Чи то для шкоди, чи для роботи; це могло спіткати й тебе.
Взнало отже Чарнецького й саме Поділля,
Бо потім було худо на столі іншого,
Який тільки слину ковтав,
не знаходячи після Чарнецького чого-небудь їстівного.
Хоч і не мило це було, але дякували, бо ворог [вже] не брикався.
І якщо [Чарнецький] у одному зашкодив,
то в іншому старався це компенсувати,
(...)* військовим щастив і завжди годив //(арк. 50)

Р[оку] 1654.

І в бранню, скільки міг, заборонив, чинив полегшення,
А коли інакше не могло бути, то чинив милість;
Кіннотою та швидкістю він воював по-татарськи,
Він не обтяжував воза курми, гусками, лагоминками, йшов [легко],
Його жовнір обходився без приправ, також і корінців,
Пив воду замість горілки, сухар замість пряника, а копчене замість печені,
Та й того не завжди вистачало, тому кислицями, ріпою та ягодою
Задовольнялася рицарська жовнірська горлянка.
Часом добрим був стручок гороху або жито, в руках стерте,
Відполіровані шлунки [жовнірів] не були напхані,
Однак все, що задумав [Чарнецький], він того навечно досяг.
Кінь, який йде, нехай йде, а той, який не може, нехай лежить,
Що мав [бути] у бою, той за мить свого доб'ється.
Коли ж Чарнецький пішов до Бару, а потім до Могилева,
То скрізь нарубали, набили й настріляли під його проводом.
Де він міг узяти, то взяв, де не міг, то й там спробував щастя.
Коли ж не міг нічого вчинити, то тиранізував інших,
Коли Бог допоміг, то силою і (...)* своєю відвагою,
Стратегією та [воєнним] мистецтвом давався іншим [ворогам] взнаки,
Коли не міг вдень, то звичайно нападав зненацька на світанку,
А то й і вночі напускав страху на зрадників.
Опівдні, у присмерку, а часом і опівночі він робив свою роботу,
Коли вважав потрібним, тоді й нападав: ото ворог підстрибне!
А прийшовши з військами якнайшвидше до Буші
Дуже нагаласував і багатьох позбавив життя своєю мужністю.
А в цій Буші був полковник Махаринський, який хоч і махав із своїми,
Із своїм козацтвом, стріляючи, б'ючись, але у кривавій справі
Краще махав Чарнецький, бо взяв, вважай, всю Бушу,
І щасливим був той, хто втік та забрав свою душу.
Там загинув пам'ятний сотник, бунтівник Гречка,
Що по-польськи означає «татарка»; це була татарського побратимства бочка,

Яка перед цим їхній [ворожий] задум ховала, прагнучи до одного.
Але коли Чарнецький наказав дати залп з гармат та рушниць,
То пропала з бочкою гречка із усім своїм насінням,
Бо він там наклав головою з іншим своїм красномовним(?) іменем.
Дай Боже, щоб така гречка вже ніколи не родила!
Але тут же ватажок Редька, по-польськи «жудкев», з'явилася,
Котра своїм гострим, прикрим смаком не тільки по садках, домах,
Не одного леха витягла, вбила, але й в лісах хащах.
Він вночі та вдень нападав на доми та різно [діяв] при такій дорозі,
Дуже гноблячи лехів, євреїв і свій же народ, що був під лехами.//(арк. 50 зв.)
Був також гульгійський козак Хрін, тобто «хжан», якщо сказати по-нашому.
Цей впився, вліз до носа, аж текли сльози і кров не одному.
Був і Ріпка (Рурка); але полковник Зелененко, котрий був бур'яном,
Бо своїми ділами із левенським казуцтвом зазеленівся рястом.
Він був потім великим послем від Війська Запорізького
До короля Казимира, але перед тим був нелегким зіллям у Буші.
Зеленіючи, він хотів затьмарити зеленню очі Чарнецькому,
Бо він [Зеленецький] не був останнім серед того посіву у Буші.
[Козаки] з Махаринським махали всім своїм зіллям як вітер
І на свій розсуд давали києм непослушним собі.
А у цьому садку Хмеля була навіть Капуста,
А ще більше – потрібна до неї Солонинка тлуста.
Все це було, решти не лічу,
Однак же сам він в Україні був головою, найзначнішим листям.
Але й з польського боку при такому славному вожді Чарнецькому
Був проти них різний посів у цьому недавньому часі,
Як от заслужений військовий ротмістр, званий Царина,
Доброго роду й не тайний, всім був яриною,
Також всім потрібна своїм врожаєм озимина,
А це досконаліші речі, ніж та садова новина.
Чарнецький помчав до Буші, знищив, вчинив вважай чорно,
Вирубав у пень; Бог змілувався, не дав верху злій траві.
Зелененко однак втік, а з ним ще деякі.
Однак одна жінка, коли лехи рубали, брали, били, не злякалася,
І капітана на мості, коли він вів двох дівчат, зарубала
Косою; видно він вів її дочок, коли вона так мужньо завзялася.
Потім йшов Чарнецький, не боячись, під Монастирище,
А прийшовши швидко, розпочав свої із рицарством ігрища.
Оскільки йому подобалося носити
подібно гусарському вбранню тигрову шкіру,
То він був прозваний козаками «ряба собака» (gabaja sobaka).
Він перехопив від ріки Бугу Богуна,
Там же й полковника Гродзенка, значного в очах Хмеля.
Дав Бог, що коли місто остаточно польська охота діставала,

А драгунія з потужним гуком наступала,
То був забитий Гродзенко з багатьма іншими під час оборони.
Вже більше не буде Гродзенко городити зілля, бо дістав кулю через палі.
Сам Богун, бачачи, що вже великі непереливки,
Втік до замку і розпочав лагідні переговори з Чарнецьким,
Просячи про милосердя, не без цього був би задовільнений.
Та й Чарнецький, щоб не витратити людей, уникав [битви],
А вчинивши багато шкоди, знову кинувся уже в інший бік.
То дав Бог, що він мав у цьому воюванні [від Нього] оборону,
Що ця ряба собака тоді так козаків била та давала їм щигля,
Що вже з міської шкаралупи не виліз жоден, а сидів як слимак.
Тепер, Боже наш, до Тебе з серцем покірним звертаємося, зітхаючи,
Будь милостивий душам померлих, забитих, за це ми проливаємо сльози.

//(арк. 51)[...]

«Ліхтарики» на маргінесах:

Арк. 40 зв.

Так вважає русь, що Хміль Богдан є Богом даний для визволення їх.

Арк. 41

Гетьман Калиновський із сином засмучений.

Арк. 42

Вінницький староста із кількома [вояками] порубаний на шматки.

Арк. 42 зв.

Це дивно, що астролог Фурман не тільки цю нещасну поразку,

Але і [її] час і день описав, буквально пишучи, що скажений пес

На загризнення баранів [пускає кров], так через нього буде текти потоком кров до річки.

А цей астролог був із Гданьська.

А в іншому місці він писав, що не треба плакати, але швидше б треба [дати відсіч тому], до чого приведе цей скажений пес.

Красноставський староста Собеський.

Арк. 43

Калиновський, гетьманський поручник.

Арк.43 зв.

Городок Бедрихів взятий і вирубаний повністю.

Яким гідним був Матчинський.

Арк. 47

Казимир.

Стефан, молдавський господар, недавно сів на престолі.

Арк. 47 зв.

У польного гетьмана, кам'янецького каштеляна, який потім став руським воєводою.

Петра Потоцького.

Арк. 48 зв.

На Волині орди плюндрують, беруть ясир.

Арк. 49 зв.

Московський герб: голий мужик на коні.

Арк. 50

Чарнецький мав польові гармати.

Арк. 50 зв.

Втік [Зелененко] з деякими.

Чарнецький докучив навіть Стіні, скелею оборонній, багатьох побив. Тоді Кияшка в Стіні дістав від леха добрий удар через все обличчя, аж зуби повилітали, хоч не києм, але шаблею.»

(БПАН. – ВР. – № 1275. – Арк. 44 зв. – 85. Ці фрагменти опубліковані нами в різних виданнях: Мицик Ю. Батозька битва очима автора «Віршованої хронічки»// Пам'ять століть. – 202. – № 2. – С. 37-49; Мицик Ю. Из рукописной віршованої хроніки другої половини XVII ст.//Київська старовина. – 1993. – № 3. – С. 46-56; Мицик Ю. Довкола «архіву Переяславської ради»: міфи та реальності джерельної база//АУ. – 2008. – № 4-6. – С. 23. Мицик Ю. з «Віршованої хроніки»// Українська історична наука на сучасному етапі розвитку. – Кам'янець-Подільський. – К. – Нью-Йорк – Острок. – 2005. – С. 73-84).

№ 169

Уривки з твору Гаспара де Гандра

«[...]Коли ж у 1647 р. помер син короля Владислава, козаки почали знову бунтувати на чолі з вождем та старшим Хмельницьким (Chmielinski), котрий//**(с. 36)** найперше вирішив з'єднати козаків з татарами. Ці два народи раніше відчували смертельну ненависть один до одного через великі відмінності у мові, звичаях та релігії. І те, що вони у 1648 році об'єдналися, принесло полякам велику шкоду. Перш, ніж я розповідатиму про це далі, мушу сказати, що цей Хмельницький добре розуміє війну і все, що до цього належить, бо він був у війську писарем (der Armees Secretarius). Він був освічений, навчаючись у Львові в єзуїтів. Він добре знав, що за недоліки і де були у польському дворі, тим більше, що він кілька разів посилався туди. Але причиною, через яку він взявся до зброї, було те, що він втратив майно, за яке один польський пан судився з ним і він [Хмельницький] не міг цього перенести і, не зволікаючи, оволодів своїм притулком; і коли він на дніпрових островах зібрав натовп людей, то невдовзі після цього привів туди своїх сусідів – татар. З їхньою підтримкою і з козаками, котрі були в польській армії і втекли з неї, вдарив на поляків, котрі охороняли кордони королівства: частину їх було порубано, частину ж разом з їхнім командиром він послав як рабів до татар. З того часу він діяв проти польської Речі Посполитої. Він то заявляв про свою підлеглисть і покірність, то знову повставав, внаслідок чого зумів залагодити й покращити свої справи. Дійсно, що поляки кілька разів розбивали його, але правда й те, що він увесь час використовував свої переваги над ними, при цьому вдаючись до хитрощів або ж користуючись недбалістю польських гетьманів, котрі не вміли скористатися своїми успіхами або ж не могли дійти згоди між собою. Щоправда, він навіть кілька разів мирився з Річчю Посполитою, але він ніколи не довіряв уго-

дам і не покладався на них. По своїй натурі він був неспокійним чоловіком, постійно тримав своїх людей при зброї проти поляків, дивився на всі боки, завдяки чому, борючись проти сили, він міг укласти альянс і таким чином зміцнюватися й бути ще могутнішим. Він // (с. 37) змінював союзників відповідно стану справ. Коли татари, з котрими він об'єднався, помирилися з королем Яном-Казимиром, тоді він звернувся до великого царя московського за захистом. Тоді поляки втратили всяку надію привести знову до послуху козаків, доки житиме Хмельницький.

По смерті короля Владислава IV, яка сталася 30 травня 1648 року, його брат Ян Казимир був обраний польським королем 17 листопада того ж року. Цей принц одразу ж постарався зарадити скруті та лиху, в якому тоді опинилася Річ Посполита через потужні удари козаків й татар, що вразило саме серце королівства; тут мова йде про розсіяння та втечу польської армії біля Пилявців (Pilavetze), які сталися 29 вересня 1648 року. Величезна більшість польської армії складалася з новонавербованих солдат й докупі стягнених людей. Вони самі розбили табір поблизу козаків і в перші дні здобули над ними певну перевагу. Та коли ці боягузи (Meutenieret) увечері у своєму таборі вчинили ударами в литаври та барабани, пострілами з гармат значний і далекочутний шум, то ці нові польські війська подумали, що це козаки так радіють через прибуття та з'єднання з татарами, прибуття яких вони (козаки) очкували. Це так налякало отих нових солдат, що вони не думали вже ні про що, крім втечі, навіть офіцери не змогли їх втримати. Втеча була такою значною та поспішною, що козаки увесь день думали про те, як їх виманити із своїх позицій. Нарешті, пославши розвідку, вони зрозуміли, що у польському таборі нікого нема. Після цього вони вийшли з свого табору й пограбували весь обоз, який поляки покинули. Після цього, коли вже прибули татари із своєю армією, вони поширили страх і // (с. 38) жах по всьому королівству. Ось тут можна побачити коріння марного й безпідставного страху, який нападає на новобранців.

Після того, як вся польська армія розсіялася біля Пилявців – невеликого міста на верхній Волині, що у 2 милях від Хмільника на річці Буг, татари й козаки в кількості 300 000 вояків рушили на Львів і обложили це місто, взявши одразу замок. Але в місті вони зустріли дуже сильний опір, хоч місто не мало переваги своїм розташуванням, ані особливої сили, до того ж в самому місті перебував невеликий гарнізон. Тим часом ці варвари не змогли здобути це місто, тоді вони зажадали від обложених викуп у сумі 200 000 рейхсталерів. Оскільки бюргери такої суми не могли виплатити і водночас боялися тяжкого наслідку облоги, вони дали лише 1200 марок чистого срібла, в т. ч. церковного начиння й посуду. Однак ці невірні народи не були вдоволені цим й продовжували страхати місто. Це стривожило міщанство, яке з превеликими зусиллями змогло зібрати суму в 16000 злотих. Крім того, вони дали церковні прикраси, хустки, шовк і масу провіанту. Це місто, хоч і не стоїть на воді чи на річці, але веде велику торгівлю, бо воно є головним містом всіх русинів. Ось таким чином козаки й татари зняли облогу Львова 24-го жовтня 1648 р., пліондруючи область. Відтак татари подалися додому, а козаки рушили далі й обложили Замостя – місто

на озері чи болоті у Белзькому воєводстві. Це місто було оточене сімома бастіонами і має високу школу, споруджену канцлером та коронним гетьманом Яном Замойським. Це місто уславилося опором, який воно вчинило козацькому гетьманові Хмельницькому, //(с. 39) котрий обложив його наприкінці 1648 року армією в кількості понад 60 000 вояків.

Наступного року король Ян Казимир послав своїх представників до Хмельницького, котрі знову намагалися спрямувати його на добру путь. Одночасно вони стали його просити, щоб він стримував своїх людей від нападів. Але Хмельницький зверхньо відповів, що має намір податися під захист Оттоманської Порти аж поки йому дадуть усе, що він вимагав.

Король, котрий шукав різних засобів, щоб привести козаків до послуху, в якому вони раніше були, ще раз послав посланців до Хмельницького, щоб вести переговори про умови миру. Посланці знайшли його тепер у Переяславі (Переaslau) і 20 лютого 1649 р. передали йому від короля гетьманську булаву над армією. Проте вони висунули такі статті, котрі нагадували швидше повеління та накази, ніж умови миру. Потім він скаржився на Вишневецького та Чаплинського і казав з нестерпною зверхністю, що він ніколи не заспокоїться, доки не покарає їх за те, що вони так погано поводитися з козаками; що Вишневецький мусить бути покараним, а Чаплинський виданий йому, як призвідці всякого безчестя; що Потоцький не уникне кари за провини, бо він переслідував козаків аж до дніпровських островів, куди вони відступили, щоб урятувати своє життя. Однак Потоцький був тоді бранцем у Криму, котрий за свої справи був достатньо покараний, а ще при ньому мусив би сидіти й коронний хорунжий, який позбавив його (Хмельницького) спадщини і повів свої загони на козацькі землі, через що козаки зазнали всілякого насильства й жорстокості. Але він (Хмельницький) всі ці беззаконня приписує не так йому, як Вишневецькому та Чаплинському, тому саме на цих обох має впасти покарання. //(с. 40) Доки ж їх не буде покарано, то він з усією козацькою армією не заспокоїться, доки усе Польське королівство із своїм сенатом, гетьманами, панами і з усією шляхтою не загине.

Тим часом король Ян Казимир очевидно бачив лихі наміри козаків, тому він зібрав свою армію. Хмельницький же з свого боку закликав татар до себе, котрі потім прийшли йому на поміч із страшним військом. Вони напали на частину польського війська біля Збаража (Zbaraz) – невеличкого міста в нижньому Поділлі на кордоні з нижньою Волиною, у 10 милях на північ від Брацлава. Це місце стало відомим завдяки героїчному опору, який поляки з незначною кількістю своїх вчинили неймовірному числу козаків і татар, котрі їх непокоїли два місяці й тричі нападали на їхній обкопаний шанцями табір, так і не змігши його взяти. Поляки захищалися так хоробро, що завдяки цьому вони дали своєму королеві час прийти їм на поміч. Коли козаки й татари почули про марш польської армії, вони непомітно вирушили проти неї аж до Зборова (Zborow), що на річці Буг, де були розбиті королем Яном Казимиром. Коли ж вони дізналися, що литовці розбили іншу частину козаків, то уклали з Короною Польською мир, стверджений після цього на сеймі у Варшаві в тому ж 1649 році.

Після укладення миру з козаками у Зборіві їхній гетьман Хмельницький став ще дикішим та могутнішим і без дозволу короля надав допомогу татарському хану проти черкесів. Оскільки він потім отримав від хана кілька допоміжних загонів, то напав на молдавського господаря, від котрого зажадав великого викупу з обіцянкою, що його донька вийде заміж за сина Хмельницького – Тимофія (Timotheo). Оскільки він не був задовільнений тим, наскільки його влада внаслідок цього альянсу буде зміцнена, то послав своїх посланців до Порти, щоб **//(с. 41)** добитися її допомоги та захисту. Таким чином він скинув з себе ярмо польської Речі Посполитої і козаки оволоділи всією Україною. Це завдало сильного болю польській шляхті, яка не могла тепер повернутися до своїх маєтків, які вона втратила через перші заворушення цих реbelieзантив.

Коли король Ян Казимир ані закликами, ані милістю і доброзичливістю не зміг знову повернути козаків до послуху, він вирішив ще раз вдатися до насильства. З цією метою у 1651 році він звелів зібратися шляхті й посполитому рушенню (?) (Arriereban) і сам повів усю армію на Волинь, щоб напасти на цих реbelieзантив. Це трапилося на тому самому полі й рівнині, де лежить місто Лешнів (Lesniow) за Берестечком (Berestesko), а це місто знаходиться в Луцькому воєводстві на річці Стир за милю від руських кордонів. На цьому місці сталося так, що козаки й татари, які тут стояли разом, зазнали нападу від поляків. Відбулася битва, яка тривала 3 дні з великою впертістю з обох боків. Насамкінець козацьке й татарське військо було цілком розбитим польською армією і Хмельницький, так само як і татарський хан, котрий особисто командував, кинулися втікати. Ця поразка спонукала Хмельницького піти на мир з Коронаю Польською, який був укладений 28 вересня того ж року; однак цей мир тривав недовго. Після того як козаки, через роздратування поганою поведінкою польської шляхти і остраху знову потрапити в попереднє рабство, знову виступили проти польського війська, напали на нього й повністю розбили.

Вище було сказано, що Хмельницький весь час входив у спілку з деякими володарями, завдяки чому він забезпечував і поліпшував свої справи. Невдовзі він, почувши про те, що татари уклали мир з поляками, утворив альянс з московітами у 1654 році й **//(с. 42)** віддався під їхній захист. Це коштувало Короні Польській міста Смоленська, бо у тому ж році ним оволоділи московіти».

(НБ у Варшаві. – ВМ. – № 19842. Оригінал зберігається у БПАН у Гданську. – ВС. – № . Nl.7.8o.67 adl. Назва: «Das bey noch zweiffelhaffter Wahl eines neuen Königs ganz verwirrte und unruhige Polen...»(Cölln, bey Pierre Marteau, 1697), тобто «Про вибори нового короля і про бунтівливу й неспокійну Польщу...» (Кельн, типографія П'єра Марто, 1697). Оpubліковано: Мицик Ю., Кислюк О. Незнаний німецькомовний твір XVII ст. про Україну//Наукові записки НАУКМА. – К., 2004. – Т. 27 (історичні науки). – С.79-93).

Регести

№ 1

**1648, липня 22. – Уривок з друкованої німецькомовної брошури
«Extract Schreiben aus Warschau von 22 julii ... 1648...»**

Йдеться про сейм липня 1648 р., на якому були присутні всі стани, Ян Казимир, брат покійного короля Владислава IV, Карл Фердинанд.

«[...]У суботу та понеділок зібралися разом, взялися до державних справ, що усунути неприємності, умиритворити козаків, відповісти на надто пихатий лист татарського хана, котрому він вимагав повністю сплатити 4-річну данину й продовжувати виплату у подальші роки або його військова потуга буде на сторожі [...]. Цим ранком надано прощення вождю бунтівних козаків Хмельницькому, також і паном архієпископом (*примасом* – Ю. М.), але це недобре було сприйнято шляхтою і командуванням війська, які відкликали трьох депутатів»[...]

Далі йдеться про руського воеводу (Palatin in Reussen) Я. Вишневецького, який із своїм військом стратив до 3500 повсталих козаків і селян, і ще більшу шкоду їм вчинив.

(БН. – ВМ. – № 62087. – Мікрофільм).

№ 2

**1648, жовтня 5. – Табір коронних військ під Глуськом. –
Лист князя Януша Радзівіла до підканцлера ВКЛ**

Дякую за прислання відомостей. Зброею швидше, ніж переговорами цю ребелію хочуть заспокоїти, бо вони ніяких взагалі не хочуть кондицій. Брестський підкоморій до себе закликав проти неприятеля. Послав три гусарських хоругви Берестейського воеводства і німецьку піхотну роту, а командування ним доручив смоленському воеводі. Я, вийшовши з Пухович, попав на бездоріжжя та погані переправи, так що мені з великими труднощами довелось переправлятися. Я став у Глуську, не сподіваючись зради. Селяни настільки нам неприявні, що не можу мати шпигунів з їх числа і взагалі мушу йти як у ворожому краї. Ще й мале мое військо, бо з сімох хоругв зі мною, котрі зі мною, тільки п'ять мобілізованих, а дві – то мої власні. Інші ж «чи на черепасі, чи на раку їдуть». З жалем дивлюсь на 500 рейтар панів Тизенгаузів і 200 драгун та 200 піхотинців, котрі залишилися на волості без грошей, а це військо так необхідне, вогнепальне. Досі не дали грошей зі скарбу, невідомо для чого бережуть гроші, особливо Троцький повіт.

(ЦДІА Білорусі. – Ф. 1292. – Оп.1. – № 14. – Арк. 133. – Оригінал).

№ 3

1648, листопада 4. – Телятин. –

Лист польського шляхтича Романовського до невідомого

Один козацький полк стоїть під Белзом в селі Журек (Zurek), вчора був нами розбитий, частину табору розірвано. Сьогодні інші, які йдуть до Гутнова (Hutnowa), вже і до Замостя пробираються.

(АГАД. – Ф. «АР». – Відділ V. – № 318. – С. 172-173. – Тогочасна копія).

№ 4

1648, листопада 6(?). – Лист Людвіка Вайєра до князя Я. Вишневецького

Сьогодні й. м. пан підсудок послав нас до Замостя. Є новина що біля Бобра у нас була щаслива сутичка. Друга частина рейтар і драгун з паном Боговським пішла на відсіч до Нароля. Вночі був бій з щасливим результатом, взяли прапор, але потім за злою радою п. Боговського пішли далі до Нароля. Хоча вони мали відомість про неприятельську потугу під Томашевим, але їх оточили татари і розгромили. Треба б було їм повернутися після першого успіху в селі. Однак наші взяли двох полонених козаків, з котрих один - старий реєстровий сотник, конфесату якого посилаю. Кажуть, що велика потуга татар і козаків з Хмельницьким буде завтра під Замостям.

(АГАД. – Ф. «АР». – Відділ V. – № 318. – С. 173-174. – Тогочасна копія).

№ 5

1648, листопада 21. – Козлов (Євпаторія). – Лист Пашкевича до невідомого

Це вже другий мій лист з Козлова. Що бачив, те й пишу. В неділю після прибуття хана з дороги прийшла вість про калмиків і про донських козаків, котрі з великою потугою йдуть на Крим, де почалася велика тривога.. Самі кажуть, що коли вість прийшла, то хан з понад десятком кіннотників вийшов з Бахчисараю, а коли прийшов до Перекопу, всі орди стягнув до себе. Хан розташувався з ними, однак послав перед собою калгу-солтана, прагнучи дістати відомість про неприятеля. Посланця з двома кіннотниками відправив до Азова, щоб дістати відомість про калмиків, про котрих не було точних даних, тільки про донських козаків. Калга – солтан і ногайці відступили від Перекопу, через що всі дуже стривожилися, думаючи що великі калмицька війська наступають. В цей час жінки татар з бидлом і цінним майном тікали як ніколи. Цей посланець повернувся з Азова з відомістю, але нічого певного не повідомив. Хан повернувся назад до Бахчисараю, залишивши калгу-солтана. Останній не затримався надовго, повернувся до Акмечеті. «Лист від Хмельницького був у хана з офіруванням братської любові і з повідомленням, що буде передавати всі вісті з Польщі». Несвоєчасно захворіло багато слуг. Мова йде про Гульчевського, польського посла до хана. Потоцький лише за кілька днів обіцяє вийти з полону, а Калиновський й далі буде чекати.

(АГАД. – «АЗ». – № 3036. – С. 134-136. – Тогочасна копія).

№ 6

1648, листопада 27. – Варшава. – Лист короля Яна Казимира до Війська Запорозького

Король дякує за підтримку його кандидатури на елекції, просить про припинення військових дій, пропонує надіслати посольство, через яке хоче засвідчити свою милість.

(ДА у Кракові. – «ЗП». – № 363. – С. 213. – Тогочасна копія).

№ 7

**1648, грудень (?). – Лист А. Киселя
до короля Яна Казимира**

Переміни у Хмельницького. Чинять інтриги з московським царем, молдавським, валаським господарями і з Ракоці. Інтригує і московський патріарх. Тугай-бей у Хмельницького. Орда стоїть під Чорним лісом. Писали всі до нас, що «Кодак пустий залишається, найкращі гармати відвезли або Чигирина, а інша – в Переяславі».

(АГАД. – Ф. «АР». – Відділ II. – Кн.14. – С. 185-187. – Тогочасна копія).

№ 8

**1649, січня 21. – Лубни. – Лист брацлавського воєводи А. Киселя
до дерптського (?) старости**

Від Случі аж до Чигирина стоїть військо Хмельницького. «Весь плебс до цього часу озброєний залишається козацькому званні служити не своїм панам (котрим і до своїх домів нема як їхати), але самому Хмельницькому». Послано листа «до князя Корецького, а мені присланий для зрозуміння, коли вчора до Звягеля їхав; спочатку пишучим, що до господ не хотіли допустити до того, що хотіли (...)», я тоді залишивши всю асистенцію їхав..., взявши кількадесят кінних при моєму значку». Проти мене вийшло до 3 000. «Нашого добродія наказали відпустити як пана і комісара, а інших панів не звеліли відпустити, щоб не було якоїсь зради». Мені дали сотню супроводу, щоб провести мене до Соколова і так же до міста мене мали провести. Козаки казали, що їхнє товариство на палі саджають, а нас запевняв пан гетьман, що нас мали пани ласкаво прийняти, але лядське військо наближується. Тоді ми били чолом гетьману, щоб він нас не покидав і знову послав по татар, а сам з артилерією повернувся до нас, треба «заволати на всю Русь».

(ДА в Краківі. – Ф. «ЗР». – № 41. – С. 83-84. – Тогочасна копія)

№ 9

**1649, березня 24. – Бар. – Лист коронного підчашого
Миколая Остророга до львівського судді (?)**

Певно, що сюди прийшов Брацлавський полк з полковником Нечаєм «відважним чоловіком; полк збирався у Шаргороді. Господь Бог напустив на них конфузю, що вони між собою посварилися і вбили між собою полковника якогось Степку (Sytepkе)». Кажуть, сподіваються приходу татар і це не є неправдоподібно, бо звідти до Буджаку тільки три дні ходу. Тут у Барі військо жорстокі труднощі переживає. Голод коням і людям, смердюча вода, наполовину з трупами. Здихає багато коней. Тут не можна довго триматися «не тільки челядь, але й товариство без сорому втікає». Це дивно, що жоден з регіментарів не знає, яка ординація війська, кому відмовлено, а кого було взято на службу. Не вимагай від нас декларації, бо ми її не маємо.

Цидула.

«Після написання цього листу Нечай прислав до нас з листом свого посла і знаки приязні – німця, спійманого селянами, давши йому новий білий жупан, кожух і таляр в упоминку».

(ДА в Кракові. – Ф. «ЗР». – № 41. – С. 87. – Тогочасна копія).

№ 10

1649, квітня 28. – Гоша. – Лист брацлавського старости А. Киселя до трибунальських панів (люблінських депутатів)

Мова йде про мир з Військом Запорозьким. Як чути й. к. м. зволив послати свого посла до Хмельницького, кажучи, щоб тільки у статечному підданстві мали залишатися до миру. «Прийшла мені повна відомість, певна від моїх конфідентів з Чигирина, що Хмельницький мав уночі таємну раду з самими тільки полковниками. Після цієї ради артилерію з Переяслава привезли до війська на цю сторону Дніпра з Переяслава і як тільки йому дали знати про розгром гультьяйства у Поділлі і хоча тоді ж напевно від пошесті помер Тугай-бей, його побратим, послав до орди, котра кочує під Чорним лісом на ґрунтах Речі Посполитої, щоб за два тижня перед святами вирушити, щоб були готові і послав їм вдосталь провіанту і грошей. Тоді поглядаючи не на його листи, котрі завжди пише Свакатер (?) (Suakater), але на ці секретні, і певні відомості, якого раптового і великого скоро боятися небезпеки».

(ДА в Кракові. – Ф. «ЗР». – № 41. – С. 89. – Тогочасна копія).

№ 11

1649, травня 10. – Меджибіж. – Лист М. Гдешинського до ротмістра

Повідомляю, що спіймали шпигуна по-попівську в священницькому одязі з (...)*, котрого послав з листом переяславський полковник Нестеренко; він мав вирушити за ним 6 травня під Меджибіж, а у одному полку 12 000 чоловік, у другому полку 18 600». Їм наказав Хмельницький, щоб Меджибіж фундаментально знесли вогнем і мечем. І кілька тисяч орди між тими полками. До Хмельницького йдуть як татари з Криму, так і ногайці.

(ДА в Кракові. – Ф. «ЗР». – № 41. – С. 98. – Тогочасна копія).

№ 12

1649, травня 13. – Маначин. – Лист Корицького до львівського підсудка

«Цей ребелізанти чинить різне листування з іноземними, особливо з Туреччиною. Є докази цього, певні перехоплені листи».

(ДА в Кракові. – Ф. «ЗР». – № 41. – С. 99. – Тогочасна копія).

№ 13

1649, травня 20. – Варшава. – Лист невідомого до невідомого

Король з кільнадцятьма тисячами іноземного війська виступає в похід. Табір невідомо де. Король закликав значних кавалерів, в числі яких Пшиємський, котрий бував у Швеції на гетьманській посаді, (він має бути генералом арти-

лерії), і Богуслав Радзівіл, котрий довго служив у Нідерландах. «Про Москву щось чути, ніби вона мала укласти військовий союз з козаками, але це ще не підтверджено, через це йде пан посол Чеховський до Москви».

(ДА в Кракові. – Ф. «ЗР». – № 41. – С. 101. – Тогочасна копія).

№ 14

1649, червня 8. – Варшава. – Лист Станіслава Моравського до коронного підчашого Миколая Остроґа

Щедрість в. м. 20 000 злотих «дозволено зі скарбу для в. м., м. м. пана, і своїх колег – на шпигунів, а 3 000 на укріплення брами у Кам'янці-Подільському.

№ 15

1649, червня 15. – Підгайці. – Лист подільського воєводи Станіслава Потоцького до снятинського підстарости

Повідомляю, що татари йдуть до Угорщини, бо подібно, що мають угорців від імператорських. Вже біля Будзинця (Budzinca) знаходяться. Через що нам треба бути у великій обережності.

(ДА в Кракові. – Ф. «ЗР». – № 41. – С. 121. – Тогочасна копія).

№ 16

1649, липня 23. – Варшава. – Лист невідомого до королівського секретаря Єроніма Піночі

Татари з нами ведуть переговори проти Москви. Послали до Хмельницького, затягуючи його з козаками (на війну) проти турків. «Спочатку він відмовлявся тим, що цього не може цього вчинити без дозволу к. його мості і кримського хана, нарешті сказав: «Коли будуть гроші на військо (...)», тоді буде про це говорити».

(ДА у Кракові. – «ЗП». – № 363. – С. 511. – Тогочасна копія).

№ 17

1649, липня 29. – Лист невідомого до невідомого

Хмельницький пустив попереду полковників Кривоноса і Гирю, а сам з 9 тисячами татар наступає. Поплюндровали у Чуднові, Чорторії, Махнівці, Бердичеві, Полонному, де було 80 гармат і вдосталь пороху, в Заславі, Острозі, Межирічі, крім взятих раніше Житомира (?) (Zytortowa), Немирова, Шангорода (?) (можливо Шаргорода – Ю. М.), Давидгородка (Deugroda) та інших, Брагіна, Білетенки (Biletenki). Все це супроводжувалось кровопролиттям. Тепер здобувають Корець. Починаються ще більші заворушення, ніж раніше. Вишневецький стоїть під Збаражем, табір коронних військ – між Старокостянтинівим і Красиловим, куди прибув і пан Осинський.

(АГАД. – Ф. «АР». – Відділ II. – Книга 4. – С. 128. – Тогочасна копія).

№ 18

**1649, червня 5. – Табір військ ВКЛ під Речицею. –
Лист литовського стражника Григорія Мирського
до князя Я. Радзівіла**

Вже близько чотирьох тижнів пройшло як я відправив поштою лист, а другий лист – два тижні тому, але відповіді від в. кн. м. не можу дочекатися, що дивно. Повідомляю, що пана Шалієвського я відправив сьогодні з кількома сотнями війська до Лоева за «язиком». Цей роз'їзд дійшов до Лоева і напав на неприятеля, застав лоївського сотника з частиною його сотні і розгромив їх, а самого сотника живцем до мене прислав і вчора його привели до мене. Я наказав зразу допитати і його конфесату посилаю, з якої краще зрозуміти про все. До врятування вітчизни я не бачу іншого способу, як такого, щоб в. кн. м. в усі воеводства і повіти дав звістку, щоб зразу сідали на коней, бо загрожує небезпека. Цього козака я притримаю до приїзду в. кн. м. На минулому тижні п. Яшкевич ходив під Гомель, привів до мене понад десять селян, їхню конфесату відсилаю в. кн. м., а, взявши з них присягу вірності, відпустив, давши лист до волості, щоб не приєднувалися до міста. Про військо в. кн. м. повідомляю, що приходять люди із Стрешина, прийшов і полк в. кн. м. з іншими ротами, але дуже нужденний. Сьогодні до них посилаю роти п. Раецького і п. Роба. Я сьогодні посилаю до них, щоб поспішали. Чекаю на в. кн. м. Пороха й свинцю у мене мало, всього 10 бочок, артилерія слабка. Фурмани сказали, що великий дефіцит хліба, важко і з іншим провіантом. Через це військо втратило охоту до служби. Я написав сьогодні лист до Могилева до зрадників, «бо не тільки самі не хотіли давати провіанту, але й [...] забороняють, щоб інші возили провіант до табору».

(АГАД. – Ф. «АР». – Відділ V. – № 9752. – С. 46. – Автограф).

№ 19

**1649, червня 15. – Табір на Купелі. –
Універсал С. Лянцкоронського**

Хмельницький з військом бунтівників поспішає з усією потугою. Затягнув і татар, котрих «як з рукава силкується випустити на війська Речі Посполитої». Прошу ваших мостей панів прибувати до мене у табір.

(АГАД. – Ф. «АЗ». – № 3036. – С. 137. – Оригінал, завірений печаткою).

№ 20

**1649, липня 5. – Під Галичем. – Лист подільського воєводи
Станіслава Потоцького до львівського підсудка**

Мені принесли, що Хмельницький мав стати вже під Купіллям неподалік від наших, котрі окопалися під Збаражем. Я з людьми Галицької землі став між табором під Галичем, звідки посилаю роз'їзди від кордону молдавського і угорського.

(ДА у Кракові. – Ф. «ЗР». – № 41. – Арк. 131. – Тогочасна копія).

№ 21

1649, липня 31. – Новини з України

Послав ротмістра з 800 жовнірів, щоб з Речиці йшов до Брагина, де стояв неприятель.

(АГАД. – Ф. «АР». – Відділ II. – Кн. 14. – С. 282-290. – Тогочасна копія).

№ 22

1649, вересня 2. – Табір коронних військ під Заславом. – Лист Криштофа Пшиємського до підканцлера коронного (документ знаходився у зібранні Піноччі)

«Дві баби, відьми, на герць проти наших виїхали, з котрих одна. коли там (...)», один з наших під'їхавши, відрубав їй голову. Другу, яку звать Солохою, взято живцем у таборі і приведено. Це має бути славетна чарівниця; Хмельницький дуже на неї покладався. Обіцяла (нам) винайти якесь зілля, після вживання якого тут же мала настати смерть, аби тільки її залишили в живих. Але проти сили смерті жодна рослина в садах не росте, прийде і її час».

(Да у Кракові. – Ф. А. Грабовського. – № Е. 105. – С. 79.-Копія першої половини XIX ст. Запис А. Грабовського свідчить, що «про цих же козацьких чарівниць» говорить Павел Рушель (Ruszel), домініканець в невеликому творі «Favor niebieski» (Lublin, 1649).

№ 23

1649, вересень (?). – Лист сороцького пиркалаба до подільського земського судді Лукаша-Казимира М'ясківського

Оскільки Бару, Сатанова не покидають козацькі полки, думаю, що вони боються підходу панів поляків. Козацька старшина рада миру і тримається Зборівських статей, а не «цей мотлох, котрий би волів ніколи не бачити над собою панів». Кажуть мені козаки з тих країв, що військо рухається до Умані і там, зібравши усіх полковників і скоригувавши реєстр у 40 000 козаків, мають послати кількох осіб з цим реєстром на сейм. Це теж чув від козаків з тих країв, які у мене стоять, що й. м. п. Киселя вдячно прийняли на воеводство до Києва; це самі козаки, котрі там при цьому були, казали.

(АГАД. – Ф. «АР». – Відділ II. – № 1234-а. – Тогочасна копія).

№ 24

1650 (?), січня 26. – Варшава. – Лист М. Зацвіліховського до Богдана Хмельницького

Спонукає мене писати не тільки стара приязнь небіжчика Зацвіліховського, мого батька, котру він, будучи комісаром, виявляв до Війська Запорозького. Тоді завжди страшно було поганим. Тепер настала руїна у багатому краї. Якщо війна й далі продовжиться, то принесе ще більше його запустіння. «Тяжко стогнуть руські народи під ярмом та пануванням турецьким і татарським». За визволення цих народів так багато пролили своєї крові наші попередники мм. пп. і Військо Запорозьке.

(АГАД. – Ф. «А3» – № 3036. – С. 138-139. – Тогочасна копія).

№ 25

**Початок 1650 р. – Лист Р. Пясецького
до невідомого**

Буде вальний сейм. Існує непевний мир з козаками. Хмельницький після укладення миру послав посла до хана, повідомляючи, що настав мир з поляками, але заявляє орді, що буде з ними в братерській приязні. Куди тільки хан піде в похід, він готовий виконати його наказ. Недавно велика частина орди переправилася через Дніпро і «тут коло Інгульця кочує», вона чекає слухного часу і okazji. Турки не вірять, що мир буде міцним, послав до них. Недавно посол візира йшов через Умань, йшов і посол валаського господаря. Козацький посол говорить про «випис і реєстрування Війська Запорозького, то теж просить, щоб продовжити час (реєстрування) аж до весни».

(АГАД. – Ф. «А3». – № 3036. – С.141-142. – Тогочасна копія).

№ 26

**1650 (?), початок червня. – Лист А.Киселя
до молдавського господаря В. Лупу**

Хмельницький вирушив з Військом Запорозьким з Чигирина і 4 тисячами кримської орди. 5 червня хан мав рушити до Переяслава і казав, що хоче йти до Хмельницького або відправить дот нього частину війська, бо недавно донські козаки висадилися на кримський берег, увійшли в Крим, 9 сіл вирубали доценту. Через це деякі радили, що хан залишився в Криму, бо під час його відсутності може від донців бути небезпека Кримській державі.

(АГАД. – Ф. «АР». – Відділ II. – Кн. 14. – С. 382-384. – Тогочасна копія).

№ 27

**1650, липня 30. – Варшава. – Лист невідомого
до королівського секретаря Ієроніма Піночі**

Московські послі хотіли мати відповідь від короля й сенаторів про те, що ми не вчинимо з татарами союз проти них. Галас від послів. Угорський посол вже від'їхав.

(ДА у Кракові. – «ЗП». – № 363. – С. 513. – Тогочасна копія).

№ 28

**1650, серпня 6. – Варшава. – Лист того ж невідомого
до королівського секретаря Ієроніма Піночі**

Це вже третій лист. Московські послі від'їхали. Їх провели до Вісли. «Цим дуже скандалізувався татарський посол, вважаючи, що ніколи вони не були гідні таких почесностей. Їх вони менше поважають, ніж євреїв, але нехай він собі як хоче думає, коли ми сяк-так склеїли з ними мир».

(ДА у Кракові. – «ЗП». – № 363. – С. 515. – Тогочасна копія).

№ 29

1650, серпня 12. – Орликів. – Лист київського воєводи А. Киселя до короля Яна Казимира

До мене був посланий черкаський староста. Мова йде про проект мирного договору з Військом Запорозьким. «Потім все зіпсував один бунтівник, якийсь полковник Богун, сплутав мої довірчі розмови у запорізького гетьмана, що я ледве зміг знову почати(?)». Настав похід на Черкес. Була рада гетьмана з усіма полковниками про ґрунтовне замирення з Річчю Посполитою. В цей час прийшла вість, що пан краківський Потоцький рушив війська до табору. Зразу ж були послані посланці до орди за допомогою. «До орди послання про допомогу, розіслані універсали, щоб козаки негайно виступали до табору, з нову втихомирений плебс повстав, так що всі ми за Дніпром опинились у небезпеці». Я всіма способами доводив, щоб він не зрушував війська, беручи на власну совість, що той табір не буде наближуватися, ні в гадці не має війну, але війська збираються з інших причин, це звичайний вихід польського війська в поле для пасовищ. Цим я ледве «затримав розіслання універсалів щодо збору війська». Сам поспішив до Чигирина, до Орликова разом з моїм рідним братом (*Миколою Киселем – Ю. М.*), щоб знову ми до Орликова, що у 6 милях від Чигирина. Там я покинув мого брата і думаю рушити до Чигирина або до Переяслава, де був митрополит (*Сильвестр Косов – Ю. М.*), просячи його, щоб поспішив до мене і поміг мені стримати козацтво. Там в Чигирині не було дано жодного ескорту послу в. к. м., але взявши турецького посла їхали до Суботова. «Тріумфували козаки, було бито з гармат». Була дана моєму брату на третій день після зустрічі турецького посла декларація, «що тепер однією ногою (Хмельницький) стоїть в Польщі, а другою – Туреччині, зраджувати короля, мого пана, не зичить, але за найменшої загрози з боку польського табору – (підє на це)», якщо цей табір не буде коло Львова, а стане ближче; якщо Чаплинський не буде виданий; якщо церкви не будуть віддані. Прибули молдавський і валаський послы. Митрополит помагав (Киселю) вигнати з Хмельницького це поганське безумство. Хмельницький «послав до хана, що вже небезпечно у нас дома, що вже польське військо збирається» «тут же утримуючи зі мною мир, послав такий універсал, один я яких посилаю в. к. м., що дозволяє вибирати подимне і цьогорічний чинш... Остаточо наказав козакам вийти й підданих, котрих нема в рєєстрі, не покривати козацтвом і до к. й. м. писав, щоб всі пани їхали до своїх маєтностей, Кажє, що це кон'юнктура (?), що про війну думають, коли не їдуть до своїх домів, хоча я відповів йому, що тому не їдуть, що не бачать того, щоб щиро віддаляли посполство від себе».

(БПАН. – ВР. – № 2253. – Арк. 631-632 зв. – Тогочасна копія).

№ 30

1650, серпня 13. – Варшава. – Лист того ж невідомого до королівського секретаря Єроніма Піночі

«У Москві почались чималі заворушення. Морозов, царський інспектор, зібравши чималі гроші, почав їх вивозити до Швеції. Це помітивши, тамтешні бояри за царським наказом затримали їх у Пскові, а цей (*Морозов – Ю. М.*)

заволав до черні, побунтувавши їх проти бояр і царя, котрих вже мав кількадесят тисяч, обложив Псков. Негайно цар послав, даючи йому пардон, котрого він не хотів прийняти. Почуємо, що там далі буде діятися. Татари між собою ще не заспокоїлися, а ми можемо обіцяти собі сякий-такий мир. Хоча Хмельницький погрожує, якщо стане пан краківський з військом на Оринині, тоді хоче наступати і громити наш табір. Але думаємо, що він не буде таким сміливим, якщо не буде відчувати татарську силу».

(ДА у Кракові. – «ЗП». – № 363. – С. 517. – Тогочасна копія).

№ 31

1650, серпня 27. – Варшава. – Лист того ж невідомого до королівського секретаря Ієроніма Піночі

З України не знаємо нічого нового, крім того, що козаки починають збиратися, почувши, що наші війська за універсалами пана краківського пішли до табору, котрий хочуть мати за Баром. Приїхав англійський посол до Варшави.

Р. С. Примчав Колонтай, слуга пана краківського, котрого той посилав до Хмельницького. З його реляції до короля видно, що він «не застав Хмельницького в Чигирині, котрий від'їхав за Дніпро. Він чекав там на нього, третього дня повернувся Хмельницький. Над ним несли бунчук на списі, а за ним – хоругв і їхало понад десять козаків. Колонтай застав там у нього турецького посла, старшого покойового султана. Цей посол приїхав до нього з тим, щоб привітати його з успіхом у боротьбі з ляхами, офіруючи йому на кожну його потребу виставити 100 000 війська, однак за умови, щоб козаки не ходили на море. При цьому віддав подарунки від султана: три фунти шафрану, мішок ізюму, мішок фіг, мішок мигдалю. Застав Колонтай і ханського посла, котрий примчав з тим, щоб зараз же послав йому 6 000 козаків проти черкесів і щоб пустив таку чутку, що й сам персонально йде проти них. Коли він відправляв це військо, примчав другий ханський посол, що вже цих козаків не треба, бо хан привів черкесів до послуху і до своєї милості, наказуючи при цьому суворо, щоб сам Хмельницький власною персоною зі всією потугою так вирушив, як було під Зборовом, бо сам хан з усіма ордами йде воювати Московську державу. А якби цього не вчинив, то буде їх громити. На другий день Хмельницький наказав вдарити в барабани, скликаючи військо. Застав Колонтай там жде і посла від Ракоці, котрий каже, що приїхав на офірування своєї щирої приязні, обіцяючи стати проти кожного його неприятеля й прохаючи його, щоб і він дотримав йому такої ж приязні, а до держави польської й литовської допомогти. Він відправив при Колонтаї цього ж турецького посла, дякуючи султанові за побажання успіхів і за обіцянку турецького війська, котрого якщо буде треба, то повідомить Туреччину. Однак про це прохає султана, щоб молдавського господаря скинув з господарства, бо той чинить йому великі перешкоди, особливо перехоплює його листи й посланців чи то до Ракоці, чи то до інших чужоземних правителів і відсилає до ляхів. Коли це вчинить по його проханню султан, то він обіцяє на кожну його послугу охоче виступити. Самого ж Колонтая мало не наказав стратити, якби його не відговорила стар-

шина. Однак дав йому відправу і листи до князя і сказав, що «поки мій дух в тілі, не могу в жодному разі бути лядським приятелем, доки мені не видасте Чаплинського».

(ДА у Кракові. – «ЗП». – № 363. – С. 519-521. – Тогочасна копія).

№ 32

1650, вересня 12. – Універсал короля Речі Посполитої Яна-Казимира

Універсал даний королем віленському підстолю Яну Сосновському після відставки референдаря ВКЛ Бжостовського. Відзначаються заслуги Сосновського «особливо під час минулої козацької ребелії».

(ЦДІА Білорусі. – Ф. 389. – Оп.1. – № 125 – Арк. 100. – Оригінал).

№ 33

1650, листопад. – Уривок з документу, у котрому згадується про лист

Б. Хмельницького до богуславського підстарости

«[...]Має п. сокальський староста лист, писаний рукою самого Хмельницького, де пише до богуславського підстарости, щоб там жодної посесії не давав сокальському старості, додаючи то, що Адам і Богдан такі брати, котрих тільки лопата й мотика (*натяк на могилу - Ю. М.*) розлучить[...]».

(НБУ у Львові. – Ф. 5. – № 2286/П. – Арк. 115. Оpubліковано в перекладі українською: Семаньків К. Матеріали для нового видання «Документів Богдана Хмельницького»//Україна в минулому. – Київ-Львів, 1994. – Вип. IV. – С. 139).

№ 34

1651, березень-квітень. – Уривок з документу, у котрому згадується про листи Б. Хмельницького до повстанських загонів у Чорнобилі

«[...]У Чорнобилі монах, що був домініканцем, збирає добровольців; вже їх має п'ятсот і щоденно більше прибуває. Сам стоїть на фільварку в Лельові, що в милі від Чорнобиля. [...]До цього монаха часті листи від Хмельницького бувають [...]»

(НБУ у Львові. – Ф. 5. – № 189/П. – Арк. 467-468. Оpubліковано в перекладі українською: Семаньків К. Матеріали для нового видання «Документів Богдана Хмельницького»//Україна в минулому. – Київ-Львів, 1994. – Вип. IV. – С. 140).

№ 35

**1651, липня 10. – Табір під Берестечком. –
Додаток до листу невідомого від 10 липня**

Повідомляю, що через деяких боягузів ми ще облягаємо козацький табір, а ці винні тим, що турбували й. к. м. Різні новини, що хан повертається і обложить нас, козаки прийдуть йому на допомогу і ми будемо з ними битися до Різдва Христова. Козаки почали втікати полками, тоді король вирішив переговортів не вести і перерізати їм шляхи (відступу), щоб жоден з табору не виходив, бо й хліба та солі не мають, а вода дуже погана, але їм це не шкодить. До нас

переходить їх маса «кожну годину кожен селянин біжить до свого пана: чернь просить миру, але старшину ні в якому разі не хоче видати, воліють померти один на другому».

(ДА у Кракові. – Ф. «ЗП». – № 363. – С. 598. – Тогочасна копія. Сам лист від 10.07.1651 р., до котрого додано дану цидулу, надрукований нами у «Джерелах...». Т. 2. – К., 2013. – № 150. Очевидно, що дану цидулу було написано трохи раніше, ще до 10 липня).

№ 36

1651, липня 17. – Табір коронних військ над р. Іквою. –

Лист невідомого до невідомого

«Ми вчора стали над Іквою. Сьогодні король. й. мость пройшов півмилі з військом, а вози, які тяжчі, повернув до Бродів; хоче сюди привести військо. Завтра сам повернеться до Львова на Броди, потім до Варшави. Військо йде в Україну, вся інфантерія і рейтарія. Й. к. м. доручає повноваження гетьманам, з котрими йде князь руський воєвода, воєводи підляський, брацлавський і пан коронний хорунжий. Пани вдячно прийняли приповідні листи на другу чверть. Лише пан литовський підканцлер (Лев Казимир Сапіга), залишивши три хоругви, козацьку і рейтарську 500 кінних, заплативши з своїх грошей за другу чверть, інших військових людей бере з собою, бо хоче їх послати до Чорнобиля. Від воєводств завтра має бути 700 або 800 людей. Сподіваюсь, що збереться доброго війська 30 000. Орда мчить, втікаючи.

Маса козацтва тут гине в лісах, кілька днів не зсідаючи з коней наші стинають їх. Татари у кожній переправі топилися, бо всюди бачимо кінські і людські трупи. Маємо в'язнів, кілька мурз і цариків, цих й. к. мость послав до Бродів, а будуть і у Варшаві. Мають там їх допитувати про кількість війська. Цей холмський образ й. к. м. надсилає до Холма. Цей образ є чудесного набоженства, роботи св. Луки на кипарисовій дошці як ченстоховський образ (*Богородиці – Ю. М.*) і є про нього 600-літня традиція, що руському князю Володимирі, він дістався з Константинополя разом з ченстоховським образом, котрий був даний до Белза, а цей – до Холма. Розумію, що й. к. м. найбільше набоженство буде мати до цього образу, і ювілей, мали ми при ньому все військо.

(ДА у Кракові. – Ф. «ЗП». – № 363. – С. 567-569).

№ 37

1651, липня 24. – Львів. – Новина

Король й. м., давши наказ пану краківському і іншим, котрі йшли з військом Речі Посполитої в Україну, сам попросившись з військом, став 19 числа в Бродах, а потім до Львова 21 числа о другій годині після полудня приїхав сам з чотирма і став в архієпископській кам'яниці. Нікуди не виходив і там же, в кам'яниці приватно відправляв набоженство; а вчора йшов з пп. сенаторами і усім двором пішки до кафедрального костьолу, де його кс. львівський архієпископ урочисто з кліром приймав і вітав. «Тебе, Боже, хвалимо», стріляючи з гармат,

проспівали, а потім співано месо, після котрої король був на обіді у ксьондза архієпископа.

Цього ж дня було дано знати, що під Кричевом люди п. підканцлера литовського розбили 4 000 козаків. Тут у Львові король й. мосьть, відпочивши кілька днів, вирушає до Варшави.

(ДА у Кракові. – Ф. «ЗП». – № 363. – С. 573-574).

№ 38

1651, березня 3-10. – Москва. –

Документація щодо королівського гінця Єжі (Юрія) Замойського

а) 1651, березня 3. – Дорогобуж. – Лист смоленського хорунжого, дорогобужького капітана Яна Храповицького до дорогобужького воєводи І. В. Бутурліна.

Сповідчає, що він посланий від короля Яна Казимира з грамотою як гонець і повідомляє, що скоро приїде посол пан Юрій Замойський, а ти, Іван Васильович Бутурлін, згідно посольського договору дай йому дворянина пристава, підводи і відпусти у Москву.

б) 1651, березня 7 (лютого 25). – Відписка дорогобужького воєводи І. В. Бутурліна царю Олексію про приїзд польського гінця Єжі Замойського.

22.02.1651 р. (за ст. стилем) о 10 годині прислав «мне, холопу твоєму, [...] капітан Ян Храповицкой лист» з гінцем своїм з дорогобужьким козаком Антипом Никоновим. В цьому листі написано, що він посланий до тебе від короля Яна Казимира з королівською грамотою «в гонцех» і скоро буде у Москві. Давши йому пристава і підводи, відправив його до тебе. Відписку послав з Мишкою Селиверстовим в Посольський приказ.

в) 1651, березень. – Відписка дорогобужького воєводи І. В. Бутурліна та І. Нефедова царю Олексію про прибуття польського гінця Єжі Замойського.

Прибув литовський гонець у супроводі 25 чоловік та купця, який віз на продаж 15 коней. Дали гінцю приставом Олексія Цакленева, підводи, корм. Веліли приставу довідуватися про все у гінця.

г) 1651, березня 10 (лютого 28). – Москва. – Указ царя Олексія стрілецькому сотнику Івану Крюкову.

Мова йде про зустріч Є. Замойського, до котрого І. Крюков був призначений приставом. Треба їхати «к Белгороду к Тверским воротам», зустріти Замойського, поставити його в «хоромах». Запитати його про справи у Речі Посполитій, про Україну («запорожский гетман Богдан Хмельницкий» «и крымских войсках... нне с ними черкасы»). Про всі відповіді посла дати знати в Посольський приказ думному дяку Михайлу Волошенінову та Алмазу Іванову. Подаються і відповіді на можливі питання Замойського.

д) 1651, квітня 11 (1). – Москва. – «Пам'ять» щодо переговорів з послами І. В. Кондиреву.

Прибуло литовське посольство. Посол сказав, «А у поляков с черкасы по ся места война нне, а на весне король со всеми людми на черкас войною пойдет. Да и окрестных гсдрст люде с королем против черкас будут». Казав Замой-

ський, що «крымские люди от черкас отошли, а у черкас осталось крымских людей тысяч шесть тех, которые емлют гроши у гетмана, а черне де люди от черкас отложились, а про крымского посла сказал, который шол в Свею, до Свеи де ево не допустили, остановили ево», «а цесарские и аглицкие и свейские наемные люди у поляков на черкас будут».

е) 1651. – «Доклад» Посольського приказу.

У нинішньому 1651 р. приїздив у Москву литовський гонець Ян Млоцький, хенцинський староста. Подається розпис корму для цього посольства.

(РДАДА. – Ф. 79. – Оп. 1. – 1651 р. – № 3. – Арк 1, 3, 11, 19-23, 32, 38-39. – Оригінал).

№ 39

1651, березня 3. – Гоща. – Лист А. Киселя до київського митрополита Сильвестра Косова

Мова йде про Яна Казимира і Б.Хмельницького, про небіжчика Д. Нечая, який запалив вогонь війни: «згідно із давньою староруською приказкою сталося, що зла іскра і сама пропала і світ запалила». Я роблю, що міг і що можу. Коронного війська 20 000 йде удень і вночі. Все, що живо, після розгрому Нечая почало тікати. Я звертався до к. й. м., врешті і польного гетьмана, котрий не зичить кровопролиття і згідно із своєю старою приязню пише до гетьмана Війська Запорізького. Прошу в. м. пастирського посередництва, якщо судилося до кінця загинути і вірі нашої і руському народу. Нехай кров не ллється, нехай не тішиться поганство з нашого занепаду.

(АГАД. – Ф. «АР». – Відділ II. – № 1245. – Тогочасна копія).

№ 40

1651, 23 квітня. – Вітебськ (?). – Лист невідомого до невідомого

Зрадник ребелізант Хмельницький, не задовільняючися досягнутим, взяв на поміч татарського хана, послав послів до турецького султана, силістрійського паші, валаського і молдавського господарів.

(ЦДІА Білорусі. – Ф. 389. – Оп.1. – № 125. – Арк. 174 зв. – 175. – Оригінал).

№ 41-42

1651, червня 8. – Табір під Сокалем. – Лист коронного підканцлера Сапіги до Станіслава Гродзенського (чи старости гродненського)

«Я купив пороху й свинцю за 1,5 тис. злотих. купив би й більше, аби швидше прийшло до табору під Сокаль».

(БПАН. – ВР. – № 354. – Арк. 293. – Оригінал(?)).

№ 43

1651, після 30 червня. – Лист кримського хана до великого гетьмана М. Потоцького

Відповідь на лист Потоцького, писаний після Берестецької битви. Хан нагадує, що Потоцький не прислав більшої частини викупу за сина і не виконує

обіцянки про встановлення миру між Польщею і Кримом. Згадує про Зборівський мир, про його порушення, про сина Потоцького. «Ви ж на знак застави залишили свого сина», забули як про свого сина, так і всі речі, про котрі ми з вами вели переговори.

(АГАД. – Ф. АКВ. – Татарський відділ. – Тека 62. – № 117/451. – Польськомовний оригінал. Опубліковано: Мицик Ю. Регести документів «татарського відділу» Архіву Коронного в Варшаві (кінець XVI-XVII ст. //Україна в Центральній-Східній Європі. – К., 2002. – С 332).

№ 44

1651, липня 30 – серпня 1. – Табір під Сульжинцями. –

Лист А. Мясківського до невідомого

Військо все пішло назад крім деяких свавільних, котрі залишилися при Хмельницькому, але й тим чернь не довіряє (?). З Молдавії повідомляють, що значних татар дуже багато загинуло (?), бо і під час втечі багато їх трупів було поховано на шляхах. Й. м. п. краківський посилає до київського митрополита, повідомляє (?), що йде в Україну з військом й. к. м., щоб він «добрих і вірних підданих» вмовляв, щоб ті в домах сиділи спокійно. Наші передові чати вже під Білою Церквою з панамі Корицьким, Швейковським, Суходольським, Павловським, але й. м. п. краківський хоче, щоб не оголодити край. Йдуть сильні дощі, через негоду і тяжкість походу жовніри мусять помирати в болоті.

(«Оссолінеум» (Вроцлав). – ВР. – № 5656 II. – Арк. 156 зв. – 157 зв. – Тогочасна копія).

№ 45

1651, вересень – 1652, жовтня 25 (15). – Москва. – Документація

**Посольського приказу щодо українців-перекладачів
(які зокрема створювали списки «Березневих статей»)**

а) 1651, вересня 21 (11). – «Память» думному дяку М. Волошенинову, А. Іванову, А. Немирову.

6. 09.1651 р. цар «указал выходцов белорусцев Степана Колчинсково, Тимофея Топоровского, Михайла Кулчинсково для перевода посольских дел взят в Посольской приказ. А вышли они на гсдрво имя в прошлом в 159-м годе». Дати жалування С. Колчицькому та Т. Топоровському по 15 руб. і по сороку кунниць да по «сукну англінському. М. Кулчинському – 12 руб та «сукно англінское». С. Колчинському та Т. Топоровському по гривні щоденно, а М. Кулчинському – по два алтина на день.

б) 1651, вересень. – Чолобитна Стефана Кольчинського.

Б'є чолом «выезжий иноземец киевлянин Стефанка Колчицкий. Выехал аз, гсдр, на твое црское имя во 159 (1651 – Ю. М.) году с товарищи своїми Тимофієм Топоровским да с Мишкою Кулчинским, оставил в отечестве своем вся, елика иміх, родители же и сродники, иже посіщеніем Бжиім во 157 (1649 – Ю. М.) иноплеменники плененны биша и того же человеколюбца Бга смотрением от

пліна свободжнены сут и нне в белоруских странах пребивающе...мні о собі zde извіщають, як о нестерпимия тамо біди находят их. Сего ради аз о них сердцем болізнаю...пожалуй...пустит мене за рубеж в свої города по родители и по сродники моя, немилостивными бідами томимья, да призову их под крилі млрдія твоего црского пресветлого величества...».

в) 1651, вересень. – Поручительство за Стефана Кольчинського.

«Тимофей Лукьянов сын Топоровский да аз Михайло Федоров сын Кулчинский да аз Григорей Степанов сын Колчицкий, белорусцы, киевляны, да аз Лев Раманов сын Ермолов поручилися ... за Колчинского, что не изменит государю, едучи в Литву и быв у сродичей». А якщо «изменит», то відповідаємо головами.

г) 1651, вересня 21 (11). – «Память» окольничому І. Милославському та дяку Г. Дохтурову і М. Головіну.

По царському указу відпустити «за рубеж» «выезжего иноземца Степана Колчинского» «на время, с родимцы его повидатца». Він бив чолом царю, щоб цар його випробував і звелів дати йому підводи від Москви до Путивля й назад до Москви. Царський указ було виконано.

д) 1651, жовтня 10 (вересня 30). – Москва. - Царський указ в Путивль боярам С.В. Прозоровському, І.І. Чемаданову, дяку І. Зінов'єву.

«По царському указу» відпущений з Москви «за литовський рубеж» «выезжий иноземец киевлянин Степан Колчицкий». Треба допитати його при поверненні і відписку дати в Посольський приказ М. Волошенинову, А. Іванову, А. Немирову.

ж) 1651, літо (?). – Москва. – Чолобитна Григорія Кульчицького.

Мова йде про збільшення жалування. «А Степан Колчинскому он, Григорей, брат родной меньшей».

з) 1651, жовтня 13 (3). – Москва. – Чолобитна Григорія Кольчицького.

Мова йде про жалування по алтину.

і) 1651, літо (?). – Москва. – Чолобитна Тимофія Топоровського та Михайла Кольчицького.

Нам дана по твоему царському указу з Посольского приказу «книга для перевода с полского на словенское Патерик печерский, а корму нам идет...мне, Тимошке, по гривне, а мне, Мишке, по два алтына». Живемо «своим дворишком, дрова в две избы и сено двом лошадем, хлеб и квас покупаем и свечи у нас за книжным переводом легко исходят». Живем «скудно», жалування невелике, «на всякую домашнюю потребу денги займем и одолжали». Просять збільшити жалування.

запис: повелено їм збільшити жалування з 1 вересня.

к) 1653. – Москва. – Чолобитна Тимофія Топоровського та Михайла Кольчицького.

«Посолского приказу полского языка переводчики Тимошка Топоровский да Мишка Кулчинский». У 1652 р. їм було дано щоденного корму по дві чарки вина на чоловіка та по два кухлі пива. Дали з «отдаточного двора» матеріал «для книжного перевода», але нині не дають жалування. Просять давати його як раніше.

л) 1651, жовтня 27 (17). – Москва. – Чолобитна Стефана Кольчицького і Тимофія Топоровського.

Просять виплатити затримане жалування «по две чарки вина и пива на день».

м) 1651, жовтня 27 (17). – Виписка з «докладу».

У минулому 1651 р. звелено давати жалування «белорусцу Гришке Колчинскому октября с 2-о по шти денег на день».

н) 1652, жовтня 25 (15).- Москва.-Чолобитна Тимофія Топоровського та Михайла Кольчицького.

«Биют челом холопи твои виезжие иноземци киевляне Тимошка Топоровский да Мишка Кулчинский». «По твоему государеву указу сидим мы за книжным переводом и от великого сиденья скука нам болшая для телесного употребления, вина в нас, холопех твоих, нет, а купит нечем. Твое царское жалованье небольшое. Милосердый гсдр цр и великий княз Алексей Михайлович...пожалуй». Просять збільшити жалування.

(РДАДА. – Ф. 150. – Оп. 1. – 1651. – № 10-Арк. – 1-19. – Оригінали).

№ 46-47

1651, перша половина серпня. – Москва. – Справа про приїзд до Москви посла Речі Посполитої Станіслава Голінського

8.09.(29.08) 1651 р. по царському указу було послано до С. Голінського і поговорити про битву короля з кримським ханом та «черкасами». Посол сказав про (Берестецьку) битву, що хан втік «с срамом», а король «смирив» відступників. Далі подається план опитування посла. У відповідях посол сказав, що у короля було 115 000 війська, в т. ч. 85 000 – посполитого рушення. 20 000 було німецьких найманців. Збиралися коло Збаражу, а потім пішли до Берестечка. Хан прийшов до Хмельницького. Перші сутички почалися 28.07. Ханського полку (авангард) було 11 000. Був невеликий бій.

У четвер рано наступ татар і козаків, на герцях билося 5 000 душ, а поляки виставили 2 000 душ. Бій, де взяли гору татари, прогнали поляків. А війська з обох сторін стояли, не вступаючи в бій. Потім польське військо вдарило на козацьких і татарських гарцівників і ті відступили, але ті, відступивши, почали стріляти з гармат. З милості Божої вбили небагатьох, а одного жовніра поранили. А поляки побили з 50 душ козаків і татар герцівників. Польські герцівники навели татарське військо на полк брацлавського воєводи, який розступився і татари натрапили на шанці і гармати. Було вбито з гармат з 20 душ татар і татар, побачивши гармати, відступили до основних сил. З ханом прийшло понад 50 000 татар, а козаків було 200 000. Після відступу герцівників від гарматного вогню, всі козацькі й татарські сили рушили проти королівського війська. З лівого флангу – козаки Хмельницького, а з правого – татари з ханом. Проти хана виступили полки гетьмана Потоцького, сандомирський (?) полк та полк коронного хорунжого Конецпольського. Проти Хмельницького – полки польного гетьмана Калиновського, Вишневецького, брацлавського воєводи Лянцкоронського та великого коронного маршалка Любомирського, краківська й площка

землі (посполите рушення). Битва тривала близько трьох годин. Після чого татари й козаки відступили. Поляки втратили тоді 1 000 чоловік, серед яких найбільш значними були люблінський староста Юрій (?) Оссолінський, галицький каштелян Казановський. Втрати татар і козаків перевищили 5 000, у т. ч. брат хана і багато мурз. У полон взяли 100 чоловік та мурзу, а з поляків ніхто не потрапив у полон. А «черкаського войска никою живых не имали, всех побивали». Після чого татарське військо відступило за козацький табір, за гору.

У п'ятницю татари напустили чарами туман на королівське військо і не було видно чоловіка у двох аршинах. Тоді татарське і козацьке війська вийшли на гору, а туман розвіявся. Поляки стояли наготові з правого боку – 5 шеренг, а з лівого – 8 шеренг. Піхоту поставили в середину війська. Коли почався ворожий наступ, то поляки відкрили гарматний вогонь і розділили козаків і татар: татари вправо, козаки – вліво. Потім король почав повільний наступ «тихим обычаем, а не прутким». Король сам був при війську. Спочатку бій почали з лівого флангу (Вишневецький) та краківська, перемиська й плоцька землі (посполите рушення). Взяли козацький перший табір (300 возів та дві гармати). Після цього взяли четверту частину табору, але їх вибили козаки стріляниною з гармат. Тоді загинуло поляків 2 000. А козацького війська у великому таборі було побито 8 000. «А с правые де стороны на крымское войско подошло королевское войско как есть под стену, а татарское де войско в то время стояло по горе в один конь, а был де тут и сам хан, а с ним были лутчие люди, а было де их з 20 000, а большое де и татарское войско на худых лошадах и людей худых отпущено наперед бегом. А хан де стоял тут для того смотрел, что де у них учинитца». Польське військо підійшло до ханського. Полк «замойской» та «сажженской» та хоругви Конецпольського та брацлавського воєводи. Сажнів за 50 татари почали кричати «ясаком», щоб їх криком налякати. Кримський хан прислав мурзу до польського війська, став просити, щоб прислали до нього перекладача для переговорів. Коли прислали перекладача, мурза став говорити «чтоб они с ними не били с, пришол де крымский хан к полскому войску не на бой, (а) штоб казацкое войско с поляки помирить и тому де мурзе полское войско отказали: Естли бы пришли мирить и вы б наперед в среду битца не начинали, а коли уже почали бится и вы де с ними бьетесь»; и тот де мурза с тем и поехал и полское войско в тот час на них, татар, и наступали, а татаровя де (...)»* бою, побежали и гонили де за ним полское войско до ночи до переправ под Козин от королевского обозу мили с три и тое войско всю ночь гонили и в тое погони взяли живого мурзу, а хана самого ранили в счоку подле уха из лука». Татар під час погоні багатьох вбили, а тікав від королівського табору хан «сам шесть», а з ним і військо розбіглося вросипну і зібралися вони тільки під Костянтинівом під Чолганським Каменем, що у 25 милях від королівського табору. «И там де встретили паволоцкого войта с казатцким войском с 6 000, а шли де они к Хмельницкому на помощь, с болшими пушками и то де казацкое войско, которое встретил хан, все побил, а пушки де велел насыпати порохом полны, штоб их разорвало, и пушки, де все порозорювало (це слово закреслено – Ю. М.) перепортил. А было де с теми казаки всех 15 пушек». А коли хан тікав, то королів-

ське військо обложило козацький табір. «А Хмелницкой де ещо до осады побегал за ханом, чтоб ему хана поворотит, а как де Хмелницкой к хану приехал помоч чинит и сразстве своем стоял, а не бегал (*підкреслені слова у тексті закреслені – Ю. М*) и хан де Хмелнитского велел у себе задержать и велел ево связат и везти де ево за ханом связана, руки связаны и ноги под лошада подвязают». Обложили козаків поляки на р. Пляшавці між болотами, а від свого першого табору козаки відступили на мильо. Було в облозі козаків близько 180 000, а на попередній битві загинуло бл. 20 000 і були вони в таборі 10 днів, а гетьманом тоді у них був обраний «Джеджалы» і той казав війську, щоб вони свою провину перед королем визнали і піддалися йому. Тоді козаки цього «Джеджалу отставили», а на його місце обрали гетьманом полковника Матвія Гладкого. Козаки вийшли з табору «на выласку» і побили їх поляки бл. 5 000, з польського війська було тоді вбито бл. 40 чоловік. Король звелів брацлавському воєводі йти з військом у 4 000 за р. «Плишку» на той бік, щоб зайняти дорогу, куди мали втікати. «Всю ночь [козаки] через речку Плишку делали гать, насыпали землю и бросали епанчи и седла и шубы и волоки, и как проведали де казаки, что полское войско пойдет к ним на приступ и в 10 де(н) июля мсца в другом часу ночи выехал из обозу через тую гать Гладкой», новобраний гетьман, роздивитися, щоб викопати шанці коло кінських кормів, щоб у них поляки не забрали кінських кормів, а у козацькому війську почали говорити: «Старшина де наша хочет бежать». В цей час піхота польського війська пішла на приступ і в козацькому війську стали кричати «Полское де войско идет на приступ!», а старшина де наша побежала». Тоді всі козаки кинулися тікати і побігли через річку «гатью», багато втопилось, а польське військо гналося а ними весь день аж до ночі. Брацлавський воєвода прислав королю відомість, що перемагають козаків. Король прислав до нього 15 000 мазурів та по лісах пішли з Богуславом Радзівілом 12 000, а по болотах пішла польська й німецька піхота. Після цієї втечі козаків на третій день король пішов до Львова, а посполите рушення й найманці розійшлися. Залишилось 40 000 добірних людей (*цифра 40 000 закреслена і дописано «46 000» – Ю. М.*), які пішли за козаками до міст. Прийшов ханський гонець до короля. Просив за трьох мурз, які у поляків у полоні. А хан обіцяв видати и за них Хмельницького, але король відмовив і хану передав через посла: «Я де за свого холопа, за подданого не дам и простого татарина, а найду де яз ево и в Крыму». Цей же гонець сказав, що дійсно хана поранили в чоло з луку, а брат хана вбитий та мурз вбито 16 чоловік.

Кримського гінця питали поляки про втрати війська і він сказав, що вбито багатьох, а точного числа не знає, бо з моменту початку походу їх не рахували. «Ходят с ханом без счоту». За польськими підрахунками 15 000 татарського трупу, а живцем взято 300 чоловік. А польського війська на всіх боях битви загинуло бл. 3 000 чоловік. До приходу хана на допомогу Хмельницькому не було «ссылки» хана з королем. Зараз хан пішов у Крим з усіма людьми, а стояв за Дніпром лише день, а в польських містах нікого не залишив. Про Хмельницького гонець сказав «где он нне, в Крым ли ево с собою хан взял или ево отпустил или над ним велел что учинит, того он не ведает». Татарський го-

нець, присланий у Львів до короля, каже, що в Криму бояться козацького походу на Крим.

За козаками пішов у погоню князь Я.Вишневецький, руський воєвода, польний гетьман Калиновський, воєвода подільський, воєвода куявський зі своїми полками. Йдуть, щоб очистити міста від повстанців і «черкас всех искоренить».

При С. Голінському у короля, панів-рад і всієї Речі Посполитої була така думка, «чтоб де над Крымом промысл учинить, чтоб их татарские злые доуки к ним, полякам, вперед не было». Дала наводиться лист від 13 (3). 08. 1651 р. царя Олексія до Яна-Казимира. Там зокрема говориться про «супостатов и воров запорожских черкас», про те, що цар чув про перемогу «над общими ншими гедря и всего христианства неприятелем», містяться запевнення у «братской дружбе» з Річчю Посполитою.

(РДАДА. – Ф 79. – Оп. 1. – 1651 р. – № 9. – Арк. 1-45. – Оригінал).

№ 48

1651, після 26 грудня. – Київ. –

Випис з гродських книг Київського воєводства

Передо мною, Остафієм Виговським, намісником київського замку, став генеральний возний Київського, Брацлавського і Чернігівського воєводств Матіаш Лубицький. 29.12. 1651 р. він відніс позов до містечка Горошин у Київському воєводстві за Дніпром. Там він застав війта Максима, який сидів за столом, і віддав йому мандат. Мова йде про с. Сліпород, що знаходиться неподалік цього містечка і про те, що мандат стосувався княгині Гризельди Вишневецької, дружини Яреми Вишневецького.

(ЦДІА Білорусі. – Ф. 694. – Оп.4. – № 688. – Арк. 82. – Оригінал).

№ 49

1651. – Універсал-привілей короля Яна-Казимира

«Після зрадників, Пашкевичу і Гарабурди, їхні добра по праву кадука (даються) уродзоному Валентему Зелінському, нашому коморнику». Ці зрадники «під час козацької ребелії, забувши страх Божий, проти нас і вітчизни, не тільки самі підняли бунт, але й багатьох інших підданих з різних волостей, побунтували. Вони мають від козаків уряд старшинства, присягнули, Гарабурда дістав суддівський уряді, а Пашкевич – писарство».

(ЦДІА Білорусі. – Ф. 389. – Оп.1. – № 127. – Арк. 83. – Оригінал).

№ 50-51

1652, лютого 25 (15). – Ясси (?). –

Лист молдавського господаря В. Лупу до царя Олексія І

Листа послано з грузинським хопським митрополитом Германом. У ній міститься клопотання про «поставлении милостию» цього архієрея, котрий усно оповість про турецькі війська і повідомить про о. Крит.

(РДАДА. – Ф. 68. – Оп. 2 (грамоти). – № 25. – Оригінал).

№ 52

1652, березня 2. – Лист невідомого
до польного писаря Зигмунта Пшиємського

Нурадин-солтан пише, що хоче прислати 60 000 татар, про що Хмельницького повідомив. Хан мав прислати своїх послів на сейм, але це несмачне послання королю.

(БПАН. – ВР. – № 2253. – Арк. 635-635 зв. – Тогочасна копія).

№ 53

1652, березня 15 (5). – «Распросные речи» перекладача Посольського
приказу Григорія Гостева, який повернувся з Криму

Відправлений послами з Криму (14) 4 лютого, у середу минуло чотири тижні. У Краків прибув 15 (5) жовтня 1651 р. Незадовго перед цим помер Крим-Гірей, царевич, а на його місце «в калгах нурадин Казы-Гірей, царевич, а нурадин учинился новой», але він не пам'ятає його ім'я. Чув при прихід калмиків на ногайські улуси біля Перекопу і відігнання ними кінських стад. Частина калмиків вдарила на татар, які йшли на розвідку. Бій. На чолі татар Батирша-мурза Сулешевич з кримськими людьми, вони відбили у калмиків тільки коней з 30, а калмики поранили сімох татар. Страх у Криму. Новий калга пішов на черкес, але почувши про калмиків, повернувся. А всіх ногайців загнали в Перекоп, там вони живуть і лише по ночах пасуть невеликі стада. Захопили ногайці двох калмиків, одного повісили, а другого закували в кайдани. Всі татари кажуть, що калмики приходили з відома московського царя, а через Волгу їх перевозили астраханські люди і про це казав послам Сефер Кази – ага.

Хан посилав до Хмельницького татар, просячи війська, щоб йти на черкес. Хмельницький прислав війська в Перекоп 1000 чоловік, а решта людей нібито йдуть вже до хана. Хотів хан послати їх «на донских казаков и черкасы на Дон не пошли и отказали и жили в Перекопи ндл с 3 и генваря в 12 (22 за н. ст. – Ю. М.) пошел с ними калга на черкесы», але що було потім – не знаю, тільки при ньому ніхто з них в Криму не був. Він чув у Криму, що черкаси помирились з польським королем. Каже, що у татар буде війна з литвою і калмиками.

(РДАДА. – Ф. 123. – Оп. 1. – 1652 р. № 3. – арк. 1-10. – Оригінал).

№ 54

1652, квітня 16. – Варшава. – Універсал Яна-Казимира

Уродзоному Гродзицькому, жовніру, дається уряд у Вільні за те, що він бився під Зборовом, втратив маєтності.

(ЦДІА Білорусі. – Ф.389. – Оп.1. – № 127. – Арк. 334. – Оригінал).

№ 55

1652, червня 4. – Регест копії другого листа п. Яскульського до воєводи брацлавського

М. Калиновський видав універсал до брацлавського воєводи, аби «йшов якомога швидше до обозу, який над Батогом, недалеко від Четвертинівки, закладений». Відповідно до нього полковник Я. Кондрацький наказав полку вирушити до обозу, а сам подався до нього наперед. Коли ж полк добрався уже до Тульчина і вози розпочали переправу, на сторожу вирушили дві корогви. На них напали татари (*ймовірно, 1 червня – В. С.*) і розгромили. Жовніри відступили до обозу полку. Під натиском татар останній відійшов до Закова (?). Сюди ж підійшли інші корогви, що прямували до М.Калиновського й чисельність жовнірів зросла до 2-х тисяч осіб. Отримали звістку, що під Батогом біля табору перебувають син Б. Хмельницького, Богун та нурадин-султан.

(БЯ. – ВР. – № 3545. – Без пагінації. Оpubліковано: Степанков В.С. Батозька битва 1652 року: джерела для вивчення теми (на допомогу викладачам, учителям і студентам//Проблеми дидактики історії. – Вип. 4. – Кам'янець-Подільський, 2012. – С. 65).

№ 56

1652, не раніше 9 червня. – Витяги з повідомлення про розмову «свіжих татар», котрих п. Случевський 9 червня привів від князя Дмитра, з «давнішними татарами»

[...] Хмельницький зле замислив про поляків, вчинив домовленість з Турком, ханом, Москвою, щоб знести кварцяне військо. Щодо Кам'янця-Подільського великі задуми має. Обіцяв його Хмельницький дати царю Турецькому, щоб відразу ж осадив його своїм людом. Розповів це Хмельницький своїм послам, кому це належало знати. Що в Кам'янці людей до оборони небагато, бо там Хмельницький має свого у Кам'янці, котрий його повідомляє про все, і не одного. А Хмельницький про кожну справу дає ханові і кому слід знати. Ці люди не для винагороди служать, а задля слави[...].

Хмельницький знає польські способи дій і ханові дав добру пораду, щоб їм запобігти, аби ляхи йшли до нас. Уже давно хотів Хмель з ними вдаритися [...].

Хмельницький сам мудрий і таких до себе має інших, котрі лестять королю й Речі Посполитій, але Хмельницькому щирістю своєю служать і радять у всьому.

(БЯ. – ВР. – № 3595. – Без пагінації. Оpubліковано: Степанков В.С. Батозька битва 1652 року: джерела для вивчення теми (на допомогу викладачам, учителям і студентам//Проблеми дидактики історії. – Вип. 4. – Кам'янець-Подільський, 2012. – С. 66).

№ 57

1652, 13 (3) червня. – Регест відписки путивльського воєводи Федора Хілкова до Посольського приказу

Його посланці до Б. Хмельницького М. Плешивий і С. Внуков з'явилися до Чигирини 12(22) травня, але гетьмана не застали, бо подався зі своїм полком до урочища Борки. Наступного дня вони прибули до козацького табору. Цього ж

13(23) травня Б. Хмельницький вирушив «вниз рікою Тясмин». По-дорозі виїжджав «до татар» і повернувся до свого обозу під м. Тарасівкою з 8 мурзами. Під вечір 25 травня прийняв М. Плешивого та С. Внукова, котрим повідомив, що «поляки миру не дотримуються», «висікли» весною міста Липовець і Рябухи й нині збираються йти війною «на них, черкас». Тому він, гетьман, вирушив проти них. Написав до всіх «задніпровських міст», аби «поляків, державців й урядників у містах кавали (?), а самі б черкаси писемні (*реєстрові* – В. С.) і неписемні (*нереєстрові* – В. С.) йшли до нього, гетьмана, у зібрання». І при посланцях до гетьмана з'явилися полковники корсунський, канівський, черкаський. Відпустив він М. Плешивого та С. Внукова 27 травня, а сам пішов до Умані, пославши наперед сина з татарами до Брацлава.

(Архів Інституту історії України НАН України. – Оп.3. – № 10 – Арк. 277-279. Опубліковано: Степанков В.С. Батозька битва 1652 року: джерела для вивчення теми (на допомогу викладачам, учителям і студентам//Проблеми дидактики історії. – Вип. 4. – Кам'янець-Подільський, 2012. – С. 67-68).

№ 58

1652, червня 23. – Регест універсалу Яна Казимира

Король повідомляв «жалісливу новину» – розгром «війська нашого», «значне людей рицарських нещастя, з яких одні на плацу полягли, інших у неволю поганську забрали». Висловлював побоювання, аби «ця жорстока ворога на знищення крові шляхетської затятість не дійшла до дальших країв», наказав видати 3-тє віці. Надійшла новина, що ворог, маючи для себе «відчинені ворота», пішов до подальших задумів й «більше до себе хлопства всілякого сили згромадивши, обложив Кам'янець-Подільський».

(ДА у Кракові. – Ф. 465. – № 31. – Арк.183. Опубліковано: Степанков В.С. Батозька битва 1652 року: джерела для вивчення теми (на допомогу викладачам, учителям і студентам//Проблеми дидактики історії. – Вип. 4. – Кам'янець-Подільський, 2012. – С. 68-69).

№ 59-60

1652, липня 30 (20). – Відписка путивльських порубіжних воєвод

Ф. Хілкова і П. Протасьєва царю Олексію І

«Распросные речи» валаського посла Костянтина Мануйлова: його послав у Москву до царя господар Матвій (Басараб). Він «привез ко мне...Федке (путивльському воєводі Хілкову – Ю. М.) от гетмана Хмельницкого лист». 12 липня Костянтин вирушив у путь через Ясси, Ямпіль, Чигирин. Був у Хмельницького, який казав йому, що як візьме Тиміш дочку Василя Лупу, то він з кримськими, ногайськими і молдавськими людьми піде на турецького султана взимку, коли замерзнуть ріки. При ньому послав гетьману воєвода Василь «в оманатех племянника своего Ивана Гаврилова да Ивана Лукашку Троескола да Григоря ворника». Як дочку віддасть за гетьманового сина, тоді гетьман їх відпустить. Весілля призначено на 15 серпня.

(РДАДА. – Ф. 68. – Оп. 1. – 1652. – № 3. – Арк.1-2. – Оригінал).

№ 61

1652, серпня 14 (4). – Відписка путивльських порубіжних воєвод Ф. Хілкова і П. Протасєва царю Олексію І

Валаський посол Костянтин Мануйлов дав грамоту Матвія Басараба. «А Матвей писал о том, что писал к нему Хмелницкой, и к Василью», воеводе молдавському, «чтоб они с ним сложась, ударили войною на крымских татар ннешним летом». Матвій і Василь у відповідь: «они с ним на татар тотчас итти не готовы», а хочуть це зробити потім. Чули від своїх «лазутчиков в Крыму», що татари хочуть піти війною «на Волоскую и Мултянскую землю». «А Хмелницкой де писал к ним для того как были татарова с Хмелницким под Каменцом Подолским, нне и под Каменцом де татаром добычи не учинилось и татарова де хотели испод Каменца итти войною на Волоскую землю и Хмелницкой де от того их унимал, чтоб они на Волоскую землю войною не ходили и они де Хмелницкого не послушали и на Волоскую землю ходили и разорили и опустошили пуше прежнего и о том де меж ими ссора учинилась, для того гетман на них, татар, хочет итти». Приходили татари на Молдавію 20 травня, а Костянтин був тоді у Яссах. Татари до Ясс не ходили, а пустошили «окольные места все», а у Василя тоді готового війська не було.

А весілля у сина Хмельницького буде після Успіння у першу неділю, а бути йому у Яссах і тому гетьман пришле сина, який одружиться з дочкою Василя. А з ним буде 1000 війська, а на сторожі від «литовских людей» і від татар буде 4 полковника і кажуть, що з ними 40 000 війська. Хмельницький на татар буде помагати господарям Василю і Матвію, бо буде з ними «в свойстве». Був Костянтин у Хмельницького в Суботіві 3 тижні тому, був там 4 дня. Хмельницький з поляками і литвою зараз у мирі, а якщо татари «учинят задор», то, казав Хмельницький, він піде на них війною і наказував своїм людям бути напоготові. як тільки кінчатся жнива. На Крим підуть Василь, Матвій і Хмельницький, а підуть вони в похід після весілля. У Матвія готового війська для походу на Крим 50 При Костянтині прислали з Стамбула чауша до Василя заради данини. Той сказав, що нема чим платити, бо татари все «разорили». Відпустив Василь чауша «ни с чем и чести ему войсками не учинил», тому що «за него султан не стоит» і дає можливість хану грабували Молдавію.

Султан – як і раніше, молодий, а везир – новий, «Магмед Мисир паша».

(РДАДА. – Ф. 68. – Оп. 1. – 1652. – № 3. – Арк.6-10. – Оригінал).

№ 62

1652, серпня 27. – Варшава. – Лист короля Яна Казимира до князя Яна Замойського

Я пам'ятаю те, що в. м. з козаками чинив в походах для цілісності вітчизни. Тепер доручаємо в. м. набрати 150 козацької кінноти (*мова про легку кінноту у війську Речі Посполитої – Ю. М.*) у Краківському воєводстві. На квартири призначено в. м. Рогатин і Калуш з селами, але прошу, щоб там не чинили кривд.

(АГАД. – Ф. «А3». – № 426. – № 1. – Оригінал).

№ 63

1652, жовтня 9 – Лист Лукаша М'ясківського
до Яна Гнинського

Мій третій конфідент був посланий пані краківською задля красноставського старости (М. Собеського – Ю. М.). Він же повідомляє, що Тимош (Хмельницький) з 3000 козаків пішов до Ясс, а з ним «всі полковники, сотники добірні, відібрані з усього Війська Запорізького. Перед ним самим несли велику польську хоругву, а за ним – булаву, обсажену дорогоцінним камінням, яка була кілька років тому послана через комісарів до Переяслава». Господар із 6000 душ чоловіків зустрів його перед містом, а як зустрілися, то всі зсіли з коней «і по-селянськи вдарили чолом. Потім натовпом, без всякого порядку входили в місто, спочатку кіннота, потім невеликий табір. Йшли у різних шатах і польському одязі, а дехто і в сердягах презентувалися, пошитих не за розміром, знати було, що не на них було скроєно. Перед ним вели понад десяток людей коней, на одних були польські, на других – турецькі, на третіх – німецькі сідла. То особливо (важливо), що Тимош ані вітаючись, ані прощаючись, ані при столі сидючи протягом всього часу не сказав і слова, хіба що беручи шлюб; за нього говорив і відповідав Виговський». То безсумнівно, що Хмельницький знову послав своїх послів до хана, просячи, щоб готувалися на війну проти ляхів. Ногайська орда трохи порізнилася з ханом через полон і страту одного значного ногайського мурзи, домагається видання Сефер-Казиаги, Карач-мурзи і Батирі-мурзи. Знати, що ця орда стала під Перекопом і це утримало татар від нападу на наші землі. Ромашкевич був у господаря, потім як у морі втопився. У Стамбулі різанина. Господар у клопоті і страху, послав до Криму вірменського єпископа, галацького пиркалаба, свого двоюрідного брата по дядькові, і Секера, неборака, бродського вірменина, котрого я вже був алієновав і вже вільно при мені ходив і поштивим словом обіцяв мені господар й. м. дати йому за кілька днів паспорт до Польщі. Мова далі йде про галицького старосту (А. М'ясківського), мого племінника. «Україна відпала (від нас), Бог знає, коли повернеться, а місцевий край переважно обернений у попіл.»

(АГАД. – Ф. «Архів Замойських». – № 2855. – Арк.39-41. – Оригінал).

№ 64

1652 чи 1654, жовтня 29. – В Жабцю. – Лист С. «Ревери» Потоцького
до короля Яна Казимира

З кількох місць дано мені знати, що Хмельницький послав своїх послів до нового про приязнь і щоб на війну проти ляхів були готові. Через це у Криму та Буджаку годують коней.

Хмельницький чеканить монету («pieniędzy biję»).

(АГАД. – Ф. «АЗ». – № 3036. – С. 148. – Тогочасна копія).

№ 65

1652. – Лист невідомого до невідомого

«Жалісні вірші датовані після поразки з пересторогою згуби Корони Польської».

(АГАД. – Ф. «АЗ». – № 3036. – С. 150-151. – Тогочасна копія).

№ 66

1653, січня 13. – Дзердзин. – Лист Себастьяна Мирського до великого гетьмана литовського Януша Кишки

Скаржитесь, що його жовніри Речі Посполитої так пограбували у власних маєтностях, «що ледве й стіни залишили», а гроші, збіжжя, бидло і все, що їм подобалося, забирали й грабували. Не задовільняючися цим, вони «селян били й мучили гірше ворога, незважаючи на універсал вашої мості, мого милостивого пана».

(АГАД. – Ф. «Архів Радзівілів». – Відділ V. – № 9763. – Оригінал. – Опубліковано: Мицик Ю. 3 нових документів про Національно-визвольну війну українського народу (1648-1658 рр.) на Сіверщині. (Ч.2) // Сіверянський літопис. – 1998. – № 6. – С. 27).

№ 67

1653, червня 20-25 (10-15). – Москва. – Чолобитна Стефана Кольчицького

Чолобитна перекладача «латинського и полского языка» на ім'я «Степанка Колчицкий». У минулому 1652 р. він був відпущений на Україну до своїх «сродников». «И я холоп твой ис Киева вывез их, едучи гсдр к Москве за рубежом в городе Гадячи мат свою оставил, а ныне я посылаю по мать и вотчима своего и по иных крєвних моїх, которіе тебе, гсдр, в службу пригодятца». Просить дати з Москви до Путивлю підводу, а в Путивль грамоту, щоб воєвода для вітчима і моєї матері і тих, хто з ними буде «на твое, гсдр, имя», дав корм і підводу.

(РДАДА. – Ф. 150. – Оп. 1. – 1653. – № 3 – Арк. – 1-2. – Оригінал).

№ 68

1653, травня 4. – Хотин. – Регест листу молдавського господаря В. Лупу до короля Яна Казимира

Висловлюється подяка королеві за підтримку Лупу у тяжкій ситуації. «Пункти, котрі мені в. к. м., мій милостивий пан, представив через уродзого Юрія Кутнарського, ретельно зрозумів з його усної реляції. За цим скажу далі, як про це з Хмельницьким спілкуватися, що від бажання в. к. м., мого милостивого пана». «Але й з Тимошем, котрий тепер з своїм військом є в Яссах, про таку нахабність перемир'я з усією серйозністю доведу до відома в. к. м., мого милостивого пана, і яку щодо цього отримаю декларацію, без жодного зволікання в. к. м., м. милостивому пану, їх пришлю. Тиміш, як тільки довідався про цей мій випадок, цієї ж години рушив з понад десятьма тисячами козаків просто проти цього мого неприятеля, котрий вже розташувався у моїй столиці і опанував всю землю, але (...)»* мало, бо його щасливо громив і ганебно з столиці розбив, так що до семигород-

ської землі мусив тікати, з цього виступу Тимоша, коли швидко проти цього неприємеліві виступив. В. к. м., м. мостивий пан, можеш повірити, що Хмельницький не був причетний до цієї змови моїх зрадників, ні Оттоманська Порта».

(АГАД. – Ф. АКВ. – Відділ молдавський і валаський. – № 7. – Оригінал. Опубліковано: Корфус № 107. – С. 175-177).

№ 69

1653, травня 4. – Хотин. – Регест листу молдавського господаря

В. Лупу до коронного канцлера Стефана Корицінського

Висловлюється подяка канцлеру за підтримку Лупу у важкій ситуації. «Уродзоний Юрій Кутнарський не тільки те, що до публічності належить, іменем й. к. м. і в. м., м. м. пана, виклав мені, але теж добре поінформував мене приязнь в. мості, м. м. пана». Справа перемир'я між Річчю Посполитою і Військом Запорізьким, щоб за бажанням й. к. мості могло просуватися вперед, буду старатися всіма силами і для цього виїжджаю сьогодні з Хотина до Ясс, де серйозно у цій справі бажаю взаємодіяти з Тимошем».

(АГАД. – Ф. АКВ. – Відділ молдавський і валаський. – № 8. – Оригінал. Опубліковано: Корфус № 108. – С. 177).

№ 70

1653, липня 27. – Лист шляхтича Кжиштофа Чаєвського до ксьондза Ханджийського

Від наших шпигунів і досі постійно посилаємо до столиці в Москву, маємо певні і невтішні новини, що ті вже готові на війну, лише чекають відомості від посла.

(АГАД. – Ф. «Архів Радзівілів». – Відділ V. – № 2449. – Оригінал. – Опубліковано: Мицик Ю. 3 нових документів про Національно-визвольну війну українського народу (1648-1658 рр.) на Сіверщині (Ч.2) // Сіверянський літопис. – 1998. – № 6. – С. 27).

№ 71

1654, травень – серпень. – «Статейний список» царського посла до Речі Посполитої князя Б.О. Репніна-Оболенського

Вийшло посольство з Москви 10.05(30.04) 1653 р. Захворів боярин Федір Федорович Волконський, тому й не виїхав з Москви. Його замінили на Богдана Матвійовича Хитрово. В Можайську 12 (2).05. вчинили розпис посольству. В його складі були стольник князь Опанас Борисович Репнін-Оболенський, князь Михайло Іванович Щетинін, Олексій Дмитрович Плещеев, князь Григорій Опанасович Козловський, князь Юрій Микитович Борятинський, а також дворяни Іван Федорович Акищев та Яків Тимофійович Хитрово. З окольничим Хитрово був стряпчий Опанас Іванович Нестеров та чотири дворяни. 3.06.(24.05.) перейшли кордон, зустрілись з шляхтичем Казимиром, котрий сказав, що він їх має зустріти. Біля Дорогобужу прибув шляхтич Альбрехт Шерляковський. 4.06.(25.05.)1653 р. прибули в Смоленськ, де їх прийняв Ян Пасок, смоленський го-

родничий. 12(2).06. 1653 р. до послів приходив Петр Скридло, смоленський шляхтич, і сказав, що табір польського війська стоїть під Зборовом. Туди приходив хан і «черкасы», був 4 дня бій «и поляки черкасом учинилися силно и Хмельницький с черкасы сел в окопе, а татарове побежали, а было де татар с 2 000 члвк». В цей час син Хмельницького Тимофій проводжав до Молдавії «земли греческой митрополита», а з ним було козаків і татар 8 000. Провівши митрополита, він мав йти до свого батька на допомогу. Хмельницький з окопів послав до свого сина, щоб той швидко йшов на допомогу з військом. Тимофій пішов з Молдавії до батька і як тільки Богдан Хмельницький довідався про це, послав з окопу, що він з окопу вийде проти поляків, а Тимофій би вдарив їм у тил. Бій. Поляки не чекали, що Хмельницькому буде підмога, наступили усіма силами. Підхід Тимофія. Великий бій. Козаки взяли гору, розірвали польський табір, гнали поляків 4 милі. Король, довідавшись про це, скликав посполите рушення, знову збирає військо проти «черкас». Литовське військо збирається в Речиці, гетьман Я. Радзівіл знаходиться в Вільні. Буде діяти спільно з поляками. За Смоленськом Ян «Пасок» сказав, що з Хмельницьким і «черкасами» не миряться, «а чтоб их побить и розорит всех» надруковано в сеймовій конституції.

12(2). 06. прийшов «черной поп», намісник Кутейнського монастиря і сказав, що поляки стояли проти запорозьких козаків. У Лоеві було 6 000 війська. Чутка, що козаки йдуть під Лоїв. Тоді 4 000 війська вийшло, а 2 000 залишилось в Лоеві. Козаки розбили литовське військо, взяли й розорили Лоїв. Івашко Щелкалов сказав про бій козаків з поляками, але не знає чим він закінчився.

25 (15). 06. ігумен Петровського монастиря Йосиф сказав, що їхав у Вільно через монастир литовські купці, який казали, що зустріли коло Любліна короля. Король йде за Львів під Глиняни. В Короні табір невеликий. Королівські універсали про скликання посполитого рушення розіслані. Хмельницький вийшов проти короля, але де він стоїть – невідомо, оскільки поляки це тримають в таємниці від православних. Чутка, що під Глинянами табір кварцяного війська. Після Великодня з цим військом був бій і Хмельницький розбив це військо, тому й збирають посполите рушення. Казав ігумен, що 22(12). 06. проїхав у Мінськ слуга Я. Радзівіла з листом, щоб жовніри йшли під Речицю і чекали б на нього. Цей слуга Радзівіла чув, що писав до молдавського гетьмана, що послали до Ракоці, щоб він зеднався талаським господарем і вдарив на Василя Лупу та зігнали б його з господарства, а на його місці поставили б молдавського логофета Георгія Стефана. Це було вчинено, після невдалої битви Василь втік до Кам'янця-Подільського, але дав знати про це своєму зятю, сину запорозького гетьмана Богдана Хмельницького – Тимофія. Останній пішов з тестем проти Ракоці і валахів і Т. Хмельницький вчинив Василя на господарстві по-старому. Дочка Лупу, дізнавшись про це, звеліла відправити молебень і дала в монастир за нього 100 червоних золотих. Але Ракоці і валахи знову збираються на Василя. Німецький піхотний капітан стріляв з луку на церкву свв. Петра й Павла, випустив 5 стріл. Тому ігумен з братією скаржився на нього «начальному» від Радзівілу. Капітан виправдовувався тим, що був тоді п'яний.

У Мінську послали були три дні. Тоді прийшов для купівлі коней шляхтич. І піддячий Василь Старого взяв його до себе «в стан» «и в разговорех спрашивал с переводчиком с Тимофеем Топоровским всячески, чтоб он сказал» і той сказав, що начебто патріарх (Никон) підговорює царя, щоб той послав на Річ Посполиту військо. Від нього він чув таке – не пам'ятає від кого, але чув з московської сторони.

1.07.(21.06.) послали прийшли в Слонім. Там їм говорив слуга пристава Яна Паца Даминський, що у Варшаві «большое моровое поветрие», через це у Вільні припинив роботу трибунал, вся шляхта роз'їхалася, люди тікають з Вільна.

4.07. (24.06) згідно з листом литовського (...) * їм треба було йти на Брест. Король – у Львові. Король велить їм або до Львова йти, або «по Брестю на дороге» їх зустріне. Тому послали пішли з Слоніма до Бреста, куди прибули 8.07.(28.06.). У цей же день до них прийшов литовський пристав Пасок та шафар Олександр Жирковський.

10. 07. (30.06.) про те, що прийшов до їхніх євреїв лист з Єрусалиму, в якому говорилось: у цьому році в Єрусалимі від єврейської дівчини народився син біса й того ж дня став говорити, а хто прийде до нього, називає по імені, єврейські грамоти й книги читає і пише.

11(1). 07. 1653 р. послали вирушили з Бреста і прийшли в Парчев. 12(2). 07. вони стали під містом, до них прибули пристави Павел Кочаровський та шафар Павел Лукашевський та королівський дворянин пан Витуський, щоб провести їх до короля. 14 (4).07. вийшли з Парчева і прибули в Острог. 15 (5). 07. отримали царську грамоту (гонець Григорій Богданович) і лист більського старости Яна Жердано (?). 22(12). 07. прийшов вигнаний ігумен люблінського Преображенського монастиря і сказав, що після Зборівського миру монастир було повернено православним. Він був у Варшаві на сеймі, де був київський митрополит С. Косов, київський воєвода А. Кисіль. Православні церкви згідно зі Зборівським договором мали бути повернені православним від уніатів. Але цього не захотіли виконати король і пани-рада. Вони почали інакше говорити про цей пункт договору і на сеймі було ухвалено і надруковано в конституції суперечне договору. Його послав на ігуменство ще київський митрополит Петро Могила і він був у монастирі 2 роки. Мав і королівський привілей, щоб бути йому православним монастирем по-старому. Цитується привілей Яна-Казимира від 12.07.1653 р. люблінському Преображенському монастирю, який дав посламу переписати православний «Давид Константинов». Його переклав і переписав Т. Топоровський. Ігумен казав також, що після Берестецької битви був у короля царський посол Василь Старого і при ньому, В.Старого, його, ігумена, вигнали й не дали й шматка хліба, а монастир віддали уніатам і тепер там уніати вже два роки. Дізнавшись про царських послів, він вночі приїхав до них і пройшов у «мирском платьє». Король прислав три грамоти, щоб Бачинський відіслав від себе ігумена, але Бачинський не послухав королівської грамоти «и держит ево у себя тайно».

На Троїцю до царя «присылал Хмельницкий бити челом», щоб цар прийняв Військо Запорозьке під свою руку і дав поміч проти поляків. Цар зібрав вій-

сько у 50 000 і послав своїх послів до короля, щоб вони розірвали мирний договір. Він хоче всіх уніатів у Польщі й Литві ліквідувати і свої війська «послал к границе». «И те де послы были отпущены и из Москвы выехали одному послу за то что было они с ним отпущены, к разрыву вечного докончанья ... изломило и тех де послов царское величество поворотил к Москве».

Посли питали: від кого ти чув такі речі, що начебто послі їдуть для розриву «мирного докончанья» і що начебто війська зібрані біля кордону.

Ігумен відповів: йому про це казав Бачинський, котрий отримав листа від своїх друзів, котрі знаходяться близько при королі, а був написаний цей лист тижнів три тому, а від кого ці відомості – у листі не написано.

Питання: де король і Хмельницький з табором? Війна чи мир буде?

Відповідь: я чув від Бачинського, що табір від Львова у 5 милях під Глинянами. Наказ був йти туди посполитому рушенню. Хочуть на Хмельницького йти, щоб розгромити. Була вість королю, що «у Хмельницького кримського хана сын был со многими людми». А Хмельницький стоїть табором під Білою Церквою, а татар нікого немає, всі відійшли, бо турецький султан прислав до Хмельницького чауша «чтоб он Хмельницкий по своему обещанию учинился в подданстве у него, салтана, и на том бы салтану крст целовал» Чауш сказав Хмельницькому, щоб він спершу за своєю обіцянкою взяв Кам'янець-Подільський і віддав турецькому султану «и положил на себя дань и в той дани дати письмо». Першу данину прислав, «а дани де салтан по прежнему с Хмельницким договору положил по 100 000 золотых червонных на год, по 1 000 волов да по 10 000 овец, а он де салтан кримського хана со всеми людми и своих турецких многих людей к нему на помочь на поляков и на Литву пришлет». Хмельницький, почувши це, «учинился горд у уме и к королю прслал послов своих 12 ч. не с нижнею прозбою на том, что будет король учнет их держать по Зборовскому договору и он де Хмельницкой под ево королевскою рукою в подданстве со всем войском будут», а якщо не по Зборівському договору, то піде Хмельницький проти нього. Король цих послів затримав. Чауш, бачачи обман і нічого не кажучи Хмельницькому, звелів кримським людям від нього відступити. Король, почувши про це, питав його посланців: чому вони про турецького посла нічого йому не сказали. послі Хмельницького відповіли, що начебто вони не знали про присилку чауша і король цих 10 душ посланців віддав приставам, а Хмельницькому послав двох чоловіків з тим, щоб Хмельницький прислав до нього чауша турецького султана. Король дізнається: чому чауш прибув.

Посли були в Любліні з 6 по 12 число. Через «морвое поветрие» і свавілля жовнірів дали послам мало підвод. 22(12).07. послі вирушили до Львова, 31(21). 07. були у Львові. Наступного дня їм призначили аудієнцію у короля. При королівському дворі були Чарнецький, Томаш Сапіга, Костянтин Вишневецький та Ян Собеський, яворівський староста, син колишнього руського воеводи Якуба Собеського. Тут мова зайшла про молдавські справи, про те, хто буде молдавським господарем. Коронний обозний сказав, що буде логофет, бо йому помагає Ракоці. Колишній господар Василь втік, живе у Хмельниць-

кого, а його дружина та син і ближні люди сидять в Сучаві в облозі від нового господаря. Говорили про послів Хмельницького: їх король звелів відпустити. Царські послы прийшли до королівських покоїв, де була аудієнція. Подано їй опис, зокрема про неправильно надруковані царські титули в польських книгах. Послы вимагають смерті для їх авторів та видавців. Мова йшла й про «черкас». Тоді прислав Хмельницький своїх послів до царя про те, що їм від Речі Посполитої «утеснение и гонение большое благочестивую христианскую веру греческого закону, в которой церкви были, отданы униатом». Просять царя прийняти їх під свою руку і «от неволи их высвободит». Але цар звелів зберегти мир з Річчю Посполитою. Хмельницькому відповіли, щоб Військо Запорозьке було у короля «в послушании». У 1653 р. Хмельницький прислав до царя, щоб був збережений Зборівський мир. Але цього не виконано, православних церков не повернуто, хоча мусили віддати. «А которые немногие и отданы, и те из унии оборочены опять под унию и многих православных христиан духовного и мирского чину невинно замучено и войска на них коронные и литовское собраны и хотели на них приходит тайным обычаем, чтоб их безвинно разорить». Просять, щоб цар заступився за них і прийняв під свою руку, а якщо ні, то вони будуть у підданстві султана чи кримського хана, а полякам не можна вірити. До Хмельницького були послані стольник Яків Лихарев та піддячий Іван Фомін, щоб вони не думали бути під турком, а були б у короля «в послушенстві». Хмельницький говорив про мир з королем. Військо Запорозьке нібито згодилось з таки рішенням.

Пани-ради казали, що не було «поругання» грецькій вірі, це чутка, що Річ Посполита неволить православну церкву. Відомо, що до Хмельницького прибув чауш від турецького султана, що він «ндли с четыре толко де бусурменскую веру принял лишь один он, Хмельницкой, а чернь де к турецкому поддатися не похотели». Король не хоче бачити православних християн у турецькому підданстві і розорення своєї держави, йде проти Хмельницького з великими військами і буде добувати його. Мова йде про те, що в Петровському монастирі польські шляхтичі стріляли з луків.

9.08.(29.07.) приїжджав до послів коронний обозний Стефан Чарнецький та вінницький староста С. Потоцький і полковник-пристав. Мова обозного про Україну та про Хмельницького («такого грубителя и изменника николи никому не бывало»). Він посилав послів до царя і у своїй чолобитній царю оголошував, що буде воювати з поляками за віру. А насправді причина війни в тому, що козакам «заборонено ходит на море». Потім Хмельницький просив короля, щоб йому дозволили йти на Московське царство війною.

Царські послы: ми прибули для приязні.

Польська сторона: Люблінська і Перемиська землі перейшли від «схизматиков» до римського костелу, отже не вільно їх змушувати перейти в православ'я.

Хмельницькому не може бути пощади, бо він «уже не християнин, но бусурман», сам церкви Божі палив у Молдавській і Валаській землі. він «учинил сойм» і тоді велів збирати велике військо, а почувши про збір королівського війська, прислав своїх послів, щоб король їх провини пробачив. Король пробачив,

а до нього король посилав п. Зацвіліховського, котрий мав сказати, що Хмельницький в «послушании» у короля. Але Хмельницький не прийняв милості «и поставил себе то ни во что», а с Зацвіліховським наказав королю вчинити договір такий, «каков под Зборовом» і тоді він помириться з королем, а по Білоцерківському договору він у підданстві польському королю «никогда не будет». Було б добре якби царські послы були посередниками, щоб Хмельницький бив королю чолом і король би його помилував заради царя. На поміч польському війську прийшов Ракоці, валахи і новий молдавський господар. Їх чекають біля Дністра. Хмельницький послав у посольство полковника Антона Ждановича. Поляки звинувачують Хмельницького у порушенні Зборівського і Білоцерківського договорів. Мир з ними неможливий, лише втрати людей і грошей.

Царські послы звинувачують польську сторону у тому, що вони не хотіли миру і договорів з Хмельницьким. Знову підіймають питання про государеву честь.

Поляки: доки з'їздити в Чигирин, провести переговори і повернутися, то піде багато часу. Хмельницький же не послухає і «миру не учинит» або якщо вчинить, то не буде його притримуватися.

Царські послы повторюють свої аргументи, запевняють, що Хмельницький помириться.

10.09.(30.07.) – новий тур переговорів. Царські послы говорили про мир. Пани-рада: цар прислав вас до короля» для успокоения междуособные брани и чтоб е. кор. в. над Хмелницким млсрдие свое показал и принял ево в подданство и вину ево ему отдал». Но вже був Зборівський договір і присяга Хмельницького, але він без причини поновив війну (*далі йде великий фрагмент, опублікований у ВУР. – Т.3. – С. 344 – 345, 348 – Ю. М.*).

Мова йде про посольство Зацвіліховського. Хмельницький «самый худой члвк хлоп, а к королевскому величеству пишет, чтоб учинит по ево хотению, чего в Коруне Полской николи не бывало». Він піддається турецькому султану, просить у нього допомоги, також просить допомоги у кримського хана, щоб Корону Полскую и Литву «разорить». Він «ссылаетца с турецьким султаном безперестанно и обещался он, Хмелницкой, турскому султану как он, салтан, учинит ему, Хмелницкому, на Полшу и на Литву помоч» і він прийме підданство турецьке і прийме бусурманську віру. Він є «самой худой вор и королевского величества изменник, присяги королевскому величеству, договорясь о мире не одинойды, и присяги свои не держал и такому де вору как верить». Про Зборівський договір і слухати не хочемо, він «за неправды Хмелницкого снесен саблею». Але якщо цар клопочеться за нього, то якщо він вдарить королю чолом, віддасть булаву «и впред гетманом не был», щоб козаки вдарили теж чолом «и оружие свое все положили и были б по прежнему в хлопех у панов своих и пашню пахали, а лестровых казаков учинит против прежнего шесть тысяч и жит бы им в Запороже и где наперед сего живали, а в Киеве и в иных городех по обе стороны Днепра войску корунному и литовскому стоять бы было волно, а естли бы он того не здержит и царское б величество учинил на того Хмелницкого своими црского величества ратными людми помоч».

Царські послы: повторюють сказане попередньо, Хмельницький і Військо Запорозьке били чолом царю, щоб заступився за православну віру і козаків, вмовив короля відновити Зборівський договір і ліквідувати унію. Цар, турбуючись про збереження миру з Річчю Посполитою, щоб не допустити підданства Хмельницького кримському хану і турецькому султану прислав посольство. Сам подумайте: якщо Хмельницький буде підданим турецького султана чи кримського хана, то яка буде «прибыль ево королевскому величеству», а коли він з турками й татарами воюватиме Річ Посполиту, то буде «большое разоренье». Послы згадують посольство Хмельницького до царя у лютому 1653 р., яке скаржилося на утиски православної вірі. Цар повірив посольству і тому вирішив послати своє посольство до Речі Посполитої.

Пани-рада: зрадник Хмельницький посилав послів бити чолом царю, казав, що нібито король «веру искореняет и неволит их в унию и будто он против королевского величества и против всей Речи Посполитой стоит за веру». У державі короля багато різних вір «хто какою веру похочет держат, тот так и держит, а неволи де у королевского величества в вере никому никакие».

(РДАДА. – Ф. 79. – Оп. 1. – 1654 р. – № 11. – Арк. 1-600. – Оригінал).

№ 72

1653, серпня 7. – Львів. – Лист шляхтянки Анни Мишковської до дружини князя Януша Радзівіла – Марії

З Молдавії повернувся слуга в. князівської мості неборак Плешка, але він несподівано помер. Він був православним. Коли він був у мене у Львові, я відраджувала йому їхати, бо дуже велика небезпека, але він не хотів повертатися без відповіді від господаря Василя Лупу.

(АГАД. – Ф. «Архів Радзівілів». – Відділ V. – № 10192. – Оригінал. – Опубліковано: Мицик Ю. 3 нових документів про Національно-визвольну війну українського народу (1648-1658 рр.) на Сіверщині. (Ч.2) // Сіверянський літопис. – 1998. – № 6. – С. 27).

№ 73

1653, серпня 11 (1). – Лист грека Фоми «Іванова» до царя Олексія

Зокрема, пише про жваве листування запорозьких козаків з Туреччиною. «Еще сюды приезжают почасту послы казачьи от гетмана Хмелницкого». Турки «почитают послов велми», обдаровують їх, «не имеющих страх и всегда просят их любви, тож и турки посылают послов к гетману и нне опят послах посла с таким делом, чтоб взят Каменец и отдати султану и еще просят у него, чтоб уложил дань дават, а гетман им отвечал: «яз де города не могу дат, ни иной никакой дани», (...)»* не имеем братства, богатого яко иные венгерское, мултянское, толко что[...]салтану быть мне готову на ево службу[...] еще сказал визирь казаком: «для чего приходили на Мутьянскую землю и на Молдавскую землю и розорили мимо салтанова» и они сказали, что те виноваты, которие пришли на Василья воеводу и ево согнали, а он от салтана не отставлен был и с казацким (...)»* там не хо-

дили, а оны безстрашно (...)»* и воротилися же пошли к себе, а Василий воевода остался один и опять пришли венгры и мутьяны и Василья воеводу согнали и он перешел через Днестр, а жена ево со свом домом была в городе Сучаве и там ево осадили [...] а как услышал салтан, послал он великого капичи пашу до сорок капичей проведати [...] голову ему снять». Гнів султана на Матвія воеводу, що він дав допомогу и хоче його «отставить». «У салтана велми любят Василья воеводу, чтоб приехат и быть ему опять...», «что он учинился в сватовстве с казаками». «Сава Дмитриев», мій племінник, він вам «доскажет все подленно».

(РДАДА. – Ф.89. – Оп.1. – 1653. – № 1. – Арк. 1-4. – Переклад).

№ 74

1653, серпня 13. – Львів. – Лист С. Корицінського, великого коронного канцлера, до Є.С. Любомирського, маршалка великого коронного

Цього листа було писано тоді, коли король виступав в похід під Жванець. Не вистачає грошей декілька сот тисяч, щоб заплатити війську. Шукаємо їх по-різному. Тепер «маса людей виїжджає, втікає, помирає». Вчора повідомили, що 20 000 орди прийшло 4 серпня, вона з Хмельницьким мала стати під Білою Церквою. А два козацьких полки і 8 000 черкесів пішли на відсіч до Сучави з старим господарем. Інші орди з ханом вже стали понад Дніпром. 16 000 всього війська й польського, й чужоземного. Король хоче вирушити в неділю без плати німцям.

(БПАН. – ВР. – № 1065. – Арк. 559. – Тогочасна копія).

№ 75

1653, серпня 28. – Лист невідомого до невідомого

В. м. мають 50 000 війська і посполитого рушення й ланові загони. Скаржаться, що литва не надходить. Почався голод, пошесть.

(БН. – ВМ. – № 37233. – Арк. 440 зв. – Оригінал знаходиться в Курніцькій бібліотеці. – ВР. – № 991).

№ 76

1653, вересня 6, грудня 15. – Лист невідомого до невідомого

Козаки й татари під Гусятином. Відбуваються сутички.

P.S. Про польсько-татарські переговори. Татарських представників очолювали Сефер Кази-ага, Зупан Кази-ага, Асандар. 14 грудня стали під Кам'янцем.

(БН. – ВМ. – № 37233. – Арк. 440 зв. – Оригінал знаходиться в Курніцькій бібліотеці. – ВР. – № 991).

№ 77

1653, після 6 жовтня. – Табір коронних військ під Жванцем. – Регест новин

«2 жовтня. Повернувся п. Клодзінський (Kłodziński) з роз'їзду». Була сутичка з ордою, самого Клодзінського в ній було тяжко поранено. Але він привів з роз'їзду кількадесят людей. «Цього ж дня вночі відправлено бунчук надвірних козаків» з паном Корицьким до Кам'янця. Коли поверталися, на них чекала орда.

3 жовтня. Приїхав посол від хана, бажаючи мирного договору. Пана Корицького послано з Кам'янця заложником. У цей день показався неприятель з роз'їздом. Через непогоду обидві сторони з'їхали з поля.

4 жовтня. Знову неприятель підступив під табір силою в кілька тисяч, захопив коней у драгун, двох німців вбив і набрав у полон челяді.

5 жовтня. Прийшла відомість, що Хмельницький тричі штурмував Гусятин і зараз мав зі всією потугою рушити на Чорнокуче (?), дві милі від нас. Але поки що не чути про це.

6 жовтня. Увечері татарський посол повідомив, що не хоче задовольнитися Корицьким і на умови, котрі раніше писали, не хочуть більше дозволяти. Він каже, що їхній писар помилявся. З цього знати, що гору взяли над роз'їздом пана Клодзинського, де вбили кількох ротмістрів. Через що послано замість Корицького Войниловича й Бечинського з цим татариним. При котрих послано кількадесят [тисяч?] литовських козаків. Під Кам'янцем на цих козаків напали татари, з них втекло лише 500. Сьогодні повернувся Войнилович з литовськими козаками.

(АГАД. – Ф. «Архів Радзівілів». – Відділ II. – № 1272. – Оригінал (?).

№ 78

1653, листопада 12 (2). – Москва. – Справа, включно з «расспросными речами» про повернення з Криму московських послів Дем'яна Хомякова та підячого Єрмила Клочкова

29(19). 09. 1653 р. послы виїхали з Криму. Чули послы від татар, що хан пішов у похід на Молдавію під Сучаву, щоб у союзі з Б.Хмельницьким «виручать ево Хмельницкого сына Тимофея». Хан вийшов з Перекопу у присутності послів і перейшов Дніпро «а выручил Хмельницкого сына, воевал Волоскую и Мултянскую землю». На польську землю йти нема сенсу, «многие места повоевали и опустошены и до таких де мест пустыми местами идти им нелзе». Якщо король на Хмельницького підступить ближче, тоді хан pomoже Хмельницькому.

Згідно з царським указом послы шукали списків з грамот, котрі король прислав до хана через Бечинського і ці списки дав їм «Сефер Казии-ага тайно». Видно хан про це знає, бо чув про це (?) від Маметші Сулешева. Прибули ханські гінці у Крим з Москви і хан їх розкритикував, а ті сказали, що були послы Хмельницького і Війська Запорізького «били челом, чтоб государь пожаловал, принял их в под свою гедрву высокую руку, какой ответ послы не знали что к Хмельницкому посланы дворяне», але з чим – не знали татари. Велике військо з Москви збирається йти на Смоленськ.

Переклад з турецького листа:

Мова про те, що Сефер Казии-ага писав грамоту, щоб його піддані припинили дружбу з козаками.

Переклад з листа польського короля Яна Казимира до хана (1.02. 1653):

Мова про те, що король просить допомоги, якщо Москва піде війною на Річ Посполитою.

Переклад листа Яна Казимира до Сефер Казии-аги (18.02. 1650 р.):

Мова про те, що комісари Речі Посполитої у Збаражі сокальського старосту і Стефана Потоцького хотіли послати.

Лист коронного канцлера Є. Оссолінського до Сеффер Казі-аги (18.02. 1650)

Мова йде про ханського посла Махмет-гази, про посла Речі Посполитої В. Бечинського, про згаданих вище комісарів Речі Посполитої.

Лист князя Маметші (Сулешева – ?) до Яна Казимира

Мова йде про Бечинського, про те, що Річ Посполита помирилась з Військом Запорізьким. Сам Маметша чув слова хана, що буде мир з царем Олексієм. Варшава веде нечесну гру.

(РДАДА. – Ф.123. – Оп.1. – 1653 р. – № 18. – Арк. 1-23. – Оригінал і копії).

№ 79

1653, грудень. – Справа про приїзд до Москви посла Речі Посполитої Анджея Млоцького

а) Відписка Григорія Шумилова, стрілецького сотника, до царя Олексія І.

28 (18) грудня у В'язмі він був приставом при Млоцькому і сказав шляхтич пан «Подвилской тайно», що король пішов з табору у Польщу, а у таборі – Потоцький, бо «учинился де ему, королю, Хмелницкой силен, а стоит де Хмелницкой от литовського обозу восемь миль, с ним, с Хмелницким хан крымской» й інші орди. А Млоцький казав, що до короля прибула німецька підмога (німецький полковник та інші).

Скарга Стефана Подвинського на гінця І. Іванова, котрий відняв «лук, а по нашому сагайдак с лубем и з стрелами» тощо.

(РДАДА. – Ф. 79. – Оп. 1. – 1653 р. – № 1. – Арк. 1-115).

№ 80

**1653, грудня 15. – Табір коронних військ під Жванцем. –
Зашифрована інструкція королівському послу
до кримського хана**

Мова йде про те, щоб ординці не брали ясир ніде, крім України. Король обіцяє хану сплатити 100 000 зл. понад умовлену суму за укладення сепаратного миру.

(АГАД. – Ф. АКВ. – Татарський відділ. – Тека 62. – № 100/432. – Польськомовний оригінал. – Розшифрування цієї інструкції здійснена польськими науковцями у 1938 р. Опубліковано: Мицик Ю. Регести документів «татарського відділу» Архіву Коронного в Варшаві (кінець XVI-XVII ст.) //Україна в Центральній-Східній Європі. – К., 2002. – Вип.2. – С. 332).

№ 81

**1653 р. (?). – Лист короля Яна Казимира до Петра Грохола,
підсудку, Мацея Радзіка, старости радковського**

Наказуємо, щоб робітників в суворості не тримайте, і до реbelieї проти наших жупних (у Величці під Краковом – Ю. М.) урядників оказії не давайте. Старайтеся, що скарги до нас не надходили.

(БЯ. – ВР. – № 5481. – С. 57. – Оригінал).

№ 82

1654, січня 14. – Варшава. –

Лист ленчицького воєводи до всховського (?) воєводи

Надія на Бога. «Або татар від Хмельницького відірвати, або Хмельницького і козаків порізнити, але кому офірують сто талерів, а він з грабунку і з сваволі має 1000 талярів»

(Ч. – ВР. – № 384. – С. 34-35. – Тогочасна копія).

№ 83

1654, січня 16. – Варшава. –

Лист ленчицького воєводи до познанського воєводи

Справу відділення татар від козаків треба до кінця вирішити. Видимість миру з нами укладено, бо й козаки хочуть, щоб вони їх не відступали.

(Ч. – ВР. – № 384. – С. 29. – Тогочасна копія).

№ 84

**1654, лютого 28 (18). – Ясси (?). – Лист молдавського господаря
Г. Стефана до царя Олексія I**

Листа послано з послом «Григорьевым», який усно й таємно передасть прохання про прийняття Молдавії у підданство.

(РДАДА. – Ф. 68. – Оп. 3 (грамоти). – № 1. – Оригінал).

№ 85

**1654, лютого 14. – Лист молдавського господаря Георгія Стефана
до Яна Казимира**

14 січня знати, що якийсь москаль, котрого називають Уводком (?), приїхав від царя до Рашкова. Його прийняли козаки. Він сказав, що Хмельницький відкинув (?) татарську приязнь, а піддався цареві і всю Україну йому піддав.

(БН. – ВМ. – № 37233. – Арк. 443. – Оригінал знаходиться в Курницькій бібліотеці. – ВР. – № 991).

№ 86

**1654, лютий. – «Експедиція» Войцеха Бечинського,
послу до Туреччини**

Йому дані листи: 1) до австрійського резидента; 2) до посла Франції; 3) каймакану 4) каймакану ж 5) муфтію 5) султану від короля; візиру від короля; 6) каймакану від короля; 7) муфтію від короля; 8) візиру від канцлера; 9) лист канцлера до силістрійського паші; 9) коронного канцлера до силістрійського паші; 10) лист коронного канцлера до валаського воєводи; 11) лист коронного канцлера до молдавського господаря

(БН. – ВМ. – № 37233. – Арк. 500-505. – Оригінал знаходиться в Курницькій бібліотеці. – ВР. – № 991).

№ 87

1654, березня 6 (?). – Лист молдавського господаря до Криштофа Тишкевича, чернігівського воєводи

Пише про лист Б. Хмельницького до царя. Хмельницький розірвав союз з ханом, а Україну віддав цареві. При московських посланцях беруть Україну і Білорусь аж до Павлоччі. Сам Хмельницький у московітів ледве не переховується, вести переговори з іноземними державами ні з ким не дозволяють.

(БН. – ВМ. – № 37233. – Арк. 443. – Оригінал знаходиться в Курніцькій бібліотеці – ВР. – № 991).

№ 88

1654, березня 15. – Підгайці. – Лист Яна Казимира до польного гетьмана коронного С. «Ревери» Потоцького

Б. Хмельницький не в мирі. Наше військо йде в Україну.

(БН. – ВМ. – № 37233. – Арк. 444-444 зв. – Оригінал знаходиться в Курніцькій бібліотеці. – ВР. – № 991).

№ 89

1654, березня 18.- 3 листу Я. Шумовського до Стефана Корицінського

Мова йде про кримське посольство до Хмельницького, яке очолює «Пириш ага (Perisz Aga), значний чоловік в Криму»

(АГАД. – Ф. «АКВ». – «Татарський відділ». – Тека 63. – № 47/511. – Оригінал. Оpubліковано: Мицик Ю. Регести документів «татарського відділу» Архіву Коронного в Варшаві (кінець XVI-XVII ст.) // Україна в Центрально-Східній Європі. – К., 2002. – Вип. 2. – С. 323).

№ 90

1654, березня 25 (15). – Вістовий лист архімандрита Макарія (з оточення константинопольського патріарха Феофана) до царя Олексія I

«Вскоре творят яничари соблазны великия о жаловании своем, мужстве (?) гетмана козацького слышат и трепещут и на кийждо днь сия есть беседа их». Про підготовку турецького флоту. 100 кораблів і «катарг» і 10 англійських кораблів пішли про венеціанців, жоден не повернувся, бо венеціанці мають «великое воинство в это лето». Бої за Крит. Там вбито 8 000 турків. Якби Делі Хасан паша не втік, то його б взяли у полон, але він поранений у праву руку; це тримається у тасмниці, а я знаю про це від «сына Радулы», воєводи. Цей син в Туреччині вже 18 років. «Той научился грамоте гречески,.. латински и турецки и токмо дивный есть, вси велможы агарянски удивляются о разуме и премудрости его». Посилаю «един лексик по азбуце именем варин (?), велми потребный всем учителем, зане толкует вся словеса и есть потребный тамо величеству твоему царскому, яко ж слышах от блженного митрополита назарет-

ского», особливо для вчителів грецької». «Возмути паки зде патріаршество некий именем Кирилл, прежде терновский», але «мир любит его, зане той вопиет за несправедное убийство Парфения». «Велми тшчатся погании зде защитить татаром не помагати казаком».

(РДАДА. – Ф. 196. – Оп. 3. – № 180. – Арк. 1-2. – Тогочасний переклад).

№ 91

1654, квітня 14. – Лист шляхтича Павла Моклока до князя Богуслава Радзівіла

Дякує князю за Стародубське староство, яке Б.Радзівіл випросив для автора листа у короля, коли був під Жванцем. Цей вибір є дуже почесним. «Стародуб знаходиться у ворожих руках. Два перших (*попередніх* – Ю. М.) стародубських хорунжих – пан Долмат і пан Януш Биковський мали привілеї на хорунжество без елекції, були стародубськими хорунжими тимчасово». Сподіваюся, що коли буде ласка вашої мості, то отримаю привілеї без елекції, давши таке виправдання, що Стародуб заходиться у ворожих руках

(АГАД. – Ф. «Архів Радзівілів». – Відділ V. – № 9925. – Оригінал. – Опубліковано: Мицик Ю. 3 нових документів про Національно-визвольну війну українського народу (1648-1658 рр.) на Сіверщині. (Ч.2) // Сіверянський літопис. – 1998. – № 6. – С. 27).

№ 92

1654, квітня 22. – Гослин. – Лист познанського пробоща до ленчицького воєводи

«Цей мир, згаданий паном Могильницьким, [...] що це з волі Хмельницького і також ніскільки не сумніваюся. Про що ніхто б не мав знати, тільки пан гетьман, котрий мав би (?) таких громити, а не довіряти, а навіть хоча б не хотіли з'єднатися, не вірити, але спочатку нехай московітів виб'ють, воєвод схоплять і віддадуть, тоді їм дозволити на все, чого захочуть, хоч би й Зборівського договору. Однак треба нової на це комісії або швидше універсалів, бо видав один універсал, де Хмельницького проголошено зрадником, то вже інша прийшла призначена комісія. Я зичив би тоді видати другий універсал, де б гарантував їхні вольності, або Білоцерківського чи Зборівського договорів, бо коли б цим зараз могли заспокоїтися, велике щастя; в неясності тримати їх не зичу, але швидше декларувати милість короля, гарантувати їхню релігію, додавши те, що хоча Хмельницький є і був причиною цієї війни, з такою великою шкодою і кривдами самої русі, але і йому к. й. м. готовий виявити свою ласку, зглянувшись на кров вбитих своїх убогих підданих, котрі будучи невинними, так багато терплять, а якщо б і вони самі вірили Хмельницькому, котрий їх незважаючи на волю самої русі, піддав Москві «де ні русь, ні козаки тих вольностей не можуть мати, які мали у нас, але така мусить неволя, як у московських підданих. Неможлива ця річ, коли б цю справу добре трактовано, це свого результату не мало досягти». Хмельницькому готовий к. й. м. пробачити і знову свободу дарувати. Козаки мусять мати кінець (?) цієї війни, але їх відчай тримає,

а коли ми і ці слова в листі пана гетьмана не подобали, що тільки це шаблею приборкає, бо таких слів певно більше, бо так все військо каже, а врешті грабують як неприятеля, не мають бути у відчаї, а пан гетьман не може воєнної сваволі стримати. Хана не треба в трактатах погано згадувати.

(Ч. – ВР. – № 384. – С. 60-63. – Тогочасна копія).

№ 93

1654, квітень. – Москва. – Лист Олексія І до молдавського господаря Г. Стефана

У листі міститься подяка за бажання скинути турецьке ярмо і приєднатися до держави царя.

(РДАДА. – Ф. 68. – Оп.2 (грамоти). – № 25. – Оригінал).

№ 94

1654, початок травня. – Реляція посла Речі Посполитої до Туреччини

У візира мав пан посол аудієнцію, прагнув щоб хан йшов на Москву на послугу й. к. м. Візир питає: чому ви під Жванцем поєдналися з ханом. Вимагав від п. посла документу на письмі і дивувався «що ми без жодного документу погодилися. Пояснив йому пан посол, що справа не в документі, ми дали взаємні присяги (?) для затвердження приязні. Не хотів нам дати візир жодної декларації, але дав зрозуміти пану послу, що ми мусимо затриматися, поки прийде декларація від хана.

Турецький посол повернувся з Керчі і шостого дня став у Стамбулі і, як ми довідалися, приніс декларацію від довірених осіб. «Ці козацькі послы, котрі 23 квітня приїхали, перешкоджають (нам)». Буду про них довідуватися. «Дуже нам неприємно, що цих сімох козацьких послів дуже близько від нас, вважай напроти посольської господи, поставлено. Щодо цього пан посол послав, представляючи візирю, бо таке близьке сусідство може бути постійною причиною для конфлікту». До того ж «не діло, що селянські послы мали б проживати (?) з королівськими. Відповіді ще не маємо». Візир зайнятий, відправляє в похід морські сили, котрі одинадцятого травня відправив до Кандії.

Причина напруги є «спустошення молдавської і валаської землі козаками, звідти не приходить, як раніше, ні волів, ні баранів».

(АГАД. – Ф. АКВ. – Відділ турецький. – № 76/427. – С. 2-3. – Тогочасна копія).

№ 95

1654, травня 31. – Міщова. – Лист руського воєводи до коронного під канцлера Анджея Тшебицького

Пану коронному гетьману в Україні щастить, чимало в містах і містечках він розбив упертого селянства, все місто Умань спаливши, «Уманщину – столицю і гніздо реbelie обернув у попіл», повернув у Брацлавщину за Буг. Оскільки біля Брацлава були важкі переправи, то біля Меровщизни знайшлися переправи, але

довідавшись, що Носач на днях вступив до Брацлава, відклав цей намір. Він рушив до Вінниці, де перейшовши Буг, мав піти у той кут, що між Бугом і Дністром. Посилав він у Кам'янець-Подільський за артилерією, а якщо вона прибуде, то дасть Бог щастя на Носача. Пишуть мені з війська й те, що 12 хоругв молдавського господаря у нашому війську, які охоче воюють. Богун та уманський полковник Глух згромадили вже чималі полки. Мені доносять з Молдавії різні відомості, зокрема що наш посол, львівський хорунжий, був дуже вдячно прийнятий і до Царгороду припроваджений, котрому Чауш-паша подарував коня. Уже п'ять аудієнцій він мав у султана». Хмельницький також своїх послів до Порти послав, але таємно і незначно, не довіряючи силістрійському паші, наказав його проминути. Коли ж паша, взявши відомість, послав, щоб їх завернули і наздогнавши вже поблизу Стамбулу, привели». То мені пишуть, що як тільки турок довідався мир козаків з Москвою, то одразу султан послав до хана каптан і булаву, щоб зі своїми ордами не з'єднувалися з козаками, але домовився з Польщею й став проти віроломних козаків. Московський цар прислав свого посла до молдавського господаря, пропонуючи союз (?); йшов цей посол і до валаського господаря з таким же успіхом. Цей же посол закликає господаря й інші держави, які підлегли туркам, «до бунтів і ребелії, про що візира перестерегти не завадило б». Дають запис, що від султана послано до хана за господарем Василем, щоб його привести до Стамбулу. Про це різне говорять: чи йому на зло, чи на добро.

(АГАД. – Ф. «АЗ». – № 3036. – С. 176-177. – Тогочасна копія).

№ 96

1654, червня 20. – Лист ленчицького воєводи до пана Вітуського

Йдеться про посольство до Хмельницького. Про татар так думаю, що донські козаки, котрі до них приєднуються, підуть на службу Порти.

(Ч. – ВР. – № 384. – С. 75-77. – Тогочасна копія).

№ 97

1654, липня 16. – Лист Субхан Кази Гірея до коронного канцлера

Перед смертю хана Іслам-Гірея ваш посол був у Криму, але його прийшлося повернути від Перекопу. З'їхались всі солтани, беї, аги і всі мурзи до Бахчисараю. Була рада, щоб бути нам при королі. «Обіцяємо від козаків, підтримуючи короля й. м., цілком відступити, всяким неприятелям короля й. м. бути неприятеlem, а приятелям – приятелеm». Просить про швидку відправу посла Мехмет-мурзи.

(АГАД. – Ф. «АКВ». – «Татарський відділ». – № 47/379. – Оригінал).

№ 98

1654, липня 16. – Лист Субхан Кази-аги до коронного канцлера С. Корицінського

Перед смертю хана Іслам-Гірея був відправлений ваш посол, але його прийшлося повернути з Перекопу. Прибули всі солтани, беї, аги і всі мурзи до Бах-

чисараю. Відбулася рада, на котрій вирішили бути при боці короля. «Обіцяємо козаків, підданих короля й. м., цілком покинути, обіцяємо бути ворогами всім ворогам к. й. м., а приятелям – приятелями».

(АГА. – Ф. АКВ. – Татарський відділ. – Тека 62. – № 47/379. – Польськомовний оригінал. – Оpubліковано: Мицик Ю. Регести документів «татарського відділу» Архіву Коронного в Варшаві (кінець XVI-XVII ст.) //Україна в Центральній-Східній Європі. – К., 2002. – Вип.2. – С. 333).

№ 99

1654, липень (?). – Лист коронного канцлера до ханського візира

Ми довідалися про смерть хана Іслам-Гірея і послали нові листи до нового хана

(БН. – ВМ. – № 37233. – Арк. 487 зв. – 488. – Оригінал знаходиться в Курницькій бібліотеці. – ВР. – № 991).

№ 100

1654 (?), серпня 6. – Регест листу віленського воєводи до невідомого

«Бо нам нашого неприятеля треба громити, задля цього треба хоч би із пекла взяти допомогу». Будемо добиватися миру або Білоцерківського або Зборівського.

(ДА у Кракові – Ф. «ЗР». – № 41. – С. 3127. – Тогочасна копія).

№ 101

1654, серпень. – Справа про приїзд в Путивль трьох запорозьких козаків

а) 1654, початок серпня. – Путивль. – Відписка путивльських воєвод М. Зюзіна та М. Наумова царю Олексію.

13(3).08.1654 р. в Путивль прибули три чоловіка і в «расспросе» сказали:

«Васка Иванов сын Сулименок, а отц ево был запорожским гетманом и ево убили поляки да товарищ ево Пронка Легонов да писар Стенка Авдеев, да пришли они в Путивль и хотели тебе гедрю служить, а чтоб им в Путивле и в иных городех поволено было прибирать себе из гулячих людей черкас в волное» війсьсько і щодо цього подали чолобитну. Посилаємо їх до тебе в полки з путивльцем Григорієм Федурининим. Без царського указу їм не дозволили збирати війсьсько «волное и з гулящих, опасаясь от них всякого дурна», «а умыслили они о том зборе собою без ведома Богдана Хмельницького».

б) 1654, початок серпня. – Путивль. – Чолобитна В. Сулими царю Олексію.

«Вели мне охочих людей к себе прибрати», а з ними йти на твою службу. Просить дати йому на грамоту, яка б дозволяла набирати війсьсько.

в) 1654, початок серпня. – Путивль. – «Расспрос» В. Сулими царю Олексію.

Боярину Микиті Зюзину і Микиті Наумову козаки сказались «города Черкас Васко Иванов сын Сулименок, а отец мой был запорожским гетманом и ево убили поляки». З ним товариші Пронка Легонов да писар Стенка Авдеев.

Вони хочуть набрати людей в військо і йти з ними під Смоленськ. «Да при нас в Севске и в Комарицкой волости» брали добровольців - «черкас», зокрема «черкашенин Стенка Федоров сын Вороненка, а отец его, Стенки, был полковник при отце Васковом, при Иване Сулиме, а прибрал он человек со ста и о том из Севска воевода писал ко гедрю». Вони закликали у Сівську, щоб «гулящие люди» не розходились, у нас буде охочих людей 2 000 «и болши». «А послал я Васке из города Черкас тому года з два и жил в Севску», а с товарищами своїми з Пронькою та Стенькою зійшовся в Сівській волості в с. Крупце. «А про ту нашу мысль никто не ведает, здумали о том сами промеж себя приложил».

(РДАДА. – Ф. 79. – Оп. 1. – 1654 р. – № 11. – Арк. 1-5 – Оригінал).

№ 102

1654, вересня 26 (16). – Указ царя Олексія I

Треба їхати в Могилів стольнику Семену Івановичу Шеїну і дяку «толмачу» Томилі Перфільєву, стряпчому Михайлу Восейкову для оголошення тамтешній шляхті й полковнику Костянтину Поклонському про згоду царя прийняти шляхту у підданство. Поляки хотіли православну віру викоренити, робили з православних церков католицькі костьоли. Сам цар велів Хмельницькому з Військом Запорозьким йти в похід і сам цар виступає з військом.

(РДАДА. – Ф. 79. – Оп. 1. – 1654 р. – № 11. – Арк. 1-5. – Оригінал).

№ 103

1654, жовтня 9. – Гослин. – Лист пробоща познанського до вількомирського маршалка

Бачу, що не підуть татари на Москву, бо вони не хочуть цього, хіба що разом з нашим військом. Переконався у цьому (їхній зрадливості – ?) й сам Хмельницький під Берестечком, що коли нашого війська розірвати і тилу не міг запобігти, зразу (татари) втекли і тим самим спричинили поразку козаків.

Коли хто вірний при королю відзивається, щоб йому нічого не чинили; якби якась частина від Хмельницького відірвалася, то щоб зразу собі гетьмана постановили, а король й. мость його затвердив, загальне пробачення пообіцявши; Хмельницький, якби хотів бути вірним, нехай би дав клятву вірності, московітів перебивши.

(Ч. – ВР. – № 384. – С. 123. – Тогочасна копія).

№ 104

1654, жовтня 16. – Перекоп. – Лист М. Яскульського до коронного канцлера

До мене в ногайських селах дійшла відомість, що новий хан морем повернувся з Константиноля у Крим. Я зупинився в Перекопі 16 вересня, з котрого зараз звернутий до Бахчисараю. Там не те що до Перекопу, але й за дві милі заборонено писати. Вночі була варта коло мене і біля моїх резидентів, а це тому, щоб (як вони представляють), як у путі, так теж і на місці моїх посланців

aliquod fatum або теж під це інтеррегнум не зустріло. Півтора тижні я жив у Бахчисараї. Дійшла до мене воля калги-солтана, щоб я приїхав до Перекопу, вказали мені на резиденцію, пасовище ханське, де обидва солтани з різними мурзами й агами відпочивали. У чеканні ханського приїзду дійшла до мене відомість від київського воєводи, що він чекає зібрання військ. Хан їде як на раку, повільно. Дали мені мого листа до Сефер Кази-аги, нинішнього візира, який їхав у Очаків, повідомляючи хану про все. Ледве хан 14 жовтня в'їхав у Перекоп, зараз на другий день оголосив солтанам, теж беям, агам, мурзам, котрих була велика явка на раду, вирішувати козацьке питання. Галзі наказав, щоб він з військом йшов на допомогу військам й. к. м. Але оскільки калга не любить виходити з Криму, частково через в'їзд хана в Бахчисарай, частково для вчинення подальшого уряду разом з ханом у Крими; дано цей емір (наказ) Кая-бею, щоб він зараз же йшов до буджацької орди й ногайців і з нею під Чернігівцями дня 20 від сьогодні став за 10 днів. До війська польського відомість, щоб з'єднався, за думкою пана воєводи, під Животов звернувся, потім на цьому боці Бугу – до Вишневецького, пояснюючи йому причину: Хмельницький йде на Бердичів; щоб йому звідти якнайшвидше від України міг йому зайти в тил. Якщо ж Хмельницький робить вигляд, що пішов під Бердичів, то є фальшиве, бо маємо відомість від «язиків», що звідти він відступив під Білу Церкву, а московіти – до Києва. При цьому там буде краший провіант для нашого війська, бо його зможуть брати і з-за Дніпра, і з Молдавії. Навіть частина ногайської орди під проводом Келембет-мурзи так потужно між Дніпром і Бугом стоїть, козаки ніяк ані Бугом до Очакова, ані Дніпром до Криму прийти не можуть. Тоді цих наказано рятувати Карач-бею очаківців. Думають, щоб суднами через Буг переправлялися. Калга з іншим військом не зволікаючи поспішить, котрий на цілу зиму вибереться до нас на війну. «Вже це цьому тиждень, як козацькі послы прийшли до Перекопу, стверджуючи давню дружбу і просячи допомоги. Зокрема Хмельницький прислав листа через Байтимер – агу, котрого копію посилаю в. м., м. м. пану. Цей на посольство козаків дав відповідь: якщо зичите собі з нами приятні, вчиніть покору к. й. мості, віддайте Україну, вирубайте московітів і їхню старшину видайте нам, тоді з нас будете мати приятелів». Сьогодні хан вирушив до Бахчисараю і наказав мені йти з собою. Там тільки маю провести посольство від й. к. м., у котрому мене обнадіює візир.

(БН. – ВМ. – № 37233. – Арк. 495 зв. – 496 зв. Оригінал знаходиться в Курніцькій бібліотеці. – ВР. – № 991).

№ 105

1654, жовтня 18. – Табір коронних військ. –

Регест конфесат полонених козаків

Козаків привели з Беревни (Berewny), а взяті були під Велятичами (Wila-tyszach), маєтності польного писаря. Лаврін Шило, який з початку козацької війни був у полку ніжинської піхоти. Вийшов 3 жовтня з табору в числі 30 чоловік під командою якогось Василя для здобичі. Питаний про кількість війська, сказав, що воно нараховує 40 000, а на чолі – Золотаренко, «котрий кілька тиж-

нів йшов з 1 000 кінних до царя під Смоленськ і ще не вернувся. На місці Золотаренка – Тиміш, його рідний брат». Про польське військо не знає. «З московою не об'єднуються і у таборі немає жодного москаля, хіба що з чатою зйдуться і то нічого собі не чинять». Москва начебто мала повернутися до Смоленська, а у Могилеві є залога, а Поклонський свої війська вивів з Могилева, став під Биховом у трьох місцях. Стоїть там полк брата Золотаренка – Тимоша і Пободайлів, на місці якого тепер Іван Попович. Другий табір у Новому Бихові, де стоїть Васько із своїм Стародубським полком і полк Забіли, котрого досі не повернувся від царя. Кажуть, що його цар заслав у Сибір. Третій табір – на блонях над Дніпром. Ніжинська піхота Кобиляцького з 3 000 у Гомелі. З челяддю вільно ходять, особливо піхота п. Гедройця, татарська хоругва з полком Золотаренка, щоб він з валу до своїх не перебіг. На чати з козаками ходять. Описує вилазки з замку.

Грицько Влосович (Włosowicz) з сотні Березинської, і Ян Карпович, борисівський міщанин, котрий був з московою. Останній сказав про маршрут царя, про його сили, про взяття «язика».

(Ч. – ВР – № 145. – С. 419-423. – Копія кінця XVIII ст. з рукопису несвізького архіву Радзівілів).

№ 106

1654, жовтня 26. – Лист невідомого до короля Яна Казимира

«Новий хан лаяв у вічі послів Хмельницького, наказав їм повідрізати носи та вуха, а потім відпустити назад».

(АГАД. – Ф. АКВ. – Татарський відділ. – Тека 62. – № 94/426. – Польськомовний оригінал. Опубліковано: Мицик Ю. Регести документів «татарського відділу» Архіву Коронного в Варшаві (кінець XVI-XVII ст.) //Україна в Центральній-Східній Європі. – К., 2002. – Вип.2. – С. 333).

№ 107

1654, листопада 5. – Лист шляхтича Раховського до коронного хорунжого О. Конецпольського

Сповідіає про те, що Смоленськ капітулював перед царським військами, а тепер неприятель йде до Березини.

Калараші молдавського господаря принесли вісті, що «новий хан (Мухамед-Гірей IV – Ю. М.), лаючи послів Хмельницького, в ярості наказав їм повідрізати носи й вуха й повернув, залишивши при собі ще деяких з них. Яскульський та Корицький були у хана. Хан наказав калзі-солтану готуватися з ордами до виступу, щоб з першими холодами, не затягуючи, стати в Україні. Була велика конфузія між козаками та черняками, як пише пан коронний обозний (С. Чарнецький – Ю. М.), бо, «не покладаючи на Москву надії, дуже бояться ляхів і татар». Всі козацькі роз'їзди, які відправилися проти Польщі, повернулися назад. «Козак Крися, котрий передався до поляків під Берестечком, взяв при повідний лист для найму сотні козаків на жолд Речі Посполитої, взяв і іншого листа на тисячу добровольців, прагнучи воювати Москву способом

Лісовського. Щастя йому, Господи Боже». Пан Морштин поспішає до Швеції. До Англії з цим же відправлено пана де Би, резидента й. к. м. голландського.

(АГАД. – Ф. «АЗ». – № 3031. – С. 44. – Оригінал. Опубліковано: Мицик Ю. 3 нових документів про Національно-визвольну війну українського народу (1648-1658 рр.) на Сіверській Україні//Сіверянський літопис. – 1999. – № 2. – С. 38).

№ 108

1654, грудня 5. – Очаків. – Лист М. Яскульського до короля Яна Казимира

Після відправки першого листа хана з Перекопу він 19 жовтня став у Бахчисараї. При його в'їзді вдарили п'ять разів з гармат і хан зайняв престол. Назавтра я упросив дати аудієнцію у візира, на котру він послав по мене свого коня. Привітавшись, я віддав листи панів гетьманів, канцлера. Візир їх прийняв, спитав про здоров'я. Потім перейшов до справи. Яскульський сказав про упоминки і про приязнь. Візир подякував. Щодо другого пункту інструкції була дана відповідь: які привіз, такі отримає від хана. Третій пункт, щоб не обіцяв жодної допомоги Хмельницькому, знаючи що той стоїть при потузі московського царя. Хмельницький чинить не те, що хоче, а що йому потуга царя наказує. Яскульський вів візира до того, щоб не було ніяких договорів з Хмельницьким.

Три дні був байрам. «Сам хан різав баранів за свою голову, за голови дружин і дітей своїх, били з гармат». Після байраму я добивався нової аудієнції, котру знову відклали на кілька днів. Татари відмовлялися тим, що хан призначає новий уряд, а інших скидає. Із старих (членів уряду) лишився один Сефер Кази-ага залишиться на своєму уряді з чіткого наказу Туреччини. Субхан скинутий з ахнагарства (?) (achnagarstwa) і «міцно йому візир готує взуття на відставку (і тоспо ти wezug boty szyje) так думаю, що дійде до кінця». Затримав Яскульський подарунки для Субхана. Вночі прислав (візир) до мене, що ханська воля, щоб їх до рук візира (?) віддав. «В ханській землі вільно ханові і з головою Субхан Кази-аги, і з його багатствами чинити, що хоче». Яскульський відповів, що не може нічого робити понад інструкцію, бо зрозумів, що він хоче привласнити гроші Субхан Кази-аги з ханського наказу. Той «присягався своєю бородою і дітьми» у тому, що Кая-бей з татарським військом не пішов далі Перекопу через хворобу Кая-бея. Кричали на мене за шапку, але я її не зняв, нібито не чув.

Козацький посол, котрого відправили з Перекопу, повернувся, став тут 18 числа з декларацією, що Хмельницький не може відступити від московського царя. Як тільки цей посол прийшов, зразу була нарада: чи йти їм у воєнний союз з й. к. м. Менглі-Гірей султан, син колишнього хана Іслам-Гірея, з Ах-мурзою Аталиком стоять для авторитету (?), а Камамбет-мурза для командування (?) з білгородською ордою й ногайцями призначений. Схвалили цей наказ, щоб у майбутній понеділок вийшли з домів і йшли до нас під Чернієвці. Яскульський зрозумів, що їхня дружба з козаками розірветься. Сьогодні третій день, як польний писар й. к. м. пан Сулковський обіцяно звільнити п. Ромашкевича. Маковецького (?) звільнити не міг, бо той достався Менглі-Гірею, сину Іслам-Гірея.

Аудієнція у хана. Хан говорив про те, що його старший брат Іслам-Гірей уклав союз з Польщею через Сулейман-агу, йти з вами проти кожного неприя-теля, так і я. Хан дав Яскульському каптан. Мова йшла про полонених.

5 грудня. В день ходу від Очакова мене наздогнали Менглі-Гірей, Камамбет, Ах-мурза, Аха-мурза та інші з військом. Місце з'їзду з польським військом: під Шаргородом 6 миль, в М'ясківці. На Кодимі татарського війська – 40 000. Козаки вже не вірять татарському братству, сваряться з ними за взяття Аслан-городка. Проти них готується бей.

При моєму в'їзді до Перекопу прийшли козацькі і московські послы і такою відомістю, нібито Смоленськ взятий і інших замків багато. Московський посол віз масу упоминків хану, а козацький йде з проханням про затвердження приязні і відновлення давньої присяги. Гарантують хану, що Крим буде від нападів донських і дніпрових козаків буде безпечний. До Молдавії і Валахії йде Сулейман-ага, везе лист від хана. При цих послах був астраханський татарин.

(БН. – ВМ. – № 37233. – Арк. 496 зв. – 498. Оригінал знаходиться в Курницькій бібліотеці. – ВР. – № 991).

№ 109

1654, грудня 5. – Лист М. Яскульського до короля Яна Казимира

Хан з Перекопу аж 19 жовтня став у Бахчисараї. при його в'їзді п'ять разів вдарили з гармат, а потім він осів у ханській столиці. На другий день я упросив аудієнцію у візира. (далі йде детальний опис аудієнції і переговорів щодо Хмельницького, котрий пише про союз з московським царем; про Кам'янець - Подільський. Посол від козаків, котрого відправили з Перекопу, повернувся 18 жовтня з декларацією, що Хмельницький не може відступити від московського царя.

(АГАД. – Ф. «АКВ». – «Татарський відділ». – № 71/403. – Польськомовний оригінал. Оpubліковано: Мицик Ю. Регести документів «татарського відділу» Архіву Коронного в Варшаві (кінець XVI-XVII ст.) //Україна в Центрально-Східній Європі. – К., 2002. – Вип.2. – С. 334).

№ 110

1654, грудня 7 (?). – Гослин. – Лист познанського пробоща до пана Гожуського (?)

«З Риги пишуть, що Хмельницький попа з чотирма послав до Швеції».

(Ч. – ВР. – № 384. – С. 161-163. – Тогочасна копія).

№ 111

1654, грудня 10 (листопада 30). – Москва. – Справа, включно з «расспросными речами» про повернення з Криму московського посла, піддячого Івана Фоміна

Фомін прибув у Крим з Тимофієм Хотунським у 18 (8) квітня 1654 р. При хані Іслам-Гіреї була калга-солтан Кази-Гірей та нурадин-солтан Адиль-Гірей. Послы стояли в Бахчисараї у монастирі Пресвятої Богородиці, але їм не дали

змоги побачитися з послами: Ладигенським з піддячим. Фоміна й Хотунського розпитував Сефер Кази-ага про причини прибуття їх до Криму, потім вів переговори з ними щодо відносин з Річчю Посполитою. 21(11) квітня була аудієнція у хана. Переговори. 28 (18) червня – переговори з Сефер Кази-агою. Сім років хан і Хмельницький воювали з Річчю Посполитою, а тепер хан помирився.

19(9) жовтня новий хан Мухамед-Гірей суходелом прибув у Крим. 25 (15) листопада був Фомін у Сефер Кази-аги, щоб Москва і хан дружили. Подає дані про нового хана. Говориться про відносини хана з Яном Казимиром. При Іслам-Гіреї був посол Хмельницького, який сповістив хана, що гетьман з Військом Запорізьким увійшли «в вечное холопство к царю». Треба, щоб Іслам-Гірей з одного боку, а Москва з другого вдарили на Річ Посполиту. Хан посилав татар до Хмельницького, щоб пересвідчитися у цьому. Татари повернулися і підтвердили це. Після смерті Іслам-Гірея Хмельницький посилав до ширинського князя, щоб той йшов війною на Польщу, а той тримав посла у своєму улусі, доки у Перекоп не прибув Мухамед-Гірей, який обіцяв Хмельницькому оборонити козаків від польського короля, як це робив Іслам-Гірей. Але не треба було йти до Москви «бити челом»; тепер посилає Хмельницький до князя за допомогою. Польський же король – брат Мухамед-Гірею, отже треба козакам відступити від Москви. Відпустив хан цього гінця, а з ним свого татарина «Тохтамиша безносого». З ним писав до гетьмана, якщо з «царського холопства» вийде, то Мухамед-Гірей з польським королем піде на нього війною.

(РДАДА. – Ф.123. – Оп.1. – 1654 р. – № 10. – Арк. 1 – 26. – Оригінал і копії).

№ 112

1654, січень-грудень. – Відписки з Криму московських послів до Кримського ханства С. О. Ладигенського та піддячого О. Огаркова

Мова йде зокрема про розмін полоненими 21 (11) грудня 1654 р. Договір з татарами та євреями про викуп з полону 122 душ за 11500 рублів.

(РДАДА. – Ф.123. – Оп.1. – 1654 р. – № 1. – Арк. 1-47. – Оригінал).

№ 113

1654, грудень 20 (?). – Тульчин (Нестервар). –

Лист київського воєводи до невідомого

Мова йде про події під Бушею. У Тимонівці був Махаринський зі своїм полком та допомогою від московського царя. Він вийшов з замку і втік з кілька десятками кіннотників. Місто, видавши москалів, піддалося. Польське військо підійшло до Брацлава. Там зібралися й закрилися Мисько, названий Дубиною, наказний гетьман Богун, кальницький і корсунський полковники; Зеленський, брацлавський; Грило, лубенський; Пушкаренко, канівський. Підійшов обозний коронний Чарнецький і послав свого племінника, вінницького полковника з іншими полками, аби їх виманити у поле. Відбувся бій не без козацької шкоди, бо наказного гетьмана було забито, а Зеленського поранено. Їх нараховувалося

20 000, але напевно було 15 000. Їхні полковники, коли ми вже не думали наступати довідалися від язика, що ми них мали наступати усім військом, готуючися до штурму, покинули Брацлав і пішли на Буг, покинувши частина артилерії, а частину взяли з собою, котру мали за Бугом покинути.

Нота бене. Менглі-Гірей з ордами прибув до кварцяного війська.

(НБ у Варшаві. – ВМ. – № 37233. – Арк. 445-445 зв. Оригінал рукопису зберігається у Курніцькій бібліотеці. – ВР. – №991).

№ 114

1654. – Виписка Посольського (?) приказу про київського митрополита Сильвестра Косова

Про митрополита Косова, котрого Хмельницький присилав бити чолом про прийняття «под високою руку». «А он, митрополит, о том великому гедрю не бил челом и не писал и его црского величества млсти к себе не посылал». Казав боярам, що про те, що Хмельницький б'є чолом, він «не ведает, а за царя Бога молит», «а в постановленных переяславских статьях, каков учинен при обрании гетмана Богдана Хмелницкого, написано в 8 статье: чтоб царское величество пожаловал прав, наданных из веков от княжат и королей, как дховным и мирским людем, ни в чем нарушать не велел. И царское величество пожаловал, как права дховные, так и мирские, ни в чем нарушены не будут, а митрополиту киевскому также и иным дховным Маляя Руси быти под блгословением свтейшаго патриарха московского и всея России, и в права дховные свтейший патриарх вступати не будет».

(РДАДА. – Ф.124. – Оп. 1. – 1654 р. – № 32. – Арк. 1-2. – Оригінал).

№ 115

1654. – Виписки із статейного списку і відписки послів до Кримського ханства П. Коптєва та піддячого Я. Ушакова; Хомякова та Клочкова

6 . 11 (27.10.) 1652 р. послы перейшли Кінські Води на шляху до Криму. Там помер калга-солтан Крим-Гірей, а на його місце призначений нурадин-солтан Кази-Гірей. На місце нора дина призначений царевич Адиль-Гірей, племінник Іслам-Гірея. У калги учинився «ближним человеком» (візирем) Темир-ага на місце Караш-аги. У перекладача Степана Смасткова Сефер Кази-ага спитав, якої він віри, той сказав, що є християнином, на що візир обурился, бо це нібито обман. Говорив Батирша-мурза про калмиків, котрих 20 000 і 10 000 ходили на ногайців, а 10 000 – у Кабаргу і там їх розбили.

Говорили між 28 (18) листопада і 24 (14) грудня у Білгороді, що ханські посилали гінця до Хмельницького, щоб він прислав на допомогу проти донських козаків 10 000, але цей гонець ще не повернувся. Перед цим Хмельницький прислав 1000 козаків, вони стояли в Криму, їм давали корм, бо коли у 1651 р. хан ходив з татарами на війну проти Речі Посполитої, то Хмельницькому «шертовал», щоб Хмельницького від ляхів оберігати і давати татар на допо-

могу. «А Хмельницкой с полковники целовали им крест на том, что ему и полковником ево им помочать и куды им итти в войну, в помоч черкас давать, оприч госдрвых украинных городов». 22(12) січня калга пішов з Криму на гірських черкес, бо там «распря», з 10 000 татар і 1 000 козаків Хмельницького. «Черкасы в Крыме говорили, что они на донских козаков войною не пойдут».

Полонений казав, що татари годують коней, будуть йти на донських козаків.
(РДАДА. – Ф.123. – Оп. 1. – 1652 р. – № 1. – Арк. 1-23. – Оригінал).

№ 116

1654, не пізніше липня. – Бахчисарай (?). – Лист Іслам-Гірея III до короля Яна Казимира

Ми послали посла до козаків за останньою декларацією. Якщо так вчинять, «що від Москви відірвавшись, вам в усьому піддадуться і разом з нами будуть так, як ми з собою, козак нехай буде козаком, а селянин селянином, це добре. Якщо ж від Москви відірватися не хочуть і суперечні цьому будуть, тоді стануть цілком вашим і нашим неприятелем». Немало кримських військ близько України, а біля Білгороду близько 40 000 або 50 000 наших татар наготові. Якщо козаки будуть впертими і не відірвуться від Москви, то якнайшвидше присилайте за допомогою.

(Ч. – ВР. – № 611. – С. 763. – Тогочасна копія).

№ 117

1654, кінець року (?). – Лист невідомого до невідомого

Москва від Полоцька йде до Вільна, на цьому тижні взяли Люблін. Нема сил для протидії, нема оборони вільну, шляхта не хоче йти в посполите рушення, москва штурмує Вітебськ і Мстислав. «Гомель на московському кордоні, під ним козаки провели кілька невдалих штурмів, там і старшого їх було забито, тепер Гомель в облозі від козаків, вже того замку важко втримати, бо пішло багато жовнірів від князя й. м. Якщо Гомель козаки візьмуть, тоді зможуть йти до Литви.

(АГАД. – Ф. «Архів Замойських». – № 3031. – С. 46-47. – Оригінал. Опубліковано: Мицик Ю. З нових документів про Національно-визвольну війну українського народу (1648-1658 рр.) на Сіверській Україні//Сіверянський літопис. – 1999. – № 2. – С. 38).

Додатки

№ 1

1648, квітня 21. – Білополе. – Початок листу Мефодія Терлецького, уніатського єпископа холмського і белзького, до литовського підканцлера Л.К.Сапіги

«Jaśniewielmożny m. panie podkanclerzy WXL, panie i dobrodzieju mój miłościwy!

Otrzymawszy list od w. m., m. m. pana, de data 10 marty w Słonimie pod czas wesołych świat paschalnych w Chełmie, sowicie zostałem ucieszonym, że wszystkimi tymi, którzy chwały Bożej pożądają, gdy już sumus certeficati deconcluse nominationa metropolitana j. mć. o. Symeona Jockiewiczza Starowskiego, świętobliwego staruszka i ze wszech miar nad inszych, którzy satagebant per ambitionem do tej że godności godniejdze. Już hoc ipso resumimus vires vacillandes (?) obiecując za pomocą Bożą stare oglądać rządy w naszej zarażonej i zepsowanej Rusi, a tym bardziej, gdy mamy po sobie pomazańca Bożego i jego pobożnych senatorów, między którymi w. m. naszego pana i dobrodzieja successorem legitimum we wszystkich cnotach ś. p. rodzica swojego pobożnego, a osobliwie pomnożenia żarliwości jedności ś. i w hojności offiarowanych znacznych rzeczy cerkwim i monastyrom naszym, jako vivum exemplar intuemur, upraszając majestatu Boskiego, abyś przy błogosławieństwach Jego świętych przy zdrowie wieku długiego na ozdobę kościoła Bożego ma podporę Rzeczypospolitej na sławę nieśmiertelną wysokiego domu swojego i na pocieche naszą, którzy patimur persecutiones żyć raczył nasz m. pan i dobrodziej superatis za łaską Bożą procellis in concludenda nominatione restat unicum, aby przy płynąwszy nasz gospodarz szczęśliwie ad portum przez sacre poświęcenie archiepiscopskiego wysiadł na łąd prowinczej szerokiej i przypatrzył się oekonomiej duchonej[...]».

Переклад

Ясневельможний м. пане підканцлер ВКЛ, пане і добродію мій милостивий!

Отримавши лист від в. м., м. м. pana, від 10 березня (писаного) у Слонімі, під час веселих великодневних свят у Холмі, подвійно був втішений, що всіма цими, котрі жадають Божої хвали, коли вже нам стало достеменно відомо про остаточне висування на метрополита й. м. о. Симеона Йоцкевича Старовського, побожного старенького і з кожного боку над іншими, котрі з усіх сил прагнули до цієї ж посади, гідніший. Вже цим самим ми починаємо розхитувати сили супротивників (?), обіцяючи з поміччю Божою оглядати старі уряди у нашій зараженій і зіпсованій Русі, а тим більше, коли маємо помазанця Божого і його побожних сенаторів, між котрими в. м. нашого pana і добродія

законного спадкоємця в усіх чеснотах св. п. свого побожного батька, а особливо примноження горливості св. єдності і в щедрості офірованих значних речей нашим церквам і монастирям, як звертаючи увагу наприклад, просячи маєстату Божого, щоб при благословенствах Його святих при довговічному житті на опору Божої церкви Речі Посполитої на безсмертну славу свого високого дому і на нашу втіху, котрий, хоч ми зносимо гоніння, жити зволив наш м. пан і добродій долаючи з милості Божої перепони лишається він єдиним кандидатом на посаду, щоб щасливо приплинувши наш господар до порту через сакру архієпископського висвячення, сів на обшир широкої провінції і приглядався духовної економії[...]

(НБ. – ВМ. – № 49428. – Арк. 101 зв. Оригінал зберігається там же. – ВР. – № 931).

№ 2

1648, червня 6 (26). – Дятлівський монастир. – Лист кийівського митрополита Сильвестра Косова до слуцьких міщан і Слуцького братства

«Блгочестивым и хтолюбивым, мні в Дху Стом сном возлюленным п. п. мещаном и крестоносному брацтву слуцкому блгословение мое архиерейское.

Ревност дому Божия и любов ко мні, пастыреви вашему, явне оказалась тым в потребі церковной датком за даток Сам Гдь Бг нагородою: за любов сыновскую моя взаем любов отцевская и вдячност взыску; ревност нехай Дх Стый от вас болшую запалает, абысте на болшую ласку Божую заслужили, которой и я ласкам вашим при благословенстві моем упреиме желаю.

З монастиря Дятловского року 1648 д. 26 юня.

Сторони замордованной жителки виразний лист писалем до его мл. пана подстолиого.

Милостем вашим спасения зычачый пастор Силвестр Косов, метрополит киевский, галицкий и всея России м. р.

(ЦДІАУК. – Ф. 220. – Оп. 1. – № 147. – Оригінал, власноручно підписаний автором і завірений печаткою, яка погано збереглася).

№ 3

1648, вересня 30. – Люблін. – Публічна ухвала міської влади

«Бурмістр, райці і т. д в присутності Збігнева з Горая Горайського, холмського каштеляна, уродженого Ремігіана Квятковського, люблінського підсудка і підстарости, а також уродженого Балтазара Трембінського [...]»¹ ухвалили, щоб у цій небезпеці через ворогів Королівства Польського козаків і татар, ніхто з міста і з передмість люблінських не наважувався відходити під карою конфіскації всього свого маєтку».

(ДА у Любліні. – Ф. АмЛ. – № 206. – Арк. 354. Опубліковано польською: Lublin w documentie 1317-1967. – Lublin, 1976. – С. 73).

¹ Даний фрагмент тексту втрачений через дефект рукопису.

**1648, жовтня 8. – Конфесата полонених козаків
П. Хведорки і В. Янушковського**

«Roku 1648, miesiąca oktobra 8 dnia. Confesata przyprawdzonych kozaków prez kompanie chorągwie j w. m. hetmana Wielkiego księstwa Litewskiego.

Filip Chwiedorka, poddany majątności pp. Zukowskich z Swaszkowa, w Czer-nihowskim powiecie leżącej, dobrowolnie na mękach przyznał, iż Hrycko But, te-rażniejszy pułkownik, z tej że majątności poddany, z Adamerm Łemkiem, z Achze-mem z Siedniowa, z pisarzem łojewskim, z Mużyłowskim jezdzi do Chmiela po utarczce czernihowskiej.

Tedy Chmiel dał uniwersał, aby ludzie zbierali, a pułkownictwo Kizimu ażeby dali, Rzeczyce i Homla, Łojowa nie postępowali, zakazał. Zacięgnęło się w Brahi-niu, a wprzód powiedział, w Mozyrzu Kizim sam się utopił; po nim Harkusza rodem z Bychowa nastał, a drugi Bot, pułkownik od Harkuszy. Obadwa mają po piętnastu chorągwi, pod chorągwią jedną więcej sta ludzi, a pod drugą mniej.

Gdy do Bobrujska przychodzili, mieszczenie nie bronili się, prochów w Bobruj-sku nabyli od mieszczeninba bobrujskiego, który mieszka niadałeko rynku. Także i od miasta Mohilewskiego obywatel w postaci czarnoborodeho baryłek trzy, który z dwiema synami do Bobrujska przyjeżdżał, funt prochu po półlewka kupował za miedzi i cynę, która w domach szlacheckich i miastach pobrali, w Bobrujsku kościół złupili, kompanie mało co sobie przybrali z Bobrujska do Bychowa zamyślając.

Harkusza z tamtej strony rzeki Berezyny na Berezin miasteczko j. m. m. p. pod-kanclerza litewskiego, a But z tej strony na Swisłocz szli i tak But dla procha czatą posłał do Ihumiena sotnika Fieska z dwiemastu ludzi, przydawszy onemu z koź-dego korzenia, to jest z dziesiątka, po dwa, po jednemu, których w liczbie było wszytkich tysiąc człowieka z starszyną. Z nich że są Mareczko Hłozownik z slobody p. Faszczowej, setnik, Przydanek, ataman, i pomienioiny Fiesko z Łojowa, Ryżowiec z Kozubska, złotnik, a drugich nie wiedzą.

Do Ihumienia weszli dnia 29 nowembra, a But z ostatkiem dnia 6 decembri, w Ihumieniu prochu nie naęzli. Mieszczenin z Mińska rudoborody litwin posadzki, wzrostu miernego, kropke prochu podwoził i przedawał funt po półlewka.

Ihumieńców na sto człowieka popisało się i chorągiew sobie sprawili, nad nimi starszymi setnikiem Hrybowiczów syn, także ihumieniec. Na domy szlacheckie i miasta napadając, nie tylko, że biorą majątności, ale i samych gospodarzów poła-pawszy, męczą, zabijają, z muszkietów do nich zmierzają, porozumienie wprzód mają.

Z szlachty, jeśli są między nimi, nie powiadał, a drugi towarzysz jego, iż są, twierdził, o czym szerzej w jego powieści opisano.

Skarby, opowiadał, że są przy nich, a cynę, miedz do Mozyra odesłali na tych bajdakach, na których do Pietrykowa przyjechali z Mozyra.

Czaty dalej dziesiątka mil nie zapuszczają, w ciągnieniu nad mil pięć nie ucho-dzą dalej, bo konie błahe mają.

Do Mińska, Ihumienia wprzód powiedział, że nie myślą: a potym jako ten to-warzysz jego onemu w czy świadczył, tedy i on toż zeznawał, iż gdy chłop ten, który

stacją żołnierzom z Ihumienia do Mińska woził, powróciwszy się, im powiedział, że szlachty nikogo w Mińsku nie masz, tylko żydów kop sześć, a mieszczenie iczerń chiała tylko, że przy nich namowy jeszcze nie było, straż niewielka w Ihumieniu na czterech miejscach odpraszowali po dziesiątku koni w każdym miejscu.

Confesata drugie.

Wasył Januszkowicz mianował się, z Lubecza, wychowanek pani Rosudowskiej, Januszowi kuszniarzowi w Czernihowie służył.

Bez męki dobrowolnie zeznawał, że jako przyszli kupy swawolne kozackie z Rzeczycy, drugi zaś z panem swoim kuszniarzem, przystał do nich i chodził z nimi do Brahinia, z Brahinia pod Mozyr, z Mozyra pod Petrykowce bajdakami, z Petrykowicz, wybrawszy cynę i miedź, do Mozyra wyprawili sami do Słucka, ztamtąd do Bobrujska.

Pułkownik Harkusza z tamtej strony Berezyny, a But z tej strony, poszli czatą; Harkusz na piętnaście chorągwi, a But drugą piętnaście do Bobrujska.

Mieszczanin mohilewski przyjechał rudoborody z dwiema synami, prochów sprzedał beczek trzy po półlewka funt, syn kupował zdobycz od nich.

Fieska sotnika, z Łojewa rodem, But z dwiema chorągwiami posłał na czatę do Ihumena dla prochu, dawszy onemu z każdego korzenia po człowieku, przy którym było tysiąc człowieka, a sam zmierzał do Bychowa.

Potem jako podwodnik z Ihumienia, który woził stacje do Mińska żołnierzom, powiedział im, że szlachty w Mińsku nie masz nic, jeno żydów kop sześć, a mieszczenie, tedy oni radziby iść do Mińska dla zdobyczy, a najwięcej czerń tego się domagała. I ihumieńcy wysłali sto koni i chorągiew sprawili, mówiąc: «Jeśli pójdziecie do Mińska, tedy i druga będzie».

(АГАД. – Ф. «АР». – Відділ II. – Тека 9. – № 1227. – Тогочасна копія. Опубліковано із значними помилками: Документи об Освободительной войне украинского народа 1648-1654 гг. – К., 1965. – № 59. – С. 161-163).

Переклад

Пилип Хведорка, підданий маєтності пп. Жуковських з Свашкова, що лежить у Чернігівському повіті, добровільно на муках визнав, що Грицько Бут, нинішній полковник, з цієї ж маєтності підданий, з Адамом Лемком, з Ахземом з Седнева, з писарем лоївським, з Мужилівським, їздили до Хмеля після чернігівської битви. Тоді Хміль дав універсал, щоб люди збиралися, а щоб полковництво дали Кизиму, заборонив віддавати Речиці, Гомеля й Лоїва. Пішов у військо у Брагині, а насамперед сказав, що Кизим сам втопився в Мозирі; після нього став Гаркуша, родом з Бихова, а другий полковник Бут від Гаркуші; обидва мають по п'ятнадцять хоругв, в одній хоругві понад сто чоловік, а у іншій – менше.

Коли приходили до Бобруйська, міщани не боронилися, взяли пороху у Бобруйську у одного бобруйського міщанина, котрий живе неподалік ринку. Також і житель міста Могилева, чорнобородий, три барилка привіз, котрий з двома синами приїжджав до Бобруйська, фунт пороху по пів левка купував за мідь і цинк, котрі взяли в шляхетських домах і містах, в Бобруйську пограбували костюл. Компанію війська трохи набрали, задумуючи йти з Бобруйська до Бихова.

Гаркуша з того боку ріки Березини на містечко Березин й. м. м. п. литовського під канцлера, а Бут з цього боку – на Свислоч йшли і так Бут, придавши йому з кожного куреня, тобто з десятку, по одному, по два, котрих всіх було тисячу чоловік з старшиною. З них же Маречко Глозовник з слободи п. Фаща, сотник, Приданок, отаман, і згаданий Фесько з Лоева, Рижовець з Козубска, золотар, а інших не знають.

До Ігуменя увійшли 29 листопада, Бут з рештою 6 грудня; в Ігумені пороху не знайшли. Міщанин з Мінська рудобородий литвин посадський, середнього росту, привіз трох порогу і продавав фунт по пів левка.

Ігуменців сто чоловік переписалося і вчинили собі хоругв, над ними є старшим сотником Грибовичів син, теж ігуменець. Нападають на шляхетські дома й міста, не тільки забирають маєтності, але й самих господарів схопивши, мучать, вбивають, з мушкетів по них ціляться; мають порозуміння [з міщанами].

Не казав, чи є шляхта між ними, а другий, його товариш, сказав, що є, про що ширше описано в його повісті.

Сказав, що скарби при них, а цинк і мідь відіслали до Мозиря них тих байдаках, на котрих з Мозиря приїхали до Петрикова.

Чати далі ніж десять миль не випускають, походом не ходять більше ніж п'ять миль, бо коней мають дуже поганих

До Мінська, а спочатку до Ігуменя, сказав, що не думали, а потім коли цей товариш в очі йому свідчив, тоді й це й те ж визнав, що коли цей селянин, котрий возив жовнірам стацію з Ігумені до Мінська, і повернувшись, їм сказав, що нікого з шляхти не має в Мінську, тільки євреїв шість коп, а міщани й чернь хочуть [повстати], тільки ще не змовились; сторожа невелика в Ігумені у чотирьох місцях, по десять кінних у кожному місці.

Друга конфесата

Назвався Василь Янушкович, родом з Любеча, вихованець пані Росудовської, служив Янушові кушніру у Чернігові.

Добровільно без муки визнав, що як прийшли свавільні козацькі купи з Речиці, то з паном своїм кушніром пристав до них і ходив з ними до Брагіна, а з Брагіна – під Мозир, з Мозира – під Петриковичі байдаками, з Петрикович, взявши цинк і мідь, відправили до Мозиря, а самі – до Слуцька, а звідти – до Бобруйська.

Полковник Гаркуша з того боку Березини, а Бут з цього боку рушили до Бобруйська: Гаркуша з п'ятнадцятьма хоругвами, а Бут ще з п'ятнадцятьма.

Могилевський міщанин рудобородий приїхав з двома синами, продав пороху три бочки по пів левка фунт, а син купував у них здобич.

Сотника Феська, родом з Лоева, Бут послав з двома хоругвами на чату до Ігуменя для пороху, давши йому з кожного куреня по чоловіку, при котрому було тисячу чоловік, а сам задумав йти до Бихова.

Потім як їздовий з Ігуменя, котрий возив стацію жовнірам до Мінська, сказав їм, що шляхти немає в Мінську, тільки шість коп. євреїв, а міщани тільки, вони раді були б йти до Мінська заради здобичі, чого найбільше домагалася чернь. І ігумень ці виставили сто кінних і вчинили хоругв, кажучи: «Якщо підете до Мінська, тоді буде й друга».

№ 5

1648, після жовтня 11. – Львів (?). –

Запис на Євангелії Учительному (Львів, 1585)

«Року Бжго ахми (1648 – Ю. М.) мсца октовриа дня единайцятото. Приступил Хмелніцкии, гершт козацкий, и Тогай бей, водз татарский з великими войсками своими поде Лвув, и оточивши войсками своими вшиток Лвув, штурмовали до него без (описка, слід читати «вес» – Ю. М.) час немалий, леч міщане отпиралис мощно, оны, штурм не припушаючи за ласков Бга Всемогущого zostали о оных людей зайшлых волными».

(Опубліковано: Чуба Г. *Українські рукописні учительні Євангелія*. – К. – Львів, 2011. – С. 53; Петрушевич А.С. *Дополнения ко сводной галицко-русской летописи с 1600 по 1700 год, изданной во Львове 1874 года*. – Львов, 1891. – С. 165).

№ 6

1649, березня 27. – Варшава. – Привілей короля Речі Посполитої Яна Казимира Ілляшу та Яцьку Туранським на шляхетство і володіння хутором

«Jan Kazimierz, z łaski Bożej król polski, wielkie książe litewskie, ruskie, pruskie, mazowieckie, żmudzkie, inflandzkie, smoleńskie, czernichowskie, szwedzki, gottski, wandalski dziedziczny król.

Oznajmujemy tym listem naszym wszem wobec i koźdemu zosobna, komu to wiedzieć należy, iż my, mając zaleconą ku nam wiare i posłuszeństwo w dziele, przy tym wojennym, biegłość szlachetne Iliasza i Jacka Turańskich za odwagę zdrowia ich, a chcąc łaską i dobroczynnością królewską do dalszych naszych i Rptej usług tym bardziej zachęcić, umyśliliśmy mu za przyczyną j. mci pana Bohdana Chmielnickiego, hetmana z., a prośbą pokorną (...) * onych szlachtą czynimy i herb (...) * imie (...) * dajemy hutory ich i obytko (?) prawem ziemskim wieczystym dać i conferować, jakosz dajemy i conferujemy terazniejszym listem naszym, który to wyżej pomienionych futo (...) * gruntami, polami, rekami, sianizęciami, pastwiskami i in-szemi okolicznościami do tech futuro z dawnych czasów należącemi, tak jako się te (...) * sami w sobie zawierają pomienionych donatary (...) * oni sami, małżonki i potomkowie męskiej płcy, póki ich idąc z liniej ich stawać będzie, trzymać i używać go będą czasy wiecznemi. A żeby tym większą łaskę i dobroczynność przerzeczone donatariusze uznały, czyniemy ich wolnymi od wszelakich robot, podatków i ciężarów z dobr wyżejopisanych, starostom tamecznym powinnicz służbę jedną wojenną z dobr tych na każdą Rptej potrzebę zawsze odprawować będą powinni. Na co dla lepszej wiary ręką naszą podpisujemy i pieczęć koronną przycisnąć kazaliśmy.

Dan w Warszawie dnia XXVII mca marca roku Pańskiego MDCXLIX, panowania królestw naszych polskiego i szwedzkiego pierwszego roku.

Joannes Casimirus, ręką».

(ЦДІАК. – Ф. 220. – Оп. 1. – № 148. – Оригінал, завірений особистим підписом короля і печаткою коронною. Запис на звороти: «Przywilej królewski», тобто «Королівський привілей»).

Переклад

Ян Казимир милістю Божою король польський, великий князь литовський, руський, пруський, мазовецький, жмудський, інфляндський, смоленський, чернігівський, шведський, готський, вандальський дідичний король.

Ознаймуємо цим нашим листом всім взагалі і кожному зокрема, кому це відати належить, що ми, маючи віддану нам вірність і послухенство в ділі, причому воєнному, шляхетну енергійність Ілляша і Яцека Тураньських за відвагу їхнього життя, а прагнучи королівську милість і добродієність до подальших наших і Речі Посполитої послуг ще більше заохотити, задумали ми за клопотанням й. мості пана Богдана Хмельницького, гетьмана з [Військом Запорізьким] і покірним проханням (...)*, чинимо їх шляхтою і герб (...)* ім'я (...)* даємо хутори їх і все (?) правом земським вічистим дати і приєднати, як і даємо і приєднуємо нинішнім нашим листом, котрий вищезгаданих хуторів (...)* грунтами, полями, ріками (?), сіножатями, пасовищами і іншими речами, які до цього хутора належать з давніх часів, так як (...)* самі у собі заключають згаданих дарувальників (...)* вони самі, дружини і нащадки чоловічої статі, доки їх, йдучи з їхньої лінії, стане, тримати й уживати його будуть вічними часами. А щоб цим більшу милість і добродієність згадані дарувальники дізнали, чинимо їх вільними від всіляких робіт, податків і тягарів з вищеописаних добр, а тамтешнім старостам повинні будуть завжди відправляти одну воєнну службу з цих добр на кожную потребу Речі Посполитої. На що для ліпшої віри підписуємо нашою і печатку коронну ми наказали притиснути.

Дано у Варшаві дня 27 місяця березня року Божого 1649, панування наших королівств польського і шведського першого року.

Ян Казимир, рукою [власною].

№ 7

1649, після 18 серпня. – Лист невідомого польського шляхтича до невідомого

«Z Ukrainy to wiem nieomylnie przez confidentów swoich od Orhiowa i od Soroki, nie mniej i z Jass, iż lubo Chmielnicki pozwolił p. Kisielowi wjazdu na województwo i rzekomo tymi czasy kozaków do rejestru wpisywał i do Jampola sperabantur. Przecie jednak per territoria niemcami w Podole zemknionymi, co się pessimo stało consilio, bojąc się, abyśmy na niego ziemie nie nastąpili, nie tylko posłał do hana supplex prosiąc o pomoc i twierząc, iż mu słowa nie dotrzymujemy, a zatym więźniów, których wieść na okupy miano, zatrzymano; bo się znowu tatarom kazano zimą na wojnę do nas gotować, o czym od kilku z Krymu miałem listy; ale też do Porty powtore posłał z poddaństwem, dwa kroc sto tysięcy strzelców lubo łądem, lubo morzem przeciw każdemu nieprzyjacielowi obiecując, a o płomoc gospodarów i Rakociego przeciwko nam prosiąc. Posłał do hodpodara wołoskiego, imperiose zakazując, aby ani jednego lacha z Krymu na okup przez ziemię swoje nie przepuszczał; był przy tym p. Jaskolski, który się powtore do Krymu był zapuścił. Posłał i do hana, aby na swoje i jego głowę wężów nie wypuszczał, ale abo na galery przedawał, abo szyje ucinał, ofiarując tyle pieniędzy, ile się który więzień szacował. Racz ufać, iż to wszystko prawda.

W tym wielkiej potrzeba consideratiej, że gospodar wołoski za przybyciem do siebie od Porty dwóch czauszow, dabele złotniki wybrane o powiatach poddanym powracając, a na wojnę gotować się kazał, aby dwaj jednego wyprawowali»¹.

Переклад

З України, то знаю безсумнівно через своїх довірених людей з Оргііва, з Сороки, не менш і з Ясс, такі новини. Хоч Хмельницький дозволив п. Киселеві в'їхати на [Київське] воєводство і нібито в цей час вписував козаків до реєстру і до Ямполья з цим посилав (?), та бачачи Подільську землю, укріплену німцями, скликав раду, побоюючись, щоб ми на нього взимку не стали наступати; не тільки послав до хана, покірно просячи про допомогу, твердячи, що ми йому слова не дотримуємо, отже й полонених, котрих мали везти для викупу, затримано, бо знову наказано татарам зимою на війну до нас не готуватися. Про що я мав від кількох осіб листи з Криму. Також і до Порти послав вдруге з підданством, обіцяє двісті тисяч стрільців суходолом чи морем проти кожного ворога, просячи господарів та Ракоці про допомогу проти нас. Послав до молдавського господаря, суворо забороняючи, щоб той не пропускав через свою землю жодного ляха з Криму, відпущеного за викуп. Був при ньому п. Яскульський, котрий вже вдруге вирушив до Криму. Послав і до хана, щоб своїм і його іменем не випускав в'язнів, але або продавав на галери, або страчував, обіцяючи дати стільки грошей, у скільки кожен полонений оцінювався. Зволь повірити, бо це правда.

У цьому є велика потреба пильності, бо молдавський господар після прибуття до нього двох чаушів від Порти, повертає податки, зібрані по повітах від підданих, наказав готуватися до війни, щоб кожен другий був відправлений на війну.

(ДА в Кракові. – Ф. «ЗР». – № 41. – С. 209. – Тогочасна копія. – Опубліковано: Мицик Ю. А. Остроз в роки Національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 рр. – Остроз, 2001. – С. 35-36).

№ 8

1649, не раніше 16 травня. – Лист невідомого до невідомого

«1. Солтан - калга з Девлет Гіреєм, ханським молодим сином, розташувався зі своїми ордами від Кишинева аж до Ясс понад Дриною і Балгуем ріками.

2. Аджі-Гірей і Мехмет-Гірей солтани від Котнара, від Ясс аж до Сучави зі своїми військами.

3. Адиль-мурза від Степанешти аж до села Гайворона з Урумбамблем (?) перекрив шляхи.

4. Оклоас – мурза з шістьма своїми братами з Оракулем тримає шлях аж до Сороцького Торгу; у цих двох мурз всі ногайські орди і найбільша є при них сила, бо і білгородська орда з різними мурзами тут стоїть, тільки їх тримає в одному місці у зібранні з 600 кіннотників.

5. Хасне (?), прислану від турецького султана, Оклоас-мурза привів на ослах до Кам'янця, з кількома тисячами добірного війська.

¹ Останній абзац написано на полях рукопису.

6. Джантахан-мурза, брат Ширимбея старого, до Довся з кількасот кіннотників був відправлений, про котрого твердять у татарському війську, що є відправлений і ця орда пішла до Криму.

7. Солтан-калга із Молдавської землі певно не рушить аж поки його хан не спровадить, котрого (хана – Ю. М.) прибуття надіються перед Юрієм (святим Юрія Переможця, 6 травня за ст. стилем – Ю. М.).

8. Під Сучавою турків є, одні твердять, що три, інші, що дві тисячі, з котрими стикаються одні орди Аджі-Гірейові від Котнара, а інші ногайські від Сороцького Торгу.

9. Хан послав по Юсип-мурзу до Черкес, даючи йому старшинство над Ногаєм (Ногайською ордою – Ю. М.).

10. Ця орда із старшим слугою Девлет-Гірея, ханського сина, тут була, котрому солтан-калга дозволив, бо цей молодий пан спішить до матері до Криму і хотів (...) * презентуватися із ясирем, щоб їх всіх чорти взяли, тоді б ми могли своїм справам дати раду.

Ні в чому тоді не помилився, що писав до в. м. добродія, що на свята сподівався Торгаку (?).

Знати, що в. м. пан і добродій з Духа Святого відіслав цього Орак-мурзу, котрий (...) * затримав солтан-калгу, який всідав на коня і три тисячі каралашів при ньому; вже було б більше гостей, бо я за отриманням у дорозі про нього відомості відіслав хоругви, щоб перед господами кудись йшов, скільки могло бути челяді повиходила на варту, де були хоругви, щоб були, де й тепер і вдень і вночі бувають; а потім саме товариство по полю, то до нього з долин, то повз нього, коли їхав, аби проїжджали, і так повідав, що великі війська на прикордонні, і «язики» кажуть про це, і то твердив, що поляки зичать з нами братерства; не треба сваритися, ані вдиратися до них, бо це бути може ліпше для нас при їхній приязні».

(Архів Замойських у Варшаві. – Опубліковано польською мовою: [Gurmuzaki I.]. *Documenze privitoare la istoria Romanilor. – Supl. II. – V. III. – Fasc. 1. 1641-1703. – Bucaresti, 1900. – № 22. – С. 27-28*).

№ 9

1649, листопад. – Лист невідомого до невідомого

«Pisał [Chmielnicki] dnia onegdajszego przez patriarche Hierozolimskiego do Porty Ottomanskiej, odziewając się jej, że wiernym sługą jest cesarzowi ottomanskiemu i ubezpieczając państwo Ottomanskie od wszelakich excursy kozackich na morze i owszem, gdy go roskazanie od cesarza zajdzie, gotów jest przeciwko każdemu nieprzyjacielewi Porty Ottomańskiej z wojskiem swoim iść, dokłada i tego, iż posłał do duńskich kozaków, aby spokojnie sobie siedzieli, a żadnych excursy w państwa Ottomanskie nie czynili, z tym się declarując, że się (...) * przeciwko nim ruszy i funditus zniesie tak z tamtych mieść. W tym że liście i to wyraża, że прęдко posła swego do Porty wyprawi».

(ДА. – Ф. «ЗР». – № 31. – С. 71. – Тогочасна копія).

Переклад

Писав (Хмельницький) позавчора через ієрусалимського патріарха до Оттоманської Порти, відзиваючись їй, що є вірним слугою османському султану і убезпечуючи Османську державу від всяких козацьких походів на море і взагалі, коли прийде до нього наказ від султана, готовий проти кожному неприятеливі Оттоманської Порти з своїм військом йти, додає й те, що послав до донських козаків, щоб спокійно сиділи, і жодних походів у Оттоманську державу не чинили, з тим декларуючись, що (...)»* проти них вирушить і ґрунтовно розгромить в тих місцях. У тому ж листі й це висловлює, що скоро свого посла до Порти відправить».

№ 10

1650, травня 29. – Бахчисарай (?). – Лист кримського хана Іслам-Ґірея III до Богдана Хмельницького

«Mśc panie hetmanie zaporozki a przyjacielu miły!

Załączam służby moje w łaske w. m.; że pierwiej chcieliśmy przyjść na dońców i prosiliśmy was o wojsko wasze. Wola Boża, żeście nie przysłali i my się nie ruszaliśmy wojska naszego. Teraz do Czerkies mamy swoje pootrzeby, trzeba nam z pięć tysięcy kozaków. Za czym prosze barzo w. m. te pięć tysięcy kozaków, a jeśli by nie mogło być, przynamniej cztery, aby było że wszystkim rysztunkiem z wamy winnym, a to, żeby się ruszyli na szczerdzie (?) samym; a skoro przyjdzie się wojsko z namiestnikiem waszym na butkale, aby nam zaraz dano znać. A my też za tą wiadomością swoje wojsko wyprawimy, tylko, aby od czterech tysięcy mniej nie było(z), tą garścią wojska nie będzie nic wojska waszego prosząc na te posługę moje skwpie (?) się spokój najlepiej wsze (...). Kiedy wam była potrzeba wojska naszego, nie tylko konno, ale i piesze, dniem i nocą dawaliśmy wam pomocy i za łaską Bożą słusznie. A za proźby pomocą naszą uczyniwszy, też teraz na naszej usługę z takąż ochotą przybywajcie, prosze powtorze, racz przysłać na tę potrzebę naszą tę garść wojska swego; gdy za tym wojskiem waszy[m] i naszego posyłam, brata swego, sołtana gałge. Który Ozowskim szlakiem pojdzie aż do samych Czerkies. Temu, którego starszym twego wojska poszlesz, racz mu rozkazać, gdy przyjdzie ku Donu, aby posłał kozaków swych [do] duńskich, jeśli się jednocie i pobratać z nami, aby tam przysłali do brata mego, sołtana gałge, starszych swych, którzy tam, żeby mówili z nim, jeśli się chcą bratać zawziąć z nami i z wami; my też przyjaźni za przysięgą gotowiśmy oświadczyć. Przy tym łaske w. m. oddawam się, zostawam w. m. zyczliwy Isłam Gierej chan, car krymski.

Z Bahlay, d[nia] 29 maj 1650.»

Переклад

Мостивий пане гетьмане запорозький і приятелю милий!

Віддаю мої послуги ласці в. м.; що перше ми хотіли прийти на донців і просили ми вас про ваше військо. Воля Божа, що ви не прислали і ми не рушили нашого війська. Тепер до черкес маємо свої потреби, треба нам з п'ять тисяч козаків, а якщо не можна, то принаймні чотири, аби було з усім належним ристунком, а це, щоб рушили на самим ущербі (?) (місяця); а як тільки прийде

військо з вашим намісником на буткалу, щоб нам зразу було дано знати. А ми теж за цієї відомістю відправимо своє військо, тільки щоб було не менше чотирьох тисяч, з цією пригорщею війська не буду просити нічого більше вашого війська на цю свою послугу, мир найліпше (?) [...]. Коли вам було треба нашого війська, то не тільки кінно, але й піхотою, ми давали вам помочі і вдень і вночі і за милістю Божою слушно. А якщо ми вчинили поміч вам, то й ви тепер на нашу послугу з такою охотою прибувайте, прошу вдруге, зволь прислати на цю нашу потребу пригорщу свого війська; за цим вашим військом посилаю й нашого, свого брата, солтан-калгу. Котрий піде Азовським шляхом аж до самих черкес. Тому, котрого пошлеш старшим над твоїм військом, зволь йому наказати, коли прийде до Дону, щоб послав своїх козаків до донських, якщо єднається і братається з нами, щоб туди прислали до нашого брата, солтан-калги, своїх старших, котрі будуть там, щоб говорили з ним, якщо хочуть брататися, ... з нами і з вами.; ми теж дружбу готові присягнути. При цьому милості в. м. віддаюся, залишаюся в. м. зичливий Іслам Гірей хан, кримський цар.

З Бахлай, дня 29 травня 1650».

(АГАД. – Ф. «Архів Замойських». – № 3036. – С. 421. – Тогочасний переклад польською мовою. Опубліковано: Мицик Ю. З дипломатичного листування уряду Кримського ханства (друга половина XVI – початок XVIII століть) // ЗНТШ. – Львів, 2000. – Т. ССXL. – С. 481- 482).

№ 11

1650, листопада 6 (жовтня 27). –

Універсал ніжинського полковника Григорія Гуляницького

«Григорий Гуляницкий, полковник ніжинский и всего Севера, Войска его црского влчства Запорозского.

Відомо чиним тим писанем ншим кому бы о том відати належало, а особливе пну сотнику гомелскому и вшелякое кондиції людем, иж што есть отчизна Опанасова Зінченкова у Тростене в сотні Гомелское, абы от них спокійне того свого заживал, не поносячи в той отчині жадной кривди и перешкоди ні от кого, а мешкать ему волно люб в Стародубі, люб кгде хотіть и свого спокійне заживал. На том ему писми даем при печати ншой с подписом руки власное. Діялося в Стародубі мсця октовря 27 дня 1650».

(ЦДІАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – № 18683. – Арк. 28 зв. – Копія першої половини ХУІІІ ст. На початку документа копіст зробив запис: «Копія». Наприкінці документу запис: «У подлинного подписано: Григорий Гуляницкий, полковник ніжинский и сіверский, рука власная»).

№ 12

1651, січня 1. – Варшава. – Квит польного коронного гетьмана

М. Калиновського у отриманні 15 тис. злотих

«Zeznawam tem pisaniem moim, iż od jaśnie wielmożnego jeho mści pana podskarbiego koronnego odebrałem złotych piętnaście tysięcy, a to ad rationem trzydzieści złotych, które mi ex senatus consulto naznaczone są.

[W] Warstawie 1 january 1651.

Marcin Kalinowski, woje[woda] czer[niehowski], hetman koron[ny]».

(НБУ. – IP. – Ф. 24. – № 2404. – Автограф завірений печаткою. Опубліковано в польському оригіналі: Мицик Ю. А. Деякі універсали польських королів середини XVII ст. у зібранні Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. – К., 2007. – Вип. 12. – С. 273).

Переклад

Визнаю цим моїм писанням, що взяв від ясновельможного його мості пана коронного підскарбія п'ятнадцять тисяч злотих, а це з раціону тридцять злотих, котрі мені з волі сенатської ради призначені.

У Варшаві 1 січня 1651.

Марцін Калиновський, чернігівський воєвода, коронний гетьман.

№ 13

1651, березня 18. – Уривок з листа невідомого

до Станіслава Корчовського, земського володимирського судді

«[...]za tym pisaniem danym do w. m., dobrodzija mego, [...], bo już niebezpieczno wszędzie i Styru trudno już przeprowiać ani piechotę, ani wozem, a do tego o jednym tylko konie zostaje [...]».

(ЦДІАУК. – Ф. 1271. – Оп. 2. – № 19. – Оригінал).

Переклад

[...]за цим листом, даним до в. м., мого добродія, [...], бо вже скрізь небезпечно і важко переправитися через Стир ані піхотою, ані возом, а до того ж я тільки з одним конем залишаюся [...]».

№ 14

1651, не раніше 24 березня. – Лист М. Собеського,

старости красноставського до невідомої

«(...)»* ноставського (...)»*

Приїхавши у понеділок у неділю середопостну до Вінниці (...)»* в купі застали Богуна, обложеного в монастирі в самому вважай (...)»* від тижня; його добувають з дуже великою шкодою і товариства, і піхоти, (...)»*, чого і нам ще дісталось. Того ж самого дня повернувся його м. пан обозний (?) з роз'їзду з Липовця, розповідаючи, що був напав на велику потугу (...)»* привів звідти язиків, котрі сказали, що ці козаки, котрі в Липовці дані на підмогу Богуна а Хмельницький зразу за ними. Вони мають тримати нас доти, доки не підійде Хмельницький, щоб нас обложити у Вінниці. На другий день вранці вчинив й. м. п. гетьман через велику незручність та інші поважні причини таке: зразу він хотів рушити військо з Вільної (?). однак того ж дня вирішив спробувати останній раз свого щастя. Так вийшло в поле військо, челядь і піхота рушили на штурм, а хоругви в полі (...)»*, однак не пощастило, бо там місце добре укріплене і без хитрощів його дістати не можна, а ми не мали чоловіка, здатного на це (...)»* Чимало побито з челяді, а в товаристві, з Божої ласки невелика шкода. Зійшовши

з поля гетьман наказав спочатку артилерії виступити (...)*, назавтра впровадити військо, однак не так сталося як гадалося. (...)* години перед вечором цього ж дня прийшли козаки, стали (...)* Бугу. Після цього засурмили тривогу, а його м. п. брацлавський воєвода з кількома хоругвами кинувся і опанував мостом, щоб ці козаки не переправилися, бо потужно зразу ж за нього (міст) билися, а все військо, тільки (...)* залишився був у місті через тих, що були в монастирі. У великій конфузії, покинувши вози, вийшло в поле наше військо. Важко описати яка це була конфузія. Отак вийшовши в поле стали (...)* ніч, а тим часом запала на Вінницю, челядь же (...)*, що й жоден не вийшов звідти, хіба що на коні (...)* цього чоловіка в війську, щоб не зазнав шкоди, бо все, що (...)*. Я маю невелику шкоду бо не дуже багато мав з собою, залишивши майже все тут, у Барі. Однак те, що було у Вінниці, все у мене пропало. У цій неописаній мішанині рушив його м. п. воєвода військо протягом 2 або 3 годин, челяді маса лишилася в місті п'яної від різних напоїв, котрі всі загинули, бо козаки, вийшовши з монастиря, порубали всіх кого застали. На другий день військо йшло до Браїлова, мали ми вже спокій від козаків, однак (...)* крутилися біля війська, прагнучи хоча б щось відірвати від табору, котрий дуже (...)*. Зразу наших кількадесят кінних добровольців помчало до них, зразу (...)*. Ми стали у Барі, де нас за милю шляху до Бару перестрів його м. п. хорунжий (...)*, а куди далі маємо йти, ще не маємо жодного рішення. (...)* щоденно до нас прибуває військо з Божої ласки в (...)* і коням полегшення, відпочили трохи після цих праць (...)*. А куди виступимо звідси, то полишаємо на волю Божу, а я (...)».

Після написання цього листа вийшов нарешті наказ війську (...)*.

Цидула в листі: «(...)» віддаю пошанування (...)», Станіславів (...)» чималий взяв на себе, але й кошт не менший (?) (...)», а до того ж виходжу (...)». Засідання, служби кілька товариств і то котрий у голові (...)», не буду затримувати і про себе буду давати знати в. мості, моїй пані добродійці і т. д.»

(Да у Кракові. – Ф. «ЗР». – № 31. – С. 135-136. – Тогочасна копія).

№ 15

1651, березня 28 (18). – Ясси. – Лист молдавського господаря В. Лупу до великого коронного гетьмана М. Потоцького

«Як сьогоднішнього дня в. м. м. п. повідомив, що орди ще не вирушили, так «язика» з підтвердженням цієї ж відомості мій посланець до Ракова помчав, даючи мені знати, що й нурадин-солтан увійшов до Перекопу з такою ординацією хана, щоб з того місця пильно пересвідчуватися у тому, наскільки потужні війська мають поляки; щоб там затримався й далі не наступав, бо невдовзі після Великодня сам хан з усіма ордами рушить. Зять Сефер Кази-аги, якого звать Бетер (Beter)-ага, ста на місці Батер (Bater)-аги. Цей з наказу хана наказав скрізь по Буджаках, Добрудзькій землі, закликати на війну, щоб всі були готові, бо сам хан навесні вирушить. Від Хмельницького постійні послы приїжджають до буджацьких татар. На руського Юрія можуть виступити. Одне личається, щоб в. м. м. п. діяв якомога швидше, щоб у цій справі з Хмельницьким

був посередником, щоб (...)»* було до цього терміну, доки хан не отримав (?) зустрічної допомоги від жителів краю. Це тоді в. м., м. м. п., від усієї моєї впевненості та щирості освідчивши, вже іншої звідкілясь певнішої відомості не зволь чекати взагалі те, що тільки про дії цього поганства пишеться у в.м., м. м. п., безсумнівно та достовірно. Ромашкевич повертається з Криму і сьогодні або завтра зупиниться у Яссах, котрого якби застав у Криму Батир (Batur) –ага, так кажуть, то звідти не випустив би, а чому, я не можу знати. Люб’язно за цим мої служби віддаю в милість в. м., м. м. п. В Яссах 18 березня 1651. Василь, воеводи і господар молдавських земель».

(Опубліковано польською мовою: Корфус І. – С. 158. Тексту документа передуює запис, зроблений копіюстом: «Copia listu hospodara wołoskiego de data die 18 martii 1651 do j. m. p. Potockiego, kasztelana krakowskiego, hetmana wielkiego koronnego», тобто: «Копія листу молдавського господаря від 18 березня 1651 до й. м. п. Потоцького, краківського каштеляна, великого коронного гетьмана»).

№ 16-17

1651, квітня 16. – Варшава. – Лист велюньського стольника до королівського секретаря М. Піночі.

«Не маючи на четвертий чи п’ятий мої листи жодної відповіді від в. м., м. м. п., прийшло мені відмовитися від подальшої кореспонденції з в. м., особливо тому, що я не міг знати, де зволиш перебувати. А тепер взявши відомість 12¹ березня з Венеції з листу в. м., що туди вже їдеш, хотів би продовжити з в. м., м. м. паном, мою розпочату кореспонденцію. Коротко повідомляю, що й. к. м. звідти в минулий четвер з королевою її мостю виїхали до Любліна, там же два тижні почекавши, доки війська зберуться, йде до табору; тим часом наше військо, котре стоїть під Кам’янцем з й. м. п. гетьманом коронним польним не даремно, бо і цими днями пославши потужний роз’їзд під Новий Костянтинів, куди прийшло п’ять тисяч татар з потужним козацьким полком, щасливо їх розгромили, немало набрали в’язнів, також ледве їх полковник втік з понад десятком сотень козаків і укритися в Хмільницькому замку і інші чати (?) подають, хоч і після прибуття й. к. м., котрий з таким потужним військом йде; підуть справи краще, ніж досі було. Також литовське військо, як тільки спадуть розливи вод, котрі тут, скільки пам’ятають, не були такими великими, має волю рушити за Дніпро. Турецький чауш від Могили, рідного вуйка князя п. руського воеводи, котрий потурчився, а тепер став високопоставленим пашею, прийшов до князя з великими подарунками як до нього, так і до самої княгині. В минулий понеділок урочисте благословення у костьолі св. Яна від імені отця ксьондз Гун(...)»* й. к. м. давав і меч (?) з (...)»* віддавав, святив прапор королеви її мость, реліквію – золоту пальму із золотим (?) хрестиком (...)»* різних святих (мощів) накладанням. Більше на цей час нічого не маючи повідомити, постійній зичливості в. м., м. м. пана, старанно віддаюся.

¹ Цифру можна прочитати і як «12» і як «17».

Варшава, 16 квітня 1651 року.

В. м. м. пану приятель і слуга (...) * Гуль[чевський](?)».

(ДА в Кракові. – Ф. «Зібрання Піночі». – № 363. – С. 1055. – Оригінал завірений печаткою, яка погано збереглася. Запис: «Vars. Stolnik wieluński 16 aple d. (?) 8 juglio d. (?) 29», тобто «Варшава. Велюнський стольник 16 квітня дня (?) 8 липня дня (?) 29». Опубліковано: Grabowski A. Ojczyście spominki... – Т. 2. – Ч. II. – № 6. – С. 108-109. Тут текст заново звірений за оригіналом).

№ 19

1651, травня 10-20. – Щоденник походу короля Яна - Казимира під Берестечко, писаний одним з королівських секретарів

«Diariusz.

Die 10 maj. Szpieg, którego sam król je. m. poznał, że go Chmielnicki na to posłał, aby króla je. m. na oko obaczył, że się obiecował gdzie w drodze króla jej m. przejąc, potrożył ludzi. Którym królowa jej m. uraziło¹.

Die 11 i dla tegoż król[owa] jej mśc niespodziewanie rezolwowała się wrócić ku Lublinowi, jakoż tego dnia pojechała, a król jeo m. nie mając na ten czas przy sobie więcej 400 ludzi do boju, mil 5 od Krasnego Stawu przyjechał wczas do Uchań, mając tam wolą przez piątek zamieszkać.

D. 12 przed południem przyszedł list od j. p. krakow[skiego], [w] którym oznajmował, iż miał wiadomość z Wołoch, że już się złączyli tatarowie z kozakami i rzdził, aby król jeg. m. ostrożnie szedł ku Sokalowi. Consilio tedy habito visum est, aby król jeo m. tegoż dnia pośpieszył do Rubieszowa, jako do miejsca, które jest a natura obronniejsze, co król j. m. uczynił i przyjechał tam, a nie octawam wspertinac. Po obiedzie wyjechawszy z Uchań, gdzie jadąc, gdy się chłopci pokazowali po borach, dziwując wojsku; rozumieli niektórzy, że tatarzy, aż król j. [m]. kazał skoczyć kilkudziesiąt konnym, znaleźli, że chłopci byli. Tegoż dnia jadąc do Rubieszowa przybyło blisko tysiąca ludzi w drodze, jako 600 koni jeo m. ks. podskar[biego] literwskiego, chorągiew jeo ks. m. kanclerza, rajtaria jeo mś. wdy malbor[skiego] dragonia je. m. p. wdy pomorskiego i guardia króla jeo m. 100, która daleko odszedszy, nazad się wróciła.

D. 13 król jeo [m.] ruszywszy się z Rubieszowa z południa przyjechał wczas do Kyłowa, gdzie też niektórzy chorągwie i listy przyszli od p. hetmana polnego, że od Kamieńca ruszył.

14. Rano wyjechawszy, stanął król j. m. mile za Kynowem pułmile od Sokala, pod którego dnia chorągiew rajtarska ks. j. m. p. kanclerza litt. wewszła do obozu i przysłał tatarzyna przez kozaka Jandyłę z - pod Kamieńca na podjazdzie poimanego, a który zeznał, iż Chmiel od Miedziwoża na to był posłał 18 000 kozaków a dwa tysiące tatarów, aby konie naszym pobrawszy na paszy, samych byli obłegli, a prętko jako k. j. stanął na tym miejscu z wojskiem stało się ad arma jakoby chorągwie nieprzyjacielskie miały być blisko, gwoli czemu wojsko stało w sprawie, ale potim, gdy podjazd poszedł, znalazło się, że to była daremna suspicia.

15. Stał j. król. m. na tymże miejscu, aby co więcej wojska ściągало się, jakoż weszło tego dnia kilka chorągwi, a po obiedzie przyjechał, wiitając króla jeo mć. p.

krakowski, hetman wielki kor. Wieczorem samym przywiedzono kr. i jednego kozaka wieznia, który był w pułku Humańskim.

16. Lubo k. jeg. miał być pod samym Sokałem z te stronę, klasztoru obozem stanął przez cały wtorek i aż we środe do obozu wierzał, jednak iż przyszły nowiny dwojakie. Jedne, które twierdzili, że nasi dobili kozaków i tatarów i Nahat murdze poimali, a zatym bezpiecznie ku temu tu obozu zbliżali się, a druga nowina, jakoby naszych kozacy obłegli, a sam Chmiel miał się ku obozowi zbliżać. Wołał się zaraz jeo król. m. tym obozem złączyć, jakoż uszykowawszy kształtnym i wielkiego wojownika szykiem wojsko, w pułszosta tysięcy wojska, wszedł do tego obozu. Gdzie jego m. p. krak. w kilku set wojska aż za most krola j. m. co officu causa zaszedł i do tego obozu prowadził. Zaraz potim jako jeg. król. m. zsiadł do namiotu swego, prasentowali się regimenty piesze, rajtarskie i dragońskie, wszystkie bardzo dobre i okryte, na które wojsko jego kr. m. z namiotu swego widział i przez czas długi przednie trybem wojennym premijające patrzył (...)*. Potim audientia j. m. p. krak. A że j. k. m. obawiał się, aby wojsku od Kamieńca ciągnącemu nie był ciężki nieprzyjaciel, więc aby miał pewną o nim wiadomość lubo jeszcze w sobotę p. krak. posłał był p. Sobola z tysiącem koni na posiłek wojsku, jednak znowu umyślił je. k. m. nowy podjazd posłać, na który j. p. chor. kor. sam się ofiarował, a potim dwa braci pp. sta. wieluński i bydgoski obadwaj się ofiarowali, ale je. kr. m. wieluńskiemu zostać kazawszy, bydgoskiemu jechać zezwoił, także pp. Sapiechom Janowi i Tomaszowi, rodzonym braci, także w ten podjazd 3 000 ludu wybornego wyjechało. 17 (...) *tis sta intentia, aby się z tym tam wojskiem byli złączyli, na który wyjazd sam jo kr. m. patrzeć raczył. Tegoż dnia potym objeżdżał k. jeo. m. obóz w tak miejsce uwazając.

17. Prętko po ruszeniu tego podjazdu z jego p. chor. przyszła poczta z listami je. m. p. hetmana polnego de data 15 pod Pomarzamy, w których o szczęśliwej rozprawie w sobotę z tym nieprzyjacielem znajdowało się, z czego jego k. m. był wielce ucieszony i zaraz temuż k. je. m. temu się podjazdowi z je. mś. chor. w drodze zatrzymać się rozkazał.

18. Po nabożeństwie, w namiocie odprawionym, była rada u kro. jeo m. z pany senatorzy i poselstwo od ziemie Czerski strony pospolitego ruszenia po obiedzie praesentowało się cztery chorągwi rajtarzy j. w. ks. m. p. koniuszego W. X. Litt.

19. p. Chmielecki oddawał od p. hetm. wieznie tatarskie po obiedzie, osobliwie Nahat murze, który jest bene tractatus.

20. Wieczorem samym p. Buski, niedawno nobilitowany, przyprowadził kozaków rejestrowych, którzy zeznali, że we czwartek Chmieln. był pod Tarnopolem z wielką potęgą chłopstwa i kozaków i z wielką rezolucją szedł ku Włodzimierzowi na hetmanów, bo ten jeszcze o k. je. m. nie wie. Przed obiadem przyjechał p. w. bracławski i z niektórym towarzystwem; wylał (?) z nimi króla je. m. et magna benignitate principe eksleptis ob rem bene gestam. Czynił przytym tenże p. Chmielecki relatię bitwy tej z kozaki i tatarzy i powiedział, że było wszystkich 6 000, a naszych około 12 000 iz pacholilami i że długo się nad naszymi mieszając, natarli na nich pod Kupczenikami na przeprawie, ale prętko się na nich porwali, bo jeszcze nie wszscy przeprawili się byli. Atoli na te część, która się przepawiła, potężnie uderzeli kilkaset, a tyłe drugich na przeprawie natonęło i że przecie mieszali się nad naszymi,

aż do Pomoran skąd potym odstąpili, nie śmiejąc więcej nacierać. Wojsko od koni i od wozów odpadło, mają jeszcze koni potrosze, ale im odpocząć długo potrzeba i wojsko zgoła tamte bardzo zgłodzone. Takoż druga wiadomość, że wojsko przeprawując się w Dobrotworzu mil stąd 4, kilkadziesiąt ich na przeprawie utonęło».

(АГАД. – Ф.АКВ. – Козацький відділ. – № 36. – С. 10-15. Оригінал. Оpubліковано в перекладі українською: Мицик Ю. Острог в роки Національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 рр. – Острог, 2001. – С. 38-40).

Переклад

Щоденник.

10 травня. Шпигун, котрого сам король його м. пізнав, сказав, що його Хмельницький для того послав, щоб він короля побачив на власні очі, бо обіцявся перейняти короля його м. десь на шляху. Цим він стривожив людей, цим була вражена і королева її м.

11 травня. Через це королева її мосьь несподівано вирішила повернутися до Любліна і цього дня поїхала. А король його м., не маючи в цей час при собі понад 400 душ до бою, проїхав 5 миль від Красного ставу вчасно до Ухані, бажаючи там мешкати протягом п'ятниці.

12 травня перед полуднем прийшов лист від й. м. пана краківського, у котрому він повідомляв, що мав відомість з Молдавії, що вже з'єдналися татари з козаками; радив, щоб король його м. обережно йшов до Сокаля. Тоді на раді було вирішено, щоб король його м. цього дня поспішив до Грубешова, як до міста, котре є оборонене самою природою і це король й. м. вчинив і приїхав туди, а не барився (?). Після обіду він виїхав в Ухань, а коли їхав, то по боках стали з'являтися селяни, дивуючись війську. Деякі думали, що це татари, поки король й. м. не наказав кільком десяткам кінних помчати туди і ці виявили, що це були селяни. Цього ж дня на шляху до Грубешова прибуло близько тисячі людей, в т. ч. 600 кінних його м. п. підскарб'я литовського, драгуни його м. п. поморського воеводи і гвардія короля його м. 100 вояків, котра далеко відійшовши, повернулася назад.

13 травня. Король його м. вирушив з Грубешова, після полудня вчасно приїхав до Кинова. Там також, коли він їхав, деякі хоругви дійшли до нього, прийшли і листи від пана польного гетьмана, що він виступив з Кам'янця.

14 травня. Рано виїхавши, король й. м. став у милі за Киновом, півмилі від Сокаля. Цього дня рейтарська хоругв князя й. м. литовського канцлера увійшла до табору, він прислав і татарина через козака Янджула з-під Кам'янця, взятого роз'їздом. Цей татарин визнав, що Хмельницький з-під Меджибожа послав 18 000 козаків і 2 000 татар для того, щоб захопивши у наших коней на пасовиську, а самих вояків обложили. Як тільки король й. м. став на цьому місці, сталася тривога, що нібито ворожі хоругви мали бути близько, через що військо стало напоготові. Алое потім, коли пішов роз'їзд, виявилось, що це була даремна тривога.

15 травня. Король його м. став на цьому ж місці, щоб якнайбільше війська стягнулось сюди і цього ж дня увійшло до табору кілька хоругв, а після приїхав, вітаючи короля його мосьь, пан краківський, великий гетьман коронний. В самий вечір до короля й. м. було приведено одного козака-в'язня, котрий був в Уманському полку.

16 травня. Хоча король його м. мав бути під самим Сокалем, але з цього боку монастиря стояв табором протягом цілого вівторка і тільки у середу в'їхав у табір. Прийшли ж бо різні новини. Одні твердили, що наші добили козаків і татар і спіймали Інайет-мурзу, а потім спокійно рухалися до цього табору, а друга новина була така, що нібито козаки обложили наших і сам Хмельницький мав наблизитися до табору. Король його м. волів зразу з'єднатися з цим табором; вишикувавши війська у 3 000 у досконалий порядок великого полководця, увійшовши до цього табору. Його м. пан краківський з кількома сотнями війська перестрів короля заради урочистої okazji аж за мостом і провів до цього табору. Як тільки король його м. зсів з коня, зразу ж він пішов до свого намету; тут презентувалися піші рейтарські і драгунські полки, всі дуже добрі і в обладунку. На це військо король його м. довго дивився з свого намету, як вони йшли (?) воєнним способом (?). Потім була аудієнція дана й. м. п. краківському. Й. к. м. боявся, щоб війську, котре рухалося від Кам'янця, не був тяжкий неприяте́ль і тому, щоб мати про нього (військо) певну відомість, ще в суботу пан краківський послав пана Сокола з тисячею кінних на допомогу війську. Однак й. к. м. задумав знову послати новий роз'їзд, на котрий його м. п. коронний хорунжий сам зголосився, а потім два брати, панове старости велюньський і бидгоський, обидва зголосилися. Але й. к. м. наказав залишитися велюньському старості, а бидгоському старості дозволив виїхати, також панам Сапігам, Янові і Томашеві, рідним братам, отже на цей роз'їзд виїхало 3 000 довіреного люду з тим, щоб з'єднатися з отим військом. На цей роз'їзд сам його королівська м. зволив дивитися. Цього ж дня об'їжджав король його м. табір, оглядаючи (?) місце (на котрому він стояв).

17 травня. Невдовзі після виступу цього роз'їзду з м. п. хорунжим, прийшла пошта з листами його м. польного гетьмана від 15 травня, писаним и під Помарами. В них була вість про щасливі дії в минулу суботу під Купчинцями з цим неприяте́лем. Цим його к. м. був вельми потішений і зразу ж тому роз'їздові з його м. п. хорунжим наказав затриматися на шляху.

18 травня. Після богослужіння, відправленого в наметі, була рада у короля з його м. панами сенаторами і посольством від Черської землі щодо посполитого рушення. Після обіду презентувалося чотири хоругви рейтарів ясновельможного князя м. пана конюшого Великого князівства Литовського.

19 травня. Пан Халецький віддавав від пана гетьмана татарських полонених, особливо (Інайет)- мурзу, котрого добре приймали.

20 травня. В сам вечір пан [За]буський, недавно нобілітований, привів реєстрових козаків, котрі визнали, що в четвер Хмельницький був під Тернополем з великою масою селянства і козаків, він з великою рішучістю йшов до Володимира на гетьманів, бо ще не знає про короля його м. Перед обідом приїхав пан брацлавський воєвода з деяким товариством, вітає з ними короля його м. з великою урочистістю. При цьому вчинив той же пан Хмелецький реляцію про цю битву з козаками і т атарами, сказав, що було їх всіх 6 000, а наших – 12 000 з пахолками, що довго довкола наших крутилися; під Купчинцями наші вдарили на них на переправі, швидко на них кинулися, бо ще не всі переправилися були. На ту частину, котра переправилася, потужно вдарили і

кількасот поклали їх на місці, а стільки ж інших потопилося на переправі. І хоч вони висіли над ними аж до Помор'ян, але звідти потім відступили, не насмілюючись більше натискати на наших. Військо покинуло коней і вози, мають ще трохи коней, але їм треба довго відпочивати, а військо взагалі дуже голодне. Цього ж дня прийшла відомість, що військо, переправляючись у Добротворі, в 4 милях звідси, втратило кілька десятків, котрі втопилися на переправі.

№ 20

1651, травня 16 – липня 25. – Уривок з щоденника Тшебицького

«[(...) Щоденно таборі новини я посилав королевичу (*виправлено на «королю» – упор.*) його мості, до котрих в. м. відсилаю і до копії господарського листу, де йдеться про це звільнення Хмельницького і про терор, який впав на Оттоманську Порту після цієї вікторії, й. к. мості повідомляю, і як це таїти і замовчувати наказано (?). Цього ж дня і відомість про венеціанську вікторію прийшла 22 липня.

Пан Кутнарський, господарський посол, був тут, до Варшави їде і везе к. й. мості багаті упоминки, а й. мості пану краковському привіз до Кам'янецького турецького коня з багатою зброєю і клейноди, котрі були у господаря в заставі, з чого таляри даром віддає і дарує. Багато з нами говорив, ніби Порта (...)*, ніби й господар відмовив їй у послушенстві, якби й. к. м. підступив хоча б під Кам'янець або Костянтинів. Хай судить Бог тих, котрі є причиною, що відволікли короля короля й. мость від доброго наміру [...]»

(АГАД. – Ф. «АКВ». – Коронний відділ. – Тека 12. – Т. 27. – № 10. – Оригінал. – Опубліковано: Корфус I. – С. 161).

№ 21

1651, травень (?). – Лист молдавського господаря Василя Лупу до силістрійського паші

«Ten czaus, który poszedł do kozaków, jabym go zatrzymał, ale obawiałem się, abyście nie rozumieli, że ja przestaje z lachami, jednak źle się uczynili, żeście go tam posłali. Wiećcie wy to dobrze, kiedy oni będąc chłopami i targnęli się na panów, a co większa na swoich wiary ludzi. Dla tego się nam kłaniają, że który tonie i brzytwy się chwyta, ale kiedyby się im poszczęściło, to krwi nam nie przebaczą i tym, którzy są inszej wiary, do tego wiedzicie wy to, że polacy cali, (a) oni swojej rusi wygubili siła. Teraz król idzie ze wszystką szlachtą i potęgą. Bóg mu poszczęści na jego nieprzyjaciela, jako mu się tego sprawic, bo my wiemy jako trzeba wiarę i miłość zachować między pogranicznymi».

Переклад

Цей чауш, котрий пішов до козаків, я б його затримав, але боявся, щоб не подумали, що я підтримую поляків; однак ви погано вчинили, що його туди послали. Ви знаєте це добре, коли вони, будучи селянами, посягнули на панів, а ще більше, на людей своєї віри. Тому вони нам кланяються, бо той, хто топиться, той за бритву хопиться, але коли б їм пощастило, то крові нам не про-

бачать і тим, котрі іншої віри, до того ви бачите те, що поляки цілі, а вони своєї русі вигубили масу. Тепер король йде з усією шляхтою і потугою. Бог йому пощастить на неприятеля, як йому цього перемогти, бо ми знаємо, як треба зберігати віру і любов між прикордонними сусідами.

(«Оссолінеум» (Вроцлав). – ВР. – 5656 II. – С. 169. – Тогочасна копія. – Тексту документа передує заголовок зроблений копіїстом: «Copia listu hospodarza wołoskiego do baszy sylistrzyskiego», тобто «Копія листу молдавського господаря до силістрійського паши»).

№ 22-25

1651, не раніше липня. – Німецькомовна брошура «Wahrhaftige Relation aus dem königl. pohnischen Feldläger von der Victori gegen die Tartarn und Cossacken geschehenden 28, 29 und 30 junii styl. nov. anno 1651» з описом Берестецької битви

///**(с.1)**Правдива реляція з королівського польського військового табору про здобуту перемогу над татарами і козаками, що сталося 28, 29, 30 червня за новим стилем 1651 року.

///**(с. 2)**Після того як козацький генерал Хмельницький замок і містечко Олику (Оска) взяв в облогу і навіть зайняв його, однак мусив відійти від замку з великими втратами і залишити містечко, яке він підпалив, через можливе прибуття королівської армії. Його величність з військом невдовзі потім дійшов до Берестечка і там же поставив табір. Козаки, які облягали вищезгаданий замок і містечко Олику, повернулися до свого головного табору біля Вишневця. Його королівська величність від полонених й інших висланих не зміг отримати якусь іншу звістку, а лише те, що 26 червня за новим стилем татарський хан з Хмельницьким ще не з'єднався, через що він (Хмельницький) дуже засумував, а коли хан згідно зі своєю обіцянкою ще не з'явився через вісім днів, більше не довіряв простолюдові, щоб триматися, і тому відправляв листа за листом, день і ніч, щоб прискорити з'єднання. У такій непевності як через інтенції Хмельницького, так і через прагнення з'єднатися з татарським ханом, котрий зі шведським посланцем рухався з Криму 14 днів зі своєю армією до Хмельницького, про що він звелів йому повідомити, його королівська величність 25 червня за новим стилем скликав військову раду, після якої вся армія (яка з усіма набраними нараховувала понад 100 тис. добре обмундированих жовнірів, серед яких 50 тис. були найманими, решта ж – посполите рушення, вкупі з челяддю і наймитами, також добре обмундированих) сам же став під Берестечком у доброму бойовому ладі і шикуванні. Крім того, всі офіцери і солдати, як і його величність маючи воєнний досвід, ///**(с. 3)** п'ять днів мчали на втомлених конях; генерали й високі офіцери згідно з відданим розпорядженням до пильності й хоробрості зі своїми полками подалися на свої квартири. Після цього вони почули звістку, що великий козацький загін від Хмельницького вийшов для нападу, слідом за ним були вислані 3 тисячі легкої кінноти з коронним хорунжим Конецпольським. Згідно з наказом він якомога тихіше цілу ніч просувався з королівського табору і день по цьому 6 миль пройшов уперед, так що він роз-

містився біля пероду й болота й вичікував на подальшу звістку і наступної ночі дізнався, що козацький загін числом переправи у 1500 чоловік лише за півтори милі від нього розмістився у навколишніх селах; вони лише чинили грабунки і захоплення худоби і коней, також пограбували села, церкви й монастирі на 20 миль навколо і задумали знову повертатися до головного табору. Через що згаданий вище коронний хорунжий послав одного з своїх ротмістрів кінноти на ім'я Гурський з 5 тисячами на шлях, щоб роздобути певнішу звістку і про це доповісти, котрий ще тієї ж ночі підійшов до розкинутого і оточеного возами табору і знайшов ворога у такій безпечності, що вони замість того, аби поставити варту, то не думаючи ні про якого ворога, перебували у спокої, тому що від поїздок і гоніння худоби були втомлені і геть п'яні, глибоко і міцно спали. Через це цей ротмістр кінноти, хоча й зробив донесення через одного кіннотника коронному хорунжому, але не гаючи часу й нагоди зі своїми приблизно 500 вершниками вдерся у козацьку частину і напав на козаків, мертвих від сну і вина, з таким поспіхом і швидкістю, перш ніж підійшов коронний хорунжий. Козаки не змогли скочити на своїх коней, а ще менше могли чинити опір вночі, були охоплені жахом так, наче більше тисячі влаштували цей напад. Він же перебив їх понад 2 тисячі, 1000 з них знатних офіцерів **/(с. 4)** взяв у полон, інші втекли і всю худобу разом з награбованим взяв як здобич і з цим зустрів свого коронного хорунжого; коронний хорунжий зі своїми 3 тисячами чоловік і здобиччю тріумфально прибув до королівського табору, король вшанував його, дарувавши йому Варшавське староство з 40 тисячами флоринів щорічних прибутків, а ротмістру – одне село з 3 тисячами флоринів щорічно для відшкодування збитків; у іншій шляхті й солдат це посилювало прагнення до слави й здобичі, а дух у козаків сильно занепав. Тим часом відбувалися дії, як і раніше щодня по цьому до 25-26 червня затіювалися різні дрібні сутички аж поки 27 того ж місяця не прийшла звістка, що хан Хмельницькому на допомогу послав у табір 12 тисяч чоловік і сам особисто ще з більшою кількістю сил йде слідом. 28-го татари вже з'явилися, після чого король вислав проти них князя Вишневецького і коронного хорунжого, які їх відкинули і рубали їх одну милю аж до переправи й мало не прикінчили. Наступного ранку, напередодні свв. Петра і Павла, о 3-й годині прибув сам татарський хан з усією своєю силою у 40 тисяч чоловік і з'явилося козацьке представництво на пагорбі з великим табором і блискучим озброєнням напевне, щоб знову у короля і Корони Польської випросити миру для козаків. Коли ж у стані короля нічого не діялося, то неприятель після довгих герців разом з своїми татарами і козаками вирушив у поле, після чого його королівська величність і вся його сила вийшли у шеренгах і в бойовому ладі. Однак цього разу був відданий наказ не скоро підступати до ворога. Оскільки ж кіннота не могла більше витримувати, а пан брацлавський [староста] і староста красноставський на них стали насідати, то справа дійшла до запеклої сутички протягом доброї години без переваги на чиємусь боці, аж доки не зглянувся Бог, що ворог **/(с. 5)** змушений був відступати і наші на цей раз взяли гору і тримали поле бою. У цій сутичці полягло щось із тисячу козаків і татар і їх ватажків. На польському боці, хоч і в цьому пер-

шому бою, поліг пан галицький староста Казановський і інші зі шляхти, але що дивно крім посполитого рушення із солдат загинуло не більше 200 чоловік. Хан звелів розпитати, хто на його боці залишився, і коли він дізнався про втрати таких [поважних] осіб, він одразу ж віддав наказ сурмити про відхід і навіть протягом кількох годин перед вечором був засмучений. Ця ніч, отже, минула спокійно. Але 30 червня від самого ранку аж до 9-10-ї години під обід захмарилося і погода була туманною, з чого вміло і вправно скористалися його кор. величність і командувачі для формування війська. Отже, від деяких польських генералів надійшов наказ, щоб один піхотний полк і один полк кінноти чи посполите рушення стали один за одним, аж поки не прибув його кор. величність. Цей бойовий лад був вчинений, щоб не робили з козаками і татарами ніяких церемоній, а настирливо на них наседали. Попри те, що шиккування виладналося належним чином, воно могло, як і 2 роки тому під Пилявцями, розсипатися.

Після того як туман розсіявся, виявилось, що татари й козаки теж стояли у доброму бойовому порядку неподалік від добре виладнаного королівського шиккування і навіть козаки з табором – вагенбургом підтягнулися, татари теж з боків зі своїм корпусом і ескадронами, разом вони склали таку велику силу, що вона переважала польську. Вони виявляли надзвичайне завзяття, щоб взяти реванш. Отже, понад 400 тисяч чоловік боєздатного війська кінно і пішо стояло один навпроти одного на полі бою і ніхто не хотів першим учинити напад. можливо тому, що хан ще думав здобути чи виторгувати у поляків мир для козаків. **/(с. 6)** Але після того як його величність 10 тисяч чоловік піхоти при тумані, разом з 18 гарматами у лісі таємно з 10 000 чоловік легкоозброєних кіннотників у долині коронному хорунжому звелів заховатися, де перебував хан. Його королівська величність першим учинив напад і з великою швидкістю цілим корпусом вдарив на козаків і татар, а заховані загони з лісу теж напали на татар з флангів і через них пройшли, при цьому піхота пішла уперед і дала сильний залп на них з одного та іншого боків. Коронний хорунжий зі своїми 10 тис. кіннотників вдарив на татар, які йшли з долини, пострілами з гармат і мушкетів вніс безладдя у їх лави і роз'єднав їх, які через це разом з ханом мусили вириватися, а згаданий вище коронний хорунжий цілу ніч завзято гнався за ними. Оскільки вони під час втечі застрягли на переправі, то він їх порубав до 10 000, а сам хан звідти втік у великій скруті, у сильній паніці й страху під дощем, який лив цілу ніч.

Як тільки його королівська величність прогнав з поля татар з ханом і довідався про їх переслідування коронним хорунжим, то своє військо за відсутності коронного хорунжого безперешкодно повів на козаків строєм у вигляді півмісяця й оточив їх, вдарив з тилу так, що тих, що були у таборі, мабуть з 20 000 чоловік разом з жінками і дітьми, були перебиті, тому вони мусили відступити до іншого табору. Ніч їм на цей раз стала у пригоді, а до того ж до них у цей день у іншому таборі не можна було досягнути, тим не менше його королівська величність, незважаючи на спеку удень, перебуваючи і під невеликою зливою, тримався на сторожі **/(с. 7)** і безперервно обстрілював з гармат інший табір аж поки не настало 1 липня за новим стилем, коли на світанку ми спі-

вали «Te Deum laudamus» («Тебе Бога хвалимо» – Ю. М.) за таку перемогу і молилися ще більше за перемогу. Тим часом дізналися, що Хмельницький стріляє з гармат і безперешкодно вночі інший табір одразу оточив ровами і його королівська величність звелів із своїх гармат у таборі з трьох місць відповісти. Напевне ж у нього було понад 100 000 чоловік війська і він ще докладе зусиль і піде на жертви. Але ми сподіваємося, що його візьмемо і доставимо королю, бо наше військо дуже рішуче і хоче його далі громити. Ворожий табір оточили редутами і ретраншементами, вже 600 козаків хвилюють через це перебігло (?) до нас зі звісткою, що невдовзі їх піде більше, якщо вони впевняться у милості, у таборі на бруствері вже багато хто вигукував про прощення, яким Хмельницький, однак, звелів відрубати голову.

Його королівська величність у цей день 80 пошт направив литовському гетьману, який отримав наказ з іншого боку ближче підійти зі своїм військом, також до валаському і молдавському князям не пропускати козаків і татар.

Це слід приписати насамперед Божій Всемогутності, також принаймні сміливості короля, старанності князя Богуслава Радзівіла (*помилково подано «Radziwoffsky», тобто Радзейовського – Ю. М.*), потім вправності коронного хорунжого і генерал-майора Хувальта і відвазі війська. Отже, потрібно й далі чекати від Бога і часу, що відбудеться. // (с. 8)

У битві татар з поляками полягли, котрі (...)*

З татарського боку полягли:

Нурадин-солтан, брат хана. Карач-солтан. Мурза або пан провінції Марсаста. Аталики-мурза або пан всієї провінції. Тугай-бей, підканцлер і чимало інших швагрів та родичів хана, всіх не можна знати поіменно. Ворог мусив покинути свої вози, намети, коней, все бидло і провіант і тікати, незважаючи на сильний дощ.

З польського боку

Пан галицький [каштелян] на ім'я Казановський. Люблінський староста Осолінський. Пан перемиський [мечник] Лігенза. Пан полковник Йордан. Пан полковник Карінський, який загинув від татар. Пан грабовецький (?) (grenpi-bowsky) каштелян. Пан Монринський (Monriński), велюньський підкоморій. Пан Мілошевський з посполитого рушення [ленчицький мечник]. Пан Миколай при пану підполковнику фон Лебус. Пан Стадницький, підкоморій [Саноцької] землі. Пан Баль, саноцький поручник. Пан сандомирський поручник. Пан Добрянський, перемиський підкоморій. Також полягло понад 3 000 загалу.

С такими втратами ми йдемо до нових битв. Амінь».

(*Бременський університет. – «Presseforschung»*).

№ 26-27

1651, липня 5. – Табір коронних військ під Берестечком. –

Лист невідомого до невідомого

«Myśmy już z łaski Bożej stanęli nad samym nieprzyjacielem, to jest, nad jego taborzem z jednej strony, ale z drugiej jeszcze wolny pass zostaje nieprzyjacielowi, że może subterfugere i w prowiant wielki może się zapomagać, bo ma patentes do całej Ukrainy (...)». Prawda, że i z tamtej strony przeprawę a –i latere taboru nieprzja-

scielskiego szańce i reduty posypali naszy i z dział dokuczają, lecz quis scit jeżeli to wielki effect czynie. Łepiej by było, kiedy by się komunikiem na tamtę strone przeprowić i pasze nieprzyjacielowi i polne przechody zamknąć, o czym już to od samej soboty samej radzą, absq uro effectu i obawijac się, żeby cunctatio nostra nie podała nieprzyjacielowi aliquod consilium do prętszej odsieczy, bo jako widze fortiter resisti odejmując się swoje strategemata sprawuje. W poniedziałek, to jest 3 july, potężną ekskursią kommunikiem i piechotą uczynił i dobrze się z naszymi potarł, gdzie p. Sokoła, rotmistrza, pod kolanem postrzelono. Znowu potym w nocy na świtanu na pomordowanych ludzi w szańcu z tamtę stronę zostających, cichusienko napadłszy, kilkunastu zabili, a drudzy, nie wiedząc komu się bronić, wpływ przez rzekę się puścili, i kiedyby regiment p. Hubaltów nie sekundował i szańc i działa wziął by był nieprzyjaciel. Ja to in (...) *stationem felicitatis mea, jeśli Bóg, którą na świecie obiecał, mam zawrzeć, że nie prętko przjdziemy do tego per lenta consilia, chyby Sam P. Bóg jako tatarzyna ustraszył, tak i tego constringet nieprzyjaciela i w ręce nasze felici poda. W [czora] oddawali j. k. mc. odjęte nieprzajacielowi bunczuki, chorągwi, między inszem pułkownik wojewodztwa Rawskiego oddał chorągiew kitajczaną bleditną o dwu ogonach, (do) dzidy przebitych, sznur zielony włóczkowy między tymi ogonami dwiema (...) *bat, a nad grotem u dzidy miasto zwyczajnego wianka był wianek z skury zajęcej zrobiony, musi to być, że to na jakieś czary. Te chorągiew wydarł to nieprzyjacielskiemu chorążemu p. Romanowski, towarzysz z pułku pomionego, [za co] mu król j. mc. podziękował. O chanie przywiozł wiadomość, nie wiem jeżeli pewną p. Suchodolski, rotmistrz z pułku kscia p. wdy krakowskiego, bo aż za Krze[mieńiec] za hanem chodził, że go nasi postrzelili w ramię lethaliter, że i Chmiel uszedł z nim. Po drogach sroga moc bydła, wozów, rydwanów, kotar i znajdowali nasi i przywiezli do obozu. Dnia onegdajszego pisali kozacy do króla j. mci, prosząc, żeby ich przy paktach Zborowskich zachował, za co obiecują z k. j. mcią iść do Krymu i chana jako swego i k. j. mci zdrajcę przywieść do króla j. mci etc».

(ЦДІАУК. – Ф. 1230. – Оп. 1. – № 33. – Арк. 72-72 зв. – Мікрофільм. Оригінал мікрофільму-тогочасна копія зберігається у ДА у Гданську.-Ф. Книга рецесів Західної Пруссії. – № 300, 29/135. – Арк.361 об. – 362. Тексту листа передує заголовок, зроблений копіїстом «De eadem z listu jednego przyjaciela», «...z listu одного приятеля». Скорочений варіант даного листа надруковано нами у попередньому т.2 «Джерел...» (№ 140)).

Переклад

Неприятель потужно борониться. У понеділок він вчинив потужну екскурсію кіннотою і піхотою і добре бився нашими, де й пану Соколу, ротмістру, прострілили ногу над коліном. Потім знову на світанку тихесенько напавши на відряджених наших людей у шанці на другому боці річки, кільканадцять вбили, а інші спросоння, не знаючи кому боронитися, пустилися вплав через річку, і коли б полк п. Убальда не поміг, і шанець, і гарматки здобув би неприятель. Вчора віддавали королеві його мость здобуті бунчуки і прапори, між іншими полковник Равського воєводства віддав прапор китайчаний блакитний з двома хвостами, до списа прибитий, зелений вовняний шнур між цими хвостами, біля списа замість вінка був вінок із заячої шкіри, мусить бути на якісь чари;

його вирвав у неприятеля пан Романовський, товариш згаданого полку, за що йому король його мость подякував. Про хана привіз відомість, не знаю чи певна, пан Суходольський, ротмістр з полку князя й. мості пана краківського воєводи, що аж до Крем'янця за ним ходив, що його наші дуже підстрелили в плече, що й Хмель з ним втік. По дорогах величезна кількість бидла, возів, ридванів, балагул і опонч покиданих наші знаходили і привезли до табору. Нещодавно писали козаки до короля його мості, щоб їх залишив при Зборівських пактах, за що обіцяють з королем його мостю йти до Криму і хана як свого і королівського зрадника привести королеві його мость.

У сам вечір посполите рушення спіймало чарівницю, яка ходила табором, котра мала різні чари в горщиках: живі і засушені ящірки, жаби, вужі та інші гади, котра на цьому ж місці була жорстоко забита.

№ 28

1651, липня 9. – Табір коронних військ під Берестечком. – З листу шляхтича Бжозовського

«Z listu p. Brzozowskiego.

Na ruszeniu się obozem j. k. m. pod tabor kozacki przed kilka dni pisałem do w. m., m. m. p. Stanęliśmy jakoby in modum luna od rzeki Styru do gury, obuz jeden jakoby jednak statium wielkie jest w pole od taboru wolne, gdzie konne chorągwie stoją, szanców jest niemało z jedne strone stoją namioty j. k. m. u jednego końca od rzeki, gdzie i obraz chełmski, także j. k. m. sypiąc zwykły, na górze są też namioty królewskie, gdzie bywa pod czas dwa razy w dzień k. j. m., tamże też gęsto stoją namioty hetmanów, ksiąząt Wisznioweckich, tam pułki i jazda niemal wszytka. Tu senatorskie namioty z drugiego końca, p. podkanclerzy litt. tu też stoi, ma przy pułku swoim namioty na górze z mile drogi. Z drugą strone przeprawy są dwa szańce. Z pomienionych szańców pałą dobrze puszkarze i szkodzą taborowi. Kozacy responent; ale jakoś nie-rażnie, znać inosiam prochów więcej wictualium defectu snadź laborant, lubo kozakowi nie wiele trzeba. D. 6 July przysłali trzech do k. j. m. prosząc o miłosierdzie, admisit k. j. m. przy assystentyi senatu i pułkowników wszystkich supplices oddali suppliku, tam pare tylko o miłosierdzie prosili, podając do dispozysityi j. k. m. we wszystkim, kazano po deklaratią przyjąć na czwarte (?). Interim armistitium było, ale my ostrożni zawsze, wiedząc, że z rusją trzeba kamień mając w zanadrzu, traktować. Z posłanych Krysa, pułkownik czechryński, został jakoby pro obside, reuera sam nutu pokazał, zycząc tą occasiā zostać in fide j. k. m., jakoż i został. D. 7 przybyli po deklaratią, uczynił ks. kanclerz i p. hetman tę, aby armatę oddali i staszch, osobliwie Chmielnickiego, abyś szli do roli jedni, drugich j. k. m. i ordynować chce pogoń za tatarami, aby juramentum conjunctiej zrzekli się z tatarzy, a potym milicja ta żeby podlegała ordynatiej j. k. m. Prosili potem o Kressie, ale ten już nie chciał wracać się, jakoż natychmiast przybył z taboru drugi profugus pułkownik Głowacki i obadwaj są u nas. W godzinie inszi comparuere. Kozacy spytani, jeśli acceptant declaratia, clare odpowiedzieli, mówiąc, że nie możemy armaty i starszych wydać, Chmielnichiego ne mamy, panów słuchać chcemy, tatar bić będziemy, miłosierdzie prosimy. Kazano tedy posłom wrócić, a prędko potym z szańców palić, jakoż kilka godzin szmarowano ich,

słyszeć było po wozach i koniach stragem, podobno i ludziom dostało się. Respondebāt oni, ale nie jasno i nie gęsto, szkody żadnej nie czynili działa ich, znać że im prochu nie staje. Interim fama circum, że orda wraca się i w tył nam zachodzić chce, że Chmielnicki (...) * i trzy pułki nowe na odsiedź obłążonym prowadzi: zaczym co było kilkanaście tysięcy jazdy naznaczono, aby za przeprawę szła (trzymając (na) oku kozaków, żeby się gdy na przykrzony z te strone nie wykradali w Ukrainę) i obrócono ich przeciw ordzie i szturm na jutro przy hasle (pos)łano. Dziwna rzecz: tak byli odważni dwaj, że wsziąwszy hasło i o i (nszym) szturmie wiadomość, w oczach wszystkich uciekli do taboru. Z (czę)ścią, (że już późno było i wielki obóz obieżdzać ledwie nie in cassum w (...)dzinku ażby zmierchło) imie ś. Jana odmieniono na ś. Kazimierz, a (...)nowi dano pokój i ochotnika kedy miał do szturmu iść sprowadzono (...) przed wtórą z północą (co ordinaranie czynić zwykli) w muzykę uderzyć kazali, sroga rzecz trembaczów na czwierz godziny, szyposze potym wielki (...) w taborze uczynili. Kotły mając tak ogromni, jakoby w majdanie (...)szym na pobudkę bijące słyszał kto. Działo jedne z Brodów przywieziono wczoraj spadało się przez szkody w ludziach. Ku wieczórowi jeszcze przedał się kozak jeden hoży do piechoty p. podkanclerza litewskiego, który szanc (pod) górą ma najbliżej taboru kozackiego i powiedział, że kozacy przeprawy gotują sobie przez staw błotny, rzucając chrost, wozy, namioty, kożuchi, (rze)cze swoje i chcąc uciekać compendiowali się w wozy po dwa na setnią (wictu)alia do juków biorą. Dżisia srogi deszcz lał do południa, po obiedzie pr(zysłali) kozacy list do p. krakowskiego i supplikę do króla j. m., przeczytawszy (p). krakowski, gdzie piszą, prosząc, aby przy paktach Zborowskich zostawali, (wyrzu)cił im i ten list i supplikę, aby szli, a nie ludzili więcej koło tego, co nie ma być pozwolono. Król j. m. przyjechał prętko i alterowawszy się ofu(cknął) się na p. krakowskiego, ale p. krakowski rzekł: «nie tylko tego nie godni, aby w. k. m. byli ci zdrajcy niewdzięczni deklaratiej, która ich upewniała (...) * wiem, ale bym był wiedział, nie czytając listu, co niesli, kazał bym był ich wypchnąć przed namiot, nie puszczając do siebie»; potym od nas z dział strzelano, ale i dział niewiele mamy, co godzina ze Lwowa wyglądamy. Piechota deficit z głodu, musi equitatus straż obecnie trzymać już (...) * nas konie wiatr powiewa. O ordzie ledwie nie najpewniejsza to, że (...) * w Ukrainę weszła, podjazdy od dziesiątka mil wracają się z tą wiadomo(ścią), że chan uciekał co noc raźniej. Wychodzi tedy p. wda braclawski z kilka tysięcy wojska w tył przeprawy, nie dopuszczając kozakom passu, aby uciekać mieli, a my ztąd przykrzyć się będziemy wspierając, by też i szturmując, ale szturm cum sale ma być, bo ognistego u nich ludu niemało, a jeszcze za walem szkodzić może. Nadzieja w Bogu, że poda Ukrainę k. j. m. w ręce, kiedyby i duchowieństwo na szable, bo snadź jest patriarcha konstantinopelski albo jerosolimski, co tu ma robić? Ma namioty szumne przy namiotach hetmańskich, krzyż troisty złocisty przed namiotami clerus numero sissimus czerńców i popów moc. Hetmanem obrali byli Dżiedziała, potem ten depositus ze szczęścia nie ma assumptus Chmielecki, szlachcic, którego brat rożony jest w wojsku koronnym, żołnierz stary. O Chmielnickim variant wszyscy: jedni, że postrzelony u chana jest, i że chan z postrzałem ex conflictu uszedł, drudzy, że w okowy danego wziął z sobą chan, aby mu się skarbami w Czehrynie okupił, niektórtzy, że d. 1 july uciekł z taboru i gromadzi się, chcąc posiłkować obłążonych; drudzy, że jest w taborze, ale chce latere z pew-

nych consideraty. Kozacy liczą 200 000 do boju, konnych moc. P. wda kijowski zatrudniał k. j. m., aby od submissiej kozaków nie odstraszano upomnieniem się starszyny; odpowiedziano mu, że w schizmatykach znanie wydają się żal, i raties jakaś. Co dalej będę, u P.Boga w ręku jest. Pospolite ruszenie tęsknie do domów, jednak ochota jest konać te węże, aby potym nie kąsała. To tak oznajmiwszy etc.

Ceduła na jutro d.10 july popołudnia.

Po obsignowaniu listów poczęło się kozactwo compendiować w drogę, straż wyprawili, która napadła na p. wdę braclawskiego, a ten w kilku tysięcy czekał, przejmując uciekających, dał znać do taboru swoim straż, zaraz wypadać poczęli i uciekać, przebijając się przez p. wdu braclawskiego, ale ten ich wsparł do taboru. Dopieroż w rozsypke bez sprawy do lasów, na błota, odbiegszy armaty wszystkiej, strzelby wszelkiej, żywności, wozów gotowych z namiotami, wiezniów (miedzy którymi i p. Wilamowski, porucznik p. podkancleża litewskiego, cało wyszedł i jest z nami. Dał królowi j. mc. informatią, żeby posyłał trzema szlachami pogoń od Wiszniewca, od Krzemieńca. Strach pędzi kozaków, odpadną od koni i poginie ich sroga (...) i sroga rzecz ruchomości. Wpadszy naszy w tabor, rozbierają (...) wielkie, konie, namioty, miedzi rzecz sroga, armate, żywności. Dział porzucili 18, posłano nań p. wde ruskiego i p. chorążego koronnego w pogoń bić. Wczora jeszcze uciekło pięć tysięcy czerni i kozaków; Kossow, metropolita kijowski, żyw i uciekł z taboru, popów (kilka)nastu naszy rozsiekali, na błotach 3 000 kozaków kąpią się, ale naszy jak kaczkki strzelają. Chorągwi i bydła odbiegli sroga rzecz (?). Chmielnicki z chanem ucieka, to najpewniejsza. Pójdzie część (?) wojska w Ukrainę, król j. mc. do Kijowa zamyśla pomknać się. Owo Bóg bił to kozactwo. Consilium dopiero co czynić dalej, poprostu u nas nierząd, Sam tylko P. Bóg za nas wojuje i bije».

(ЦДІАУК. – Ф. 1230. – Оп. 1. – № 33. – Арк. 91-94. – Фотокопія. – Оригінал зберігається в ДА у Гданську. – № 300, 29/135. – Арк. 373-374. Опубліковано український переклад (це швидше переказ документу) за іншим списком, який зберігається у НБУ у Львові (ВР. – Ф.Оссолінських. – № 225/II. – Арк. 405) і був виявлений і підготовлений до друку І.К. Свєшніковим: Виткалов В.Г., Пономарьова Т.О. Берестецька битва 1651 року мовою документів. За матеріалами наукової спадщини І.К. Свєшнікова. – Рівне, 2005. – С. 64-66).

Переклад

З листу п. Бжостовського.

Коли ми виступали табором й. к. м. під козацький табір кілька днів тому я писав до в. м., м. м. п. Ми стали як півмісяць від ріки Стиру до гори, один табір однак ніби великий і нерухомий є вільне в полі від табору, де стоять кінні хоругви, однак немало укріплень з одного боку стоять намети й. к. мості біля одного кінця від ріки, де й образ холмської (Богородиці), також й. к. мость звик (там) спати, на горі теж є королівські намети, де буває к. й. м. часом двічі на день, там же теж густо стоять намети гетьманів, князів Вишневецьких, там полки і майже вся кіннота. Тут сенаторські намети з другого кінця, п. підканцлера литовського тут теж стоїть, має при своєму полку намети на горі з милію дороги. З другого боку переправи є два шанці. Із згаданих шанців добре стрі-

ляють пушкарі і шкодять таборові. Козаки відповідають, але якимось непевно, знати нестачу пороху, нестачу провіанту, від чого вочевидь потерпають, хоча козаку не багато треба. 6 липня прислали трьох до к. й. м. просячи милосердя, відпустив к. й. м. в присутності сенату і всіх полковників віддали супліку, там двоє просили тільки про милосердя, покладаючись у всьому на рішення й. к. м., наказано їм прийти по декларацію четвер (?). Між тим було перемир'я, але ми завжди обережні, знаючи, що з руссю треба вести переговори, маючи камінь за пазухою. З посланих чигиринський полковник Крися, залишився ніби як заложник, сам показав знак поваги, прагнучи цією okazji залишитись вірним й. к. м., як і залишився. 7 числа прибули по декларацію, вчинив кс. канцлер і п. гетьман то, щоб артилерію віддали і старших, особливо Хмельницького, щоб йшли одні орати землю, інших же й. к. м. хоче упорядкувати і послати в погоню за татарами, щоб зреклись присяги на союз з татарами, а потім ця міліція щоб підлягала ординації й. к. м. Просили потім за Крису, але цей вже не хотів вертатися, тут же прибув з табору другий перекинчик полковник втікач Головацький і обидва є у нас. За годину інші з'явилися. Козаки запитані, чи приймають декларацію, ясно відповіли, кажучи, що не можемо артилерії і старших видати, Хмельницького не маємо, панів хочемо слухати, татар будемо бити, просимо милосердя. Казано тоді послам вернутися, а невдовзі стріляти з шанців, кілька годин шмарували їх, чути було по возах і конях нищення, подібно й людям дісталося. Вони відповідали, але неясно і не густо, жодної шкоди не вчинили їхні гармати, знати що їм пороху не вистачає. Між тим пронеслась чутка, що орда повертається і в тил нам хоче зайти, що Хмельницький (...) * і три нові полки на відсіч обложеним веде: зачим було призначено понад десять тисяч кінноти, щоб йшли за переправу (тримаючи на оці козаків, щоб з цієї сторони набридливо не прокрадалися в Україну) і звернено їх проти орди і штурм на завтра при гаслі (паролі) послано. Дивна річ: такі були відважні двоє, що взявши відомість про гасло й про інший (?) штурм, на очах всіх втекли до табору. З частиною, (що вже пізно було і великий табір об'їжджати ледве не даремно в (...) * поки смеркло) пароль св. Ян змінили на св. Казимир, а штурм (?) відкликали й добровольців, які мали йти до штурму (...) *. Перед другою з півночі (що звичайно звикли чинити) наказали вдарити музикам, дуже багато сурмачів на чверть години, потім шипоші великий шум (?) у табору зробили. Барабани мають такі великі, ніби на майдані (...) * нашим на зорю б'ють чув хто. Гармату одну з Бродів привезли вчора, падала (?) через шкоди в людях. Надвечір передався ще один гожий козак до піхоти п. литовського підканцлера, шанець якого під горою стоїть найближче до козацького табору і сказав, що козаки готують собі переправи через болотяний став, кидаючи хмиз, вози, намети, кожухи, свої речі і прагнучи тікати брали вози по два на сотню, беруть провіант до в'юків. Сьогодні сильний дощ лив до полудня, після обіду козаки прислали лист до п. краківського і супліку до короля й. м., прочитавши п. краківський, де пишуть, просячи, щоб залишитися при Зборівських пактах, вилаяв їх і цей лист і супліку, щоб йшли, а не більше робили ілюзій щодо цього, що не має бути дозволено. Король й. м. приїхав швидко і розхвилювавшись, крикнув на п. кра-

ківського, але п. краківський сказав: «не тільки цього не гідні, щоб декларації в. к. м. були ці зрадники невдячні, котра їх запевняла (...)», але якби знав (їхню відповідь), то не читаючи листу; потім від нас стріляли з гармат, але і гармат небагато маємо, щогодини зі Львова їх прибуття виглядаємо. Піхота потерпає з голоду, мусить кіннота сторожу нині тримати вже (...)», бо і кіньми нас вітер повіває. Про орду ледве не найпевніше те, що (...)» в Україну увійшла, роз'їзди з десятка миль вертаються з такою відомістю, що хан утікав щоночі інакше. Тоді виходить п. брацлавський воєвода з кількома тисячами війська в тил переправи, не допускаючи козакам шляху, яким би мали втікати, а ми звідти будемо докучати, або й штурмуючи, але штурм може бути нелегким, бо у них чимало людей з вогнепальною зброєю, а ще за валом вони нам можуть шкодити. Надія на Бога, що подасть Україну в руки к. й. м.; коли б і духовенство (взяти) на шаблі, бо видно є (у них) константинопольський або єрусалимський патріарх, що він тут має робити? Має шумні намети при гетьманських наметах, хрест троїстий золотистий перед наметами величезна кількість духовенства, ченців і попів маса. Гетьманом обрали Джеджалія, потім цього скинули, бо він щастя не мав. Обрали Хмелецького, шляхтича, рідний брат котрого є в коронному війську, старий жовнір. Про Хмельницького по-різному твердять всі: одні, що поранений є у хана, і що хан з раною втік з конфлікту, другі, що його в кайданах взяв з собою хан, щоб він відкупився скарбами в Чигирині, деякі, що 1 липня втік з табору і збирає сили, прагнучи помогти обложеним; інші, що є у таборі, але хоче певних міркувань. Козаки нараховують 200 000 до бою, багато кінних. Пан київський воєвода намовляв к. й. м., щоб не залякувати козаків вимогою видачі старшини; йому відповіли, що занадто жаліє схизматиків. Що буде далі, у Господа Бога в руках. Посполите рушення хоче додому, однак охота є докінчити цю гадюку, щоб потім не кусала. То так повідомивши і т. д.

Цидула на завтра дня 10 липня пополудні.

Після запечатання листів почало козацтво готуватись у дорогу, вислали сторожу, котра напала на пана брацлавського воєводу, а цей чекав з кількома тисячами, переймаючи втікачів, завернув, (?) до свого табору сторожу, зразу ж почали виходити й втікати, пробиваючись через пана брацлавського воєводу, але цей їх відігнав до табору. Тоді ж пішли врозсип без ладу до лісів, на болота, покинувши всю артилерію, всю вогнепальну зброю, провіант, готові вози з наметами, в'язнів (між котрими й пан . Віляновський, поручник пана литовського підканцлера, цілим вийшов і є з нами. Дав королю й. м. інформацію, щоб посилав трьома шляхами погоню на Вишневець, на Крем'янець. Страх жене козаків, покинуть коней і маса їх загине, [загине] і маса рухомого майна. Вдершись у табір, грабують [...] великі, коні, намети, маса міді, гармати, провіант. Покинули 18 гармат. Послано проти них у погоню, бити їх п. руського воєводу і п. коронного хорунжого. Ще вчора втекло п'ять тисяч черні й козаків; Косов, київський митрополит, живий і втік з табору, попів понад десять наші порубали, на болотах 3 000 козаків скупчуються, але наші стріляють їх як качок. Покинули вони дуже багато прапорів і бидла. Хмельницький утікає з ханов, це – най-

достовірніше. Піде частина (?) війська в Україну, король й. м. до Києва задумує піти. Взагалі, Бог бив це козацтво. Тільки рада, що далі чинити, просто у нас безладдя, Сам тільки Господь Бог за нас воює і б'ється».

№ 29

1651, липня 10. – Табір коронних військ під Берестечком. –

З додатку до листу шляхтича Бжозовського

«Наші вскочили до табору і все розбирають – коней, гармати і харчі. Гармат покинули 18. Навздогін їм послано пана воєводу руського і коронного хорунжого. Вчора ще 5 000 черні козаків втекло. Митрополит київський Косов утік. Попів кільканадцять наших шаблями порубали. На болотах 3 000 козаків купається, але наші, як качок стріляють. Багато покинули прапорів і худоби. Частина війська піде переслідувати ворога. Король хоче йти на Київ, але у нас нема порядку і сам лише Господь про нас думає».

(Виткалов В.Г., Пономарьова Т.О. Берестецька битва 1651 року мовою документів. За матеріалами наукової спадщини І.К. Свєшнікова. – Рівне, 2005. – С. 66).

№ 30

1651, липня 10. – Табір коронних військ під Берестечком. –

Лист невідомого з табору

«Z obozu d. 10 July 1651.

Godzin 5 circiter na dzień, sprawą samego Boga postrach taki padł na nieprzyjaciela ni z tego, ni z owego, że nie mając od naszych violentya żadnych pisze genuine jako właśnie bydło od wszystkiego, co tylko mieli (?) porwawiwszy się i pomieszawszy wozy, wszystkie armatę, samopały, konie, dobytki, białogłowy, wieznie, szlachte naszą świeżo poimaną, nawet groch z garncami, kotłami, pieczywów chłeba, łyżki trzymając w gębę, wszystko puściwszy z taką bojaźnią, jako którego została naciskiem niewypowiedzianym uchodzili, że jeden drugiego na łeb potrzącał, tysiącami tonąc (?) się przy pereprawach z końmi, w też tropy postrzegszy się nasi puścili się za nimi, rąbali, siekli poki ich dojść mogli, w jednym i drugim ostrożku uchodzić nie mogli po kilka set oparło się, ale i ci dotąd od naszej piechoty wzięci. Wieczorem wczora spodziewając się czego podobnego kilka tysięcy wyprawiono naszych, dzisiaj zaś kilka pułków naszych na pogoni na przeprawa wyprawionych poszło. Jutro sam j. k. mć. z obozu rusza się. Sam P. Bóg właśnie bez naszej pomocy wojuje, każdy przyznać musi, że nikt nic nie umiał ani do obsidiej, ani do żadnej rzeczy. Sam P. Bóg (...)cie piastuje j. k. mći, za co niech wiecznie pochwalony będzie i w tym nie wymowna łaska Boża coby był żaden człowiek i bohater nie potrafił, że P. Bóg tak bogato i tak prędko złodzone wojsko nasze we wszystko oraz prowiantował, znaczna i nieprzebrana rzecz mąk, kasz, mias, tejsze godziny ledwie nie więcej naszych ludzi weszło do taboru nie (?) nieprzyjaciela było, choć kłade, że na dwa krot sto tysięcy samych kozaków było. Onegdaj pułk hetmański przedawał, że dwadzieścia tysięcy, dziś wysyłali na godzinę przed tą ucieczką, pozwalając na wszelkie kondycie, a o samo miłosierdzie prosząc, nasi nie

ufając im, a więcej się zdrady obawiając, radzili, co z tym czynić, aż królowi j. m. przed mszą dają znać, że uciekają gwałtem kozacy, nasi w tabor ich wpadli, król j. m. i wszystko wojsko na koniach, wszyscy cudownie bojazliwą ucieczką (...)*, mocy Najwyższego przypisywali. Szkatule z tak wielą listów tureckich, tatarskich, polskich, że będzie co czytać, wzięto. Działa pobrano wszystkie, tureckiego posła do nich, w błocie tonącego, poimali. Uciekał z nimi zarówno, żywcem go oddali j. k. m. i szablę chwalną, z której content król j. m. barzo, żelaza niepospolitego, którą przywiózł od cesarza tureckiego na te wojnę Chmielnickiemu».

(ЦДІАУК. – Ф. 1230. – Оп.1. – № 33. – Арк. 100-101. – Фотокопія. – Оригінал зберігається в ДА у Гданську.-№ 300,29/135. – Арк. 380).

Переклад

3 табору 10 липня 1651.

Близько 5 години дня, за справою Самого Бога такий страх оволодів неприятелем ні з того, ні з сього, що не маючи від наших ніякого насильства, одверто кажучи як бидло, покинувши все, що тільки мали, схопившись і покинувши вози, всю артилерію, самопали, коні, здобич, жінок, в'язнів, нашу шляхту недавно спійману, навіть горох з гарнців, котли, спечений хлібом; ложки тримаючи в роті, все покинувши з таким страхом, тікали, ніби їх застав несказаний натиск, що один другого давив (?), тисячами тонучи (?) на переправах з кінями; це побачивши, наші пустилися слід за ними, рубали, сікли, поки їх могли дістати; в одному й другому острожку не могли втікати, по кількахот їх там чинило опір, але й ці були взяті нашою піхотою. Вчора ввечері, сподіваючись чогось подібного було відправлено кілька тисяч наших, сьогодні ж кілька наших полків, на переправу відправлених, пішло за ними в погоню. Завтра сам й. к. м. з табору вирушає. Сам Господь Бог власне без нашої помочі воює, мусить кожен визнати, що ніхто нічого такого не зробив ані до облоги, ані до жодної справи. Сам Господь Бог (...) * сприяє й. к. мості, за що хай буде вічно похвалений і в цьому проявилась невимовна милість Бога, чого не вчинила би жодна людина й богатир, що Господь Бог так багато і так швидко все наше голодне військо забезпечив провіантом, значну й велику кількість борошна, каш, м'яса, в цю годину ледве не більше наших людей увійшло до табору, неприятеля не було, хоч вважаю, що було двісті тисяч самих козаків. Позавчора гетьманський полк переходив на наш бік, двадцять тисяч, сьогодні вислали за годину перед цією втечею, погоджуючись на всі наші умови, тільки просячи самого милосердя, наші ж не довіряючи їм, а більше боячись зради, радили, що з цим чинити, аж королеві й. м. перед месою дали знати, що козаки гвалтовно утікають, тоді наші вдерлися в їхній табір, король й. м. і все військо на конях, всі приписували чуду і Божій силі боязливую втечу (...) *. Взяли шкатулку з багатьма турецькими, татарським, польськими листами, буде що читати. Взято всі гармати, а до них і турецького посла, який тонує у болоті. Втікав разом з ними, його віддали живцем й. к. мості, а з ним і хвальну шаблю, з котрої був дуже задоволений король й. м., з незвичайної сталі, котру привіз від турецького султана Хмельницькому на цю війну.

**1651, липень (?). – Німецькомовна друкована реляція
про Берестецьку битву**

//(с. 1)»Достовірне донесення з королівського табору під Берестечком про те, як власне відбувалося щасливе зіткнення з козаками й татарами з 28 червня по 3 липня 1651 року.//(с. 2)

28 червня, коли його королівська милість дізнався, що ворог уже близько він поставив вранці всі свої війська для битви; тут потім о 9 годині ранку з'явилися татари, захопили кількох наших коней, які були далеко на луці, і фуражирів, котрі не втекли, а деяких поранили, котрих потім принесли. Оскільки ворог відбивався, були послані пан коронний хорунжий і князь Вишневецький, котрі відігнали татар, котрі пройшли через переправу. Оскільки багато хто був поранений, деякі у болоті, то навколо їх шукали, перебили, а багатьох взяли в полон. І хоч наступної ночі навколо все було тихо, однак армія переважно стояла поза табором у доброму ладу, доки ранком 29 ц. м. татари, котрі вночі з великими силами знову перейшли через переправу, частково з самого початку укрилися в лісі. Рано-вранці вони з'явилися з усіх боків, навіть у розташуванні нашої армії, мчали там і сям. Після цього наші також розсіялись і хто захотів, той бився з ними на герцях, наші вступили і в перестрілку. Ворог несподівано зібрався на лівому фланзі і таким чином //(с. 3) влаштував нашим досить сильний обстріл. Наші теж не мовчали а коли пару редутив почала бити з гармат по ворогу з деякими (...)*, то вони рішуче пішли на ворога; тут полягло мало з обох боків, але було багато поранених. Оскільки сутичка продовжувалася недовго, обидві сили відступили, бо ворог побачив нашу армію у найкращому вигляді, а наші – тому що вони мали наказ не віддалятися від основних сил армії і знову почалися окремі герці.

Після цього, коли ворог згаданим манерою кілька разів (виглядає, що татари мали скоро прийти, то мчали врозсип, як прийнято на війні), то у кращий порядок приходять і більшою силою воюють (?). Пан Оссолінський, люблінський староста, серед інших був зарубаний. З ворогів чимало полягло, а коли вони ввечері відступали, то лишилося на полі бою близько 50 душ, переважно татар. Тут побачили у загиблих жахливі рани, які не може завдати сокира ката. У багатьох були рани шиї; у багатьох були відрубані руки по плече, особливо один, який був розрубаний по обличчю до потилиці. І ось, коли наблизилася ніч і легко було припустити що всю ніч не можна було побачити, особливо з правого боку, де лежав у далині густий і широкий ліс. Деякі полки були послані у цей самий ліс, щоб убезпечити табір з флангу, але військо постійно стояло перед табором, тому що табір був в певній тривозі. Все це не можна інакше розцінити //(с. 4) як у наступну п'ятницю [...] підготував (...)» його королівська величність, котрий доклав (?) надзвичайно великих зусиль і (...)» був невдовзі після опівночі на ногах і знову провів огляд всього війська, змінив дещо у бойовому ладу, особливо на обох флангах, виходячи з досвіду попередніх боїв і свідчень полонених, враховуючи й дані розвідки про наміри супротивника, котрі були помічені; насамперед це стосувалося лівого флангу, де

стояло переважно посполите рушення, на яке будуть атакувати, як це було до цього). Після цього він чекав ворога у належному бойовому ладу.

На світанку протягом трьох годин не можна було нічого побачити перед собою на відстані списа, розпізнати людей через сильний туман, тому було багато побоювань з приводу ворога, котрий всупереч очікуванням не з'являвся тоді, коли розвіявся туман і стало досить світло. Нарешті о 8 годині, коли настав день, він прийшов з усією своєю силою і виступив у доброму новому ладу на широке поле, переважно рівне, хоч були й пагорби; він сильно просунув фланги, так що весь корпус виглядав як півмісяць. При цьому вони видавали варварські крики. У такому порядку він рушив з пагорбу просто на наших, котрі в цей час затаїлися як і було наказано. Ворог побачив нашу армію, яка була поділена на полки і впорядкована; позаду стояло все посполите рушення, котре широко простяглося і стояло на полі, так далеко і широко розташоване і виглядало як інше військо. Тоді він *//(с. 5)* з криком, а потім в тиші (?), закрити табір (wagenburg); була досить велика відстань у 6-7 пострілів з мушкету між обома військами. З обох боків не хотіли щось робити, щоб не дати іншому переваги, як про це вже говорилося.

Його королівська величність (у супроводі кількох молдаван) (?) верхи на прудких конях був допущений до верхової їзди (?), він міг зробити сильнішу армію, сам водив їх у бій, однак заборонив їм віддалятися, щоб ніхто не був схоплений і не дав ворогу свідчень. Так тривало майже до 2 години після обіду, тим часом ворог міг звернутися до лівого флангу. Коли наші це помітили, то спочатку дали вогонь з свого боку, після чого все наше військо стало просуватися вперед. Лівий фланг почав битися першим; ворог з'явився з таким (...) * криком, що ніхто з наших йому не зустрівся, крім (?) сил п. Вишневецького і коронного хорунжого Конецпольського, також полку Вайера, які тримали рівновагу і тому все ближче підходила жорстока зустріч. Тут особливо слід відзначити, що відчувалась явна милість Бога над нашими: ворог, разом із своїм потужним військом із страху втік і залишив нашим поле битви. Потім вони не раз хотіли позбавити їх мужності і знову почати битву, але знову без значного спротиву були відігнані. Хан мав свій табір у лісі праворуч від нашого табору. Коли підійшло *//(с. 7)* наше військо, то ворог (*тут маються на увазі татари – Ю. М.*), побачивши його, одразу покинув табір і з прокляттями (?) втік, тому наші здобули чимало бидла, власних возів хана, а князь Радзівіл – свій намет, котрий він втратив два роки тому, а також багатьох татар, котрих не могли забрати, бо ті були поранені, тому їх добили. Таким чином ще в п'ятницю ввечері ворога загнали у його табір (Tabor), а все полу було всіяне ядрами. Його королівська величність залишався у полі весь день і всю ніч без намету й карети. Але цієї ночі нічого суттєвого не відбулося, тільки обстрілювали ворога з гармат на він теж відповідав із своїх гармат. Його королівська величність з усім військом всю ніч і весь наступний вчорашній день стояли напроти ворога. Правда, як свідчать отримані відомості, татари ще в п'ятницю вночі віддалилися на 4 милі, а ми хотіли штурмувати ворожий табір і всі стояли напоготові. Але панове сенатори не хотіли це радити його королівській величності, краще було залишатися в такому стані. Так пройшов вчорашній день і нічого не було зроблено, за винятком деяких сутичок;

ми старались, щоб наше військо було свіжим і пильним. Ворог теж стріляв по нашому війську, але з малих гармат. Можна було зауважити, що більші гармати він відіслав. Як можна було бачити з наших пагорбів, чимало ворожих возів пішли на переправу, а також вість, що більшість частин ворога тікають. Він послав татарам чимало грошей, але не міг добитися, щоб вони повернулися. Можна було також припустити, що у ворога бракувало пороху або він підмок, бо й вчора він теж стріляв переважно не з гармат. //(с. 7) Більше вчора нічого не відбулося, лише те (?) що козак з прапорцем перебіг на цей бік до наших і кілька прапорців пообіцяв принести нашій владі. Але він [...].Надвечір один малий хлопець, котрий пас трохи коней або був задіяний на кухні, від ворога перебіг до його королівської величності. Він сам сказав, що селяни хотіли зв'язати Хмельницького і передати живим в руки його королівській величності і таке мало відбутися у п'ятницю, якщо й далі будемо тримати ворога обложним. По-друге, юнак доповів, що Хмельницький також переважно (?) ворог, казав, що короля нема при війську. По-третє, хан втік у п'ятницю ввечері і що він був поранений в руку і підстрелений. По-четверте, у ворога є сильний страх.

Я це хотів написати, що не тільки знав із загальних реляцій, але й бачив сам на власні очі і взяв з достовірних донесень. Наскільки сильні наші і ворог, не можна точно (?) визначити. Я оцінюю наше наwerbоване військо німців і кварцяне у 40 000 чоловік, у безпеці під хоругвами (?); посполите рушення у 80 000 лужної челяді і кнехтів понад 100 000. Поляки оцінюють чисельність народу у 400 000 чоловік, у чому Хмельницький (Kmieleski) мав пересвідчитися (?), наша армія незважаючи на [...] також не менше татар, котрих оцінюють у 40 000 чоловік. Також було при них 1 000 турків //(с. 8) про що сказав полонений, котрий був взятий у полон уві сні. Також сказав, що він спав, коли прибули татари, котрі його й полонили. Його королівська високість отримав (?) відомість: сьогодні хорунжий (О. Конецпольський – Ю. М.) і князь Вишневецький були відряджені з 6 000 чоловік на той бік переправи, щоб оточити (?) ворога, до того ж князь Домінік привіз 20 гармат з Дубно (Dubno), яке місто має бути у 5 милях звідси. Як далі будуть розвиватися події, покаже час і про це нас скоро мають повідомити.

Р. С. Від 3 липня.

Це відбувалося між вчорашнім і сьогоднішнім днем. Вчора увечері 2 000 козаки знову намагалися вчинити вилазку, але не завдали втрат нашим (...)*. Наші гармати не пропустили нагоди завдати обстрілів по їхньому табору. Коли відрізати ворогу переправу, а для цього були відряджені обидва князі Вишневецький і Богуслав (Радзівіл – Ю. М.), вони мали сьогодні також вже битися з козаками і нагнати страху на їхній табір. Ворог відчуває велику нестачу фуражу для коней і брак пороху. Сьогодні прибула козацька старшина, котра просила короля про помилування; вони самі повідомили, що Хмельницький з ханом втекли. Вчора ввечері козаки обрали на його (Хмельницького – Ю. М.) місце одного козака на ім'я Богун (Bohun), досвідченого генерала (general), він має бути добрим солдатом. Селяни (...)* єдині (?), вони хочуть їх офіцерів його королівській величності зв'язаними передати (?), що Всемогутній Господь (...)* ворогу (...)*. Він (Бог – Ю. М.) також вже минулої п'ятниці щасливо роз-

бив ворогів, коли його королівська величність переслідував. Кажуть також, що хан не один з (...) * і що його не тільки в плече поранили, але й забили. Хмельницький знаходиться у татар під арештом і всі (...) * у неділю (?), що він у минулу війну награбував, але й всі козаки (...) *. Врешті ворог є розбитий (?), війна виграна нами і не буде мати поганого кінця».

(ЦДІАУК. – Ф. 1230. – Оп. 1. – № 33. – С. 1-7. – Фотокопія. Треба відзначити певну близькість цього «летючого листка» з листом невідомого до краківського єпископа, писаним до 5 липня. Див.: Джерела...Т. 2. – № 137 і Документи...№ 209 (лист до краківського єпископа від 1 липня).

№ 33-34

1651, липня 25. – Табір військ ВКЛ. – Лист невідомого до невідомого

«Z obozu W.X.L. de data d. 25 july 1651.

Na samym obozu pod Czernihow ruszeniu przysła od j. m. p. stolnika W.X.L., nad babickim pułkiem przelożonego, ta wiadomość, iż za Antonem, pułkownikiem kijowskim, i Orkuszą, nakaznikiem jego, zpod Czarnobyła ustępującymi, w pogoń puściwszy się, onych pod D(y)mirem, w mil sześciu od Kijowa, nad Krzpinią rzeką dościsnął, lubo z taborem, przepawiwszy się nieprzyjacieli na tamtą stronę rzeki, szanc potężny dla bronienia naszym przepawy rzucił, jednak za odważnym nastąpieniem tak spieszonej jazdy, jako i piechoty samej, nie wytrzymali impet naszych, iż szanca wykurzeni, pierchać musieli, mostem uciekając do taboru, drudzy na błoto uchodząc i gdzie naszy ich tak potężnie wsparli, że się rzucając z mostu, topić musieli, których naszy do półmostu (który niemal na pułmile jest) gonili i ci, co na błota uciekli, nie wysiedzieli się, bo ochota żołnierska i tym tam siegała i wielką część wyścinano, to tylko dobrze retardowali zwycięstwo, że połową mostu nieprzyjacieli za sobą spalił, czym naszym dalsze gonienie zatrudnił. Łęgło jednak nieprzyjacielskiego trupa gęsto, którym okop, błota, most i sama nawet rzeka napełnione. Miedzy innemi Wowgura, asawuła wielki, którego się głową obaj pułkownicy wspierali, tamże poęgł, bez szkody z łaski Bożej w naszych, bo sam tylko kapitan Elszing w kolano postrzelony gлотem (?). Towarzysz pana pisarza ziemskiego brzeskiego p. Brzowskiego zabity, towarzystwa inszego, dragonów i czeladzi z 10 postrzelonych. Chorągwi kilka naszy wzięli. Mocna nadzieja w Panu Bogu, z ochota wojska litewskiego, prędko w samym opresie Kijowie, zkąd (jako językowie i szpiegowie naszy powiadają), że kozacy wgląd w Ukrainę uchodzą, byle tylko Bóg Wszechmogący tę imprezę nam poszczęścił pod Czernihowem, dokąd się niedobitkowie połku Czernihowskiego zebrali, tamże z Nieżyna, z Borzny, z Baturyna, Miany, z Siedniowa i ze wszyskiej Siewierszczyzny zebrawszy się, zawarli się, rachując wszyskich na 40 000.

Po napisaniu listu tego z wielu poważnych correspoden[cja], że zostawiwszy w Lubeczu, Łojowie, w Rzeczycy z[alo]gi dobre, sam ze wszyskim wojskie dziś do Kijowa [...]sto ruszy się. Daj Boże szczęśliwie.

Z obozu W.X.L. d. 25 july 1651».

(ЦДІАУК. – Ф. 1230.-. – Оп. 1. – № 33. – Арк. 126-127. – Фотокопія. – Оригінал зберігається у ДА у Гданську (Ф. Книги рецесів Західної Пруссії. – № 300, 29/135. – Арк. 395-395). Регест цього документа був опублікований нами у попередньому, другому томі «Джерел...» (№ 161).

Переклад

З табору ВКЛ 25 липня 1651.

Під час походу табору під Чернігів прийшла від й. м. п. стольника ВКЛ, який командує бабицьким полком, та відомість, що за Антоном, київським полковником, і Гаркушею, його наказним (полковником), які відступали від Чорнобиля, пустилися в погоню, і він їх під Димером, в шести милях від Києва, над рікою Ірпінню наздогнав, хоч і був з табором, неприятель, переправившись на той бік ріки, створив потужний шанець для оборони переправи від наших, однак внаслідок відважного наступу як спішеної кінноти, так і самої піхоти, не витримали натиску наших, були з шанця вкурені, мусили тікати, мостом тікаючи до табору, інші на болота тікали; де їх так потужно атакували, що кидаючись з мосту, мусили топитися, котрих наші гнали до половини мосту (котрий є майже на півмилі) і ті, що на болота втекли, не втрималися й там, бо жовнірська охота і там їх досягала і більшу частину неприятеля розбили. Тільки це сильно затримало перемогу, що неприятель спалив половину мосту за собою, що нашим утруднило подальше переслідування. Однак чимало неприятельського трупу полягло, котрим були наповнені окопи, болота, міст і, навіть сама ріка. Між ними поліг, великий осавул, котрого головою обидва полковники підтримувалися. Втрат наших не було з милості Божої, тільки капітан Ельсніц був поранений у коліно; товариш пана брестського земського писаря п. Бжозовського був убитий, товариства іншого, драгунів і челяді було з десятків поранено. Наші взяли кілька прапорів. Сильна надія на Господа Бога, що окрилене литовське війсьсько швидко опиниться в Києві, звідки (як наші «язики» й шпигуни говорять), що козаки відступають вглиб України відступають. Якби Всемогутній Бог пощастив нам у діях під Черніговом, куди недобитки Чернігівського полку зібралися, там також козаки з Ніжина, з Борзни, з Батурина, з Мени, з Седнева і вважай з усієї Сіверщини зібравшись, закрилися. Ми нараховуємо їх 40 000.

Після написання цього листу з багатьох поважних кореспонденцій видно, що залишивши добрі гарнізони в Любечі, Лоеві, Речиці, він сам з усім військом виступив сьогодні до Києва, дай Боже щасливо.

З табору ВКЛ 25 липня 1651.

№ 35

**1651, серпень (?). – 3 конфесат полонених повстанців,
доданих до листа М. Потоцького**

«Z konfessatów drugich exquisitus (?) odebranych.

Doszliśmy, że (...) * Desną rzeką spuszczać się obiecali do nas kozacy, eo fidem facit onym (...) * wszym relaciom, iż o wojsko litewskie kusić się chcą, odrywając je od co(njuctiej) z koronnym. W. m., m. m. pan, abyś na to miał oko i tergo następował a co(mni)lm (?) posiłkował, pilno prosze».

(ЦДІАУК. – Ф. 1230. – Оп. 1. – № 33. – Арк. 136. – Фотокопія. Оригінал зберігається у ДА у Гданську. – № 300,29/135. – Арк. 4 зв.).

Переклад

З других конфесат, взятих на допит (?)

Ми дізналися, що (...) * рікою Десною обіцяли спустатися до нас козаки, і це змушує вірити (...) * реляціям, що на литовське військо хочуть зазіхнути, відриваючи його від з'єднання з коронним військом. В. м., м. м. п., май на це око і з тилу наступай а (?) помагай, дуже прошу».

№ 36

1651, липня 31 (21) – вересня 23-24 (13-14). – Уривки із статейного списку царського гінця до Речі Посполитої В. Старого

«[...] Да и потому Яна Казимира, короля, не любят и ни в чем ему нне не верят, (что) шляхтич руские веры, Василием звали, Верещага, служивал у Адама Киселя, а король велел ему быть у себя в покоевых и в в секретарех. И как де у сенаторей в прошлом, во 158-м (1650 – Ю. М.) году перед двунедельным соймиком о казацкой войне и о иных делех была меж себя тайная дума и ево де Верещагу по королевской ласке и ево де, Верещагу, по королевской ласке из думы сенатори выслать не могли и узнав ево, Верещагу, что он израйца, велели без него в хоромех ево, где он стоял, всяких писем осмотрет. И у него де найдены многие писма и посыланые к нему, Верещаге, грамотки от Хмелницкого о всякой ведомости, также и ево, Верещаги, к Хмелницкому посыльные черные грамотки. И сенатори де за тое измену посадили было того Верещагу на вежу и приговорили четвертоват и он де Казимер, корол, велел ево, Верещегу, с вежи освободить и быть у себя в покоевых по-прежнему. И сенатори де о том королю выговаривали, что он, король, учинил не по своей присяге, что такого израйцу, которой было по своим делам достоин того мученья излее смерти, велел свободить. И король де сенаторем говорил, что той де Верещага говорил ему под присягою, что он в тех писмах невинен, разве де писали к Хмелницкому киевские старцы, которые по знакомству приезжая в Варшаву, стаивали у него, Верещаги, в хоромех [...]

В Брест приехал (*гонець – Ю. М.*) июля в 21 день. И в Бресте сказывали гонцу мешчане и жидаы, что де прислан от Хмелницкого в тутошние брестские места полковник казацкий Думинской и почел де был тот полковник около Бреста чинить бунты и приговаривал к себе посадцких и уездных пашенных людей и всяких гультяев, чтоб они к нему приставали и с ним вместе копилися и были в одной думе и панов своих побивали, а животы их грабили и делили по себе и сулил тем мужиком многие гроши и волности, а иным де бунтовщиком давал тот Думинской золотые червонные и ис тех де бунтовщиков один члвк про то объявил в Бресте воеводе брестскому Масалскому. И воевода велел тех бунтовщиков переимат и те де бунтовщики все разбежались, а того полковника Думинского поймали и нашли у него от Хмелницкого о бунтованье многие писма. И облича того полковника, на рынку казнили июля в 14 день и бунты с того числа унялися [...]

(РДАДА. – Ф. 79. – Оп. 1. – 1651 р. – № 7. – Арк. 102-103. – Оригінал. Опубліковано: Мицик Ю. Остроз в роки Національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 рр. – Остроз, 2001. – С. 43).

**Середина XVIII ст. – Уривок з історико-географічного твору Матеуша
Незубовича «Wiadomość historyczna o miastach i wsiach polskich
przez Mateusza Niezubowicza ułożona»**

«[...]Buczek ostrow i Nikitin Row. Chmielnicki na ostrow Buczek uciekł się jaw, ja pod Kudakiem mówił, a potym do Nikitynogo Rowu czyli przyhrawy (?), za którego ręczył Ałeksandrowi Koniecpolskemu, chorążemu wielkiemu koronnemu, Krzczowski. Tamże Chmielnicki zawarł zмову czynіть z татарами, козаків до бунту их склaniając. Koch[owski]. Clim[acter]., fol. 75. Zebrał ich tam 300, przez których бунт генеральны зробіть r. 1649.[...]

Beresteczko [...] Chmielnicki pod pozorem zawrócenia hana w tej drodze ucieczki, za nim udał się. Wielu atoli twierdziło, że on (w) areszcie za hanem poprowadzony został, żeby albo był zastawą niewinne rozlanej krwi, albo pomocą do ciągnięcia dalszej wojny [...]

Kudak, według niektórych Hudak. Roku 1648 Chmielnicki fortecy Kudaku, między Dnieprzem i Samarą będący, dobył i ją zburzył. Te fortece, gdy wystawiono, Koniecpolski, henman, pytał Chmielnickiego jeszcze młodego, jeżeli ta forteca jest dobra i dostateczna? Zuchwałe, lubo na ten czas był jeszcze młody, odpowiedział: «Ręką ludzką buduje, ręką też ludzką psuję», a że w wielu innych okolicznościach był tenże Chmielnicki podejrzany, zawsze go kazał Koniecpolski mieć na oku, aż gdyż z okazji odebranego sobie Sobotowa, jako się przez Sobotowie powie, kazał go Koniecpolski, syn już hetmana, wziąć w areszt. Krzczowski wziął go na porękę, zpod którego uciekł na ostrów Buczek, reliqua vide sub ostrów Buczek [...]

Subotów [...]. Tamże jest cerkiew drewniana, na podmurowaniu, w którym Chmielnicki pochowany. [...]

Żółte Wody nazwane od kwiatu żółtego, ziela pewnego, które koło tej wody rośnie podług Kochowskiego[...]

Переклад

[...]Острів Бучек (Бучки – Ю. М.) і Микитин Рів (правильно: Ріг – Ю. М.). Хмельницький втік явно (?) на острів Бучки; я, казав (буду) під Кодаком, а потім до Микитинога Рогу або переправи. За котрого ручився Олександрові Конєцпольському, хорунжому великому коронному, Кричевський. Там же Хмельницький взявся чинити змову з татарами, схилиючи козаків до бунту. Коховський. Клімактер (назва хроніки – Ю. М.), стор. 75. Зібрав їх там 300, з котрими зробив генеральний бунт у 1649 р. (помилка. Треба: «1648 р.» – Ю. М.). [...]

Берестечко [...] Хмельницький під виглядом завернення хана в цій дорозі втечі кинувся за ним.

Однак багато твердили, що він під арештом був по провадженій за ханом, щоб або був заложником невинно пролитої кров, або поміччю до продовження подальшої війни[...]

Кудак, згідно з деякими Худак. Року 1648 Хмельницький фортецю Кудак, що стоїть між Дніпром та Самарою, здобув і її зруйнував. Цю фортецю, коли було поставлено, Конєцпольський, гетьман, питав Хмельницького ще моло-

дого, чи є ця фортеця добра і достатня? Зухвало, хоч тоді ще був молодий, відповів: «Рука людська будує, рука також псує», а оскільки у багатьох інших обставинах був цей же Хмельницький підозрюваний, наказував завжди Конєцпольський мати його на оці, аж коли з okazji відібраного у нього Суботова, як говориться (?) через Суботів, наказав його Конєцпольський, вже син гетьмана, взяти під арешт. Кричевський взяв його на поруки, з-під якого арешту він втік на острів Бучок, по-іншому острів Бучек [...]

Суботів [...]. Там же є дерев'яна церква, на підмурівку, в котрій Хмельницький похований. [...]

Жовті Води названі від жовтої квітки, певного зілля, котре біля цієї води росте, згідно з Коховським [...]

(НБ. – ВМ. – № 216567. – С. 14. Оригінал знаходиться в: Ч. – ВР. – № 1363 III).

№ 38

1671, грудня 21 (11). – Лист Роксанди Хмельницької до царя Олексія

«Блгочестивейший православнейший и христианнейший великий црь и самодержец великого гсдрства Московского.

Гсдрю гсдрю Алексею Михайловичю, великому твоему црству рабские поклоняюся до лица земного и глас Блга молю и прошу да обрящет великое црство твое сие мое смиренное писмо во здравии и великой радости со всею твоею полатою великого црствия твоего. Посему дерзнула я, нищая, поклониться великому црствию твоему, слышала бо великую и неизреченную млсть и похвалное имя тое. Во всей вселенной земли слышала я, бедная, что твоя црская млсть везде доходит, молю и прошу и припадаю даже до лица земного, чтоб до меня, рабыни твоей, дошла твоя црская млсть, якоже иным, как тебе, великому гсдрю Бг все милостив. Потом буди ты, великий гсдрь, здрав на многие лета».

(РДАДА. – Ф.68. – Оп.1. – 1672 р. – № 1. – Арк. 1-2. – Тогочасний переклад Посольського приказу з грецької. Тексту передує заголовок зроблений перекладачем: «Перевод з греческого листа, каков писал к великому гсдрю црю и великому кнзю Алексею Михайловичю всея Великия и Малия России самодержциу Молдавской земли воеводы Василева дочь, Тимофеева жена Хмелницкого Домна Роксандра в ннешнем во 180-м году декабря в 11». Наприкінці документу запис: «А внизу подпись: «Домна Роксандра»»).

№ 39

**Звістка про рід полковника Івана Іскри з джерела,
що його наводить Д.М. Бантиш-Каменський**

«[...]А пан Иван Иванович Искра незакрито с продков своїх есть чоловік знатный и заслуженый в Войску Запорожском. Читалем в крониці лядской у небощика пана Борковского (бо той Острянин), же дід его, в Голтві от ляхов осажений будучи, выиграл над ними звитязство, оттоль ляхи с шкодою своею утікали до Лубен, а он чинил за ними погоню, и там, под Лубнями, ляхом прикрость чинил немалую и в цілости своїй увойшол з людьми своїми до Полтавы;

а як цнотливі, царю и царству Российскому вірность свою сохрاناючи, доконал живота свого, о том люди скажут добрые.

А отец сего пана Ивана, пан Искра, не в подлой то был знатности, коли гетман Богдан Хмельницький взяв у него дочку, Евдокию, за свого сына, по жені Анні, Данила [...] яким способом от стороны Выговского силою бусурманскою под Лохвицею, на селі Песках, зостал обступленный, и якою смертю, с пролитим крови своей, з людми, при нем будучими, пострадал живота свого, власне за православного государя царя достоинство, о том весь край Украинский відаєт, а и сам он, пан Иван Иванович Искра, по діду и отці своїм працювал и служил, и еще служит великому государю, вірно, многие татарские з отваги своїй [...] привозил языки[...]

(Источники малороссийской истории, собранные Д.Н.Бантышем -Каменским и изданные О.Бодянским. –М., 1859. – Ч. II. 1691-1722.- с. 148).

№ 40

1649. – Початок поеми Яна Бялобоцького «*Pochodnia wojennej sławy...*»
(Факел воєнної слави...) (Краків, 1649)

«Факел воєнної слави»

ясне освіченого князя його мості Ієремії Корибута Міхала на Вишневіці і Лубнах Вишневецького, руського воеводи, гетьмана великого коронного, канівського старости і т. д. і т. д. складена з чотирьох частин і в 1648 році представлена уродзоним Яном Бялобоцьким, секретарем його королівської мості.

У Кракові, в друкарні Франтишка Цезаря типографа й. к. м. 1649 року

перша частина факелу

[...]Коли козацька сила з'єдналася з ордою
У розкішному травні засмучене небо,
Бачачи переможених гетьманів з військом.
Двадцять шостий день був нещасний,
Що ледве з поля бою втік живий свідок.
Хоч ворожили таке затемнення[...]
Неприятеля даремно легковажили.
Хотів Вишневецький запобігти,
Однак коли прудко береться помагати
На другий бік Дніпра, будучи з своїми
Людьми до переправ вже відправленими.
Власним табором вирушив до Дніпра
І хотів переправлятися напроти Ржищева (Orzyszczowi),
Але неприятель займає проти нього берег:
«Даремний рятунок гетьманам – каже –
І ти у нашій пригорці». Вказує
На жалісну здобич, теж і йому обіцяє.
Не впав ніскільки духом,
Однак бачить довкола оточення.
Тут вже даремно думати про переправу,

Повернутися назад, то вже вважай як у вогонь.
Бо з тої нещасної новини піддані
Власні збунтувалися проти пана,
Міста і села в купи сходяться,
Різні гармати на нього ставлять.
Куди тут повертатися, де ставити
Табір, куди безпечно схилитися.
Однак ніщо не завадить бистрому сердцю, [...].
А під Любечем переправив своїх сміливо,
У одному загоні різних людей багато,
Котрим, переходячи через Дніпро, так здалося,
Що як з Єгипту море розступилося.
Йшли як люд Божий за вогняним стовпом,
Котрий вдень і вночі був їм видним,
За енергійним вождем. А зрадники стали,
Вже близько, але наступити на нього не сміли,
Але до своїх смердючих лігв,
Мусили повернутися і злих вождів.
Одні під Білу Церкву, де
Хмельницький засів, інші до Києва.
І різних довкола міст геть відступають,
Частина з Кривоносом тягнучись, плюндрують
Міста, хутори, села, невинних людей
Вбиваючи, ляхам чинять нечувані муки.
Так отже коли поганий ведмідь відігнаний
Рукою пастиря у вівчарні, то він скривавлений
Ричучи втікає, а коли на нього хто нападе,
Роздирає, рве (?), коли чим володіє,
Мерзенний зрадник Кривоніс, коли мусить
Втікати від Вишневецького, душить слабших.
На всього світі жорстокіший селянин від дикого звіра,
Кров людську вважай як ведмідь п'є.
Вже розуміли зрадники, що досить було
Вишневецькому перейти Дніпро[...]
Незважаючи на те, що велика маса бунтівників
Звідусіль сиплеться головних неприятелів
І орда дика з'єднана з Хмелем,
Під Білою Церквою стала кошом.
Вирушив князь з Дніпру до Брагіна,
Власного міста, там своїх людей ділить
Як пшеницю, слабших залишає,
Мужніших з собою до бою готує[...].
Це вчинивши наміряється проти військам
Неприятельським, а до Житомира

З великою відвагою прибуває з табором,
Між натовпами зрадників, Бог сам сторожем.
Кількадесят миль він пройшов відважно,
А скрізь криваві лотрам чинив лазні.
Аж до Котельні стягнув під бік близько,
Де козацьких військ з Хмелем становисько [...].
Ледве щось із дві тисячі всього
Люду до бою мав свого табору.
Не сміє однак неприятель до нього
Підступити з гнізда, але сидить в укріпленні
Гершт у Білій Церкві. А князь проходить
Тут його шляхи і скрізь йому шкодить.
Обок стелиться дорога до Погребищ,[...].
Застав значний пан місто пограбоване,
Костельні пороги напоєні кров'ю,
А в середині маса католицьких трупів [...]
А потім наказав люд цього міста
Прикликати до себе, разом з урядом,
Мало що їздячи, сів коло столу.
Коли вже місто із старшими зібралось,
Питав чому зрадникам піддалось [...]
Але зразу свою зраду виявили,
Одні на других почали вказувати,
Хто з Кривоносом мав порозуміння,
Хто виказував [зрадникам] ляхів, хто – їхнє майно.
Після чого побожний пан свій суд починає,
А тих, хто більше виний, карає смертю.
Ледве він бунт у цьому місті втишив,
А вже про інше теж новини чує.
Немирів, маючи опіку з верхності,
Місто достатнє і з великим населенням,
Також козаків добровільно бере,
Взяв зрадник із зрадником, пес із псом перемир'я.
Це їхня природа. Не хотів відпочивати
Значний пан в цих працях, але заливати
Нещасний вогонь вже сам готується [...]
Тоді посилає добре досвідчених
У рицарській справі із начальними людьми[...]
Ще місто Немирів взяли,
Козаків б'ючи, але не псуючи міського люду.
Однак злій гадині ніщо не помагає [...],
Засідки чинять при Немирові,
Що коли селяни своїх хитрощів хотіли вжити,
Там своїх побратимів на раз вказали (?)

Кривонощиків: бо взяли по спині,
А бачачи, що їм не по шву пореться,
Негайно відправляють до пана міщани,
Просячи пощади і про помилування.
А обіцяючи вже бути вірними,
Аби тільки їх хотів у місті укріпити
Від запорожців сотнею або двома війська,
Особливо драгунами, а вже сумніватися не має,
Що будуть непохитно вірними,
Друге щоб вивів прислану потугу.
Повірів князь покірному селянству,
Наказав повернутися своїм людям,
А згідно з проханням для оборони у місті,
Наказав залишити двісті драгунів.
Побожна панська чеснота без сумніву
Розуміти могла, що це з роду
Критянців селяни, однак їх милістю усмирив,
Однак недовго селянин тримає присягу.
Ледве назад зрадники повернулися,
А вже козаки про це запевнили,
Що як тільки підступлять до парканів,
Вони будуть вбивати драгунів.
І так сталося [...]
А коли козаки полки ведучи звідусіль,
Князь зноситься з іншим воєводою
Київської землі, Тишкевичем славним,
В рицарських справах давнім богатирем,
Якоби свої сили могли об'єднати
І де б найкраще поставити табір.
Задумав князь йти до Костянтинова,
Де в чистому полі готова фортеця.
З Погребищ тоді вирушив військом,
А табір звичайним порядком влаштувавши,
вже з своїм військом рушив просто на Гриців,
А втім прийшла раптова вість з Бердичева
З великим проханням, куди пан київський воєвода
Жадає, бо незмірні шкоди
Від козацької бурі нищать його добра
І вже у Махнівці всі обложені.
Просить, щоб князь зволив його рятувати,
В такому тяжкому разі їм допомогти [...].
Легших з собою князь бере в дорогу
І мчить, а тут вж відкрива
Махнівку тяжкий штурм козацької сили,

Вже й паркани і брами пустили,
А здобиччю селянство зайняте
І вбивством ксьондзів, бо ченці
Окремим штурмом бідних бернардинів
Здобувши, рубають без жодної причини.
Інші в замку, де сховалося
Трохи служилих, з хат життя боронили.
Вже вогнем на жорстоку смерть викурюють,
Вже і в самим полум'ї знушаються.
Аж бачать, а тут як з ясного неба
Блищать шаблі Вишневецького.
Почали зрадники втрачувати безпеку,
Коли бачать що тут доведеться заплатити кров'ю
За вбивство невинних людей і смерті,
Вже й Кривонос з табором крутиться[...].

Але дощ зрадникам гасив вогонь рушниць,
А шаблі польські в'язли в їхніх головах.
Потім втікати почали безчесні,
Багато там було козацьке поголів'я,
Бо скрізь трупів як псів лежало,
Все, що взяли, там же залишилось [...].
Став своїм табором Кривоніс у полі,
А дивлячись на це, ледве не здох від болю [...].
А схилявся до вечора.
Рада деяких рада гамувала
Мужнього вождя і радила
До завтра краще витривати табору [...],
Для нічного відпочинку запрошує
Пан київський воєвода до свого
Палацу, котрий славиться в Бердичеві [...].
А Кривоніс з клятвopушниками
Рушив табором, покинувши все,
Недобрий посол прибув до Хмельницького
З такою ж новиною, але однак тішився,
Що його вірний побратим програв (?).
З цього разу у страху казали обидва:
«Глянь, куме, як лях невеликий особою»[...].

Друга частина

Став княжий табір під Грицевим,
А козацький натовп вже теж за Чудновим [...].
Значний князь, чим більше відходив,
Тим більше козацькому війську шкодив[...].

Є у Волинському краї місто Полонне,
У місті прекрасному і саме оборонне,
А особливо замок великою перевагою
Свого дідичного пана поставлений.
Навряд, щоб у Польщі міг показати
Такий порядок, хто його хотів зауважити
Артилерія, порох, кулі, люди, провіант,
Цього там було повно.
Одна річ тільки найбільше шкодила,
Що русі була там велика потуга,
Особливо служивих: ця сила зрадлива
Швидко рада на пани поривається,
Коли тільки довідалися про велику потугу
Своїх побратимів, не бажаючи зберігати присягу,
Тихо ці зрадники з ними з'єднались (?),
На ляхів все гостріше поглядали.
Спостерігши шляхта разом із зичливими
Людьми, що вже діється між ними,
Одні почали виїжджати з оборони,
А інші чуючи, що князь уже близько
Цим краям, з проханням мчать до нього,
Щоб дав поміч зневіреному місту.
Знав значний пан, що велика маса
З Кривоносом цього лотровства
Безпечно наміряється на Полонне,
Бо вже почалися селянські переговори з містом.
Обіцяв з великою охотою прибути,
Аби тільки хотіли трохи стримати.
Козацтва йшло туди тисяч сорок,
Про котрих князь уже мав певні вісті [...]»

(Białobocki J. Pochodnia wojennej siawy... Kraków, 2004. – С. 25-33. Текст передав нам видавець твору Пйотр Борек (Białobocki J. Poematy rycerskie. – Kraków, 2004), котрому висловлюємо щирю подяку).

Матеріали

№ 1

Уривок із вступної статті до публікації присяжних книг 1654 р. (Білоцерківський та Ніжинський полки)

«[...] Досить химерним видається і маршрут царських представників, призначених у **Ніжинський полк** (стольник Михайло Дмитрієв та піддячий Степан Федоров). Вони, поза сумнівом, прибули спочатку в полковий центр – Ніжин, а потім вирушили головні сотенні центри Ніжинського полку (*далі аналізується маршрут царських представників по території Ніжинського полку – Ю. М.*). Отже, царські представники різко звернули на південь. Невдовзі вони прибули 4.02. (25.01) 1654 р. до «Колчинки» (нині Ковчин Куликівського р-ну за 9 км від райцентру), тобто виходить, що знову повернулися на північ. Цей маршрут абсолютно нелогічний і нераціональний. Виходячи з хронології та послідовності перебування царських представників у більших населених пунктах, можна зрозуміти й реальний маршрут, і принцип за яким формувалися списки присяглих. (*далі знову аналізується маршрут царських представників – Ю. М.*)

Ясно, що за такий короткий термін практично неможливо було провести повноцінну роботу з приведення людей до присяги. Як і у випадку з присяжною книгою Білоцерківського полку, присяжна книга Ніжинського полку теж остаточно складалася після завершення місії з приведення козаків та міщан до присяги. Ще одним аргументом на користь даного висновку є той факт, що існують принципові невідповідності і в офіційних документах царського уряду щодо міст, в яких повинні були присягати. [...].

Надзвичайно важливим є те, що при укладанні присяжних книг (*царськими представниками – Ю. М.*) використовувалися вже існуючі списки та реєстри шляхти, козаків та міщан. Найсвіжішими за часом мали б бути сотенні та полкові реєстри, на підставі яких вже потім складався Реєстр Війська Запорозького 1651 р. (після підписання Білоцерківського миру 7.09. 1651 р.). На жаль, він не зберігся, принаймні на сьогодні його ще не виявлено. Доводиться користуватися Реєстром Війська Запорозького (далі – **РВЗ**) 1649 р., складеним після підписання Зборівського миру 18 (8).08. 1649 р.[...] Дуже цінним було те, що при складанні присяжних книг, особливо Білоцерківського полку, царські представники переносили текст сотенних реєстрів цілими блоками (так, як вони увійшли до складу РВЗ).[...].

(Опубліковано повністю: Мицик Ю. А. Присяжні книги 1654 р. Білоцерківський та Ніжинський полки. – К., 2003. – С. 5-21).

* * *

«[...] Підкреслимо, насамперед, той факт, що царські представники були далеко не у всіх населених пунктах, які вони вказували у своїх звітах, а тільки

в головних (полкове місто й частина сотенних). Крім того, вони приводили до при стяги тільки частину жителів цих нас населених пунктів, а решту без сумніву вносили пізніше у присяжні книги на основі полкових та сотенних козацьких реєстрів, списків міщанського населення. Це мали б бути сотенні та полкові реєстри. на підставі яких потім складався Реєстр Війська Запорозького 1651 р. (після підписання Білоцерківського миру 7 вересня 1651 р.). На жаль, він не зберігся, принаймні, на сьогодні його ще виявлено. Доводиться користуватися Реєстром Війська Запорозького, складеним після підписання Зборівського миру 18(8) серпня 1649 р. Тим не менш, і таке порівняння уводнює той факт, що при складанні присяжних книг царські представники переносили прізвища козаків із сотенних реєстрів цілими блоками (так, як вони увійшли до складу Реєстру Війська Запорозького).

Таким чином, навіть російські джерела засвідчують брехливість міфу про нібито всенародний характер присяги населення Гетьманщини царю Олексію І. [...]

(Опубліковано повністю: Мицик Ю. Джерелознавчі студії з історії Переяславської ради 1654 р. //Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин. – К., 2003. – С. 556-565).

№ 2

Переяславська рада 1654 р. у висвітленні гамбурзької «Ординарної вівторкової газети»

Найповніше у світі зібрання давньонімецької преси XV – першої третини XVIII ст., що видавалася не лише у Німеччині, але й в Австрії, Швейцарії, Чехії, Швеції та інших країнах, знаходиться в дослідницькому центрі «Прессефоршунг» (»Presseforschung) при Бременському університеті (ФРН). Серед інших тут зберігається практично повний комплект «Ординарної вівторкової газети» (Ordinari Dienstag - Zeitung), яка видавалася у Гамбурзі: 135 томів за 1618-1741 рр. Ця газета подавала досить повну й оперативну інформацію про події в різних частинах світу, насамперед у Європі. Її сторінки рясніють повідомленнями з Лондона, Парижа, Відня, Неаполя, Базеля, Варшави, Кракова, Гданська, Москви, Львова та інших міст. Майже у кожному номері є дані про події в Україні, але вони практично ніколи не привертати до себе уваги науковців. А тільки побіжний перегляд газети дає можливість виявити ряд унікальних свідчень.

Так, гамбурзька газета повідомляє, що у 1625 р. 20 тисяч українських козаків були завербовані на іспанську службу і діяли у Фріулі (північно-східна Італія). Газета за 4 червня 1651 р. подає повідомлення з Кракова про скерування Богданом Хмельницьким до Польщі «сотень розвідників, котрі отримали наказ спалювати всі будинки й двори шляхти, підбурювати селян до повстання». Далі знаходимо звістку, яка підтверджує зв'язок повстання Олександра Костки-Наперського у Польщі з Національно-визвольною війною українського народу 1648-1658 рр. За словами газети «один з наших, що називав себе Костка, був поза сумнівом теж підбурений ворогом; під іменем королівського полководця зібрав під своїм керівництвом велику кількість селян, і захопив укріплений

замок у 10 милях звідси, у напрямку угорського кордону, який називається Чорштин». У іншому повідомленні (від 17 липня з Нойса, що в Сілезії) мова йшла про Берестецьку битву 1651 р., зокрема про панічну втечу ординців, про переговори, що їх вели обложені повстанці з королем Речі Посполитої Яном Казимиром. Зазначалося навіть, що кримський хан Іслам-Гірей III був під час битви поранений, але це не підтверджується більшістю інших джерел.

Особливо цінний блок повідомлень стосується малоз'ясованого історичного явища, якою була Переяславська рада 1654 р., та подій, що стосувалися укладення українсько-російського договору. і повідомлення базуються на інформації, яка надійшла з Москви (лист від 20 січня), Варшави (від 18 лютого та 8 березня), Гданська (від 18 та 28 березня), Підгаєць (від 26 лютого) та «з русинського Львова» (від 10 лютого), Самі листи інколи містять у собі додаткові вказівки на вісті, що були отримані з України, наприклад з Костянтинова на Волині, з Туреччини тощо.

Власне, про перебіг самої ради гамбурзька газета повідомляє стисло. У повідомленнях йдеться про підготовку ради та події, що відбувались після неї. Увагу авторів повідомлень в першу чергу привертала дії гетьмана Богдана Хмельницького. Насамперед повідомлялося про його зустріч у Переяславі з сімома московськими воєводами, та священниками, котрі їх супроводжували; про присягу гетьмана на вірність цареві Олексію I, після чого склало присягу ще 1500 козаків. Як достовірно відомо, на Переяславській раді було близько 200 осіб, отже у повідомленні явно йдеться про початок складання присяги цареві у містах Гетьманщини. Тоді ж, як свідчить газета, гетьман дозволив московським гарнізонам стати у Києві, Чернігові, Чорнобилі, а згідно з іншими свідченнями, – ще й у Білій Церкві та Немирові. Тут автори газетних повідомлень сплутали дозвіл на тривале перебування в українських містах московських гарнізонів (Київ) і тимчасове їх там перебування під час підготовки до наступу проти Речі Посполитої. Повідомляється, що московські священники нібито переосвятили православні храми, а сам Хмельницький був заново охрещений, що явно є недостовірними повідомленнями.

Про умови українсько-російського союзу гамбурзька газета подає достовірні дані, принаймні звістки про деякі з них зустрічаємо в окремих польських та німецьких джерелах, наприклад у фундаментальній хроніці «Театр Європи», яка тоді ж видавалась у Франкфурті-на-Майні. згідно з цими умовами український уряд мав розірвати союз з Кримським ханством, відмовитися від підданства польському королеві, заборонити вживання тютюну та алкогольних напоїв (у останньому випадку явно йдеться про заборону вільного винокуріння й запровадження державної монополії на цей вид діяльності), вигнати євреїв з України, а тих, хто продовжував би із ними торгувати, – відлучати від Церкви.

Неодноразово у повідомленнях газети йдеться про зростання невдоволення українців ухвалами Переяславської ради, про відмову присягати цареві багатьох козаків, зокрема Уманського полку та уманського полковника (тут, ясна річ, мова йде про Йосипа Глуха), а також полковника Івана Богуна, котрому уряд Речі Посполитої поспішив запропонувати за це «запорізьку булаву», ба-

жаючи замінити Богуном Хмельницького. До речі, на сьогодні відоме звернення уряду Речі Посполитої до Богуна з пропозицією перейти на бік короля.

Описуються у газеті і військові приготування російських та українських військ, а також армії Речі Посполитої, у лавах якої служило чимало німецьких найманців; події першого з двох вальних сеймів 1654 р.; відмічається прагнення короля налагодити союз з кримським ханом, турецьким султаном, трансільванським князем Д'єрдем II Ракоці та молдавським господарем. Згадується і про польське посольство до Туреччини, яке очолював М. Бегановський. Його турки тепло зустріли, а українське, що прибуло майже одночасно, було нібито заслано на галери, а його керівника – страчено.

Як бачимо, правдива інформація газети примхливо перепліталася з недостовірною. Повідомлення гамбурзької газети суперечать статейному списку московського посла Василя Бутурліна, котрий нерідко видавав бажане за дійсне, і в той же час відповідають свідченням безпосередніх учасників подій: чорнобильського протопопа та інформаторів українського шляхтича на службі Речі Посполитої Семена Павші. Вони описували хід Переяславської ради зовсім по-іншому, ніж це подано у статейному списку Бутурліна. Дійсно, Переяславська рада викликала неоднозначну реакцію в українському суспільстві, що межувало з розколом, причому на користь союзу з Москвою висловилося лише незначна частина населення Гетьманщини. Тому немає ніяких підстав сумніватися у свідченнях гамбурзької газети про те, що багато хто з козаків «не хотів цього чинити (*тобто складати присягу цареві – Ю. М.*), були дуже неодностайні», у її повідомленнях про якісь заворушення в Україні.

Умови договору 1654 р., наведені в «Ординарній вівторковій газеті», розходяться із тими, що збереглися у «Березневих статтях», але очевидно, що вони відбивають якісь реальні факти, ймовірно попередні усні домовленості, досягнуті у Переяславі. Так, московський уряд вже тоді прагнув запровадити монополію на винокуріння, але безуспішно. Цього він не досяг навіть у XVIII ст.! Дійсно, у тодішній Московській державі ще існувала заборона на паління тютюну, на проживання у країні євреїв, тому логічно, що московський уряд прагнув завести в Україні подібні порядки, але й цього йому не вдалося зробити.

Що стосується даних про арешт і заслання київського митрополита Сильвестра Косова, то вони є недостовірними. Однак ця звістка з'явилася не на порожньому місці. Відомо, що митрополит і українське православне духовенство взагалі відмовилися присягати Олексію I, не бажаючи, щоб Українська Православна Церква корилася Московському Патріархатові. Позиція митрополита викликала роздратування Б.Хмельницького, і, очевидно, гетьманські погрози були сприйняті за чисту монету, що й спричинило появу звістки про арешт С.Косова.

Хоча у відомих документах, що відбивають умови договору 1654 р., укладеного представниками козацького та міщанського станів у Москві у березні 1654 р., не згадується про заборону українцям носити одяг польського крою, а простолюду – одяг з дорогого імпортного сукна та чобіт-сап'янів, однак збереглися джерела 1654-1657 рр., які засвідчують насильства московських воєвод над

союзниками - українськими козаками в Білорусі. Зокрема, полковник Іван Нечай скаржився на те, що царські воєводи відрізають козакам «оселедці» на головах.

Досить достовірними є дані про прибуття в Україну відомого російського дипломата А.С. Матвеева з грошима для виплати Війську Запорозькому, в окремих числах газети зустрічаються цікаві дані про задум грошової реформи у Московській державі, про подарунок Б.Хмельницькому царського каптана, про повернення з України до Москви царського дипломата Родіона Стрешньова. Варто відзначити наведений у газеті колоритний факт, який свідчив про «любов» українського народу до московитів, які тоді ще не встигли розперезатися в Україні: щоб забезпечити своє життя на зворотному шляху, посол мусив навіть поголити свою голову по-козацьки!

Вищезгадані свідчення гамбурзької газети проливають додаткове світло на Переяславську раду та укладення договору 1654 р., який оформив військово-політичний союз і об'єднав дві держави у своєрідну конфедерацію. Саме ці дані надходили до Європи й інформували зарубіжну громадськість про події, що відбувалися в Україні. Вони не втратили своєї актуальності й нині...

(Опубліковано: Мицик Ю. Переяславська рада 1654 р. у висвітленні гамбурзької «Ординарної вікторкової газети»//Людина і політика. – 1999. – С. 34-35; Мицик Ю. Джерелознавчі студії з історії Переяславської ради 1654 р. // Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин. – К., 2003. – С.553-556).

№ 3

Довкола «Архіву Переяславської ради»: міфи та реалії джерельної бази

Мало яка подія в історії України та російсько-українських відносин привертала до себе таку увагу громадськості, як Переяславська рада 1654 р. Без згадки про неї не обходився й не обходиться жоден підручник з історії країн Східної Європи. Лише за радянських часів було видано майже тисячу друкованих праць про неї та пов'язаний з нею комплекс питань. Дуже багато писалося, пишеться (й переписується)* про це і в українській та зарубіжній історіографії. Однак кількість праць, тим більше – у стиснутій рамках цензури та сумнозвісними «тезами ЦК КПРС» радянській історіографії, зовсім не свідчить про їхню високу якість. Тут є гостро відчутним присмак політичної продукції, вже написано навіть спеціальні дослідження й захищено дисертації, присвячені аналізу історіографії даної події (української, польської, російської, англійської і т.д.). Аналізуючи весь комплекс літератури, присвяченої Переяславській раді, доходимо висновку, що кількісно (але не якісно!) у ньому переважають ті роботи, які писалися з позицій російського великодержавного шовінізму. На жаль, інакше й не могло бути, враховуючи відсутність власної держави в українців протягом останніх двох з половиною віків. Вивчаючи історіографію проблеми, зупиняєшся на думці, що автори часто пишуть про Переяславську раду з других або третіх рук, що їх цікавить не сама Переяславська рада, а щось інше, наприклад, як про цю подію писав той чи інший історик, що

вони викладають свої схеми українсько-російських відносин і тільки побіжно торкаються цієї події, тупцюють на одній і тій самій джерельній базі і навіть не намагаються її розширити. Від цього історія Переяславської ради стала не набагато яснішою. Не випадково в потоці писаного й друкovanого вражає надзвичайно мала кількість джерелознавчих робіт. І тут є своє пояснення. По-перше, будь-яка спроба неупередженого аналізу джерел підриває антинаукові міфи про Переяславську раду, тому не вільно було навіть вийти за межі «канонічних» джерел, до яких належав посольський звіт («статейний список») московського посла в Україну, боярина Василя Бутурліна. По-друге, джерелознавче дослідження вимагає не тільки відповідної підготовки, але й доброго знання архівів та важкої пошукової праці.

Свого часу ми дослідили загальну джерельну базу історії Національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 рр. і встановили, що на кінець ХХ ст. у розпорядженні істориків було понад 10 тис. джерел, з яких було надруковано приблизно половину. За минуле десятиліття чисельність цих джерел дещо збільшилась, але суті справи ці зрушення не змінили, бо серед цього, дійсно великого масиву джерел, тільки **мізерна кількість** стосується Переяславської ради **безпосередньо**.

Слід підкреслити, що тут мова йде про Переяславську раду та справи, тісно з нею пов'язані (присяга частини козаків та міщан цареві Олексію, яка була проведена на частині території Гетьманщини у січні 1654 р. та російсько-український договір 1654 р.) Звичайно, можна взяти інший масштаб і вести мову про численні джерела щодо міжнародної ситуації в Європі, ходу боїв між українськими та польськими військами, дипломатичних традицій України та Росії тощо. Але від цього не стане яснішою поставлена проблема, вона просто потоне серед інших.

Не можна не сказати про головні причини загального поганого стану джерельної бази. Джерел, які походять з Гетьманщини, залишилося дуже мало внаслідок тривалого періоду бездержавності України, особливо ж – тяжких війн та інших соціальних катастроф XVII-XXI ст. (Навіть на самому початку ХХІ ст. згоріла майже вщент частина архіву в Кам'янці-Подільському!) У 1663 р. згорів гетьманський архів у Чигирині, у 1708 р. – гетьманський архів у Батурині... Видно, було достатньо й першої пожежі, бо вже у 1669 р. гетьман Дем'ян Многогрішний на запит московського уряду, чи є в гетьманському архіві якісь документи, що стосувалися б Переяславської ради та договору 1654 р., дав негативну відповідь. Пошуки таких документів уже тоді були безрезультатними не тільки в Україні, але й у Московській державі. Так само нічого путнього московські дяки не спромоглися знайти в архівах навіть на вимогу самого царя Петра I.

Варто підкреслити також, що за час і в Руїні особливо постраждала Правобережна Україна, де сильнішими, ніж на Лівобережній, були антимосковські настрої. Отже, необхідно враховувати не тільки втрати, але й деформацію джерельної бази. За умов підросійського існування України переваги щодо виживання та поляризації мали насамперед ті джерела, котрі відбивали позицію промосковські налаштованих представників козацької старшини лівобережної Гетьманщини.

У 1736 р. російські війська фельдмаршала Мініха спалили Бахчисарай, внаслідок чого був знищений архів Кримського ханства. Зазнали тяжких втрат і польські архіви, особливо у роки Другої світової війни, причому втрачених джерел було чимало й українського походження (відомо, наприклад, про втрату українських літописів, оригіналу твору українського шляхтича Юхима Єрлича та ін.)

Турецькі архіви були й залишаються майже недослідженими й важкодоступними з точки зору україністики. Навіть ті нечисленні дослідники, котрі володіють східними мовами й цікавляться україністикою (русистикою, полоністикою тощо), нарікають на невпорядкованість цих архівів, відсутність елементарних описів, на жорсткі обмеження, встановлені турецькою владою для іноземних громадян. Найбільше можливостей для евентуальних знахідок джерел з історії Переяславської ради, безперечно, мають архіви Москви та Петербургу. Ще якийсь шанс дають архіви Швеції, Німеччини та інших держав, але поки що можливість пошуків у архівосховищах цих держав залишається майже примарною. Надто вже мало спеціалістів з відповідною кваліфікацією, які працюють у даній галузі, надто мало фінансових можливостей, тим більше, що держава майже усунулася від підтримки такого роду архівних кверенд.

Ті, хто писали й пишуть про Переяславську раду, зазвичай працюють з текстами документів, виданих російським істориком Г.Карповим у 10-му томі археографічної серії «Акты, относящиеся к истории Юго-Западной России» (СПб., 1878). Значно менше значення для визначення даної проблематики мають 3-й (СПб., 1861) та 8-й (СПб., 1875) томи цієї серії, що були видані М. Костомаровим (у редактуванні т. 3 брав участь також П.Куліш), бо лише окремі документи мали якесь відношення до часів Переяславської ради. Широко розрекламований свого часу тритомник «Воссоединение Украины с Россией. Документі и материалы» (М., 1953-1954) у тій частині, яка нас цікавить, містить лише передрук деяких документів, раніше виданих Г.Карповим. Було видано й інші, переважно літописні, джерела, але їхнє значення набагато менше, ніж документальних.

На що ж конкретно спираються ті автори, які пишуть про Переяславську раду?

Насамперед на «статейний список», тобто звіт, великого посольства Московської держави в Україні, яке очолював боярин Василь Бутурлін, а також споріднені з ним кілька т. зв. «відписок», тобто листів, які надсилалися головою посольства до Москви і які потім звичайно використовувалися для складання «статейного списку». Цей звіт є найповнішим з точки зору обсягу джерелом з історії Переяславської ради (точніше, кількох рад генеральної старшини), які відбувалися у вузькому часовому проміжку, буквально за кілька днів, і завершилися 18 (8) січня 1654 р. Але визначення «найповніший» стосується переважно обсягу даного джерела і не є синонімом слова «найточніший». Не можна не відзначити явної тенденційності даного джерела. Бутурлін – офіційний керівник російського посольства – був надто заангажованою в ці справи особою, щоб чекати від нього достатньо об'єктивного опису подій. У цьому джерелі бачимо, наприклад, і знакові для московської дипломатії терміни, як от: «під цар-

ську руку». Це надто туманне поняття, під яким нерідко розуміли протилежні речі, принаймні українська сторона у 1654 р. розуміла під цією «рукою» зовсім інше, ніж те, що мала на увазі російська. Щоб це краще зрозуміти, варто звернутися до оцінки рішень Переяславської ради українською стороною, яка була дана всього через рік після Переяслава, під час найбільшого зближення Гетьманщини та Московської держави як союзників за договором 1654 р. Вона походить з уст українського дипломата Павла Тетері, активного учасника переговорів у Переяславі та Москві у 1654 р. і тодішнього прихильника російсько-українського військово-політичного союзу. Ця оцінка була висловлена ним у присутності та за мовчазної згоди Богдана Хмельницького, Івана та Данила Виговських, Самійла Богдановича-Зарудного (іншого, поряд з Тетерею, керівника посольства до Москви у 1654 р.), Григорія Лісницького й Тимоша Носача. Це сталося у ставці Богдана Хмельницького під обложеним Львовом 7 жовтня 1655 р. під час переговорів із представниками польської сторони. На закид польського посла Я. Хоменецького Тетеря різко відповів: «Військо Запорізьке не віддавалося царю в рабство! Йшлося за нашу свободу, за війну проти ляхів!»²

В. Бутурлін, як і інші його попередники на дипломатичній ниві Московської держави (посли, упорядники «статейних списків»), нерідко видавав бажане за дійсне, перебільшував свої заслуги, прагнучи довести, що події розвивалися саме так, як вони й мали розвиватися за царською волею, згідно з царським дипломатичним «наказом» (інструкцією). При аналізі достовірності дипломатичного звіту Бутурліна доречно не забувати відому характеристику, дану «статейним спискам» московським дяком Григорієм Котошихінін, який у 60-ті роки XVII ст. втік до Швеції і склав там свій меморандум про Московську державу. Котошихін дуже гостро висловлювався про достовірність «статейних списків» взагалі, бо там писалося й про те, що було, й про те, чого не було, а послами – упорядниками цих звітів робилося все, щоб перебільшити свої заслуги з розрахунку «на большую честь и жалование».

Історики простудіювали цей список уздовж і впоперек³, нерідко вказували при цьому на явні замовчування або тенденційне висвітлення Бутурліним подій, але зробити доскональний та досить вичерпний аналіз свідчень Бутурліна (якщо говорити про безпосередній опис Переяславської ради) неможливо через поганий стан джерельної бази. Але не можна заплющувати очі, як це переважно робиться, й на суперечності в текстах Бутурліна, а також на явну нерепрезентативність цього джерела. Адже воно відбиває офіційний погляд уряду Московської держави на цю подію, надто стисло й упереджено висвітлює позицію української сторони і тому ніяк не може вважатися всебічним і достатньо об'єктивним джерелом.

З українського боку маємо кілька джерел, які дають дуже стисло характеристику Переяславської ради (звичайно 1-2 речення), що вже саме по собі свідчить про «величч» цієї події в очах її українських учасників та сучасників. Літописці приділяли Переяславській раді не більше, а то й менше місця, ніж Корсунським радам 1657 і 1669 рр., «Чорній раді» 1663 р., укладенню Гадяцького пакту тощо. Багато в чому типовим (не тільки для ряду українських літо-

писів, складених на Лівобережжі, але й білоруських) є відгук, даний незнаним автором Чернігівського літопису: «Хмельницький царю московському поддался со всею Україною и Войском Запорожским и присяг в Переясловю Алексію Михайловичу, царю московському»⁴. Додамо, що під «Україною» цей автор, як і багато інших, розуміли тільки Наддніпрянщину. При цьому у відгуках про Переяславську раду можна зафіксувати й певні розходження в її оцінках.

У радянській історіографії охоче цитували представників табору прихильників московської орієнтації, насамперед літопис Самовидця, ігноруючи інших або ж перекручуючи їхню думку. Т. зв. Самовидець (це умовне, кабінетне визначення анонімного автора, яким очевидно був Роман Ракушка-Романовський) дещо повніше, ніж інші літописці, сказав про цю подію і відзначив, що «по усей Україні увесь народ з охотою тоє (присягу цареві) учинил»⁵. Автором цього літопису на думку переважної більшості дослідників, був відвертий прихильник московської орієнтації генеральний підскарбій за часів І.Брюховецького, а потім стародубський протопоп Роман Ракушка-Романовський. До того ж, він складав свій літопису той час, коли на правому боці Дніпра панувала тотальна руїна. Отже, причина появи саме такого відгуку про Переяславську раду є цілком зрозумілою. Звістка Самовидця була використана Г. Грабянкою, а через останнього – авторами ряду українських літописів XVIII ст. (Короткий опис Малоросії та ін.) Живучи через 50-100 років після Переяславської ради, всі вони констатували підлеглість Гетьманщини цареві й починали відлік цієї підлеглості від Переяславської ради. В умовах після придушення антиколоніального повстання Івана Мазепи вони мріяли вже тільки про автономію лівобічної Гетьманщини під царським берлом, відповідно й розставляли акценти. Якихось оригінальних деталей до картини Переяславської ради вони не додавали, ґрунтуючись на згаданих літописах Самовидця та Грабянки й похідних від них. Не слід відкидати й негативного впливу тієї ситуації, у котрій творили літописці у XVIII ст., які знали, що негативний відгук про царя або про московське панування в Україні неодмінно викликав би репресії. Приблизно в такому ж дусі, як Самовидець, писав на початку XVIII ст. і Самійло Величко. Щоправда, його розповідь є значно ширшою, але все ж мало додає до розкриття картини Переяславської ради. До того ж, слід узяти до уваги схильність Величка до містифікацій та підробок. Так, на сторінках свого твору він наводить аж надто підозрілий лист Б.Хмельницького на Січ від 5.01.1654 (26.12.1653) із пропозицією піти під московську протекцію і такого ж типу лист – відповідь запорожців від 13(3). 01.1654 р., де міститься негативна відповідь на цю гетьманську пропозицію.⁶

У дещо інший спосіб, на що досі не зверталася уваги, розповідали про Переяславську раду деякі інші сучасники Переяславської ради. Так ігумен київського Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря Феодосій Софонович у своїй «Кройніці» (1672-1673), вказував на факт піддання Богданом Хмельницьким Гетьманщини цареві та виконання присяги на вірність цареві козаками й міщанами.⁷ Тут і в інших звістках слід враховувати не тільки те, про що писав літописець, але й про що він промовчав, хоча й володів багатою й важ-

ливою інформацією. Софонович якраз промовчав про загальновідому негативну позицію українського православного духовенства щодо присяги цареві. Між тим, літописець належав до вищої ієрархії Київської митрополії і навіть був певний час (1668-1673) фактично місцеблюстителем митрополичого престолу. Не менш цікавим є свідчення відомого своєю промосковською налаштованістю тогочасного київського полковника, учасник а Переяславської ради Василя Дворецького. Він унікав детальної розповіді про Переяславську раду, обмежившись, по суті, повторенням свідчень Софоновича і тільки додав звістку про місця присяги (були названі церкви) київських міщан.⁸ У публіцистичному трактаті «Пересторога Україні», написаному чи редагованому Дворецьким ще раніше (1669), міститься розгорнутий аналіз тодішніх можливих зовнішньополітичних орієнтацій Гетьманщини. Красномовною є тут констатація ролі Московської держави: «тяжка Польща Україні, а Москва совіто (*тобто вдвічі – Ю. М.*) тяжча», але автор усе ж схиляється до Московської держави з огляду на спільність віри⁹. Таким чином бачимо картину вибору меншого з двох зол, але аж ніяк не всенародного ентузіазму. І це писав надзвичайно активний і послідовний прихильник московської орієнтації». Що ж казати про інших, навіть тих, які первісно, у 1654 р., підтримували військово-політичний союз з Московською державою? Майже не залишилося або не збереглося їхніх відгуків про Переяславську раду, але їхні справи (активна боротьба проти Московської держави, починаючи з 1657-1658 рр., яку проводили І. Виговський, П. Тетеря, П. Дорошенко, М. Ханенко, І. Нечай, Г. Лісницький, С. Богданович-Зарудний та інші учасники Переяславської ради, не кажучи про І. Богуна, І. Гуляницького та ін.), куди красномовніше, ніж слова, про мовляють за себе. І все ж і тут є певні оцінки (хоч і дуже стислі) Переяславської ради. Вище ми цитували слова Павла Тетері, але ще гостріше висловлювався гетьман Іван Виговський у своїх універсалах, закликаючи до боротьби проти Московської держави у 1658-1659 рр.

Значно повнішими є свідчення, які містяться в донесеннях від 27 січня 1654 р. чорнобильського протопопа, котрий інформував про це українського православного шляхтича на службі Речі Посполитій Семена Павшу, а той переповів їх князеві Янушу Радзівілу, командуючому військами Великого князівства Литовського (він був безпосереднім зверхником Павші). При цьому Павша додав і три власні листи, які були доповнені свідченнями деяких інших його агентів (17 (7) або 12 (2). 02; 21 (11). 02; 7.04. (28.03.) 1654 р. писані з Мозиря) Ці документи певною мірою були відомі ще В.Липинському та М. Грушевському¹⁰, але в повному вигляді, з урахуванням різних списків були тільки недавно нами видруковані.¹¹ Цінним є вже той факт, що чорнобильський протопоп якщо й не був присутнім особисто, то мав у Переяславі довірених осіб, які були свідками ради 18 (8) січня. Сам же чорнобильський протопоп був власною персоною у Києві і на власні очі бачив вступ московського посольства до міста та описав, у який спосіб бралася присяга. У цій групі донесень проливається додаткове світло на саму Переяславську раду, на їх безпосередній відгомін в Україна, особливо у Києві та Чорнобилі, на конфлікти між українцями та московськими військами і зовсім непарадний хід присяги, про що писав і Павша у листах від

2 та 21 (11).02.1654 р.: «...було сповіщено весь київський магістрат і простолюди, аби йшли присягати. Ті опиралися і не хотіли йти, але їх козаки гнали, як бидло... вони, присягаючи, не називалися своїм власним іменем, а після цієї присяги дуже на неї нарікали й Господа Бога просять, аби якнайшвидше прийшли війська його королівської мості»; «...силою взяли присягу в чорнобильців і то від небагатьох, а тамтешні міщани, невдячне прийнявши москову, роз'їхалися по різних містах і містечках і виглядають війська (*Речі Посполитої – Ю. М.*) як Бога. Доповідаю й про те, що й уся Україна зичить того ж самого. Отець митрополит і архімандрит київські ще не присягнули й присягати не хочуть і з тим декларувались, що воліють померти, ніж присягати московському цареві...».

Врешті переказувався зміст чуток, які ходили в українському суспільстві в січні 1654 р. щодо усних умов, укладених у Переяславі. Насамперед цю інформацію (чорнобильського протопопа й листів С. Павші) використав український мемуарист, волинський шляхтич Юхим Єрлич, додавши деякі цінні деталі з інших джерел. Обсяг усіх цих джерельних свідчень набагато перевищує згадані українські літописи, поступаючись тільки «статейному списку» посольства Бутурліна. Варто вказати на відомі ще Г. Карпову та М. Грушевському свідчення ченця Києво-Печерської лаври Макарія Криницького, посланого своїм архімандритом Йосифом Тризною та київським митрополитом Сильвестром Косовим до Луцька, щоб заявити протест православного духовенства відносно незаконної вимоги цареві.¹² Ці замовчувані свідчення з українського боку репрезентують позицію противників союзу з Московською державою і подають абсолютно протилежну картину Переяславської ради та присяги, ніж та, яку зафіксовано у «статейному списку» Бутурліна. Вони ж певною мірою є суголосними досить значній групі свідчень, що походять з польського боку.

Польська сторона (вищі урядові кола, дипломати, хроністи тощо) активно відгукнулися на цю подію. Але вони побачили в ній тільки «зраду» короля та Речі Посполитої (як бачимо, лексика всіх колонізаторів щодо українських визвольних змагань є разуче подібною!) і перехід під зверхність іншого монарха. Типовим є, наприклад, лист чернігівського воєводи Єжі Тишкевича від 1.03.1654 р., де є, зокрема, типова для польської тогочасної історіографії звістка про дії Богдана Хмельницького у 1654 р.: «цей зрадник, розірвавши лігу з ханом, сам віддався в руки московського царя й Україну (*тут: Наддніпрянщину – Ю. М.*) віддав».

В їхніх писаннях багато емоцій і, водночас, гострих оцінок. Так автор анонімної віршованої хроніки (1682) цілий уступ своєї поеми присвятив Переяславу, з єхидством наголосивши на тому, як Хмельницький поміняв польського орла на московський герб («голий мужик на коні»)¹³. Але польські представники на Переяславській раді не були, за винятком, можливо, тільки посланців чернігівського воєводи й житомирського старости Єжі Тишкевича (скоріше за все, вони були в Києві, а не Переяславі). Представників польських урядових кіл та польських хроністів цікавив сам факт укладення антипольського російсько-українського союзу, а не хід ради, тому навіть нечисленні донесення агентів-очевидців та дипломатів були, по суті, ними проігноровані й майже не збе-

реглися. Отже, з точки зору інформативних можливостей польські джерела поступаються «статейному списку» В. Бутурліна, хоча досить добре репрезентують позицію офіційних кіл Речі Посполитої та, певною мірою значної частини українського суспільства. Є тут і важливі факти, про що свідчить, наприклад, надрукований нами й згаданий вище лист Є. Тишкевича, який засвідчує, що царський уряд навіть пообіцяв відпустити на польський бік кордону тих українців, котрі не хотіли коритися Москві.

Майже цілковито ігнорувалося зарубіжними істориками (вже не кажучи про радянських) свідчення іноземних джерел неросійського та непольського походження. Це передусім німецькі газети та хроніки середини – другої половини XVII ст. Під час стажування у 1991 р. у ФРН нам вдалося попрацювати у Бременському «Presseforschung» (Інституті дослідження німецької преси). Тут зберігається зібрання у понад тисячу томів своєрідних підшивок (фотокопії, ксерокопії) німецькомовних газет, які видавалися в німецьких державах, імперії Габсбургів та Швейцарії. У тих з них, що датовані 1654 роком, вдалося знайти і певну кількість оригінальних звісток щодо Переяславської ради. Вони ґрунтувались, очевидно, на інформації з дипломатичних кіл та тієї, що походила від німецьких військових на службі Речі Посполитої, є дуже стислими, і за своїм характером нагадують польські джерела. Тут є деякі важливі дані про присяги цареві, українсько-російські дипломатичні контакти, про умови російсько-українського союзу. Про їхній зміст може свідчити проведений нами аналіз гамбурзької газети 1654 р.¹⁴, хоча вивчення газет, що видавалися у Відні, Лейпцігу, Берліні, ще належить здійснити. Важливішим є зміст німецької хроніки «Театр Європи» (приблизно сторінка тексту), яка ґрунтується на тогочасних газетах та спільних з ними джерелах¹⁵. Надзвичайну цінність становлять тут пункти переговорів, імовірно – й умови усних домовленостей, які були укладені в Переяславі. Їхній аналіз засвідчує подібність даних «Театру Європи» до інформації української опозиції в Гетьманщині 1654 р. Є тут, безперечно, явні чутки, є й безсумнівні, достовірні факти. Знаючи, наприклад, про заборону паління тютюну в Московській державі, на відміну від Гетьманщини, про державну монополію в торгівлі алкогольними напоями (в Україні була свобода винокуріння), про практику нового охрещення у Московії навіть православних вихідців з України та Білорусі, логічно припустити, що ці та інші дуже актуальні блоки проблем безсумнівно порушувалися під час переговорів у Переяславі. Бутурлін про них промовчав, але інформація про це потрапила врешті на сторінки німецької хроніки. (Нами ці свідчення «Театру Європи» були проаналізовані, але поки що не видані у перекладі з німецької¹⁶). Розкол українського суспільства щодо союзу з Москвою, про який згадують деякі з цих іноземних джерел, протести й виступи проти гетьмана та московських воєвод змусили царський уряд маневрувати та йти на поступки. Так, він відмовився від наміру заново охрещувати українців, заборонити тютюн, а спроби заборонити винокуріння в Україні чинилися тільки з XVIII ст., та й то безуспішно. У документах, які стосуються договору, зовсім не згадується про ці проблеми.

Що стосується присяги, то тут джерельна база досліджень і перспективи останніх виглядають краще. З вищенаведених уривчастих свідчень можна зробити безсумнівний висновок про те, що присягу цареві могли відбирати тільки на Гетьманщині (вона складала тоді близько четвертої частини етнічних українських земель), причому не на всій, що її мусили дати повнолітні представники тільки двох станів (козацького та міщанського) чоловічої статі і що далеко не всі робили це добровільно, ухилялися, втікали, під час присяги називалися не своїми іменами. Це підтверджують документи й російського походження. В. Бутурлін доклав до свого звіту деякі інші документи:

Список 18-ти полків Гетьманщини, куди було послано представників царського уряду для прийняття присяги, причому вказано, хто конкретно був посланий. названо також основні міста (13 із 18-ти), де треба було приймати присягу, вказується й загальна кількість тих, хто присягнув.¹⁷;

Присяжні (переписні, записні) книги Білоцерківського та Ніжинського полків¹⁸;

Зведені дані з усіх присяжних книг про кількість осіб, які нібито дали присягу цареві.¹⁹

Перший і третій документи вміщуються на одній сторінці і містять явні недоречності, зокрема в першому з них взагалі не позначено населені пункти Вінницького, Паволоцького, Прилуцького, Уманського та Чигиринського полків, а в інших випадках (кілька міст Брацлавського, Корсунського та Черкаського полків) їх приналежність до того чи іншого полку викликає великі сумніви. Нема й слідів присяжних книг цих полків. У будь-якому випадку все це надто схоже на те, що нога царських представників, які відбирали присягу, й не ступала на землі згаданих п'яти полків правобережної частини Гетьманщини.

Три згадані джерела не узгоджуються навіть між собою, отже, – містять явно неправдиві дані. Так, у присяжній книзі Білоцерківського полку йдеться й про присягу в тих містах (Германівка, Фастів, Триліси), які у списку 18-ти полків згадані як цілковито спустілі через війну. Отже, царські представники (у даному випадку Лопухін та Портомоїн) вписували до присяжних списків «мертві душі» або ж елементарно скопіювали відповідні сотенні книги, нікого не приводячи до присяги! Як засвідчує проведений нами а наліз. є цілком достатні підстави стверджувати і про неправдивість загальної кількості осіб, що присягали, вказаної у 3-му документі та в присяжних книгах. (Останні є цінними джерелами, але придатними для інших дослідницьких цілей. Тут зібрано унікальний ономастичний матеріал, вказувалися імена та прізвища осіб, котрі нібито присягали, а також стисло описувалися головні населені пункти Білоцерківського та Ніжинського полків). Царські представники вказали й нелогічний та явно нереальний як для такого короткого терміну маршрут подорожі. Вони відбирали присягу далеко не в усіх, а тільки в частини вказаних у списках осіб. Самі ж списки вони склали на підставі існуючих полкових та сотенних реєстрів та якихось списків міщан. Є й дрібніші розходження. Так, згідно зі списком 18 полків присягу в жителів Білоцерківського полку

мав відбирати стольник Л. Лопухін. Між тим, згідно з присяжною книгою Білоцерківського полку відібрав також і піддячий приказу Большого дворца Я. Портомоїн.

Отже для вирішення проблеми присяги джерела дають більшу за обсягом інформацію, яка чітко засвідчує той факт, що дійсна картина й масштаби присяги козаків та міщан цареві були явно сфальсифіковані представниками Московської держави. Уточнити це питання теж є реальним. Ще чекають на аналіз та публікацію присяжні книги Київського та Переяславського полків, про які побіжно згадував М. Грушевський.

Нарешті, звернімося до останнього аспекту поставленої нами проблеми, а саме – до джерел договору 1654 р. Ми дійшли висновку, який сформулювали у своїх попередніх працях: не існувало російсько-українського договору 1654 р. як типового для сучасної практики, тобто завершеного документа, створеного в двох примірниках, котрими сторони обмінювалися. Можна говорити скоріше про умовний договір, свого роду «рамкову декларацію», у котрій сторони брали на себе певні зобов'язання, а суттєві непорозуміння та незгода по ряду пунктів, відсутність взагалі умов щодо деяких важливих проблем, незавершеність та неузгодженість мали бути подоланими, так би мовити у «робочому порядку». До того кожна сторона діяла так, як вважала за потрібне. Віленське перемир'я 1656 р означало крах надій українського уряду на Москву, яка підписанням цього сепаратного договору з Річчю Посполитою грубо порушила договір, котрий українська сторона де-юре денонсувала, уклавши Гадяцький договір з тією ж Річчю Посполитою у 1658 р. Підписанням же Переяславського договору 1659 р. («14 статей») було підведено ризику під договором 1654 р., а це вже інша тема.

Слід підкреслити, що єдиного договору тоді не було й не могло бути, оскільки його пробували з різним успіхом укласти представники аж трьох станів Гетьманщини (православне духовенство, міщанство й козацтво), а не об'єднана делегація. (Селянство не мало жодних політичних прав, а нечисленна шляхта була фактично злита в Гетьманщині з козацтвом.) Не було, як відомо, і ніякої ратифікації козацьких та міщанських порозумінь з Московією...

Які ж документи збереглися?

Якщо говорити про міщанство, то представники деяких міст Гетьманщини (Переяслав) першими прибули до Москви. Вони привезли три чолобитні на царське ім'я, де прохали царя про підтвердження прав та привілеїв міста, а також рекомендаційного листа Б.Хмельницького з цього приводу (від 27 (17).02 1654 р.). До цього вони додали чотири привілеї Переяславу на магдебурзьке право тощо від покійних королів Речі Посполитої Сигізмунда III та Владислава IV. 14 та 23 квітня 1654 р. за н. ст. цар Олексій видав три жалувані грамоти, котрими повністю підтверджував їхні давні права. Цим же шляхом пішли й представники Чернігова, котрі висунули аналогічні пропозиції, підкріплені грамотою Б.Хмельницького від 1.03. (19.02) 1654 р.¹⁵ Хоча царські грамоти Чернігову не збереглися, можна не сумніватися, що права та вольності й цього міста були підтверджені за переяславським зразком. Врешті, у червні-липні 1654 р. до Москви прибула й делегація київського міщанства, яка виклала свої

пропозиції у 19 пунктах, а також у двох чолобитних на ім'я царя та боярина Бутурліна. Ці пропозиції були підкріплені рекомендаційними листами Б. Хмельницького (від 5.05. (25. 04.) 1654) та генерального писаря І. Виговського (від 6.05.(28.04).1654), а також текстами 22-х (!) документів, серед яких провідне місце належить привілеям Києву від різних королів Речі Посполитої та незбереженому універсалу Б.Хмельницького.

Переважна більшість цих вимог була задовільнена. Взагалі, ця група документів була своєрідним зразком, за яким мали б вирішуватися проблеми й інших міст Гетьманщини. В сумі, маємо з українського боку десятків листів (з пунктами пропозицій міщан та рекомендаційних з боку українського уряду); ще три десятки документів додавалися до них, щоб підтвердити законність вимог та історичні прецеденти. Оце й весь принципово важливий матеріал для аналізу домовленостей міст Гетьманщини з царським урядом. І хоча нічого невідомо про хід переговорів, усе ж, цього матеріалу достатньо, щоб визнати факт підтвердження Москвою дотеперішнього статус-кво міст і міщанства Гетьманщини.

Православне духовенство відправили свою делегацію найпізніше. Це посольство на чолі з архімандритом Києво-Печерської лаври Інокентієм Гізелем прибуло до Москви аж у серпні 1654 р. Воно представили свої вимоги (сім статей), кілька чолобитних київських монастирів, лист и київського митрополита Сильвестра (Косова) та чернігівського єпископа Захарії (Прокоповича), підкріплені цілою низкою послань Б. Хмельницького та І. Виговського²⁰. Однак ці переговори закінчилися безрезультатно. Москва вимагала, всупереч існуючим канонам, підпорядкування московському патріарху Київської митрополії, українське ж духовенство обстоювало своє законне і традиційне (від 988 р.) право залишатися під омофором Константинопольського (Вселенського) патріарха. Знову ж нічого не відомо про хід переговорів. Маємо тільки їхній негативний результат.

Найскладніше розв'язати проблему домовленостей головного в Гетьманщині – козацького стану з царським урядом. Про них свідчать три документи – запис статей-вимог, який дістав умовну й не дуже точну назву «Березневих статей».

Першими за хронологією йдуть «23 статті» від 27 (17).02. 1654 р. – лист від імені гетьмана Б. Хмельницького та Війська Запорозького на царське ім'я, поданий представникам царського уряду у Москві 24 (14). 03.1654 р.

Другий документ («20 статей») – це запис 23(13).03 1654 р. приказними дяками усних пропозицій представників українського уряду (П. Тетеря, С. Зарудний), які вели переговори у Москві.

Третій документ – «11 статей» – скорочена й змінена редакція «23-х статей», представлена царському уряду 31 (21). 03.1654 р.

На ці пункти були дані царські резолюції. причому виявилось, що по шести з них, і дуже важливих (наприклад, про зовнішню політику Гетьманщини), уряд Московської держави не давав апробації, хотів накласти суттєві обмеження. Відзначимо, що історики з московського та «малоросійського» табору розцінюють саме ці царські обмеження як остаточно узгоджений варіант порозу-

міння, що дає їм можливість твердити про обмежену автономію (і не більше!) Гетьманщини у складі Московської держави. Між тим, це тільки вияв позиції Москви, якої не прийняв український уряд, котрий діяв цілком у своєму, незалежницькому, дусі. Дана розбіжність свідчить якраз про незавершеність договірних умов, про бачення гетьманом та українським урядом у цілому союзу Гетьманщини з Москвою як достатньо рівноправного, що не обмежував суттєво її (Гетьманщини) суверенітету як незалежної держави.

Із поля зору дослідників часто випадає і той факт, що окремі додаткові документи з обох сторін суттєво доповнюють його. Тут необхідно врахувати ще два послання Хмельницького до царя з проханням про підтвердження окремих пунктів договору або ж прав та привілеїв відповідними царськими жалуваними грамотами та чотири царські грамоти (червень 1654 р.) на це.

Часто не враховується та обставина, що договір 1654 р. між козацьким станом та московським урядом укладався не тільки в березні того року посольством Тетері й Зарудного, але й у квітні посольством родича Б.Хмельницького Філона Гаркуші і все одно лишився незавершеним. Саме після місії Гаркуші царем Олексієм була видана жалувана грамота Війську Запорозькому (так офіційно називалася тодішня Українська держава – Гетьманщина), причому тут стверджувалося, що «ваши права и привилія, и свобод, и добра **содержати навеки крепко и нерушимо, безо всякого пременения**» (виділено нами – Ю. М.). На наш погляд, дана грамота є достатньою підставою закрити дискусію про те, чи давав Бутурлін у Переяславі взаємну присягу керівникам Гетьманщини. Сам цар на папері підтвердив свою обіцянку, дану раніше своїми послами про зберігання в непорушності й незмінному вигляді «прав й вольностей» Війська Запорозького.²¹

Самі пункти порозуміння козацького стану з московським урядом у всіх трьох варіантах були ґрунтовно проаналізовані істориками XIX-XX ст., і тому немає потреби на цьому зупинятися. Відзначимо, що незавершеність договору 1654 р., його неповнота й недосконалість не дають на сьогодні достатньо точних та вичерпних відповідей на питання про характер тодішніх російсько-українських міждержавних взаємовідносин. Звідси – й надто вільні його інтерпретації, схоластичні дискусії істориків навколо спроб визначити характер тодішнього (1654-1658) союзу між Московською державою та Гетьманщиною («унія», «персональна унія» і т.д., і т.п.), тим більше, що цей характер змінювався протягом досить короткого часу і від достатньо рівноправного «рамочного порозуміння» 1654 р. шлях проліг до нерівноправного російсько-українського договору 1659 р., який визначив статус Гетьманщини вже як автономної частини у складі Московської імперії.

Пошуки в Російському державному архіві давніх актів у Москві дали нам свого часу можливість встановити імена приказних писців, які записали «11 статей»: Степан Кольчинський, Тимофій Топоровський та Михайло Кульчинський, які були емігрантами з України та колишніми студентами Києво-Могилянської академії. У такий же спосіб при широких архівних кверендах можна вирішити ще деякі питання укладення договору 1654 р. Принаймні, це куди

перспективніша справа, ніж творити ялові «есе», тупцюючи на кількох десятках документів, які дають дуже обмежене уявлення про договір 1654 р., не кажучи вже про саму Переяславську раду...

Примітки:

* Про тих, хто списує, можна написати цілу дисертацію. Досить вказати на свіжий приклад: журналіст Анатолій Кондратьєв надрукував на сторінках газети «Слово «Просвіти» (№ 1 від 1-7.01. 2004 р. – с. 5) статтю «Міфи возз'єднання», яка є звичайним скороченням моєї праці «Переяславська рада 1654: міфи та реальність»//Переяславська рада: історичне значення та політичні наслідки. – К., 2003. – С. 74-80.

1) ВУР. – Т. 3.

2) Мицик Ю. Володарі гетьманської булави. – К., 1995. – С. 213. Цю інформацію взято з недрукованого щоденника львівського студента Божецького, який мав контакти з відомим львівським дипломатом та мемуаристом С. Кушевичем. Цей польськокомовний щоденник зберігається у ЦДІАУ у Львові.

3) Взагалі, найповніше підсумки історіографічних здобутків у дослідженні Переяславської ради та договору 1654 р. підбито у фундаментальному збірнику: Переяславська рада й 1654 року. – К., 2003. – 855 с.

4) Чернігівський літопис //Сіверянський літопис. – 1996. – № 4. – С. 110.

5) Літопис Самовидця. – К., 1972. – С. 67.

6) Величко С. Літопис. – К., 1991. – С. 132-136.

7) Софонович Ф. Хроніка з літописцов стародавніх. – К., 1992. – С. 231.

8) Мыщык Ю.А. «Літописец» Дворецких – пам'ятник українського летописання XVII в.//Летописи и хроники. 1983. – М., 1984. – С. 219-234.

9) Мицик Ю.А. Перший український історико-політичний трактат//УІЖ. – 1991. – № 5. – С. 219-234.

10) Грушевський М. Історія...Т. IX. – Ч.1. – С. 767.

13) БПАН у Кракові. – ВР. – № 1275. – Арк. 49 об.

14) Мицик Ю.А. Джерелознавчі студії з історії Переяславської ради 1654 р.//Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин. – К., 2003. – С. 523-565.

№ 4

Хто ж фальсифікує історію?

Нинішня влада любить святкувати чи відзначати дивні як для незалежної незалежної держави ювілеї. Їх ріднить одна риса: прагнення закріпити в українського народу малоросійський комплекс, стереотип нібито «благоденствія» українців у Російській імперії та в ССРСР, нав'язати уявлення про те, що без Москви нас і кури заклюють; що у нас тільки й світу, що у московському віконці. За прикладами не треба далеко ходити! Не так давно гучно святкувалися й святкуються всупереч протестам української громадськості, в т. ч. й наукової, всілякий непотріб типу 200-річчя різних губерній, катерининські псевдоювілеї міст, наприклад 225-річчя Дніпропетровська (місту насправді насправді вже понад 360

років!), 60-річчя районів, створених радянською владою, 60-річчя авіаполків, як от у Скнилові... Цього року влада року влада пішла далі й вирішила відзначити 85-річчя Щербицького, на совісті якого навечно залишиться ганебна першотравнева чорнобильська демонстрація 1986 року, не кажучи вже про гоніння на українську мову й інші його антиукраїнські заходи. Не випадково такий тип компартфункціонера у образі Володьки Лободи вивів Олесь Гончар у «Соборі»!

13 березня 2002 р. було опубліковано й указ Президента України про відзначення 350-річчя Переяславської ради, який тут же викликав хвилю обурення громадськості, про що свідчить наприклад ряд заяв і відкритих листів від імені поважних наукових та громадських організацій, наприклад від Президії Академії наук вищої школи України, від Наукового товариства ім. Шевченка, від істориків Канадського Інституту Українських Студій, найповажнішої за межами України українознавчої установи, від «Просвіти» і т.д. Особисто я брав участь у «круглому столі», на котрому були присутні історики - представники **провідних наукових** установ України, насамперед Інституту історії НАН України, Інституту української археографії та джерелознавства ім. Грушевського НАН України, Національного Університету «Києво-Могилянська Академія», Київського Національного Університету, інших наукових центрів України і навіть закордонних. З документами на руках вони розкрили суть Переяславської ради і одностайно вказали на недоречність указу, вимогу його відміни. І що ж влада? Як часто буває у таких випадках вона має «свою» думку, схожу на ту, яка панує у Кремлі щодо Переяславської ради, тому й гордо відмовчується. Зате її озвучив народний депутат, акад. П. Толочко, археолог.

Звичайно кожен, в т.ч. й П. Толочко, має право на свою точку зору на будь що, навіть на проблему життя на Марсі, але чомусь не кожному надають слово в провладних ЗМІ. Дивним тільки здається, що в той час, коли масово грабуються золотоносні скіфські кургани, давньогрецькі міста, коли під загрозу ставиться київська Софія через кричущі порушення правил забудови в меморіальній зоні Києва, коли відбувається багато чого такого, що відверто шкодить національним інтересам України, нардепа-археолога щось не чути. Зате постійно на слуху інші аспекти його діяльності: то він бореться за збереження серпчиків і молоточків на будинку Верховної Ради, не розуміючи, що вони там так само доречні як гітлерівська свастика, то береться критикувати колега-академіків за те, що вони запроваджують нібито то «неправильний» український правопис, то дає інтерв'ю «Комсомольській правді», називаючи при цьому Південну Україну «Новоросією» і не помічаючи видатної ролі українського козацтва у освоєнні та заселенні цього регіону і т. д. Така всеядність нагадує незабутнього «корифея всіх наук», котрому було діло і до питань мовознавства, і до кібернетики, і до генетики... Ось і тепер П. Толочко виступив з великою статтею «Кому і чим завинила Переяславська рада» в «Голосі України» (від 3.08.2002 р.). У ній він вважає, що погляди тих, хто виступає проти президентського указу, «поділяє незначна кількість українських громадян», що в їхніх статтях й інтерв'ю нібито фальсифікується історія, вноситься «розбрат у наше і без того розтерзане суспільство».

Що стосується «незначної кількості», то референдум з приводу оцінки Переяславської ради не проводився. Можна вказати тільки на всеукраїнський референдум 1 грудня 1991 р., на котрому переважна більшість громадян України (понад 90% голосуючих) чітко висловили своє небажання жити в Російській імперії – ССРСР, волюючи мати свою Українську незалежну державу. Якщо ж говорити про проблему Переяславської ради з **точки зору науки**, то вона вирішується в **наукових дискусіях**, а не методом голосування, опитувань на вулиці, публікацій популярних статей, навіть указів з Банкової. У такому разі П. Толочко, який не має **жодної наукової праці** з питань Національно-визвольної війни 1648-1658 рр. і Переяславської ради 1654 р., мав би принаймі не розкидатися ярликами фальсифікаторів і не ігнорувати доробок науковців, котрі набагато більше зробили, ніж Толочко, принаймі в галузі досліджень історії України XVI-XVIII ст. Але видно дуже кортить знову стати «експертом» в цій галузі, як в часи Брежнєва, Суслєва, Щербіцького, Маланчука і К^о. Нагадаю, що у 1974 р., під диктовку компартійних бонз розгорнулося цькування видатного українського вченого, історика й археолога, на жаль вже покійного, академіка Михайла Брайчевського за його знамениту книгу «Воз'єднання чи приєднання?». Одним з етапів цькування, яке завершилося вигнанням з роботи вченого (понад 10 років він був безробітним) і відлученням від науки (на його книги не можна було навіть посилатися!), стало «обговорення», цієї книги в стінах Інституту історії. Насправді ж тоді відбулася погромницька «проработка». Свої «20 копійок» кинув тоді й П. Толочко. Невдовзі має вийти з друку стенограма цього «обговорення» і тоді кожен зможе пересвідчитися у тому, хто з істориків, в т.ч. й П. Толочко, і що сказав про Переяславську раду і якого рівня її характеру була їхня аргументація...

Про саму Переяславську раду у статті в «ГУ» говориться небагато, бо щоб сказати про неї щось путнє, треба таки спеціально займатися цією проблематикою. Більше половини статті П. Толочка присвячено переповіданню матеріалів з підручників з історії ССРСР зразка 50-80-х років, котрі базувалися на відомих «Тезисах» ЦК КПРС «О 300-лєтїи воссоединения Украины с Россией (1654-1954 гг.)». У статті багато говориться про те, якою поганою була Річ Посполита й кинуту камінчик в город українських «націонал-патріотів нинішніх, які схильні ідеалізувати польську добу в історії України». Такий собі натяк на «польську інтригу»...

Цей випад на адресу «націонал-патріотів» є зовсім незаслуженим уже тому, що саме вони дуже добре знають ціну і першій і другій Речам Посполитим. Саме вони, а не нинішня влада, **послідовно** виступають в обороні УПА як воюючої сторони у Другій світовій війні, котра билася не тільки проти гітлерівців та енкаведистів, але й проти польських шовіністів; саме вони добиваються засудження сучасною Польщею злочину, який називається акція «Вісла» і т. д.

Академіку, доктору історичних наук, треба б знати, що не варто історію держави будь-якого народу, в т.ч. й польського, зображувати тільки в чорних чи білих кольорах. Дійсно, на Україні існував колоніальний гніт з боку Речі Посполитої, але ж і Московська держава провадила колоніальну політику щодо загарбаних нею зе-

мель. Власне, сама Річ Посполита з'явилася тільки у 1569 р. як відповідь насамперед на агресію Московської держави (Лівонська війна) проти Великого князівства Литовського, до складу котрого входила більшість українських земель та Білорусія (остання, до речі, втратила внаслідок московської агресії близько половини свого населення!). Хто ж штовхнув тоді Україну в польські обійми, як не Москва? І в очах наших предків Краків та Варшава були тоді меншим злом, ніж Москва, інакше пішли б вони не на захід, а на північний схід! Та й у самій Речі Посполитій бувало по-різному, інакше б не ходили наші предки – козаки з поляками битися пліч-о-пліч проти турків, ординців, московитів. Нагадаємо наприклад, що Богдан Хмельницький штурмував московський Смоленськ у 1633 р., а не боронив його від польського війська, що Іван Богун на початку 40-х років XVII ст. доходив у військовому поході аж до Мордовії, що гетьман Сагайдачний, на якого посилається у своїй статті П. Толочко, ходив із своїми запорожцями для підтримки поляків на Москву, а не навпаки, з московітами на Варшаву?

Вказує академік і на те, що Сагайдачний звертався у 1620 р. з чолобитною до царя з проханням прийняти Військо Запорізьке на службу. Тут або незнання предмету, про який береться писати академік, або ж свідомо фальсифікація! Доводиться нагадати, що цей лист і посольство Сагайдачного були тільки дипломатичним маневром. Це чітко встановив ще на початку 60-х років визначний московський вчений-славіст В. Королук, до праць якого і відсилаю зацікавлених. П. Толочко посилається й на листи до царя київського митрополита Йова Борецького. Навіть якщо це не дипломатичний хід, а щирий намір, то чому думка митрополита Йова видається за думку всього українського народу? Чому ж його тоді не підтримала Москва? Чому ж до Москви ніколи не зверталися з подібними пропозиціями наступники Йова – київські митрополити св. Петро Могила і Сильвестр Косов? Чи від імені українського народу мають виступати тільки москвофіли, будь їх хоч жменька? Якщо так рвалися до Москви українці у 1654 р., то чому, коли московські послы прибули з Переяслава до Києва, то представники Української Православної Церкви на чолі з митрополитом Сильвестром Косовим, котрі змушені були їх зустрічати, обливалися гіркими сльозами? Дозволю собі тут процитувати уривок з листа, писаного тоді очевидцем подій, протопопом Чорнобиля: «(московські) послы йшли пішки через Золоті ворота, де їх зустрічали отець митрополит і **все духовенство, яке за сльозами світу не бачило, а [...] отець митрополит непритомнів**»(виділено нами – Ю. М.). Видно від великої любові до московського царя УПЦ, як і ряд визначних полковників (Богун, Глух, Гуляницький, Сірко та ін.) категорично відмовилася присягати йому на вірність, видно з тієї самої причини козаки й міщани (думку селян навіть не питали) масово ухилялися від присяги, через що присягу в них відбирали насильно. В документах того часу знаходимо наприклад дані про те, як присягали київські та переяславські міщани: «Було крику й плачу, коли (київських) міщан гнали до присяги»; «переяславських міщан гнали до присяги, якій вони дуже опиралися. Місцевий вїйт (по-сучасному – мер – Ю. М.) аж захворів, та його, хоч і хворого, було наказано привести до церкви..., він мусив виконати присягу, але з розпачу помер

на третій день після цієї присяги». Видно з великої любові українців до московітів царський посол Стрешньов у 1654 р. мусив поголити голову «по-козацьки», щоб його не впізнали на шляху з Києва до Москви і не забили вдячні від «возз'єднання» «молодші брати»!

П. Толочко нашвидкуруч перераховує можливі варіанти зовнішньополітичних орієнтацій Гетьманщини і доходить висновку, що для України «союз із Росією у тих історичних умовах був єдино прийнятним». По-перше, держава може розвиватися і без якихось особливих «орієнтацій», наприклад як Швейцарія. По-друге, якщо вже судилося шукати десь союзника, то не обов'язково у Москві. Для П. Толочка союз з Туреччиною та її васалом Кримським ханством «був цивілізаційно неприродним». Певною мірою з цим можна погодитися. А що як поглянути з сучасної перспективи?

Отже, Греція була під турецьким пануванням майже 500 років, але вона сьогодні є цивілізованою правовою державою, у котрій існує набагато вищий рівень високий рівень життя й демократії, ніж в Україні. Греція займає почесне місце в європейській спільноті, грецька мова й культура чудово збереглися і т. д. Ситуація з Болгарією, Македонією, Сербією, Румунією та ін. балканськими державами виглядає не так яскраво, тим не менш є привабливішою, ніж в сучасній Україні, особливо коли йдеться про «культурно-історичну ідентичність» народу, над якою так вболіває П. Толочко. Тільки від Москви українці були б далі, це вже точно! Так ми говоримо про державний інтерес України чи Росії? Дійсно тяжка була балканським народам Османська імперія, яку я зовсім не збираюся ідеалізувати, але «чомусь» наслідки навіть її панування були не такими сумними для цих народів, як «братні» обійми «старшого брата» для українців.

Не так, як Толочко, думав і Богдан Хмельницький!

Переконавшись у тому, що Москві йдеться не про рівноправний союз з Україною, а про її загарбання, побачивши, що вона зрадила Українську державу (сепаратне Віленське перемир'я з Річчю Посполитою 1656 р., яким, до речі, фактично розривався російсько-український договір 1654 р.), він уклав союзи із Швецією й Трансільванією. І в той час, коли **Москва воювала на боці оцієї самої Речі Посполитої**, яку так різко засуджує П. Толочко, українські війська разом із шведськими й угорськими брали Варшаву, Краків та ін. польські міста. Отже були й інші, достатньо реальні й перспективні варіанти орієнтацій Гетьманщини і не треба їх ігнорувати!

Для П. Толочка «немає щонайменшого сумніву у тому, що Богдан Хмельницький у своєму протиборстві з польською шляхтою від початку розраховував **передусім** (виділено нами – Ю. М.) на допомогу Росії». Незручно якось нагадувати тут академіку-історику про елементарні факти, відомі навіть школяреві з підручників навіть часів Хрущова та Брежнєва. Там чітко написано, що Хмельницький передусім уклав союз із Кримським ханством, що кримські татари на чолі із Тугай-беєм (його до речі Хмельницький щиро називав своїм побратимом) разом із українськими козаками розгромили польське військо вже в першій битві під Жовтими Водами (6 травня 1648 р.). Більше того, недавно вдалося знайти докази того, що Хмельницький посилав своїх послів в Стамбул за допомогою ще

до початку Національно-визвольної війни, у 1647 р.! І султан дав добро на участь кримських татар на боці українських козаків-повстанців. «Братня» ж Москва ж навіть після перемог української зброї під Жовтими Водами та Корсунем у 1648 р. займала ворожо-вичікувальну позицію щодо українських повстанців!

Спроба П. Толочка виправдати московський уряд у тому, що він зволював до 1654 р. є просто неграмотною. У 1649 р. російський уряд, бачте, не міг дати позитивну відповідь на звернення Хмельницького, бо «це означало б оголошення війни з Польщі, з якою у Росії був укладений мир», а у 1654 р. уже, бачте, зміг. Що ж змінилося? Чому ж Москва перестала боятися порушення того ж самого миру? Ларчик відкривався просто: Москва спокійно чекала доти, доки Річ Посполита й Україна взаємно послабляться, спливаючи кров'ю у війні, щоб потім диктувати їм свої умови. Це аж ніяк не можна трактувати як вияв братерського ставлення Москви до України! Невірно трактує П. Толочко й характер взаємовідносин України з Московською державою внаслідок Переяславської ради. Кожен неупереджений читач розуміє, що трафаретний в тогочасних документах вислів «бути під царською рукою» трактувати можна дуже широко, особливо коли він вживався тільки з дипломатичних міркувань. Хмельницький, як впевнено твердить більшість дослідників, прагнув укласти з Московською державою **військово-політичний союз**, причому такий, котрий зберіг би державний суверенітет України. При цьому він завжди мав на увазі західну модель міждержавних стосунків. Так, правитель Баварії формально був підданим імператора «Священної Римської імперії», але при цьому був цілком незалежним у питаннях внутрішньої політики і значною мірою зовнішньої. Хмельницький на переговорах з Польщею у 1649 р. чітко висловив наприклад бажання бути під королем Речі Посполитої, але на таких умовах, щоб повновластним господарем в Україні-Гетьманщині був тільки він як гетьман! Навіть після Переяслава правитель України діяв не як холоп «його царської величності» (цього Москві завжди дуже хотілося й хочеться!), а у відповідності з українськими національними інтересами, нерідко – всупереч волі Москви, ведучи наприклад самостійну зовнішню політику й навіть укладаючи союзи з ворогами Москви. Зовсім інше було в головах царя та його уряду, котрі виходили тільки з єдиної моделі азіатського типу – всі мають бути підданими й холопами «його царської величності», отже всі вольності, гарантовані царем, це тільки його тимчасова милість, клаптик паперу. Не випадково при першій же можливості царський уряд наплював на укладений після Переяславської ради договір і фактично розірвав його. Це й призвело врешті до російсько-української війни 1658-1659 рр. і до формальної денонсації його вже українською стороною.

За П. Толочком російський уряд постійно помагав Україні грошми, давав політичний притулок козакам-повстанцям (до 1648 р.), навіть у 1648 р., «коли українські землі вразила страшна посуха і стався страшний неврожай, тільки безперешкодний вивіз зерна з Росії врятував Україну від голоду». Шкода, що академік не навів джерел, бо ніякого голоду в Україні у 1648 р. не було! Хліб дійсно ввозився у пізніший час, але ж не безкоштовно, а на умовах, дуже вигідних Московській державі. Але не цьому справа. Московська держава дійсно

надавала з політичних міркувань певну допомогу Україні, дійсно певна кількість росіян брала участь в українському повстанні. За це їй можна тільки подякувати. Честь і хвала тим росіянам, котрі брали в участь у Національно-визвольній війні українського народу за незалежну Українську державу! Але за що дякувати «вірним слугам його царської величності», котрі з мечем приходили на українську землю, нищачи її незалежність? Це явно переважає всі подарунки й «соболі» разом узяті! А як бути з півтора десятком російсько-українських війн, котрі вибухали між Росією та Україною по ХХ ст. включно? Як бути з тим явно негативним балансом для України, який склався для неї у стосунках з Москвою уже через кілька років після Переяслава-1654? Як бути з агресивною політикою Москви, яка розв'язала російсько-українську війну 1658-1659 рр.? Це теж накажете записати на конто дружби і благодійності Москви? Всупереч сподіванням Хмельницького Переяслав-1654 (уже по смерті гетьмана) призвів до Переяслава-1659, на котрому Москва нав'язала Україні новий нерівноправний договір і перетворила її в автономну одиницю імперії, після чого розгорнувся процес нищення Української держави, української мови й культури, врешті тієї культурно-національної ідентичності, про яку вже йшлося. Тільки сліпець не може побачити фатальних для українців наслідків колоніальної політики Московської імперії у подальший період, особливо у ХХ ст. з його геноцидом українців (штучні голодомори, Сибір, Сандормохи, Биківня тощо), нищенням УНР і ЗУНР – дійсно українських, а не маріонеткових держав, якою була УРСР. П. Толочко має рацію у тому, що Переяславська рада надовго визначила долю України. Але ж хіба не вплинули суттєво на долю України такі події як пакт Молотов – Ріббентроп (1939) чи договір про дружбу СРСР з фашистською Німеччиною (1940), чи 22 червня 1941 р.?! Чого ж тоді Банкова не поспішила з указами про відзначення цих подій у 1999-2001 рр.?

Кожній освіченій людині відомо, що в історичному минулому відбулася неймовірна безліч подій. Але ж президентські укази видаються з приводу тільки окремих. Тоді виникає питання: чому дійсно важливі події української історії, наприклад Батозька битва, 350-річчя якої виповнилося цього року, «чомусь» не удостоїлися честі бути відзначеними указами, а от Переяславська рада – будь-ласка? Історики й без указів досліджували й досліджують важливі події, включно з Переяславською радою, але ж досліджувати – не означає відзначати чи святкувати. А тут ще не пройшла оскома від гучних сталінських та брежневських святкувань ювілеїв Переяславської ради у 1954 та 1979 рр., як уже на горизонті забовваніло чергове святкування-відзначення...

І останнє. Виданням указу про 350-річчя Переяславської ради влада сіла в калюжу і сіла добряче. Тут чітко відчувається її прагнення потроху привчати українців до призабутого московського хомута. То варто поставити владі питання: хоче вона збереження суверенної незалежної України чи бачить її у складі нового варіанту «рівноправного» СРСР? Якщо ж влада за Україну, а не за Малоросію, то вона повинна довести це хоча б відміною свого скороспілого березневого указу.

(Опубліковано: Мицик Ю. То хто ж фальсифікує історію//Слово «Проміти». – 2002. – Ч. 34 (150). – С. 7-8).

**Уривки із статті Мицика Ю., Таїрової-Яковлевої Т.
«До історії родини Максима Кривоноса»**

«[...] З доповіді компанійського полковника Михайла Кузмовича від 9 червня 1689 р. стає зрозумілим, що йдеться про пасічника Левка «Щикина», «жителе орлянском», котрий «Кривоноса племянником называетца». Він доглядав бджіл якогось Івана Зеленого з Зінькова в «крайней пасете», і, на загальну думку довоколишніх пасічників знав усе про поведінку разбійників, а також – «где обретаютца ведает, ибо в той крайней пасеке всему злому собори ще» (тобто місце збору). Але на питання осавулів племінник Кривоноса заявив, що якісь люди дійсно були у нього на пасіці, однак «я их не знал, какие они люди были». Прикидуючись простачком, пасічник клявся, що жодним чином «не знаю, где те своеволники от того времени, как у меня были, обретаются и не слышит об них нигде и по со время». Поводив себе Кривоносенко з викликом, заявляючи «ваша воля, что хотите то делайте».

Осавул Іван Рубан його словам не повірив і наказав посилено обшукати пасіку, але нічого не знайшов. У Кривоносенко на пасіці жила його дружина, але розбійники «разве они забрали с собою». Майже порожнім виявився й погріб. Але досвідчені осавули побачили, що у Кривоносенка недавно паслися коні і приїжджало чимало людей. На це він відповів, що до нього приїздили з борошном. Кінця цієї історії на жаль не висвітлено в документі. Однак можна зробити висновок, що пасічник Левко «Щикин» був племінником Максима Кривоноса, сином його брата (можливо того самого, що загинув під Пилявцями), був одруженим, і, живучи на кордоні з Запоріжжям, у вільному краю, займався не тільки бджільництвом, але й звичайними зайняттями «воровских черкас». На закінчення статті наводимо деякі документи з справи 202 (оп.4) (*тут же наводимо лише один документ – Ю. М.*).

* * *

1689, червня 21 (11). – «Роспрос» по справі пасічника Кривоноса

«В роспросе написано: 1689 году июня 11

По приказу его милости господина гетмана, как в листе его господинском написано, чтоб вновь присмотрительство было на Днепре по ево желателном радетелстве, потому что паки проявились было татарские своеволники, и тех ищущи преж от Орла до Черной реки, а от Домашковых да Тарешкова, до Протовши у Камени даж до Кощевского перевозу ездил и невозмогл есм тех разбойников нигде сыскать. Токмо в той же службе по приказу его государском в то время с товарищи полку Полтавского будущим Гаврилом Рудянком, ясаулом пушечного снаряду того ж полку Полтавского, о тех разбойниках пасечник Скишеник, братцкими пчелами на том месте владеющий, //(арк. 217) з Днепра призван, а в роспросе сказал, что нигде подлиннее о тех разбойниках провести не возможете, где кочевище, токмо когда бы еще похотел ехать в пасеку Сквашевского у пасечника Левки Щикина, жителя орлянского, от Ивана Зеленого из Зинькова, его пчелу досматриваючи, потому что обо всем их поведении

знает, где обретютца ведает ибо в той крайней пасеке всему злomu соборище. Тот пасечник Кривоноса племянником называетца. Другой пасечник, что у Умаников в пасеке живет, то ж слово в слово на кривоносово слово сказал. Третий Антон пасечник сказал //(арк. 218) у рагочовой в Проноконях, выше татарской будучи, слово в слово что и те сказали на кривоносова племянника, которых плутов видели и коней их по розличным кошевищам за собою возили. //(арк. 219) Одного ис тех разбойников распрося с великим уграживанием, чтоб что ниесть сказал подлинно, токмо не вози, можно некоторыми мерами проведати подлинно: были ль у него или где ныне, в словах своих плутал, говорил были как и войско на Самаре было, у меня в новобогородицком в клети ватаг их Иван Цып и похвалялся пьючи горелку (...)*, было мое товариство господине брате на несколько добрых конех, токмо глупые, не знаемо чего испужались и не знамы, где с конми поделись, надобно их искать. Ево ж Ивана Цыпа товариства один сказался Скомаровкива (?) Горкавы. Тое ж ватаги два человека пришли, смияся. Один Тишка и други Васка, тот сказал, что моих в Комаровке поп брат Иак[ов] же и Данило некоторыи Бронцик.// (арк. 220) Который своеволников сказал, тот Кривоносов племянник, что и в пасеке у меня нескоко ж ды были токмо я их не знал, какие они люди были и ныне кленется, что никакими мерами не знаю, где те своеволники от того времени, как у меня были обретаются и не слышит об них нигде и по со время ваша воля, что хотите то делаите. Приказал жестоко то ж время товариству всю пасеку переискать, токмо не возмог ничего, как ведетца в розграблении сыскать. Сказывал, что жена была, разве они забрали с собою, а в погребѣ толки московской камяк и подвяски с пряшками медными и вина бочка, токмо я не застал сказывал, что на двор в Арель отвели, а кругом пасеку везде потолеки кочевище и дороги повыбиты в розличных местех и в том отговаривался, что с мукою де к нему ездили».

(РДАДА. – Ф. 229. – Оп. № 4. – № 202. – Арк. 216 – 218. – Тогочасна копія. Опубліковано: Мицик Ю.А., Тайрова-Яковлева Т. До історії родини Максима Кривоноса//УІЖ. – 2013. – № 6. – С. 182-185).

№ 6

Документи із статті о. Юрія Мицика та Інни Тарасенко «Про нащадків Богдана Хмельницького на Полтавщині XVIII ст.»

№ 1

1775, червня 6 (17). – «Доношение» козаків Остап'ївської сотні

Миргородського полку Карпенків (Крикунів, Крикуненків),

які вважали себе нащадками Богдана Хмельницького, графу П.О. Рум'янцеву
із скаргою на їх закріпачення поміщиками Базилевськими

«Его сиятельству высокоповелительному г-ну генералу-фельдмаршалу командующему армиею и корпусом, расположенные в стороне Крыма, Малой России генерал-губернатору, коллегии Малороссийской президенту, кирасерского военного ордена полку полковнику и разных орденов кавалеру графу Петру Александровичу Румянцеву

Нижайшее доношение.

Умершие отцы наши, Григорий и Евфим Хмельницкие, бывшего малороссийского гетмана Богдана Хмельницкого внуки или правнуки, совершенно по простоте нашей мы знать не можем; жителствовали в украинском под державою Полскою находячюмся в городе Чигирине. Ревнуя предку своему гетману Хмельницкому вышли с сестрою Мариєю под державу Российскую в Малую Россию полку Миргородского в местечке Остапье, где искупя козачьи грехи; обоим служили престолу российскому козачо, отбывая воинские службы чрез многие года по смерти их, переименовав по простоте их Карпенками, а на последни нас уже прозывают и Крикунами, а по смерти их от Евфима оставшись два сына с нас просителей, Никифор да Федор, и ныне выборную казачью службу и чрез всю прошедшую турецкую войну в походе отправляли; по Григорию ж остались в малолетстве два сына Павло да с нас просителей Роман. И оной Павло по причине временного прожития его в зятя нашего по сестре посполитого остаповского жителя подданного гспд суддеа земского остаповского Григория и городского миргородского Федора Базилевских, со соседом или работником совершенно знати не можем, а с нас Роман с малолетства до возраста находился по разным козакам в службе. Пришовши ж в совершенный возраст, купил в селе Шилувці той же сотне Остаповской поместье казачье и как с оног так и с прочих по отцу оставшихся недвижимых имений, отправлял же козачью службу поныне, а по той и показанный Павло от зятя, подданного Базилевских, перейшовши в Шиловку, отправлял совместно с нас Романом козачью службу по смерти свою чрез два года; прописанные ж г-да Базилевские привлекая противозаконно с нас Романа в свое подданство, перви чрез четыре года вимали за умершого брата Павла якобы в рублевом окладе подлежащие денги по 60 копеек, которому платежу оной брат наш вовся неподвержен был, ибо по отходе его от зятя, той зять посполитом остался наличной и сам хозяин, а брат наш толко малое время при нем прожил, а по том усиловно послали в прошлом году при партикулярных своих повозках в Крым за солью; а прошедшого априля 16 числа наславши приказчика своего слободы Хрещатой Юрия Яркого со многюльством гвалтовнически с нас Романа дом разорили, мати. також жену, детей и все движимое имение забрали и увезли в слободу свою Очеретоватую, а сам с нас Роман спасся побегом к брату с нас же Федору, по чему мы обидва пришов в Сорочинцы подавали на имя гна полковника миргородского Зенковского в полковую миргородскую канцелярию доношение с прошением защищения и отписания семейства и имения, так же и что мы суть точно фамилии гетмана Богдана Хмельницкого, о том имевшиися в отца, с нас Федорового Евфима письменные документа [за]хваченные писара сотенного остаповского Якова Махненка отцем (кой уже умре) Павлом Махненком и по требованию не возвращены, а мати оног писара Махненка сказывала, когда де двадцать рублей дамо сыну ее писарю, то де возвратит. Просили ж мы, чтоб от него писара отобрани были и отданны нам, и что отцы наши по выходе их с Чигирина не были нигде в подданстве, а суть козаки считались (?) на ревизии; и хоча з полковой миргородской канцелярии послани были указы не известно нам, в какой силе, толко ничего не получили к помножайшим прозбам от гна

полковника принуждены так отойти, а советовал толко возможным образом забрати семейство. А мы, волочась в Сорочинцах от 24 апреля сего году, лишились совсем по нинешнему местному времени хозяйства, приходим к крайнему бедствию, а паче и опасаясь ити в Остапье, потому что оные гда Базилевские страшат нас взятием и тюрмою, ибо находившогося в нашу ж бытность в Сорочинцах козака остаповского Савку Валенка, привлекаемого ними ж в подданство (и он просил же) защищения, схватили и увезли к себе, и чтоб и с нами того не зделалось. Принуждены бежат до покровительства вашего графского сиятельства, и рабски просим, от чесним милосердием от такова разорения нас защищать. И повеле с нас Романа семейство з имуществом отобрать. Так же документа на наше шляхетство от писара сотенного Михненка отобрать же и вписать нас по способности в полк Полтавский в сотню Решетилловскую, и о том учинить высокомилоостивое определение о сем нижайше просят козаки полку Миргородского житель местечка Остапья Федор и Роман ныне прозываемые Крикуны.

1775 года, юня 6».

(ЦДІАУК. – Ф. 763. – Оп. 1. – № 479. Оpubліковано: Мицик Ю. А., Тарасенко І. Ю. Про нащадків Богдана Хмельницького на Полтавщині XVIII ст. // УІЖ. – 2013. – № 5. – С. 207-211).

№ 2

1775, квітня 14 (25). – Решетилівка. – Лист-клопотання решетилівського сотника Харлампія Бузановського до остап'ївського сотника Ф. Ф. Базилевського у справі Романа Крикуненка

«Милостивый Гдрь Федор Федорович

Сего податель Роман Грышков сын Крикуненко просил мене, чтобы я об нем вам. милостивому гдрю, яко он при козаку сотне моей Якову Беленкому в ревизии сочиненной [1]764 года записан, учинил засвидетелствование, а как и по справке с ревизиею оногo [1]764 года, в сотне моей сочиненною, явилось что означенный Крикуненко подленно за оным Беленким в его в то время будучой, записан для того вас милостивого гдря покорно прошу обявленного Крикуненка в сие местечко на жителство, как он в сотне моей по ревизии записан отпустит, чем изволите одолжить пребывающего к вашему благородию з всегдашним почтением неотменного (?).

Милостивый гдрь вашего высокоблагородия вернопокорнейшого слугу Харлампия Бузуновского

м. Решетилловка

д. 14 апреля

1775 год».

(ЦДІАУК. – Ф. 763. – Оп. 1. – № 479. Оpubліковано: Мицик Ю. А., Тарасенко І. Ю. Про нащадків Богдана Хмельницького на Полтавщині XVIII ст. // УІЖ. – 2013. – № 5. – С. 207-211).

Коментар

№ 49

serhadd qulu – це османський прикордонний гарнізон, який включав яничарів, кавалерію тімаріотів та інші військові групи.

Sankermān – назва міста і фортеці Özi, що його використовували татари і яке також можна знайти в османських джерел поруч з назвою Özi.

№ 63

* Йдеться про послів Юрія II Ракоці – Юрія Раца та Стефана Люца.

** Нині м. Сфинтул-Георге (Румунія), що буквально означає «Святий Георгій».

*** Нині м. Фегераш (Румунія).

№ 109-114

¹ Більшість присягаючих у Києві здійснило цей акт 26 січня, а решта – 29-го. Тут і далі датування подається за новим стилем.

² Даним посольством керували Василь Васильович Бутурлін, боярин, тверський намісник Іван Васильович Олфер'єв, окольничий і муромський намісник та думний дяк Ларіон Дмитрович Лопухін. У складі посольства були також 9 царських стольників, у т.ч. і Василь Петрович Кікін, відомий дипломат, який відіграв неабияку роль у даному посольстві. Очевидно, через це автор листа вважав, що Кікін теж очолює посольство. Слово «четвертинський» є помилкою копіюста, бо мало бути: «четвертий».

³⁻⁴ Згідно з царським наказом, посольство Бутурліна мали супроводжувати 200 московських стрільців на чолі зі своїм головою Артамоном Матвєєвим. Збройний ескорт Бутурліна прибув до Києва з Переяслава 26 січня. Перед міським валом його зустрів київський митрополит Сильвестр Косов, архімандрит Києво-Печерської лаври Йосиф Тризна, чернігівський єпископ Зосим та інші духовні особи. Після цього всі поїхали до Золотих воріт, між ними й Софіївським собором зібралася основна маса київського духовенства. Так описує зустріч статейний список В.Бутурліна /Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. – М.-1954.-Т.3.-С.478-479/.

⁵ Мається на увазі київський митрополит у 1647-1657 рр. Сильвестр Косов.

⁶⁻⁷ До складу посольства Бутурліна пізніше приєдналися представники російського духовенства на чолі з Прохором, архімандритом Преображенського монастиря в Казані та Андріяном, протопопом Рождественського собору в Москві.

⁸ Царський наказ воєводам, які вирушили до Києва, датований 10.II (30.I) 1654 р. Щоправда, згідно з ним у їхньому розпорядженні мала бути значно менша кількість війська. Однак майже вся російська потуга мала вступити у війну проти Речі Посполитої, сам цар очолив армію, котра рухалася на Смо-

ленськ. Лист же відбиває досить достовірну інформацію про плани царського уряду щодо ведення кампанії, які були реалізовані тільки частково.

⁹ В. Кікін був дійсно посланий приймати присягу до 22 міст Київського полку, серед яких на останньому місці значився Чорнобиль.

Див. список українських полків і міст, складений представниками царського уряду (ВУР. – 3. – с. 517). Однак ще 28 січня Кікін був у Києві, тому маємо, очевидно, помилку копіюста, який написав «січня» замість «лютого». 6 лютого 1654 р. припадало на п'ятницю, а не на четвер.

¹⁰ Дата вказана помилково, бо Хмельницький присягав цареві 18 січня 1654 р. за новим стилем. За іншим списком листа інша дата (27-го) теж вказана помилково.

¹¹ Мається на увазі соборна церква Успіння Пресвятої Богородиці.

¹² Теоретично Хмельницький міг бути в Миргороді в проміжку між 24 та 26 січня 1654 р., однак якихось інших даних, які б ствердили цей факт, у джерелах поки що не знайдено. За іншим списком ще стверджується, що Хмельницький побував у Чигирині й Суботіві.

¹³ Тут дещо плутана інформація. Переяславським полковником був Павло Тетеря, а ніжинським – Іван Золотаренко, сестра якого, Ганна, була дружиною гетьмана Богдана Хмельницького.

¹⁴ За іншим списком указана дата 3 лютого, що вже ближче до істини. Насправді царське посольство, як говорилося вище, прибуло до Києва 26 січня, вийшло з Києва на Ніжин 30 січня, а 6 лютого прибуло з Ніжина до Чернігова.

¹⁵ Якщо «Василь Васильович» – це, без сумніву, Бутурлін, то «Микита Микитович» – плід якогось непорозуміння. Очевидно, тут слід мати на увазі І.В. Олсуф'єва. «Третій» очевидно, Л.Д. Лопухін.

¹⁶ Статейний список Бутурліна стверджує, що коли царські послі їхали від Софіївського собору до своєї резиденції, то при проїзді повз колишню резиденцію київського воєводи Адама Киселя там били з гармат. (ВУР. – Т.3. – №. – С. 480).

¹⁷ Як свідчить «Літописець» Дворецьких, козаки присягали в церкві Вознесіння Господня, а міщани з поспільством у соборній церкві Пресвятої Богородиці, що стояла на ринку.

¹⁸ Під «двома Українами» треба розуміти в даному контексті правобережну і лівобережну частини Гетьманщини.

№ 159

Очевидно, П'єр Лінаж де Восьєнн був деякий час чиновником дипломатичного відомства в адміністрації одного зі стовпів французького абсолютизму П'єра Сег'є (1588-1672), який обіймав посаду канцлера Франції з 1635 р. і був членом Французької академії. Такий висновок можна зробити із переднього слова записки, адресованого Сег'є. Документ було складено на замовлення останнього для ефективнішого проведення дипломатичної діяльності власного королівства з урахуванням внутрішньо- та зовнішньополітичного становища Речі Посполитої. Зокрема, дана записка мала прислужитися французькому послу в Швеції П'єру Шаню.

№ 161

П'єр Шевальє – французький військовий діяч і дипломат середини XVII ст. Автор «Історії війни козаків проти Польщі», важливого історичного джерела, перекладеного і виданого українською мовою у 1960 р. (друге видання – у 1993 р.). Своєрідне продовження праці Шевальє було опубліковане у двотомнику історичних і географічних розвідок французьким науковцем, дипломатом, картографом, перекладачем і письменником Мельхіседеком Тевено (бл. 1620-1692), відомим, зокрема, як винахідник ватерпаса та один з перших популяризаторів філософії Конфуція у Європі. Згаданий двотомник набув великої популярності й витримав кілька перевидань. Про великий інтерес французів до перебігу військових дій в Україні та особи козацького лідера промовисто свідчить те, що Тевено розмістив нарис Шевальє під гучною назвою «Повідомлення про козаків та життя Хмельницького», щоправда, без позначення імені автора, на самому початку свого об'ємного двотомника.

№ 168

Автор «Віршованої хроніки» при описі подій Національно-визвольної війни українського народу 1653-1654 рр. вороже ставиться до українських повстанців, описує їх як слуг диявола на противагу польським карателям. Розповідь про битви, як і інші важливі сюжети свого твору, він часто перериває своєрідним рефреном: закликом до Бога помилувати живих і мертвих, невільників, гребців на турецьких галерах, а водночас покарати козаків, яких він називає казуками. (Тут гра слів : казука в українській мові це і гадюка, і шкідливе робацтво, комахи). Знову і знову автор звертається до улюбленої гри слів, алгорій, обігрування прізвищ діючих осіб. Знову Хмельницького він величає Хмілем, алегорично пов'язує ці прізвище та прізвисько із рослиною хмелем, у зелені якої ховаються «казуки» на чолі з своїми полковниками та сотниками, причому невідомий автор особливо прагне обіграти деякі їхні прізвища. Маються на увазі прізвища таких визначних українських повстанців як Зеленський (Зеленецький, Зеленик), Гречка, Редька, Ріпка, Капуста, Солонина та ін. У останньому випадку, коли він пише про пасування до капусти солонини (по-польськи це слово означає сало) він виразно натякає на капусняк або ж інше блюдо, уже цілком типове для польської кухні, бігос (смажена чи тушкована капуста із м'ясом).

Варто нагадати, що Лаврін Капуста був визначним сподвижником Б. Хмельницького, українським полководцем і дипломатом, гадяцьким полковником (1648-1649), чигиринським отаманом (1653). У 1653 р. він двічі очолював українське посольство до царя Олексія, брав участь у Земському соборі 1653 р., у 1655 та 1657 рр. очолював українські посольства до Османської імперії. Під «Солонинкою» слід розуміти Костянтина Солонину, який був київським полковником у 1669-1682 рр. і одним з претендентів на гетьманську булаву у цей період. До речі, про цей період діяльності К. Солонини досі нічого не було відомо і тільки ВХ дещо розвіює туман, так само як і ряд звісток про сотника Гречку та майже незанихатих ближче Хріна та Редьку. Михайло Зеленський (поч. XVII ст. – після 1673 р.) походив з української православної

подільської шляхти, був м'ястківським сотником Брацлавського полку Данила Нечая, одним із керівників оборони Поділля від польського наступу у 1654-1655 рр.(в якості брацлавського полковника та наказного гетьмана!), одним з визначних діячів Руїни.

До речі, автор вказує на те, що Зеленський був послом від Війська Запорізького до короля Яна Казимира і ця звістка є оригінальною. Справедливості ради слід вказати і на сатиричне подекуди зображення ним польських магнатів в та шляхти, іноземних найманців на службі Речі Посполитій, не кажучи вже про кримського хана, ординців, шведів, молдаван, московитів та ін. Так, автор цілком поділяє осуд з боку Польсько-Литовської держави укладення російсько-українського союзу у 1654 р. і сатирично описує москoviта, котрий має ведмежу силу, але серце боягуза. Він, як і його попередник польсько-італійський хроніст XVI – початку XVII ст. Олександр Гваньїні, висміює навіть московський герб, на котрому обидва побачили голого мужика, на голові у якого була єврейська ярмулка, верхи на коні, причому автор ВХ дорікає українським повстанцям за те, що вони поміняли на такий герб польського орла (орел традиційно зображується на гербі Польської держави). Початок такому трактуванню московського гербу дав знаменитий австрійський мемуарист та дипломат початку XVI ст. Сигизмунд Герберштайн, який здійснив дві подорожі до Москви. Він зокрема описав московську монету, на котрій з одного боку є зображення людини, яка сидить на коні. За думкою сучасних російських коментаторів і нумізматів, це мав бути зображений великий князь московський.

Ймовірно він брав участь і у військових діях під Жванцем, будучи при боці короля Яна Казимира, а також у облозі Буші, можливо і у поході Кондрацького під Сучаву. В усякому випадку він без сумніву був знайомий з учасниками цих польських виправ. І хоча його опис цих подій є досить лаконічним, але у ньому знаходимо ряд оригінальних звісток. Насамперед тут йде мова про ситуацію на Поділлі напередодні Жванецької битви. Тут автор наводить розгорнуту характеристику ротмістру Кондрацькому, досить загадкової постаті в польському війську. У світлі відомих на сьогодні джерел Кондрацький спливає тільки в ході Берестецької битви та облоги Сучави і про нього майже нічого більше не відомо. Хроніка про службу Кондрацького у сумнозвісного Самуїла Лаща, і про те, що ротмістр робив такі ж негідні вчинки, як і його патрон; натякає також на його участь у козацьких походах до 1648 р., наводить додаткові свідчення того, що саме він відзначився у травні 1651 р. у перехопленні під Проскуровим українського посольства С. Мужилівського, яке поверталось з Молдавії, говорить не тільки про смерть Кондрацького при поверненні до Кам'яця-Подільського, але і про його поховання у місцевому кармелітському костьолі.

Коли автор переходить до опису Жванецької битви, то він цілком заслужено нарікає на повільну мобілізацію польського війська, на низький дух жовнірів, котрі взявши гроші, прагнули уникнути битви. У ВХ знаходимо дещо плутаний опис походу короля, зате дуже чітко вказано на причини влашту-

вання королівського табору саме під Жванцем. Дуже цікаво описано гостювання Яна Казимира у Кам'янці-Подільському, де його приймав С. Лянцкоронський і де звучала вірменська, циганська та єврейська музика. Самі події битви під Жванцем, яка значно розтяглася в часі і швидше була облогою польського табору українськими повстанцями, автор ВХ описав досить стисло, але варте уваги його звістка про те, що хан поспішив розпочати мирні переговори, дізнавшись про відправку Хмельницьким посла до Москви. В українській історіографії панує думка про те, що саме тяжіння хана Іслам-Гірея III до встановлення сепаратного миру з Річчю Посполитою спонукала гетьмана піти на союз із московським царем. Детально як для такого роду творів описані самі мирні переговори, що проходили під Кам'янцем-Подільським, саме тут знаходимо унікальне свідчення про те, що М. Зацвіліховський, заслужений вояк у польському війську, був кумом Богдана Хмельницького. Фрагмент, в якому зображується хижість ординців, прагнення навіть підчас перемир'я вкрасти щось у ворогів, є досить точним. Принаймні звинувачень ординців у таких злочинах достатньо в інших польських джерелах того часу. Проливається тут світ і на вимоги, що їх ставила українська сторона в ході переговорів, і про таємну згоду Яна Казимира на плондрування Поділля ордою. Тут же знаходимо унікальні свідчення про антиординські дії Івана Сірка на Поділлі (до речі, сам Сірко походив з подільської Мурахви!), що є першим документальним свідченням про участь цього козацького ватажка у Національно-визвольній війні 1648-1658 рр.

Потім у ВХ розповідається про початок карального походу на Поділля коронних військ під командуванням Стефана Чарнецького і автор оспівує «діяння», хоч і не приховує його жорстокості, схильності до грабунків навіть наводить образливе прізвисько («ряба собака»), що ним нагородили Чарнецького повстанці, підмітивши схильність польського воєначальника до екзотичного вбрання у тигрову (за іншими даними – у леопардову шкуру).

Потім автор переходить до опису облоги Буші (нині – село Ямпільського р-ну Вінницької області і його дані дають змогу скоригувати деякі важливі моменти. Насамперед керівником оборони був згідно з ВХ (і тут автор очевидно має рацію) не сотник Зависний, а полковник Михайло Зеленський та сотник Михайло Махаринський (автор ВХ називає його теж полковником), які врятувалися втечею з Буші; вірно називає одним із керівників оборони міста сотника Гречку. Дуже важливим є свідчення ВХ про подвиг невідомої козачки, яка рятуючи двох своїх дочок, зарубала косою капітана ворожої армії. Говориться й про участь у обороні стіни козацького ватажка Кияшки, який дістав тоді важке поранення шаблею. «Богун» Завершуються наведений нижче фрагмент описом облоги Чарнецьким Монастирищ. Оборonoю даного міста командували тоді Іван Богун - герой Національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 рр. Тут вірно вказується на загибель під час оборони наказного уманського полковника Гродзенко (Грозденко), при цьому відзначається, що смерть спричинила куля, випущена крізь фортечні стіни з дерев'яних паль.

ПРИМІТКИ:

Текст, набраний курсивом, означає заголовок, який писався на кожній сторінці угорі. Нерідко він повторювався по кілька разів. При публікації цей заголовок подається тільки на тій сторінці, на котрій він з'являється вперше.

Арк. 40.

«з малих риб вчинив великі, ще й додав оселедців», тобто зробив з мухи слона.

Арк. 40 зв.

«обдарував хана». Тут і далі мова йде про кримського хана Іслам-Гірея III.

«почалися бунти за Дніпром». Йдеться про потужні повстання, які вибухли насамперед на Сіверській Україні навесні 1651 р. внаслідок гострого невдоволення Білоцерківським миром і спробами Речі Посполитої реставрувати колишній лад на Гетьманщині, зокрема повернути польській шляхті її землі і владу.

«intra spem et metum» (лат), тобто «серед страху й загрози»

Арк.43 зв.

«Кияшка». Тут гра слів, оскільки це прізвище ватажка повстанців означає також і кий.

Арк. 44.

«отримав...гудзики, а швидше кращі дав». Гра слів. По-польськи «guzik» (гудзик) має й інші значення, наприклад: «дуля». У даному контексті автор натякає на те, що Кондрацький здобув дорогі гудзики (у буквальному розумінні) від українського посла, а тому у свою чергу вчинив неприємність.

Арк. 44 зв.

«Лупула». Мається на увазі Василь Лупу (Лупул), молдавський господар у 1634-1653 рр., тесть Тиміша Хмельницького. Останній у 1652 р. одружився з дочкою господаря Василя – Роксандою. Після невдалої спроби повернути собі престол Лупу виїхав до Криму, але хан видав його турецькому султану Мухамеду IV. Лупула було ув'язнено в Стамбулі, де він і помер.

«Стефана». Мається на увазі Георгій Стефан, молдавський господар у 1653-1661 рр., який прийшов до влади після державного перевороту, скинувши Василя Лупу (Лупула).

«валаського (господаря)». Йдеться про Матвія Басараба, валаського господаря у 1632-1654 рр.

«угорського (правителя)». Йдеться про Д'єрдя II Ракоці, князя Трансильванії у 1648-1660 рр.

«за Дунай». Тиміш Хмельницький (у 1653 р.) відступив за р. Молдову, притоку Сирета, котрий у свою чергу впадає до Дунаю.

Арк. 45.

«сейменів». Сеймени (семени) – ханська гвардія.

«Януш Кемені». Мається на увазі командуючий трансільванськими військами.

Арк. 45 зв.

Переважна більшість джерел стверджують саме цю версію загибелі Т. Хмельницького: великий шматок дерева (уламок голоблі) після влучного по-

стрілу з польської гармати відірвав ногу Т. Хмельницькому. Потім почалася гангрена, від якої гетьманич помер.

Арк. 47.

«хана». Тут і далі мова йде про кримського хана Іслам-Гірея III, котрий панував у 1644-1654 рр..

«порізав обличчя... , дружині вчинив те, що хотів». За даними деяких джерел Георгій Стефан відрізав синам Лупула ніс та вуха, позбавляючи їх тим самим можливості зайняти молдавський престол. Були чутки, що Стефан згвалтував також полонену дружину В. Лупу.

Арк 47 зв.

«Лянцкоронського». Станіслав Лянцкоронський (помер у 1657 р.), гетьман польний коронний у 1654-1657 рр., регіментар у 1649-1650 рр. Обіймав також інші важливі посади: галицький каштелян (1646-1649), брацлавський воєвода (1649-1652), руський воєвода (1652-1657) та ін.

«кам'янецького старости». Мається на увазі Петро Потоцький.

«ліс Недобір». Недобір (Медобір) – величезний колись ліс в околицях Кам'янця-Подільського, район особливо активної діяльності українських повстанців (опришків, левенців тощо).

Арк. 48.

«відправив... посла». Мається на увазі посольство Лавріна Капусти (1653), яке вело переговори про умови встановлення російсько-українського союзу.

«Любомирський». Єжі Себастьян Любомирський, гетьман польний коронний (1657-1664), великий маршалок коронний (1650-1664).

Арк. 49 зв.

«доданого йому до булави». Після укладення Зборівського миру (18.08.1649 р.) Богдан Хмельницький добився передачі йому як гетьману королем Яном Казимиром м. Чигирин («на гетьманську булаву»).

«єврейським бірлитом». «Бірлит» – це очевидно берет. Мається на увазі єврейська ярмулка.

«обрубувати їм коміри». Мається на увазі рубання ворожих ший.

Арк. 51.

«Потоцький». Мається на увазі Станіслав «Ревера» Потоцький – магнат Речі Посполитої, який обіймав чимало важливих посад, насамперед: гетьман великий коронний (1654-1667), гетьман польний коронний (1652-1654), краківський воєвода (1658-1667).

«Чарнецький». Стефан Чарнецький – магнат Речі Посполитої, видатний польський воєначальник, під час Дрижипільської битви був коронним обозним (1652-1655).

«Лянцкоронський». Станіслав Лянцкоронський (помер у 1657 р.), гетьман польний коронний у 1654-1657 рр., регіментар у 1649-1650 рр. Обіймав також інші важливі посади: галицький каштелян (1646-1649), брацлавський воєвода (1649-1652), руський воєвода (1652-1657) та ін.

«Галасуючи». Тут гра слів. «Галас» означає також спосіб дій кінноти у бою, який використовували не тільки козаки, але й ординці.

* Кілька перших літер слова залиті чорнилом і не прочитуються.

«žmudem». Звичний значення цього слова як «жмудин», тобто литовець, тут не годиться. Словники подають також слово «žmudny», тобто «важкий, тяжкий». З контексту випливає, що тут маються на увазі «чернь», тобто прості селяни.

Арк. 51 зв.

* Одне слово написано нерозбірливо.

Арк. 52

«gum». Це старе польське слово перекладається як «вільний шлях». Водночас воно має і інші значення: «шум», «гвалт», «метушня», врешті й «ром».

Арк. 52 зв.

«Ян Собеський». Майбутній король Речі Посполитої у 1674-1696 рр. Під час Дрижипільської битви обіймав незначну посаду яворівського старости (1644-1664).

«Балабан». Представник значного шляхетського роду Речі Посполитої, під час Дрижипільської битви командував полком.

Арк. 53 зв.

Прізвищ Цибульського та Блажейовського не знаходимо серед великих та надвірних маршалків коронних. Видно, автор хроніки має на увазі маршалків, котрих іноді обирали в діючій армії. Під Блажейовським можливо мається на увазі Анджей Блажовський (Блажевський), який був кам'янець-подільським підчашим у 1667-1693 рр. Див.: Przyboś K. *Urzednicy wojewodztwa Podolskiego XV-XVIII wieku*. Spisy. – Kraków, 1994. – С. 87, 165.

Географічний покажчик (II том)

А

Аджеро́в (?) 60
Адрибе́й 153-а
Азов 217, P65, P71
Аккерман (Ак-Керман) P46, P224
Альма 153-а
Альма́т, село в Криму біля міста
Альми 153-а
Анато́лійська сторона P71
Астрахань P46, P71, P73/1

Б

Баби́чі 46, 73, 87, 101, 110, 113, 129,
217, 218, P152, Д22
Бакота (?) P103
Балакла́ва 153-а
Ба́р 37, 42, 60, 81, 82, 84, 85, 86, 90,
93, 98, 153-а, 167, 170, 209, 217, 218,
227, 242, P18, P94, P95, P178, P206,
Д19, Д25, Д32, Д33, Д35, Д38
Ба́рське старо́ство 227
Бара́башевські угіддя
під Субото́вим 26
Ба́тог 233, P227
Ба́турин 87, 160, 161
Ба́хчисара́й 13, 153-а, P32
Бже́нов P66
Бе́лз P66, P110
Бе́лзьке воєво́дство 133,
Бе́ндери 153-а
Бе́реза 217
Бе́резань 153-а
Бе́резина р. 217
Бе́резівка, місце́вість
біля Чи́гирина 26

Бе́рдичі́в 61, 158, 173, 217, 218
Бе́режани P109
Бе́режни́ця P96
Бе́рестечко 124, 125, 126, 128, 135,
138, 140, 145-а, 146, 147, 150, 151,
152, 153, 153-а, 154, 156, 159, 181, 187,
204, 216, 227, 228, 229, 232, 233, 235,
237, 241, 243, 256, 258, 259, P118,
P122, P126, P128, P129, P132, P153,
P169, P170, P195, P198, P208, P209,
P223, Д24
Бе́ршадь 96
Бе́ршовка 179
Бе́стеней, село P46
Бе́цький (?) пові́т P132
Бе́кловек 218
Бе́лгород P46
Би́хов 217, Д22
Бі́ла 235
Бі́ла Це́рква 49, 57, 60, 70, 80, 87, 91,
104, 173, 177, 179, 182, 187, 189, 193,
194, 196, 200, 201, 204, 217, 227, 237,
241, 242, 243, 244, P52-а, P88, P115,
P195, P199, P203, P208, P210, Д39
Бі́лгород 96, 217, 218, P58
Бі́лінкевичі 217
Бі́ле море (Дарданели) 92
Бі́логродка (Бі́лгородка (?) 60, 92
Бі́локрини́ці, село P127
Бі́лополе 104
Бі́лий Ка́мінь 181
Бі́лиловка 92, 173
Бі́льськ 34, P47
Бі́льківці 218
Бі́рков Д32

Бобруйськ 34, 46, 91, 217, 218, P130, Д22
Бобруйська волость 217
Бобруйщина 217
Богуслав 57, 71, 80, 209, P3, P210, P212
Богуславське староство 27
Борзна 73, 101, 160, 161, 217, P188
Борисов 217
Боровиця 204
Боровичі 50, 69, 217
Борщів 112, P109
Босфор 92
Бохдан 105
Брагетов Д36
Брагин 192, 197-198, 217, Д22
Бранденбург 153-а
Браїлів 60, 81, 218
Брацлав 2, 37, 39, 42, 52, 58, 59, 90, 217, Д14, Д35
Брацлавське воєводство 20, 181, 187, 204, 209, 213, 217, 242, P30, P222, Д3
Брацлавський повіт (в Білорусії) 197-198, P194, P201, P205, P211
Брацлавський полк 20
Брацлавщина 28, 98, 205, 209, 217, P219
Брест (Берестя) P137, P198
Брестське (Берестейське) воєводство 133, P135, Д22
Брест-Куявське воєводство 181
Броди 92, 125, 135, 156, 159, 170, 181, 237, P118, P122, P126, P158, P161, P176
Бродниця 27, P66
Брусилів 218
Брутчан (?) 105
Брянськ 156, P137, P173, P220
Брянщина P220
Брянський повіт P137, P220
Буда 97
Буг (Південний) р. 59, 60, 65, 66, 81, 90, 91, 92, 163, 179, 181, 211, 242, P62, Д38
Буг (Західний) р. 227, Д32
Буджак 92, 203, 217, P225
Бузький тракт P178
Букові міста (Буки -?) 2
Буськ P104
Бучок о. Д2
Буша P104
Бялка (?) (очевидно помилка замість «балка») 204
Бяловщина 217

В

Вавилон 92, 97, 230
Валахія 24, 153-а, P226
Валуйки P14, P41-45, P46, P71, P89
Ван 92
Варшава 2, 9, 27, 28, 33, 34, 36, 41, 48, 49, 59, 61, 91, 94, 99, 126, 153-а, 156, 159, 167, 171, 173, 181, 192, 204, 217, 218, 227, 228, 234, P9, P17, P52, P75, P176, P188, P206, Д5, Д8, Д21, Д22, Д24
Васильків 174, 187, 203, 204, P196, P198, P209
Веледники 217, 218
Великопольща (Велика Польща) 123
Велике князівство Литовське (Князівство) 16, 34, 40, 46, 49, 68, 131, 165, 181, 183, 187, 217, 218, Д13, Д22
Величка 15, 40, 181
Велик опольща P11
Великопольське воєводство 133
Вельжич, село Д18
Венеція 227, P69, P195
Веприк 96
Веснівка, село в Білорусі 217
Височов 217

Вишгород 162
Вишгородок (Вишгород?) P183
Вишневець 85, 124, 122, 128, 181, 227, 232, 234, P162, P163, P185, P212
Вишневещина 87
Вільно 9, 36, 87, 138, 165, 167, 206, 254, P17, P40
Вільк 218
Вільськ 92, 104
Вільчиська 181
Вільшана P211
Вільшаниця 204
Вільшанка 201
Вінегрі хутори 96
Вінниця 37, 39, 42, 55, 56, 59, 60, 63, 64, 65, 66, 67, 70, 74-75, 76, 77, 81, 84, 90, 95, 173, 217, 218, 227, 242, P88, P91, P94, P216, Д35
Вісла р. 59, 171, 181, 217, 256, Д21
Вісліца P66
Віслоч 217
Вітебське воєводство 218
Вози (?) 217
Волинь 3, 59, 205, 209, 217, 227, 258, P48, P199, P217, Д46
Волинське воєводство 133
Волковийське воєводство 217
Володимир 48, 91, 93, 227
Воля 181, 204
Вонхоцко P66
Воронков, містечко за Ромном 217
Ворошиловка 217, P95
Вустенії 153-а

Г

Гадяч 46, 87
Галич 176
Гамбург 88-89

Гарволін 181
Гданськ 28, 234, P206
Германівка 187, 201, 204, P208, P209
Гленськ 218
Глиняни 86, 112, 120, 181, P110
Гниле болото 230
Гниле море P14
Гноїн 218
Говтва 217
Годзиці 154
Голландія 153-а,
Голубятинська корчма Д1
Гомель 30, 68, 69, 87, 101, 110, 217, 218, 227, P100, P132, P152, P172, P205, Д22
Горбове P104
Горбовичі 46
Горволь 87, 217, 218
Горволинська (Горвольська) слобода 217, 218
Горинь р. 129, 162, 241, 244, Д35, Д39
Горностайпіль 78, 87, 217
Городня 217
Городок Д22
Горошки 217
Горошків 218
Гостра Могила 204
Гострий Камінь 204
Гоща (Гуща) 44, 52, 61, 85, 217, 218
Греція P169
Гродек P66
Гродно 217
Грубешів 181, P66
Грузька голова 26
Губин 65
Гузинець 218
Гузов 217
Гусятин Д11

Д

Давгіаришки 217
 Дамаск 97
 Данішев 131
 Деревичі під Полонним 217
 Дерепчин 163, 170
 Дермань Р96
 Десна р. 138, 174, 187, 193, 217
 Димер 160, 170, 179, Р192
 Дніпро р. 2, 3, 16, 26, 40, 49, 59, 61, 73, 87, 90, 91, 101, 117, 120, 123, 124, 138, 150, 153-а, 157, 162, 166, 178, 182, 187, 196, 197, 206, 211, 214, 217, 218, 237, 242, Р13, Р15, Р26, Р46, Р50, Р59, Р179, Р205, Р207, Р214, Р217, Д22, Д27, Д30, Д35
 Дністер р. 16, 21, 22, 25, 66, 98, 134, 146, 170, 217, 227, 242, Р11, Р52-а, Р62, Р178, Р226, Д39
 Добжинський повіт 181
 Добруджа 153-а
 Долісичи, село на Стародубщині 8
 Долкинів Р40
 Долосе (?), село 181
 Доманевичі 217
 Домонтів (?) 87
 Дон р. 217, Р46, Р65, Р71, Р188
 Дорогобуж Р9, Р137
 Дорогунь 153-а
 Дорожинські пустки 209
 Доросло (?) 114
 Дроков 37, 218, Р113
 Дроківський ґрунт на Стародубщині 8
 Дубно 85, 104, 119, 120, 130, 134, 154, 159, 227, 228, 237, Р117, Р118, Р126, Р127, Р128, Р129, Р130, Р133, Р139, Р154, Р177, Р185
 Дубровна 217
 Дукничі (?) 217
 Дунайгород 102, Р103, Р109
 Дяпич 26

Є

Європа 22, 233
 Єзупіль 77, 83
 Єльча Р66
 Єрема, ханське село 97

Ж

Жарини, село Р220
 Жванець 153-а
 Животов 70, 92, 104, 158, 172, 176, Р107
 Жидачів Р66
 «Жидовський городок» в Криму Р14, Р58
 Житов (можливо Животов) 166
 Житомир 3, 10, 218
 Жлобин 38
 Жовква 112, 181, Д8
 Жовті води р. Д26, Д27

З

Загаль (Загалє) 192, 218, Д22
 Задар 97
 Задніпря 46, 87, 95, 151, 166, 179, 209, 213, 217, 242, Р4-5, Р227
 Задністрія Р216
 Закуров 23
 Закутинці 104
 Залозці 112, 117, Р115, Р117
 Заморські краї 97
 Замостя 153-а, 175, 181, 236, Р118, Д8, Д32
 Запоріжжя (Запорожжя) 161, 170, 218, Р8, Р26, Р38-39, Р46, Д27
 Заровиці 36
 Заслав Д35
 Збараж 4, 5, 21, 73, 79, 85, 101, 111, 115, 122, 128, 130, 131, 154, 181, Р91, Р115, Р117, Р121, Р156, Р159, Р166, Р185, Р227, Д22, Д23

Збараж Новий 65, 166
Зборів 6, 31, 35, 70, 117, 118, 187,
227, P13, P30, P59, P73/XXV, P122,
P199, Д22, Д23, Д24, Д34
Звягель 170,
Зенюв (Зенов) 90
Зіньків (Зіньківці) 82, 102, Д11
Золоті ворота у Києві 242
Золочів 112

Й

Йолтушков 87

І

Івангород 101
Іванків 217
Іванчули 163
Івчиця Д38
Іква р. 156, 242, P127, P128
Інгул 217
Інгулець р. 92. 217
Іновроцлавське воєводство 133
Інфляндія 206,
Ірклій, р. 26
Іркліїв 21, 189
Ірпінь р. 160
Іслам-город 92, Д32

К

Казань P46, P73/1
Казиминова слобода 217, 218
Каленковичі 217
Кальник 218, P8
Кальміус р. P46
Камен Базар (в Анатолії) P71
Каменці P104
Камень P108
Каменщица 218
Камиш P71

Камійонка 181
Кам'янець-Подільський 13, 45, 67, 76,
82, 85, 86, 92, 93, 94, 95, 96, 99, 102,
104, 109, 111, 112, 114, 115, 124, 128,
153-а, 173, 177, 179, 181, 205, 217, 219-
220, 227, 234, 237, 241, 244, 245, P26,
P46, P61, P101, P103, P109, P110, P121,
P122, P184, P188, P193, P195, P206,
P216, P222, P223, P226, Д11, Д19, Д39
Канів 127, 181, 204, 217
Капустин двір в Городні 217
Карачев P196
Карвасари (Карваші) 102
Карпати (Карпатські гори) 237
Кафа 153-а
Квасова 46, 217
Керніцени 153-а
Київ 3, 21, 23, 40, 44, 46, 49, 57, 58,
62, 71, 78, 91, 92, 95, 123, 130, 138, 149,
151, 152, 160, 161, 162, 163, 165, 166,
169, 170, 171, 173, 176, 178, 179, 181,
183, 185, 187, 192, 193, 194, 196, 197-
198, 204, 211, 214, 215, 217, 218, 227,
237, 242, 243, 249, 256, P4-5, P8, P13,
P15, P18, P25, P48-а, P52, P59, P130,
P137, P162, P166, P169, P176, P180,
P183, P184, P192, P198 (Золоті во-
рота), P199, P201, P203, P205, P208,
P209, P216, Д19, Д22
Київське воєводство 112, 204, 215.
217, P159, P222, Д2
Київщина 170, 217
Київщина Задніпровська 214
Кипр 92
Кишеня 102
Кінбурн 153-а
Кінський Брід 158
Клевань P133
Кобрин 217, 227
Ковалів P66
Ковшин 210

Кодак 171, 194, 200, 217, Д5
Козацька Діброва 179
Козинець 156
Козелець 46, 217
Козин 181, 227, 228
Козова (Косова) (?) 96
Козлов (Гезлеве, Євпаторія) 153-а
Колодзинські поля Р153, Р154
Колонтаїв 26
Колосели 209
Комарицька волость 235
Коморов 60, 65
Комтайов 60
Конецполе 203
Константинополь (див. також Стамбул) 7, 23, 49, 51, 112, 149, 153-а, 156, 172, 175, 176, 177, 204, 205, 234, Р69, Р71, Р166, Р173, Р179, Р195, Р226
Копайгород 60
Копайгородок Р20
Копачів 174, 204
Копичинці 112, 120
Корегут 129
Корець 49, 92, 170, 217, 218, Р120, Р133
Коринік (?) 129
Королевська слобода 217
Корона (Королівство) (див. також Польща і Річ Посполита) 16, 34, 36, 53, 70, 85, 91, 97, 139, 145-а, 153-а, 156, 217, 218, 227, 233, 234, Р38-39, Р55, Р101, Р211, Д8, Д22, Д31
Коростишів 3, 218
Корсунь 70, 113, 163, 164, 168, 170, 204, 213, 214, 217, 235, 242, Р209, Р212, Р227, Д32
Косовль 181
Костянтинів (Старостянтинів) 85, 93, 159, 173, 181, 227, 234, 235, 236, 256, Р169, Р179, Д32, Д36, Д39
Костянтинів Новий 84, 86, Р107, Д36
Котельня 84, 92, 104, 173, 178, 204, 218, Р190
Котнар 153-а
Кочубіїв 21
Краків 7, 13, 27, 34, 35, 98, 139, 170, 181, 227, 237, Р11, Р61, Р193, Р222, Р223, Д22
Краківське воєводство 33, 35, 133, 135, 181, 227
Красилівка 217,
Красне, 37, 39, 42, 58, 59, 60, 62, 66, 72, 85, 87, 94, 98, 153-а, 217, 241, 242, 244, Р102
Красне, село в Білорусі 217
Краснопілля Д36
Красностав 181, 227
Крем'янець 134, 140, 149, 156, 159, 170, 181, 227, 228, Р66, Р127, Р159, Р162, Р185
Крилов (?) 92, 11, 181, Д26
Крим (див. також Таврика) 3, 11, 13, 23, 40, 47, 62, 85, 91, 92, 96, 97, 112, 115, 123, 124, 126, 140, 146, 151, 153, 153-а, 154, 179, 180, 186, 202, 204, 207, 209, 217, 237, 256, Р4-5, Р9, Р13, Р14, Р46, Р52, Р54, Р58, Р71, Р89, Р99, Р159, Д26, Д33
Крит (Кандія) о. 92
Кричев 87, 131, 141, 217, 218, Р113, Р137, Р168, Р174
Кричельно Р96
Кроліковський бор 123
Кросно Р66
Куликів 203
Кумейки 40,
Купіль (Купель) 91
Купчинці Р104
Кучманський тракт (шлях) Р178, Д32

Л

Лабунь 218
Ладижин 217
Ланівці 102
Ланьцутське воєводство 237
Лашків Д35
Лебедин 250
Левків 218
Ленчицьке воєводство 133, 135, 181, 227, Р151
Ленчицький повіт 256
Летичів 74-75, 84, Д33
Лешнів 256, Р139, Р151, Р153
Ливни Р14
Лисобики 181
Липовець 60, 76, 81, 218, Р91, Р94, Д35
Литва (Литовская земля) 27, 36, 40, 70, 94, 95, 115, 119, 123, 129, 134, 138, 167, 187, 217, 218, 227, 237, 243, Р9, Р14, Р71, Р99, Р111, Р117, Р137, Р199, Д22
Лифляндія 153-а
Лінд 123
Логойськ Р222
Лоїв 46, 69, 87, 91, 156, 160, 161, 165, 196, 197-198, 217, 218, Р88, Р100, Р173, Р198, Р201, Р203, Р205, Д22
Лоївка р. Д22
Лоївський шлях 218
Лопонь 166
Лохвиця 87
Лубни 60, 87, 167
Лука Мелешкова 60
Лусатичі Р66
Луцьк Р126
Львів (Илвов, Лвув, Левенбург, Лемберг) 24, 28, 34, 35, 36, 49, 59, 123, 126, 135, 156, 159, 167, 169, 171, 176, 177, 181, 204, 219-220, 227, 234, 259, Р61,

Р110, Р131, Р158, Р175, Р175, Р195, Р223, Д8, Д10, Д21, Д24, Д31, Д32

Любанев 138

Любаницька волость 217

Любар 60

Любартів 157, 158, 162, 170, 178, 237, Р187

Любачів Р66

Любач Р96

Любачівка 227

Любек 153-а, 206, 234

Любень під Львовом 169

Любеч 40, 46, 73, 87, 101, 138, 160, 161, 165, 192, 196, 197 -198, 201, 204, 206, 209, 215, 217, 218, 227, Р100, Р172, Р184, Р198, Р201, Р203, Р205, Д22

Любонь Р66

Люблін 34, 40, 86, 91, 92, 93, 154, 169, 171, 177, 181, 217, 227, 228, 234, 235, 241, 244, Р195, Д32

Люблінське воєводство 133,

Лядська земля Д35

Лянцкорона Р66

Ляхва 217

Ляхівці 157

М

Магеров 181

Мазовецьке воєводство 133, 227

Мазовія 143

Макаров 92

Малець (?) 204

Манкоп (Мангуп) 153-а

Маркучі 217

Мартинів 83

Матиков 37

Маслів Став 157, 158, 173, 187, 196, 237, Р187, Р203

Махнівка 84, 173, 217, 235, 236, Д35

Мглин Р113
Мглинська волость 37
Меджибіж 96, 115, Д35, Д38
Медика Р66
Мейн 217
Мена 87, 160, 161, 217
Микитинці 84
Мисайківці 84
Миргород 213, 215
Мінськ 131, 217, 218, Р111, Р137, Р138, Р181-182
Мінське воєводство 217
Місалов 217
Міус р. Р71
Могилев 37, 217, 227, Р137, Д22
Могилевщина 217
Могилев-Подільський 42, 60, 257, Р11
Могилівка 174
Мозир 36, 46, 87, 217, 218, Д22
Мозирське воєводство 217
Мозирський повіт Р60, Р135
Мозирщина 217
Мокора (Медобор) 102
Молдавія (Волоська земля) 18, 22, 23, 24, 27, 34, 66, 70, 76, 79, 83, 91, 97, 103, 114, 119, 156, 171, 179, 203, 205, 217, 227, 243, 255, Р11, Р52-а, Р53, Р54, Р73/ІУ, Р79, Р106, Р173, Р190, Р212, Р226, Д33
Монастирі у Києві:
Богоявленський Братський 218, 242, Р2
Києво-Печерська лавра 242
Микільський 193, 204, 242
Софійський 242
Монкач 7
Москва 9, 19, 34, 49, 87, 91, 123, 217, 227, Р14, Р17, Р23, Р31, Р35, Р46, Р55, Р57, Р69, Р71, Р73/І, Р73/ІV, Р73/V,

Р73/ІХ, Р73/Х, Р73/ХІ, Р73/ХV, Р73/ХVІ-ХVІІ, Р73/ХVІІІ, Р73/ХХ, Р73/ХХІ, Р73/ХХІІ, Р73/ХХІІІ, Р73/ХХІV, Р111, Р130, Р132, Р166, Р221, Р226, Д7, Д27
Московія (Московское государство) 138, 153-а, 167, 235, 256, Р46, Р73/І, Р73/ІІ, Р111
Мостиська Р66
Мотовилівка Р196
Мстиславль (Мстислав) 217, 218, Р113, Р174
Мстиславське воєводство 8, 131, 141, 217, 218
Мстиславщина 218, Р174
Мурахва 25, 37, 39, 46, 60, 66, 217, 241, 243, 244, Р87
Мушина Р66
М'ясківка 21

Н

Нароль (Наролька) Д32
Неберибіс, слобода Р48-а
Недол (Мукша ?) 102
Нейсе в Сілезія 155
Немирів 90, 218, 236, Р88
Немирівка 181
Неполоміце Р66
Непорента 34, 171
Неродичі (Народичі) 129, 217
Несвіж 2, Р137
Нес (...) 114
Низ (Дніпра) Р188
Ніжин 62, 110, 160, 161, 170, 214, 227, Р188
Ніжинська волость 20
Німеччина 35, 256
Новгород-Сіверський 110, Р113
Новгородське воєводство Р135, Р186
Нове місто 60, Р66

Нове місто Острога 96
Новий Тарг (див. Тарг Новий)
Норинськ 113, 129, 217

О

Обухів 80. 174, P196
Овечий брід 211, Д32
Овечі Води P46
Овруч 61, 113, 217, 218
Овруцький повіт 217
Оджанка, р. 204
Озерна 34, 112
Озерища 114
Озоховці 153
Олексіїв P46
Олика 48, 126, 128, 130, 181, 227,
P130, P132, P133
Олькиники (Волькиники) 210
Ольшанка (Вільшанка ?) P208
Опанасівка 26
Опочинський повіт Сандомирського
воєводства 136, 143
Оргіїв 11
Орле 181
Орловець 20
Оринин 245
Оршанський повіт 196, 217, 218, P174
Осецьк 181
Османська (Оттоманська) Порта (див.
також Туреччина) 11, 17, 18, 47, 91,
92, 152, 156, 173, 176, 181, 205, 217,
227, 232. 237, 255, P23, P55, P80-81,
P107, P178, Д12, Д16, Д33
Остер 145, 170, 227
Островець P185
Острог 60, 85
Остроглядівська матність 85
Острожок 61, 114
Охматов 158

Охроховатича, р. 204
Охтирка (Ахтирка) 250
Очаків (Джаркриенди) 49, 153-а
Ошмянський повіт 197-198, P203

П

Павловичі, село P220
Паволоч 52, 56, 73, 101, 157, 158, 159,
162, 168, 193. 204, 217, 218, 227, 235,
236, 237, 241, 242. 244, P88, P183,
P190, P198
Палермо 204
Панків Д32
Панушкевичі, село 217
Патри (в Румелії) P71
Пашушкевичі 218
Паньовці 11
Переворськ 10
Перекоп (Ор) 91, 153-а, P14, P46
Перемиська земля 237
Перемиське староство 227
Перемишль 181,
Перемінка (?) P96
Перенятин P153
Переяслав 178, 204, 217, P8, Д13
Петриковичі, село в Мозирському по-
віті P60
Париж 256
Петриков 217, 218
Пилявці 34, 153, 227, 237, 256, P227,
Д32
Підгірці 119, 120, 122, P120, P121
Підгір'я (Підгірські краї) 120, Д8
Підгуже 126, 128, 181
Підляське воєводство 181
Пільзно (?) P66
Пінськ 227, P186, P198
Піщаний брід на р. Буг 92

Плаї 217
Пловинці 102
Плоський ліс 26
Плоскиров (Проскурів) 124
Плоцьке воєводство 133, 152, 256
Пляшава (Пляшівка, Плишка) р. 242, 256
Погребища 60, 70, 173, 236
Поділ у Києві 242
Поділля 11, 34, 46, 217, 257, P199, P226
Подільське воєводство 133
Подністров'я 55, 163, 209, 240, 244, ДЗЗ
Познань, 137
Покривниця Р66
Покуття 153-а, Д9
Полісся 124, 187, 205, 209, 217, P177, P216, Д46
Полонне 117, 217, ДЗ2
Полоцьк 134, 196, P203, P204
Полоцьке воєводство 197-198, 218
Полоцьке єпископство 227
Полтава 3, 60, 215, 217, P4-5
Польща (див. також Корона і Річ Посполита) 7, 16, 21, 22, 70, 129, 153-а, 155, 177, 217, 218, 233, 234, 237, 240, 242, 244, 256, P9, P14, P22, P73/IX, P73/XXV, P99, Д21, Д23, ДЗ2, ДЗ3
Померанія 153-а
Посіце Р66
Потелич ДЗ2
Поток 26, P94
Почаїв 122
Почеп 218, P113
Прени 217
Пригорок 217
Прилука Столкачівська, у 3-х милях від Гадяча 96

Прилуки 87, 92, 166, 170
Прилуки (правобережні) 65, 104, 218, 236, P107
Прип'ять р. 87, 123, 161, 217, 218, P100, P207, Д22
Пропойськ 217, 218
Пруссія 35, 227, P11
Прут р. 153-а, P11
Пруховичі 217
Псков 19
Пустовиська, 209
Путивль 235, P25, P136
Пяски 181
П'ятка 85

Р

Рабчице Р66
Рава Руська 230
Равське воєводство 133, 140
Радван 143
Радловський ключ Р66
Радам Р66
Радошице Р66
Рацепути (?) 199
Рашно Р66
Ржищев 217
Рейх (Німецькі держави) 2
Речиця 46, 73, 101, 129, 138, 156, 196, 197-198, 217, 218, P117, P152, P173, P181-182, P201, P203, P205, P207, Д22
Речицький шлях 218
Рим 227, 256
Рихловці 104
Рівня, село Д18
Ріпки P100, P172
Річ Посполита (див. також Корона і Польща) 16, 20, 23, 31-32, 39, 40, 53, 56, 61, 65, 71, 82, 84, 93, 121, 131, 181, 187, 190, 201, 204, 205, 209, 213, 214,

217, 227, 235, 256, 259, P19, P21, P54, P55, P55, P73/XVIII, P117, P137, P188, P223, Д3, Д5, Д22, Д29, Д31, Д34, Д40, Д41, Д46
Русь 27, 152
Родзай (?) 134
Родос о. 177
Рокитна 204
Рожнятівський замок Д18
Розражев 217
Рокитна Р96
Ромни 87, 215, 217
Рославль (Рослав) 141, P137, P207, P220
Рось р. 201, P208
Рубешів (Грубешів ?) 154
Рудка Словечна 218
Рудник Березенцький Р96
Румелія (Румельські краї) 97, Р69
Русинівка 195
Русь 153-а. 206, 233, 237, P71, Д25
Руська брама (у Кам'янці-Подільському) 102
Руське воєводство 133, 138, 227, Д3, Д9

С

Садківці Р87
Саксонія 153-а
Самара, р. 213
Самбірщина Д9
Самгород (?) 73
Сан р. Д32
Сандомир Р66
Сандомирське воєводство 133, 135, 136, 227, P151, P153
Санок Р66
Саноцька земля 237
Саноцький повіт Р151
Сасов 112

Сатанов 227
Сваричев, село Д18
Седнів 73, 101, 161, 191. 217
Семигород (Семиград) див. Трансільванія
Сенча (?) Д32
Сецехов Р66
Серадзьке воєводство 133, 181, 227
Серпуховський повіт Р137
Сині Води р. 166, 217
Сівер (Сіверщина, Сіверський край, Сіверська Україна) 110, 138, 160, 161, 167, 191, 214, 217
Сілезія 31-32, 155
Сільце Д11
Січ Д11, Д26
Скажижув 181
Скала 102, P109
Словечна р. 87, 129, 218
Слонім 34, 218
Слонімське воєводство 217
Слуп'є 123
Слуцьк 36,
Случ р. 3, 61, P4-5
Смоленськ 138, 167, 217, 235, P137, Д7, Д22
Смоленське воєводство 131, P135
Смоленське єпископство 227
Смоленський замок Р111
Смотрич Р103, P109
Снядин (?) Р103
Снятин 153-а
Сож р. 217, Д22
Сон Д11
Сокаль 59, 92, 99, 104, 112, 114, 120, 121, 124, 125, 126, 127, 139, 154, 170, 181, 227. 234, 235, 256, 259, Р66, P117, P124, P130, P193, P198, Д22

Сондеч Р66
Сороки 11,
Сорокошичі 217
Спасовичі 217
Спіколози 181
Ставища 217
Ставок Р96
Стамбул (див. також Константинополь) 23, 92, 97, 180, 217, Р178
Станіслав (Станіславів) 37, 41, 81, 82, 94, 217
Станові (?) 69
Старокостянтинів (див. Костянтинів)
Стародуб 8. 73, 87, 101, 217, 218, Р113, Д22, Д46
Стародубський повіт 8
Степань Р86, Р96
Стир р. 124, 125, 146, 150, 181, 227, 233, 256, 258, Р104, Р126, Р161, Р185
Стіна 54, 55, 56, 60, 61. 66, 217, 218, Р87, Р88,
Стобниця Р66
Стокгольм 153-а
Стоянов під Збаражем 128
Стремелець Р126
Стремільче 181
Стрижавка 74-75
Студениця Д38
Суботів 212, 224, 230
Судилков 218
Суми 250
Сутиски 60

Т

Таборівка 168, 227
Таврика (див. також Крим) Д20
Тарг Новий 128, 132
Тарков 181
Татарів 173

Татарщина 181
Тезерва (?)187
Теребовлянський замок Д11
Тернопіль 109, 111, 114, 117, 120, 122, 157, 181, 217, 227, Р110, Р115, Р118, Р129
Тернопільські поля Р109
Тетерів р. 217, Р217
Тинков Д33
Тікич р. 242
Томашів 181, Д32
Топольськ, село Д18
Топорів Р122, Р126
Тор (?) 217
Торгова 217
Торунь 35, 227
Трансільванія (Семигород) 118, 153-а
Трахтемирів 217
Триліси 187, 194, 200, 227, Р211
Трипілля 194, 200, 217
Троща, село 204
Трубецьк 217
Туреччина (див. також Оттоманська Порта) 49, 70, 181, 204, 209, 237, Р14, Р17, Р46, Р130, Р173
Туров 187, 217, 218, Р135, Д22
Тухів Р66
Тягиня 92, Р107, Р179

У

Угорщина 24, 27, 114, 153-а, 237
Угорські ворота (в Лоеві) Д22
Ужендув 9
Україна 3, 11, 22, 24, 27, 37, 40, 46, 47, 49, 59, 67, 76, 87, 124, 127, 138, 145, 159, 160, 161, 163, 164, 167, 170, 177, 181, 201. 211, 217, 218, 233, 234, 235, 237, 241, 242, 244, 256, Р18 (Дніпрова і Бузька), Р21, Р23, Р34, Р47, Р50, Р51,

P70, P99, P101, P126, P127, P139, P151, P153, P161, P176, P178, P187, P191, P195, P206, Д9, Д19, Д23, Д32, Д34
Улевмарк (?) 137
Умань 96, 166
Упитський повіт 197-198, P201, P205, P211
Урмаметов улус P71
Устоя 217
Устазно P96
Ухань 181, 227
Ущі 217

Ф

Фальцин 153-а
Фастів 163, 164, 182, 187, 196, 204, P203, P209, Д27
Франція 234

Х

Хальч 38, 210, 217
Хана 97
Харків 250
Хиров 217
Хмільник 82, 84, 86
Ходорков 203
Хойники 73, 101, 110, 217, 218
Холм 227, 256, P66
Холмська земля 237
Холмеч 73, 101, Д22
Хотин 153-а, Д33

Ц

Цецора р. 153-а
Цибульник, р. 26

Ч

Чаміїв (?) P211
Чар (?) Д19

Чауси 37
Черега (Черця) 217
Черкаси 2, 49, 115, 204, Д27
Черська земля 181
Чернігів 46, 50, 73, 87, 101, 110, 138, 160, 161, 191, 196, 217, 218, P37, P100, P172, P188, P192, P198, P199, P203, P204
Чернігівське воєводство 187, 204, 213, 215, 227, P222
Чернігівщина 214, 217, P48-а
Черніїв (Черніївці, Чернігівці) 63, 66, 217, 218, P87, P88
Черняхів 218
Четвертинівка 211
Чечерськ (Чичерськ) 87, 217, 218, 227, Д22
Чечельник 92
Черкаський «городок» P71
Чигирин 12, 18, 21, 23, 27, 49, 58, 61, 70, 73, 99, 101, 114, 115, 152, 163, 168, 194, 199, 200, 204, 212, 213, 215, 217, P7, P22, P23, P79, P88, P103, P183, P190, Д14, Д26, Д27
Чоботовище 218
Чорний брод P183
Чорне море 153-а, P14, P71
Чорний ліс 49, 217, 230, P188, P212
Чорне море (Понт Евксинський) 22, 153-а, 214
Чорнобиль 87, 110, 113, 129, 160, 165, 170, 217, 218, P117
Чорнобильська волость 217
Чорнокозинці (Чорноксенжиці) 102
Чорштин 139, 181, 237, P193
Чорштинський замок 128, 181
Чуднів 85, 92, 104, 159, 162, P190
Чутка (Чута), місцевість під Чигирином 26

Ш

Шабелники 26
 Шанкермен Р179
 Шараповці Р178
 Шаргород 37, 39, 48, 53, 60, 66, 86, 94,
 163, 217, 227, Р13, Р87
 Швеція (Корона Шведська)19, 126,
 153-а, 206, 234, Р7, Р55
 Шерешов 218
 Шидловці 34
 Шклов 217
 Штральзунд 153-а

Щ

Щебрешин 181

Ю

Юроч Д36

Я

Ялівка 34
 Ямпіль 11, 55, 62, 66, 86, 114, 158,
 162, 218, 227, Р91
 Янкевичі Р96
 Яновці 153-а
 Яриловичі 50, 69, 217
 Ярослав Д32
 Ясло Р66
 Ясногород 92
 Ясси 7, 11, 22, 67, 76, 100, 106, 107,
 153-а, 156, 177, 203, 227, 243, Р26, Р70,
 Р107, Р173, Д33, Д37

Іменний покажчик* (ІІІ том)

А

Абрасим, повстанець, брат Павла
Млиняря 85
«Авдеев» Степан, козак Р101
Аджи-Гірей Д8
Адиль-солтан, нурадин-солтан Р111
Адиль-Гірей, племінник Іслам-Гірея
ІІ Р115
Адиль-мурза Д8
«Агафонов» Іван, хорунжий Мирго-
родського полку 102
Агмед, 45
Агмед-паша Тархунчи, великий візир
Османської Порти 49, 52
Алі-ага, буджацький ага 34
Алі-бей, татарин Тугай-бея 132
Андронік, молдавський боярин, брат
Сардара 71
«Аникиєв» Тимофій, осавул Ніжин-
ського полку 102
Андроновський Петро, слуга київ-
ського митрополита, конюший 102
Андрушкевич Петро, слуга київ-
ського митрополита, конюший 102
Антоній, кальницький священик 103
Антоненко Іван, козак 101
«Антонов» Климко, козак 101
«Антонов» Юрко, козак 101
Аришевський Кжиштоф, генерал ар-
тилерії 162
Арцім, повстанець 85
Асан, полонений татарин 90
Аслан-мурза 88

Аслун-мурза 88
Аснадар Р76
Аталик-мурза Д25
«Афонасев» Климко, козак 101
Ахзем, повстанець, лоївський писар
Д4
Ах-мурза Аталик Р108
Аха-мурза Р108

Б

«Баженов» Марко, сотник Корсун-
ського полку 102
Бабинський Андрій, кальницький
священик 103
Байтемир-ага, татарський дипломат
132, Р104
Баклінський Василь, козак 101
Балабан, шляхтич 30, 167
Балакієнко Левко, корсунський горо-
довий отаман 69
Баль, шляхтич 143
«Барабін» Василь, козак 101
Батер-ага Д15
Басараб Матвій, господар Валахії 34,
96, Р60, Р61, Р73
Батира (Батирша?) – мурза Р63, Р115
Батирша – мурза Сулешевич Р53
Бачинський Р71
Бжозовський, брестський земський
писар Д34
Бжостовський, референдар ВКЛ 155,
Р32, Д28

* Покажчик враховує персоналії згадані тільки в тексті джерел. Не відзначаються імена Бога, святих і літературних персонажів. Також покажчик не охоплює рубрики «матеріали».

Безмарковський Микола, козак 101
 Бекташ-ага, турецький дипломат 49
 «Белобановський» Федір, козак 101
 Береженко Феодосій, сотник Переяславського полку 102
 Бетер-ага, зять Сефер Кази-аги Д15
 Бегановський, дипломат Речі Посполитої 132, 155
 Белецький, дипломат Речі Посполитої 132
 Бечинський Войцех, дипломат Речі Посполитої Р70-а, Р77, Р78
 Би де, голландський резидент Р107
 Биковський Юхим, сотник Переяславського полку 102
 Биковський Януш, стародубський хорунжий Р91
 «Биримов» Андрій, шляхтич-козак 102
 Білиловський Кузьма, козак 101
 Білич Лесько, козак 101
 Білкун Федір, козак 101
 Білоцерковець Іван, козак 101
 Білоцерковець Радько, козак 101
 Білоцерковець Гнат, козак 101
 Білоцерковець Милав, козак 101
 Білоцерковець Пилип, козак 101
 Блажченко Яско, козак 101
 Блюдас-солтан 132
 Бобченко, козак (?) 24
 Бобровник, сотник повстанців 40
 Богаченко Михайло, дипломат повстанців 132
 Боговський, шляхтич Р4
 Богоявленський Іван, шляхтич-козак 102165, Р29, Р55, Р95, Р113
 Богун, козацький полковник (вінницький) 168, Д14, Д32
 «Болкун» Яків, козак 101
 Болобанець Гаврило, козак 101
 Болобановський Гринець, козак 101
 Бондаренко Пасько, козак 101
 Бондаренко Петро, сотник Переяславського полку 102
 Бондаренко Родион, сотник Корсунського полку 102
 Борковський Д39
 Борсук Іван, сотник Ніжинського полку 102
 Бороденко Омелян, козак 101
 Боровенський Кирило, хорунжий 102
 Борятинський Юрій Микитович, князь Р71
 Босенко Іван, козак 101
 Бохонець Семен, корсунський вїйт 69
 Бражник Мисько, козак 101
 Бражник Онопрій, козак 101
 Бранченко Ждан, козак 101
 Брацлавець Грицько, козак 101
 Бронників Костянтин, поборця Волинського воєводства 44
 Брязицький Іван, ходосівський сотник 102
 Бубковський, шляхтич 112
 Бублик, козак-ренегат 155, 168
 Бузовський Гринець, козак 101
 Буй Левонтій, осавул Ніжинського полку 102
 Букота Микифор, ворсевський (?) сотник 102
 Булаченко Харко, козак 101
 Бут Лесько, козак 101
 Бут Грицько, полковник повстанців Д4
 Бутко, ватажок (сотник?) повстанців 63
 Бутовський Михайло, шляхтич-козак 102
 Бутурлін Василій Васильович, царський боярин 109, 112, 113, 154, 165, 166, 167

Бутурлін Іван Васильович, царський боярин Р38
Бушинський Лукаш, козак 101
Бялобоцький Ян, польський поет Д40

В

Вайер Людвик, шляхтич, поморський воєвода 130, Д32
«Васильєв» Іван, писар Черкаського полку 102
«Васильєв» Іван, осавул Черкаського полку 102
«Васильєв» Кіндрат, сотник Миргородського полку 102
Василь, полонений молдаванин 71
Василь, козак Р105
Васько, полковник повстанців (стародубський) Р105
Ватаженко Василь, козак 101
Великополянин Кирило, козак 101
Велі-бей, турецький чиновник 45, 49, 52
Вербицький Венедикт, слуга київського митрополита, конюший 102
Вербицький Дикило, козак 101
Вербицький Лаврін, козак 101
Вербицький Микита, козак 101
Вертелецький Іван, сотник в Линцях 103
Верещака Василь, розвідник повстанців Д36
Верещака Максиміліан, субделегат бургграфа м. Володимир 43
Виговський Данило, брат І. Виговського, полковник 102
Виговський Іван, генеральний писар Війська Запорізького 15, 17, 20, 84, 90, 102, 106, 107, 117, 118, 129, 132, 136 (?), Р63, Д39
Виговський Остафій, намісник київського замку, батько І. Виговського 102, Р48

Вижицький, шляхтич 155
Вискварка Іван, козак 101
Височан, полковник повстанців 163
Витуський шляхтич Р71
Вишневецька Гризельда, княгиня, дружина Я. Вишненецького Р48
Вишневецький Ієремія (Ярема), руський воєвода 124, 169, Р1, Р17, Р46-47, Р48, Д25, Д32, Д40
Вишневецький (князь Дмитрій) 28
Вишневецький Костянтин, князь Р71, Р 104
Вишневецькі, князі Д28
Віляновський, шляхтич Д28
Владислав IV, король Речі Посполитої 137, 159, 169, Р1
Влосович Грицько, козак Р105
Внуков С., гонець путивльського воєводи до Б. Хмельницького Р57
Внучек, сотник повстанців 40
Вовченко Федір, осавул черкаського полку 102
Воєйков Михаїл Р102
Войнилович, шляхтич 15, Р77
Волковський Кіндрат, осавул Ніжинського полку 102
Волконский Федір Федорович, боярин Р71
Володимир Святий, князь Р36
Волошин Ілля, осавул Ніжинського полку 102
Волошин Ярема, сотник Корсунського полку 102
Волошенин Костянтин, козак 101
Волошенинов Михаїл, думний дяк Р38
Воробчинко Іван, козак 101
Вороненко Степан, козак Р102
Вороненко Федір, батько Степана, полковник Війська Запорозького за І. Сулими Р102

Воронківський Іван, сотник Переяславського полку 102
Воронченко Яків, полковник повстанців (прилуцький) 102
Вуяхевич Михайло, писар 102
Всежецький Нестор, шляхтич – козак 102

Г

Гавриленко Данило, козак 101
Гаврило Федорович, царський посол 118
Пашкевич, шляхтич Р5, Р49
«Гаврилов» Іван, племінник молдавського господаря В. Лупу Р60
Гайденвенко Влас, козак 101
Ганжа Іван, ротмістр, козак-ренегат 35
Гарабурда, шляхтич-козак Р49
Гарасимів Ждан, козак 101
Гаркуша (Оркуша, Филоненко) Антон, полковник повстанців Д4, Д34
Гаркуша Остап, сотник Корсунського полку 102
Гдешинський Марек, шляхтич Р11
Гедройць, шляхтич Р105
Гембарт, жовнір 154
Гембицький, брат краківського єпископа Петра Гембицького 98
Георгій Стефан (Штефан), господар Молдавії 58, 64, 71, 77, 78, 79, 81, 86, 87, 89, 90, 98, 105, 118, 127, 129, 131, 140, 164, 168
Гербурт з Фельштина 48
Гербурт, бабуся кам'янецького каштеляна 48
Геркевич Міхал, шляхтич 19, 70, 73
Герулжинський Гаврило, слуга київського митрополита, конюший 102
Герман, хопський митрополит Р50
«Гирманов» Омелян, осавул Чернігівського полку 102
Гиря, полковник повстанців Р17
Гізицький Ольбрихт, шляхтич 32
Гізе, генерал-майор, 155
Гладкий Гнат, козак 101
Гладкий Матвій, полковник повстанців Р46-47
Глозовник Маречко, повстанець Д4
Глух Йосип, див. також Ілляш, полковник уманський 63, Р95
Гнор Яків, суддівський писар Київського полку 102
Гоголь Остафій, полковник повстанців (подністровський) 165, 168
Голінський Станіслав, посол Речі Посполитої до царя Р46-47
Головацький Петро, полковник повстанців Д28
Гонсевський Корвін, польний гетьман ВКЛ 151
Гопя Василь, козак 101
Горайський Збігнев, холмський каштелян Д3
Горайська, дружина Лясоцького 155
Горбацький Йосиф Кононович, єпископ 165
Горонович Яків, кальницький священник 103
Горський, шляхтич 124
Гребенник Семен, сотник Білоцерківського полку 102
Гречка, ватажок повстанців 71, 154, 168
Гречка Мануйло, козак, городовий отаман 101
Гречин Григорій, слуга київського митрополита, конюший 102
Грешеня Лук'ян, козак 101
Грибович, сотник повстанців Д4
Григораш, полонений молдаванин 71
Григорій, ворник Молдавії Р60
«Григорьев», молдавський дипломат Р84

«Григорьев» Артемон, шляхтич-козак 102
«Григорьев» Влас, осавул Тарасівської сотні 103
«Григорьев» Семен, сотник Переяславського полку 102
«Григорев» Сидір, козак 101
«Григорьев» Роман, писар Ніжинського полку 102
«Григорьев» Степан, сотник Прилуцького полку 102
Гридовський Іван, київський шляхтич-козак 102
Грило, полковник повстанців Р113
Гриценко Нечипір, козак 101
Грицутенко Іван, сотник Полтавського полку 102
Гродзицький (Грозденко), козацький полковник (уманський) 24, 165, 168
Гродзицький, жовнір Р54
Гулевичівна Лозка Анна, шляхтянка 54
Гульчевський, шляхтич, посол Речі Посполитої до Кримського ханства Р5, Д17
Гуляницький Григорій, козацький полковник (ніжинський) Д11
Гуляницький Іван, козацький хорунжий 102
Гун(...), ксьондз Д17
Гунашевський Михайло, шляхтич-козак, літописець, дипломат, протопоп 102
Гуньковський Данило, шляхтич-козак 102
Гурський Анджей, ротмістр Д25
Густав Великий (очевидно Густав I Адольф), шведський король, 159
Гутниченко (Губенко) Федір, козак 101

Д

Луї д'Арпажон (бл. 1600-1679), французький посол у Варшаві 159
Даминський, слуга польського пристава Р71
Даник Сидарська, полонений молдаванин 71
«Данилов» Семен, сотник Тарасівської сотні 103
Данилович, магнат 159
Даньковський Каспар 114
«Дашков» Остап, сотник Переяславського полку 102
Дворецький Василь, шляхтич, полковник повстанців (київський) 102
Девлет-Гірей, молодший син Іслам-Гірея III Д8
Демко (Демочко, Лисовець, Демко «Михайлов»), осавул Війська Запорізького 63, 125, 131
Денгоф (Динов) Генрик, полковник кінноти 155, 164
Деркач Тихон, сотник Білоцерківського полку 102
Джантахан, татарський мурза (?) Д8
Джеджалій (Джеджелій, Жежель) Філон, полковник кропивенський (ірклівський) 102, 124, Р46-47, Д28
Дзінелі, полонений татарин 90
Дзяд Стефан, розвідник повстанців 63
Дзялинські, шляхтичі 9
Делі Хасан – паша Р90
«Дивушин» Дмитро, козак 101
Дитинецький, шляхтич 89, 118
Длужевський Миколай, шляхтич 30
«Дмитриев» Іван, сотник Переяславського полку 102
«Дмитриев» Павло, сотник Чигиринського полку 102
«Дмитриев» Сава, племінник грека «Фоміна» I. Р73

«Дмитриев» Степан, писар 102
Добрянський, шляхтич, перемиський
підкоморій Д25
Долмат, стародубський хорунжий Р91
Доманський, шляхтич 63
Домінік (Острозький-Заславський)
князь 124, Д32
Дрозд Іван, козак 101
Дрозд Іван, козак 101
Дубина Мисько, полковник (?) по-
встанців Р113
Дудильський Федір, козак 101
Думинський, полковник повстанців
Д36
Думитрашко, полонений молдаванин
71
Дяченко Іван, сотник Корсунського
полку 102

Е

«Евтихийев» Василь, писар Переяс-
лавського полку 102
Ельсниц (Ельшниц, Ешниц), поручник,
капітан Д34
«Еныченко» Степан, козак 101
«Ермолаев» Левко, козак 101
«Ермолаев» Василь, сотник Ніжин-
ського полку 101

Є

Ємець Тимко, козак 101
Єрмолов Лев, писар Посольського
Приказу Р45

Ж

Жданович Антон, полковник київ-
ський, дипломат 55-56, 74,75, 89,152,
155, Р71, Д34
Жердано (?) Ян, більський староста
Р71
Жирковський Олександр, шляхтич
Р71

Жолкевський Станіслав, коронний
гетьман великий 162
Жуковські, шляхтичі Д 4

З

Забіла Петро, полковник повстанців
(чернігівський?) Р105
Забуський Семен, ротмістр, козак-ре-
негат 35
Забуткін Ісайя, московський урядо-
вець 167
Зайтах-солтан 88
Залепкар, дипломат повстанці 132
Замойський Єжі, посол Речі Поспо-
литої до царя Р38
Замойський Ян, великий гетьман ко-
ронний, канцлер коронний 169
Замойський Ян, коронний крайчий 57
Заремба, сандомирський суддя 130
Зарубка Федір, козак 101
Заруцький (?) Олексій, шляхтич-
козак 102
Зацвіліховський, шляхтич, батько
Миколая Зацвіліховського, дипло-
мата Речі Посполитої Р24
Зацвіліховський Миколай, дипломат
Речі Посполитої 155, 168, Р71
Зданович, шляхтич, ротмістр Я. Рад-
зівіла 40
Зебжидовський, шляхтич 26
Зеленський (Зелінський, Зелененко),
полковник повстанців (брацлав-
ський)165, 168, Р113
Зелінський Валенти, шляхтич Р48
Зелінський Вінцентій, ротмістр163
Зінченко Опанас Д11
Злоба, любечанин,повстанець 40
Золівченко Петро 101
Золотаренко Іван, козацький полков-
ник (ніжинський) 40, 55-56, 75, 102,
115, 124, 157, 163, Р105

Золотаренко Тиміш, брат Івана Золотаренка Р105
Зрайковський Дмитро, козак 101
Зупан (Сапан?) Кази-ага, татарський дипломат Р76
Зурицький Антон, козак 101
Зюзин Микита, путивльський воєвода Р102
Зятковський Яків, козак 101

И

«Игнатов» Іван, сотник Прилуцького полку 102
«Игнатовский» Василь, шляхтич-козак 102
«Иванов» Андрій, сотник Чернігівського полку 102
«Иванов» Артем, вїт Переяслава 102
«Иванов» Дмитро, осавул Переяславського полку 102
«Иванов» Михайло, сотник Корсунського полку 102
«Иванов» Василь, козак 101
«Иванов» Гарасим, козак, хорунжий, 101
«Иванов» Григорій, сотник Прилуцького полку 102
«Иванов» Григорій, обозний Чернігівського полку 102
«Иванов» Іван, сотник Чернігівського полку 102
«Иванов» Карпо, писар Ніжинського полку 102
«Иванов» Кузма, козак 102
«Иванов» Мартин, сотник Бобровицької сотні 102
«Иванов» Мирон, осавул Полтавського полку 102
«Иванов» Остап, сотник Переяславського полку 102
«Иванов Нежданко», козак 101
«Иванов» Онопрій, сотник Чернігівського полку 102

«Иванов» Петро, осавул 102
«Иванов» Семен, козак 101
«Иванов» Яків, сотник 102
«Иванов» Яків, сотник гетманського полку 102
«Исаев Хохитон», козак 101

Й

Йордан, краківський староста, ротмістр Д25, Д33
Йосиф, ігумен Р71

І

Іван, козацький посол Р41
Іван, київський писар 132
Іван з Каларашівки, полонений молдаванин 71
Іван 154
Іванов Іван, гонець Р79
Іванов Алмаз, думний дяк Р38
Іванов Гарасим, донський козак 135
Іке-мурза 88
Інайст-мурза Д18-19
Іларіон, ієромонах 69
Ілля, повстанець 85
Ілля, полонений молдаванин 71
Ілляш (Глух?), полковник повстанців 55-56, 75
Іскра Іван, козацький старшина Д39
Іскра, батько Івана Іскри Д39
Іскрицький, козацький посол (?) 118
Іслам-Гірей III, кримський хан 6, 12, 49, 52, 59, 95, 96, 104, 132, 134, Р97, Р98, Р99, Р108, Р111, Р115, Д9

К

Казановський, галицький каштелян, шляхтич Р46-47, Д25
Казимир, шляхтич Р71
Кази-Гірей, нурадин-солтан, потім – калга-солтан Р53, Р111, Р115

Казнадар-ага, турецький візир 125
 Кайтас-ага 110-111
 «Калинин» Овдій, козак Переяславського полку 102
 Калиновський Марцін, польний гетьман коронний 10, 24, 139, 147, 155, 159, 162, 165, 166, 167, 168, P5, P55, D12
 Калиновський Самуель, син М. Калиновського, 162, 163
 Калиновський, шляхтич 30
 Калиновський, поручник 168
 Калиновський, внук Марціна Калиновського, польного гетьмана коронного 34
 Калинський, польський хорунжий 30
 Калінський, шляхтич 29
 Каманат-мурза (Камамбет-мурза) 88, 125, 132, P108
 Кальницький Кирило, козак 101
 Капуста Лаврін, дипломат, полковник повстанців 168
 Кара – бей 88
 Карас-бей 125
 Карач-мурза P63
 Караш-ага, ханський візир P115
 Карач (Караш-?) - бей 24, 132, 153, P104
 Каргали Мегмед ага – представник Рамазан бея 52
 Карінський, шляхтич D25
 Карл-Фердинанд, королевич, син Сигізмунда III, брат Яна Казимира 159, P1
 Карпович Ян, міщанин Борисова P105
 Каска Андрій, козак, осавул 101
 Катіржний (Нагорецький) Роман, сотник корсунського полку, дипломат повстанців 102
 Качановський, шляхтич, ротмістр Я. Радзівіла 40
 Кая-бей, татарський посол 132, P104, P108
 Квятковський Ремігян, люблінський підстароста D3
 Келембет-мурза 132, P104
 Кемені Янош, командувач трансільванських військ 34, 37, 62, 64, 140, 164, 168
 Кельчибай, слуга татарського посла Косім Тохтамиш-аги 90
 Кизим, полковник повстанців D4
 Кирило, патріарх (?) P90
 Кирнуз Процик, козак 101
 Кисіль Адам, дипломат Речі Посполитої 18,70, 165, D8, D36
 Кирило, сотник повстанців 85
 Кияниця, ватажок (сотник ?) повстанців 40
 Кияшка, ватажок повстанців 168
 Кікін Василь Петрович, царський стольник 109, 167
 Клодзинський, шляхтич P77
 Клещик Яків, козак 101
 Кльоновський, шляхтич 155
 Князинський (?) Тимофій, шляхтич-козак 102
 Кобиляцький, командував ніжинською козацькою піхотою P105
 Козинська Марина, шляхтянка, дружина Яроша Козинського 54
 Козинський Ярош, шляхтич 54
 Козловський Григорій Афанасьєвич, князь P71
 Колеманенко Самійло, козак 101
 Коломийченко Яцко, козак 101
 Колонтай, шляхтич P31
 Колчинський (Кульчинський) Михайло, українець, перекладач Посольського Приказу P45
 Колчинський (Кульчинський) Степан, українець, перекладач Посольського Приказу P45, P67

Колос (?) Гринь 69
 «Колчицкой» Петро, козак 101
 «Колубакин» Петро, козак, писар 101
 Коморовський, вількомирський хорунжий, полковник-лейтенант 9
 «Кондратов» Яків, сотник Миргородського полку 102
 Кондрацький Ян, ротмістр коронних військ 8, 47, 63, 80, 81, 89, 155, 164, 168, P55
 Конєцпольський Станіслав, великий гетьман коронний Д37
 Конєцпольський Олександр, хорунжий коронний 54, 155, Д25, Д32, Д37
 Конєцпольський Марцин, польний гетьман коронний P46-47
 Конопелька, сотник повстанців 85
 Корага-солтан 132
 Корецький, князь P8
 Коротовський Іван, козак 101
 Корицький, шляхтич, дипломат 22, 38, 132, 155, P44, P77, P107
 Корицінський Стефан, коронний канцлер 68, 78, 79, 81, 86, 156
 Корнієвич Іван, повстанець 85
 Коробан Семен, шляхтич-козак 102
 Коробка, обозний 124
 Корчага Грицько, козак 101
 Коробка Йосип, сотник Йосип, сотник Ніжинського полку 102
 Короткевич, шляхтич, ротмістр 40
 Косім Тохтамиш-ага, татарський посол 90
 Кос Ян, хелмінський воєвода 130
 Косов (Косів) Сильвестр, київський митрополит 148, P71, P114, Д1, Д28, Д29
 Костата Андрій, сотник Білоцерківського полку 102
 Косташ, полонений молдаванин 71
 Костенко Яків, козак 101
 «Костентинов» Давид, православний P71
 Костирко Грицько, козак 101
 «Костянтинов» Андрій, сотник Черкаського полку 102
 Костка-Наперський Олександр, повстанець (див. також Лєнтовський) 155, Д26
 Косаковський, шляхтич, брацлавський підсудок 30, 168
 Котляр Іван, козак 101
 Котченко Ілляш, козак 101
 Кочаровський Павел, шляхтич, пристав P71
 Кочерга Грицько, козак 101
 Кочерга Іван, козак 101
 Коховський Вєспазіян, польський хроніст Д37
 Кохоченко Михайло, сотник 102
 Кравченко Іван, сотник Білоцерківського полку 102
 Кравченко Іван, осавул Черкаського полку 102
 Красинський Олександр, шляхтич, родич Миколая Олдаковського 54
 Красонський Яків, обухівський сотник 102
 Кратенко Нечипір, козак 101
 Кривоніс Максим, полковник повстанців P17, Д40
 Кривошея Іван, козак 101
 Кривобокий Грицько, козак 69
 Кривтка Трохим, сотник Корсунського полку 102
 Крикливий Назар, козак 101
 Крим-Гірей, калга-солтан P115
 Криси (Крисенко), полковник повстанців, ренегат 155, P107, Д28
 Кричевський Михайло (Станіслав), полковник повстанців (київський) Д 37

Крулейший 88
Крупченко Іван, козак 102
Крюков Іван, пристав Р38
«Кудрин» Василь, козак 101
Кулик Мартин, козак 101
Куличенко Олексій, козак 101
Кунявський Василь, козак 101
Курсацький Самійло, шляхтич-козак, сотник 102
Курпський, поручник Д 33
Кутнарський Юрій, молдавський дипломат 29, 41, 61, 68, Р68, Р69, Д20
Кучековський (?) Андрій, шляхтич-козак 102
Кушель, шляхтич 23, Р59

Л

Лабець, збирач податків (?) на Білоцерківщині 17
«Лаврентьев» Іван, сотник Миргородського полку 102
«Лаврентьев» Іван, сотник Чернігівського полку 102
Ладженський, московський посол Р 111
«Лазарев» Федір, осавул Тарасівської сотні 103
Лаішевський Щасний Збожний, луцький підстароста 51
Ламіца Зінько, сотник повстанців 85
Лаш С., шляхтич 168
Лебус фон, жовнір Д25
Левко, кравецький цехмістр Києва 112
«Левонов Пронка», козак Р101, Р102
«Левонтьев» Панько, козак 101
Левусний Семен, козак 101
Левуський Гаврило, козак 101
Левученко Степан, козак 101
Лейзорко Шмаровил, єврей 51
Лемко Адам, повстанець Д4
Лентовський (Костка-Наперський), польський повстанець Д23
Лепегавецький Яків, кальницький священик 103
Леховський, шляхтич 92
Лещинський, коронний канцлер 30
Литвиненко, полковник повстанців Д33
Лисий Михайло, козак 101
Лиховський Станіслав, бургграф Володимира 44
Лігенза, шляхтич, перемиський мечник Д25
Ліневський Криштоф, поборця Волинського воєводства 44
Лісницький Григорій Сахнович, полковник повстанців (миргородський) 102
Лісовський, шляхтич, керівник «лісовчиків» часів Смути Р107
Ліхарев Яків, стольник, царський посол до Б.Хмельницького Р71
Лобода Федір, козак Переяславського полку 102
«Логгинов» Родион, сотник Миргородського полку 102
Лозовицький Микола, слуга київського митрополита 102
Лойовський, поручник 168
Локацький Йосип 149
Лопухін Ларіон, царський боярин (?) 109-109-а
Лоренгольц, полковник найманців 3-4
Лубицький, шляхтич, генеральний возний Р48
Лукашевський Павел, «шафар» Р71
Лукашенко Яків 101
«Лукьянов» Андрій, козак 101
«Лукьянов» Оникій, писар Чернігівського полку 102
Лунченко Степан, козак 101
Лупина Фесько, козак 101

Лупу (Лупул) Василь, молдавський господар 12, 13, 34, 36, 37, 40, 59, 65, 66, 71, 79, 80, 81, 88, 90, 98, 105, 140, 164, 168Р60, Р61, Р68, Р69, Р71, Р72, Р95, Д15

Лучка, полонений молдаванин 71

Любка, татарин, слуга короля Яна Казимира 90

Лянцкоронський Станіслав, кам'янецький каштелян, брацлавський воєвода і польний гетьман 64, Р46-47

Лянцкоронський Зигмунд (?), 168

Лясоцький, слуга А.С. Радзівіла 155

М

Мазаріні, кардинал 159

Мазепа Степан, шляхтич-козак 102

Макар, сотник Ніжинського полку 102

Маковецький (?), гонець (?) Речі Посполитої Р108

Максим, війт Горошина Р48

Малаха Олександр, слуга київського митрополита, писар 102

Малеяцький Богдан, шляхтич-козак 102

Маметша Сулешев Р70-а, Р78

Мануйлов Костянтин, валаський дипломат Р60, Р61

«Марков» Харитон, козак 101

Марченко Семен, козак, розвідник повстанець 63

Марченко Сергій, козак 101

Масальський, берестейський воєвода Д36

Матчинський Марек, шляхтич 168

Махмед-Гази, татарський посол Р70-а, Р78

Махмед Мисир-паша, турецький візир Р61

Маховський Себастьян, польський воєначальник і дипломат 15, 55-56, 75, 89, 91, 124, 155

Махаринський, полковник повстанців 168, Р112

Махновський Павло, шляхтич-козак 102

Махновський Степан, шляхтич-козак 102

Мглієвський Семен, козак 101

Менглі-Гірей, син Іслам-Гірея II Р108, Р113

Мехмет (Махмет) – Газі Аталик (Мехмет-мурза), посол Кримського ханства до Речі Посполитої Р97

Мехмет (Мухамед)-Гірей III, кримський хан 90, 134, Д8

Межинський, шляхтич 123

«Мизин Фенка», козак 101

Микининко (Микитенко?) Костянтин, сотник 102

Микита Микитич, царський воєвода 112, 113

«Микифоров» Григорій, сотник Чернігівського полку 102

Миколай, жовнір Д25

«Миколаєв» Федір, козак 102

«Михайлов» Корнило, сотник Миргородського полку 102

«Михайлов» Степан, осавул Миргородського полку 102

Мирський, шляхтич, син Григорія Мирського, стражника ВКЛ 122, 123

Мироненко Мелетій, осавул Корсунського полку 102

Мирський Григорій, стражник ВКЛ 155, Д33

«Мисчуренко» Михайло, сотник Ніжинського полку 102

Мислішевський, ротмістр 91

Михайло, сотник Ніжинського полку 102

Михайлов Дементій, козак 102

Михайло, осавул 102

Михаленко Лесько, полонений козак 124
Мишука Мисько, козак 101
Мілошевський, ленчицький мечник, ротмістр Д25
Млинар Павло, повстанець 85
Млоцький, хенцінський староста, посол Речі Посполитої до царя Р38, Р79
Могила Петро, київський митрополит Р71
Могила, потурнак, родич Петра Могили Д17
Могильницький, ротмістр 89, Р92
Молява Богдан, київський сотник 102
Монринський, шляхтич Д25
Морозов, московський боярин 76, Р30
Моругий, сотник повстанців 40
Морштин, дипломат Речі Посполитої Р107
Мосола, хотинський пиркалаб 42
Мужилівський Гнат, осавул 102
Мужилівський Йосип, шляхтич-козак 102
Мужилівський Павло, шляхтич-козак 102
Мужилівський Силуян, дипломат повстанців 102, 115, Д4
Мужилівський Федір, шляхтич-козак 102
Мураста, брат Іке-мурзи 88
Муха, молдавський хорунжий 71
Мухамед IV, турецький султан 46, 49
Мухамед-Гірей IV, кримський хан Р111
М'ясківський Анджей, галицький стольник 35

Н

Натанчич Йосип, полковий обозний Київського полку 102
«Наумов» Кузьма, осавул Полтавського полку 102

Наумов Микита, путивльський воєвода Р102
Нахаїлко, мурза 88
Небаба Мартин, полковник повстанців (чернігівський) 85, Д33
Незабитовський, шляхтич 29, 30
Немирич, шляхтич 123
Немировський Іван, козак 101
Ненартович Семен, сотник Черкаського полку 102
Нестеренко Іван, козак, суддя 102
Нестеренко Максим, сотник і полковник повстанців (корсунський), дипломат 69, 102, Р11
Нестеров Афанасій Іванович, стряпчий Р71
Нетребський Василь, козак 101
Нетребський Грицько, козак 101
Нечай Данило, полковник повстанців (брацлавський) Р9, Р39
Никонов Антип, дорогобузький козак Р38
Ніжинський, полковник повстанців (очевидно сплутано прізвище з посадою) Д33
«Новгородской» Костянтин, шляхтич-козак 102
Носач Тиміш, полковник повстанців (прилуцький) 63, Р95
Носиченко Гарасим, козак 101

О

Обухович, литовський писар 3-4, 155
Огреб Степан, козак 101
Одживольський, шляхтич, чернігівський каштелян 30, 48, 163, 167
Оклоас-мурза Д8
Оксеншерна, канцлер Швеції 160
Олдаковський Миколай 54
Олдаковський Павел 54
Олдюкович Нестор, слуга київського митрополита, кухмістр 102

Олексій Михайлович, цар 135, 143, 165, Р46-47, Р70-а, Р78, Д38
Олексій, осавул Кальницького полку 103
Олесницький, шляхтич 168
Оліфіров Іван Васильович, думний дяк 109, 167
«Омелян» Микифор, сотник Переяславського полку 102
«Ондрієв Ромашко», козак 101
«Ондрієв» Теофілакт, хорунжий Чернігівського полку 102
Опанас (Єрем'єнко), полковник повстанців(стародубський) 40
Оприщенко Гринєць, козак 101
Орак-мурза Д8
Оракуль, татарський мурза (?) Д8
Оратовський Василь, батько Яна Оратовського 51
Оратовський Ян, син Василя Оратовського 51
Орлавський Григорій, сотник Чигиринського полку 102
Осинський, шляхтич Р17
«Осипов» Матвій, козак Переславського полку 102
Оссолінський Єжі, коронний канцлер 159, Р70-а, Р78,
Оссолінський Єжі, люблінський староста Р46-47, Д24, Д32
«Остаф'єв» Микита, сотник Переяславського полку 102
«Остаф'єв» Семен, писар Миргородського полку 102
Острянин, керівник повстання 1638 р. Д 38
Острицький Степан, шляхтич-козак 102
Островський, ксьондз 162

П

Павша Семен, шляхтич 55-56, 75
Павло, осавул 102
«Павлов» Ілля, козак 101
«Павлов» Андрій, осавул Чернігівського полку 102
Павловський, шляхтич Р44
«Панкиєв» Михайло, сотник 102
«Пантелиєв» Михайло, броварський сотник 102
Пархоменко Яків, козацький полковник (черкаський) 102
Парфеній,патріарх Р90
Пасок Ян, шляхтич Р71
Пац, шляхтич, підстолій ВКЛ 155
Пашкевич, шляхтич Р5, Р49
Пашковський, шляхтич Р59
«Пашков» Йосип городовий отаман Переяслава 102
Перепунка,вїйт 44
Петкі Іштван, трансільванський воєначальник 164
Петриченко (Петличенко), ватажок (сотник?) повстанців 40
Петров Осип, донський козак, отаман 135
Петров Михайло, кальницький протопоп
«Петров» Грицько, козак 101
«Петров» Йосип, сотник Миргородського полку 102
Петурницький Кирило, козак 101
Перпессі (?), француз 155
ПерфільєвТомила, дяк, «толмач» Р102
Пешковський, шляхтич 23,
Пилип, сотник Ніжинського полку 102
Пириш-ага, мурза, перекопський комендант 90, Р89

Пішко (Плешко) Явтух, полковник повстанців(київський) 102, 112, 113, 117
Плескач Степан, козак 101
Плешивий М., гонець путивльського воєводи до Б.Хмельницького Р57
Плешка, князівський слуга Р71
Плещеев Олексій Дмитрович Р71
Плятенберг 155
Подобайло (Пободайло) Стефан, полковник повстанців (чернігівський) 55-56, 75, 102, Р105
Подберецький, шляхтич Д33
Подвинський Стефан, шляхтич Р79
Подгорецький (Подберезький), шляхтич 122, 123
Подгурський Іван, мотовилівський сотник 102
Подлиський Олексій, київський шляхтич-козак 102
Поклонський Костянтин, шляхтич 155, Р102
«Покофьев» (Прокофьев?) Іван, козак 101
Половець Семен, полковник повстанців (білоцерківський) 102
Полубинський, шляхтич 155
Полулях Яків, вишгородський сотник 102
Попович Іван, полковник (?) повстанців Р105
Потоцький Миколай, коронний гетьман великий 159, 169, Р5, Р29, Р43, Р46-47, Р79, Д15, Д33
Потоцький, син Миколая Потоцького, гетьмана великого коронного 34, 156, Р43
Потоцький Петро, кам'янецький староста, подільський генерал, брацлавський староста 66, 155, 168
Потоцький, граф Д33

Потоцький Станіслав «Ревера», подільський воєвода 10, 84, 87, 155, Р71, Р-78

Потоцький Стефан Р70-а

Порхайло Семен, шляхтич-козак 102

Приданок, повстанець, отаман Д4 «Прокофьев» Омелян, козак Прилуцького полку 102

Пустогвар Семен, козак 101

Пухальський Лукаш, дипломат повстанців 134

Пушкар (Пушкаренко) Мартин, полковник повстанців (полтавський) 102, Р113

Пишемський Зигмунд, шляхтич, генерал артилерії 31, 162, 163, 167, 168, Р13

Пятигорський Іван, козак 101

Р

Радзейовський Ієронім, коронний підканцлер 20, 155, 159

Радзівіл Богуслав, князь, конюший 50, 123, Р13, Р46-47, Р91, Д25, Д32

Радзівіл Януш, князь, польний гетьман литовський 10,23, 55-56, 63, 73, 75, 93, 148, 150, Р71, Д33

Радченко Михайло, сотник Миргородського полку 102

Радул, молдавський господар Р90

Раєцький, шляхтич Р18

Ракоці П Д'єрдь, правитель Трансільванії (Семигороду) 3-4, 63, 68, 82, 90, 95, 97, 105,106, 107, 140, 164, Р7, Р31, Р71, Д7

Рамазан (Деніз Оглу Рамазан), бей Кільбуруну 45, 49, 52

Рачковський, шляхтич 124

Редька, ватажок повстанців 168

Репнін – Оболенський Борис Олександрович, посол Московської держави Р71

Репнін-Оболенський Афанасій Борисович Р71
Ресковський Ілля, сотник Канівського полку 102
«Решетин» Василь, сотник Канівського полку 102
Рижовець, повстанець Д4
Ріпка, ватажок повстанців 168
«Родионов» Кирило, сотник Миргородського полку 102
«Романов» Андрій, козак Переяславського полку 102
«Романов» Василь, козак 101
«Романов» Гаврило, сотник Переяславського полку 102
«Романов» Матвій, козак 101
Романовський Василь, шляхтич-козак 102
Ромашкевич, дипломат Речі Посполитої Р63, Р108, Д15
«Ромлев» Федір, шляхтич-козак 102
Роп (Ропп), поручник Р18
Росудовська, шляхтянка Д4
Ротченко Степан, хорунжий Немирівської сотні 103
Рудий Іван, козак 101
Румковський Іван, шляхтич-козак 102
Рушель Павел, домініканець, письменник Р22
Руштем-мурза 77, 78

С

Сабіад 88
Сава, козацький полковник (жаботинський) 24
Савич Васько, повстанець 85
«Савостьянов» Микола, сотник Чигиринського полку 102
Савраний Олексій, козак Уманського полку 24
Сакен, шляхтич 128

Сапіга Томаш, магнат Р71
Сафан Кази 132
Сафан Кази-ага Левер, перекладач при І. Виговському 132
Сакен, шляхтич 155
Сапіга Лев-Казимир, підканцлер ВКЛ 10
Сапіга Ян Фредерик, писар польний короний 155, 168
Сапіга Ян, шляхтич, брат Томаша Д18-19
Сапіга Томаш, шляхтич, брат Яна Д18-19
Сапіги, магнати Речі Посполитої 30
«Седенков» Федір, козак, писар 102
Секер-бей, турецький вельможа 125
Секер, вірменин з Брод Р63
Свакатер (?), інформатор А. Киселя Р10
Селиверстов Михайло Р38
«Семенов» Дем'ян, сотник Корсунського полку 102
«Семенов» Василь, хорунжий Чернігівського полку 102
«Семенов» Марко, сотник 102
Сенявський, шляхтич, 92
Сефер Кази ага, великий візир Кримського ханства, дипломат 13, 88, 90, 940, 132, 133, 156, Р53, Р63, Р70-а, Р76, Р78, Р104, Р108, Р111, Р115, Д15
«Сидоров» Петро, осавул Немирівської сотні 103
Сияуш-паша, паша Силістрії 108, 136 (?)
Сірко Іван, кошовий отаман 168
Скачевський, шляхтич 17
Скибенко Андрій, козак 101
Скибенський Михайло, козак 101
Скоробогач Андрій, корсунський бурмистр 69
Скорозубенко Софон, козак 102

- Скороходенко Пилип, полковий писар Київського полку 102
- Смастков Степан, перекладач Р115
- Смольський, ротмістр ВКЛ 40
- Смотрицький Данило, козак 101
- Снарєвський Федір, шляхтич-козак 102
- Собеський Марек, красноставський староста, брат Яна Собеського (короля Яна III) 29, 30, 162, 163, 167, 168, Д16
- Собеський Ян, яворівський староста Р71
- Собеський Якуб, руський воєвода Р71
- Согоняка, ватажок (сотник?) повстанців 40
- Созоненко Опанас, сотник Черкаського полку 102
- «Созонов» Гнат, сотник Переяславського полку 102
- Соліковський Станіслав з Куке, скарбничий прусських земель 130
- Сокол, шляхтич Д18-19, Д27
- Солонинка (Солонина?) , ватажок повстанців 168
- Солоха, чарівниця Р22
- Сомкович (Сомко), київський вїйт 112
- Сорлененко Гарасим, сотник Ніжинського полку 102
- Сосновський Ян, ротмістр, шляхтич, віленський підстолий Р32
- Стаборовський, шляхтич 123
- Стадниченко Мисько, козак 69
- Стадницький, шляхтич Д25
- Станіслав-Август, король Речі Посполитої 145
- Станкевич, жудський писар 155
- Старовський Симеон Йоцкевич, монах Д1
- Старого Василь, московський гонець Р71
- Стародуб Іван, полковник повстанців (канівський) 102
- «Стасієв» Остап, хорунжий Переяславського полку 102
- Стжижевський, шляхтич 63
- «Степанов» Іван, бурмистр Переяслава 102
- «Степанов» Пилип, писар 102
- Стоцький Стефан, писар міський корсунський 69
- Стрибиль, поручник 168
- Стрий, полонений молдаванин 71
- «Степанов» Йосип, осавул Корсунського полку 102
- Степка, полковник повстанців Р9
- Стратин, полонений молдаванин 71
- «Стрижов» Опанас, козак 101
- Струтинський Іван, шляхтич-козак 102
- Суботівський Матвій, сотник Чигиринського полку 102
- Субхан Кази (Субхан Гази-ага), перекопський бей 90, Р108
- Сулейман-ага, татарський дипломат Р108
- Сулейман Кази-ага, турецький візир 125
- «Сулеменок» (Сулима-?) Степан, козак Переяславського полку 102
- Сулима Іван, гетьман Р101
- Сулима («Сулеменок») Василь, син гетьмана Івана Сулими, Р101
- Сулима Стефан, полковник повстанців (переяславський) 149
- Сурковський (?) Григорій, шляхтич – козак 102
- Сурковський Макар, шляхтич – козак 102
- Сурковський (?) Олексій, шляхтич – козак 102
- Сухиня Лук'ян, сотник, полковник повстанців 1235

Суходольський, шляхтич, ротмістр Р44, Д27

«Суховитинов» Іван, сотник 102

Сярч Деміре, слуга кримського хана Іслам Гірея III 12, 13

Т

«Тарасов» Семен, шляхтич-козак 102

Твердохліб Федір, козак 101

Темір-ага, ханський візир Р115

«Терехов» Пилип, осавул Прилуцького полку 102

Телефус, шляхтич 168

Терлецький, шляхтич 155

Терлицький Матвій, козак 101

Тетеря Павло, полковник повстанців (переяславський) 102, 112

Тимербей, полонений татарин 90

«Тимофиев» Андрій, сотник Миргородського полку 102

Тихон, сотник Ніжинського полку 102

«Тихонов» Максим, козак 101

Тишкевич Єжі (Юрій), київський воєвода Д40

Тизенгаузени, шляхтичі Р2

Токаренко Стецько, козак 101

Топоровський Тимофій, українець, перекладач Посольського Приказу Р45, Р71

Томіленко, козацький полковник, наказний гетьман 165

Торарук Семен, козак 101

Тохтамиш-ага, татарський посол 133, Р111

Тредриминський Опанас, васильківський сотник 102

Трембінський Балтазар, шляхтич ДЗ

Троескул Лупул, молдавський боярин, дипломат 127, 129, 131, Р60

Трушенко Карпо, козацький полков-

ник (чигиринський) 102

Тугай - бей, перекопський бей (мурза) 132, Р7, Д5, Д 25

Тупальський, слуга українських дипломатів 132

Тураньський Ілляш, шляхтич Д6

Тураньський Яцек, шляхтич Д6

Турич Мисько, козак 101

Турченин Василь, козак 101

Турченин Василь, козак 101

У

Уводко (?) Р85

«Ульянов» Василь, козак 101

Урубамбль (?), татарський мурза (?) Д8

Ф

Фащ (Хващ) Кжиштоф, шляхтич Д4

Федір, військовий суддя 102

Федір, обозний 102

Федоренко Іван, кальницький полковник 102, 155

«Федоров» Гарасим, козак 101

«Федоров» Іван, осавул 104

«Федоров» Костянтин, сотник Черкаського полку 102

«Федоров» Корнило, сотник Ніжинського полку 102

Федорович, козацький полковник (?) 164

Федурин Григорій, путивлець Р101

Федченко Куць, козак 101

Фесько з Лоєва, повстанець Д4

«Филипов» Дмитро, писар Прилуцького полку 102

Фокша юзбаші, молдавський хорунжий 71

«Фомін» Василь, козак 101

«Фомін» Василь, козак 101

Фомін Іван, піддячий, посол Р71, Р111
«Фомін» Пилип, козак 101

Францкевич (Фронцкевич, Фронде-
вич, Франкевич) Матіаш, мозирський
староста 128, 155

Фурман, астролог 168

Х

Халецький, шляхтич 123, Д18-19

Харко, повстанець 85

Хвесько, полковник повстанців 40

Хведорка Пилип, повстанець Д4

Хворостиненко Юхим, сотник Пере-
яславського полку 102

Хилков Федір, путивльський воєвода
Р60

Хитрово Богдан Матвійович, боярин
Р71

Хитрово Яків Тимофійович, дворя-
нин Р71

Хмелецький, шляхтич, жовнір, брат
Хмелецького, полковника повстанців
Д18-19

Хмелецький, полковник повстанців
Д28

Хмельницька Ганна, дружина Бог-
дана Хмельницького Д39

Хмельницька (Лупу) Роксанда, дру-
жина Тимоша Хмельницького Д38

Хмельницька (Іскра) Євдокія, дру-
жина Данила Хмельницького Д39

Хмельницький (Хмель, Хміль) Бог-
дан, гетьман 1, 2, 3-4, 6, 7, 9, 14, 18, 21,
22, 23, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 33, 38,
39, 40, 42, 43, 46, 47, 53, 55-56, 59, 60,
62, 63, 64, 65, 67, 68, 70, 73, 74, 75, 77,
79, 81, 82, 83, 85, 86, 88, 89, 90, 91, 97,
98, 102, 104, 105, 108, 109-109-а, 110-
111, 113, 114, 116, 117, 118, 120, 125,
127, 131, 134, 135, 141, 142, 143, 148,
149, 150, 153, 154, 155, 158, 160, 161,
162, 163, 165, 166, 167, 168, 169, Р1, Р4,
Р5, Р7, Р8, Р10, Р11, Р16, Р17, Р19, Р20,

Р22, Р25, Р26, Р29, Р31, Р33, Р34, 34-?,
Р38, Р39, Р40, Р41, Р44, Р46-47, Р52,
Р53, Р55, Р56, Р57, Р59, Р60, Р61, Р64,
Р68, Р70-а, Р71, Р73, Р74, Р78, Р79, Р82,
Р85, Р87, Р88, Р89, Р92, Р96, Р101, Р102,
Р103, Р104, Р106, Р107, Р108, Р109,
Р110, Р111, Р114, Р115, Д4, Д5, Д6, Д7,
Д9, Д14, Д15, Д18-19, Д20, Д25, Д27,
Д28, Д29, Д30, Д32, Д36, Д37, Д39, Д40

Хмельницький Данило, син (?) Б.
Хмельницького Д39

Хмельницький (Тимошко, Тимошек)
Тиміш, син Б.Хмельницького 3-4, 7,
21, 22, 24, 40, 55-56, 63, 66, 67, 68, 70,
71, 72, 73, 75, 77, 78, 79, 80, 81, 86,
87, 88, 89, 90, 98, 113, 140, 155, 162,
163, 164, 166, 168, 169, Р41, Р55, Р59,
Р60, Р61, Р63, Р68, Р69, Р70-а, Р-71,
Р78

Хмілейко (?) 27, 31, 41

Ходатович Іван, повстанець 85

Хотунський Тимофій, московський
посол Р111

Хоцимирський, шляхтич, посол Речі
посполитої до Кримського ханства 48

Хощина Іван, немирівський сотник
103

Храпицький Ян, шляхтич 23

Храповицький Ян, дорогобузький
каштелян Р38

Хребтович, шляхтич 122, 123

Христина, шведська королева 160

Христопенко Михайло, осавул По-
лтавського полку 102

Хрін, ватажок повстанців 168

Хувальд (Хубальд, Губальд, Увальд,
Убальдерн) Кжиштоф, полковник на
службі Речі Посполитої 27, 155, Д24,
Д27

Ц

Цибулка Мисько, козак

Цигола, великий спитар (Молдавії)
42

Цудовський (Чудовський), шляхтич 122

Ч

Чагай. полонений татарин 88

Чайка Степан, сотник 102

Чаплинський Даніель, шляхтич 159, 169, P29, P31

Чарнецький Стефан, військовий суддя коронних військ 17, 154, 155, 165, 168, P71, P107, P113

Чачало Панько, козак 101

Черетченко Прокоп, осавул Корсунського полку 102

Чернейовський, шляхтич 29

Чеховський, шляхтич, посол Речі Посполитої до царя P13

Чешенко Денис, козак 101

Чоголі, молдавський боярин, дипломат 118

Чорний Грицько, козак 101

Чорний, дипломат Речі Посполитої 155

Чуганинський Гнат, сотник Канівського полку 102

Чудовський (див. Цудовський)

Чуйко, повстанець 48

Ц

Цакленев Олексій, пристав P38

Царина, ротмістр 168

Цезар Франциск, типограф D40

Ш

Шалієвський, шляхтич P18

Шаню, французький сановник 160

Шарига Захар, козак 101

Шафгоч, офіцер найманців 155

Швейковський, шляхтич P44

Шеїн Семен Іванович, стольник P102

Шеліговський, шляхтич 99

«Шерамоватов» Яким, козак 101

Шерляковський Альбрехт, шляхтич P71

Шерхавський Михайло, слуга київського митрополита, конюший 102

«Шефранков» Мартин, сотник повстанців

Шило Лаврін, полонений козак P105

Шилонський Ієронім 54

Шингірей Іван, козак 69

Шингірей Іван, сотник Корсунського полку 102

Ширим-бей (Ширин-бей) 125, 132, D8

Ширмовський Грицько, козак 101

Шолох Матвій, козак 101

Шульга Данило, полковий осавул Київського полку 102

Шупик Василь, батько Кирика і Супруна Шупиченків 69

Шупиченко Кирик, козак, брат Супруна 69

Шупиченко Супрун, козак, брат Кирика 69

Щ

Щарувунський Іван, козак 101

Щелкалов Іван P71

Щетинін Михаїл Іванович, князь P71

Щерба 154

Ю

Юсип-мурза D8

Я

Явір Мисько, козак 101

Якимів Іван, козак 101

Якимів Данило, козак 101

Яків, суддя Білоцерківського полку 102

Яків, сотник Ніжинського полку 102
Яків, костирський гетьман Переяславського полку 102
«Яковлев» Ярема, козак 101
Якубенко Данило, козак 101
Яли-ага, буджацький ага 12, 13
Янджул, козак-ренегат, ротмістр Д18-19
Яненко, полковник повстанців (київський) 117
Ян Гречин, пиркалаб Молдавії (за правління Василя Лупу) 80
Ян Казимир (Ян-Казимир), король Речі Посполитої 57, 59, 61, 67, 83, 93, 137, 159, 165, 168, 169, Р1, Р38, Р39, Р46-47, Р70-а, Р71, Р78, Р111, Д6, Д36
Ян III Собеський (див. також Ян Собеський), король Речі Посполитої 168
Януш, кушнір Д4
Янушкович Василь, повстанець Д4
Яків Іванович, повстанець 85
Ярмола Алексієвич, повстанець 85
Ясинський, слуга І. Радзейовського 155
Якульський Маріан, військовий стражник, дипломат 72, 125, 132, 155, Р107, Р108, Д7
Яцків Мартин, вишгородський сотник 102
Яцько, полковник повстанців 85
«Яцкой» Іван, сотник Переяславського полку 102
Яшкевич, шляхтич Р18

Географічний пакажчик (ІІІ том)

Тут не фіксується поняття «Військо Запорозьке», яке зустрічається дуже часто і не завжди можна визначити, що воно означає: військо чи територію

А

Австрія 159
Аджибілі 90
Азов 135, Р5
Азовський шлях Д9
Акмечеть Р5
Альба Юлія 105
Альбенський комітат 62
Англія Р107
Архангельськ 160
Аслан-городок Р108

Б

Балгуй р. Д8
Бар 48, 55-56, 63, 75, 90, 92, 168, Р9, Р23, Р31, Д14, Д16
Барське староство 156
Баришівка 112
Батог р. 24, 29, 30, 44, 51, 94, Р55, 139, 155, 156, 162, 163, 165, 166, 167, 168
Батурин Д34
Бахлай (Бахчисарай?) Д9
Бахчисарай 90, 134, Р5, Р97, Р98, Р104, Р108, Р109
Бедрихів 168
Белз 155, Р3, Р36
Белзьке воєводство 150, 169
Беревни Р105
Березин Д4
Березина р. 128, 155, Р107, Д4
Бердичів Р17, Р104, Д40
Бережани 92
Берестечко 6, 18, 59, 88, 90, 94, 169, Р46-47, Р103, Р107, Д22, Д23, Д25, Д32, Д37

Белгород Р38
Бзіза 81
Бихів 40, 128, 155, Р105, Д4
Бихів Новий 155, Р105
Бихівська волость 40
Бихівський тракт 40
Біла Русь 165
Біла Церква 5, 13, 40, 55-56, 59, 75, 114, 124, 148, 155, 161, Р44, Р71, Р74, Р104, Д40
Біле (Крижане) море 160
Білоцерківське староство 17
Білгород 12, 13, Р115, Р116
Білетенка Р17
Білорусь Р87
Більськ 3-4,
Біржі 75, 93
Бобер р. Р4
Бобовичі під Гомелем 40, 85
Бобруйськ 3-4, Д 4
Богуслав 55-56, 75
Богущків 168
Борки, урочище Р57
Борзна Д34
Борщагівка 165
Брагин 112, Р17, Р21, Д4, Д40
Брагинщина 112
Браїлів Д14
Брацлав 40, 63, 116, 154, 155, 165, 168, 169, Р57, Р95, Р113
Брацлавське воєводство 51, 150
Брацлавщина 18, 48, 89, Р95
Бреже (у Франції) 163
Брест (Берестя) 155, Р71, Д 36

Брестське (Берестейське) воєводство Р2
Броди Р36, Р37, Д28
Броварська сотня 112
Бубнівка (Бубнів) 165
Буг (Бог) Південний р. 28,63, 88, 90, 163, 165, 168, 169, Р95, Р104, Р113, Д14
Буджак (Буджацькі волості) 59, 87, 110-111, Р9, Р64, Д15
Будзинець Р13
Буки (на р. Рось) 69
Буковина 65
Буськ 65
Бутень р.(?) 124
Бучки о. Д37
Буша 154, 155, 168, Р113

В

Валахія («Мултянская земля») 42, 98, 99, 163, Р61, Р70-а, Р71, Р73, Р78, Р108
Варшава 3-4, 9, 10, 18, 33, 76, 90, 92, 155, 159, 169, Р31, Р36, Р37, Р70-а, Р71, Р78, Д6, Д12, Д17, Д20, Д36
Велятичі Р105
Венденське воєводство 150
Венеція (Венеціанська республіка) 8, 41, Д17
Вишгородська сотня 112
Вишневець Д25, Д28
Вишневещина 15
Вишневич 168
Вільно 19, 23, 43, 46, 60, 70, 76, 121, 122, 123, 128, 155, 157, 165, Р54, Р59, Р71, Р117, Д33
Вінниця 29, 165, Р95, Д14
Вісла р. 51, Р28
Вітебськ 155, 161, 165, Р117
Вітебське воєводство 150, 155
Водовичі 40
Войслановичі 116

Волга 135, Р53
Волинь 23, 54, 89, 92, 155, 168, 169, Р59, Д40
Волинське воєводство 44, 150
Володимир 44, 109, Д18-19
Вязин 156
В'язьма Р79

Г

Гадяч Р67
Гайворон, село Д8
Галац 34, 71, 86, 87
Галин, село 54
Галич 155, 168, Р21
Галицька земля Р21
Галицький повіт 138
Гданьськ (див. також Данциг) 168
Германовичі 126
Гінці 29
Гінче 72
Глибоке 126
Глинськ (можливо Глиняни) 65
Глиняни 48, 65, 74, 89, Р71
Глуськ Р2
Гнила липа р. 168
Говтва 40, Д39
Годунівка 149
Гомель 40, 85, 155, Р18, Р105, Р117, Д4
Гомельська сотня Д11
Горностайпіль 55-56, 75, 117
Городок 155, 168
Горонин (?) 92
Горошин Р48
Греція 155
Гриців Д40
Гродек Р66
Гродно 35, 43
Грубешів Д18-19

Грубешовиці 156
Грудзьодз 130
Гусятин 92, 168, P76, P77
Гутнов P3

Д

Давидгородок P17, P59
Данциг (Гданьськ) 160
Десна р. 40, 124, Д35
Димер Д34
Димерська сотня 112
Дисна 126
Дівиця 40
Дівичка р. 115
Дніпро (Борисфен) р. 1, 8, 15, 16, 22, 28, 36, 38, 40, 4, 55-56, 63, 75, 90, 113, 117, 124, 154, 155, 159, 161, 165, 166, 168, P10, P25, P29, P31, P70-а, P71, P74, P78, P104, P105, Д17, Д 37, Д40
Дністер р. 8, 22, 38, 47, 55-56, 75, 79, 88, 89, 96, 154, 168, P71, P73, P95
Довге, містечко під Сокалем 155
Довсе (?) Д8
Долатиче 156
Дон р. 135
Добруджа Д15
Долговське, село під Коростишевим 54
Домонтова Лука 55-56, 75
Дон (Танаїс) р. 161, P53
Донець р. 135
Дорогобуж P38, P71
Дрина р. Д8
Дрожиполе 142, 143, 144
Дубно 51, 155, Д32
Дубинки 75, 93
Дубровно 161
Дунай р. 71, 125
Дунаївці 154

Е

Ескабель 88

Є

Єгипет Д40
Єрусалим P71

Ж

Жван р., 168
Жванець 58, 66, 80, 88, 89, 94, 155, 156, 165, 166, 168. P74, P91, P94
Животов P104
Житомир Д40
Жовква 48
Жовті Води р. 159, Д37
Жупрани 156
Журек, село під Белзом P3

З

Загаль 40
Задніпря 15, 114, 154, 163, 165, 168
Заков (?) P55
Залоров (?) 24
Залуже 44
Замостя 169, P3, P4
Занів (?) 92
Заслав 8, 89, P17
Збараж 163, 169, P17, P20, P46-47, P70-а, P78
Зборів 33, 92, 124, 169, P31, P54, P71
Звягель P8
Зіньків 94, 168, Д16
Зубне (?) 92

І

Іванків 117
Ігумень Д4
Ізмаїл 125
Іква р. P36

Ингулець р. Р25
Ірпінь р. Д34
Іскула 23, Р59

К

Кабарга (Кабарда) Р115
Калуш Р62
Кальніболото 17
Кальник 103, 165
Каміньброд 114
Кам'янка 132
Кам'янець-Подільський 24, 25, 26, 27, 30, 33, 47, 48, 55-56, 63, 64, 65, 71, 72, 75, 87, 94, 98, 155, 156, 164, 167, 168, Р14, Р56, Р58, Р61, Р71, Р73, Р76, Р77, Р95, Р109, Д8, Д16, Д17, Д18-19, Д20
Канів 154
Керч Р94
Київ 1, 28, 40, 109-109-а, 112, 116, 117, 124, 143, 150, 154, 155, 161, 166, 167, 168, Р23, Р67, Р104, Д28, Д29, Д33, Д34, Д40
Київ (Вишгородська брама) 112
Київ (Поділ) 154
Київ (Широка вулиця) 112
Київське воєводство 54, 150, Д7
Київська земля Д40
Київська сотня 112
Кинов Д18-19
Кишинев Д8
Кишець 26
Кільбурун (Кінбурн?) 44, 49, 52
Кінські Води р. Р115
Кобеляки 40
Ковель 7
Кодак Р7, Д37
Кодима Р108
Козелець 117, 154
Козин Р46-47
Козлов (Гезлеве, Євпаторія) Р5

Козубськ Д4
Колендин 71
Коленківське урочище 44
Комарицька волость 117, Р102
Константинград 17
Константинополь (див. також Стамбул) 8, 110-111, 155, Р36, Р104
Копись 122, 123, 165
Корець 89, 124, Р17
Корона (Королівство) (див. також Польща і Річ Посполита) 44
Коростенський хутір 115
Коростишів 54,
Корсунь 6, 59, 69, Д40
Костянтинів (Старостянтинів) 124, Р17, Р46-47, Д20, Д40
Костянтинів Новий 30, 63, Д17
Котельня 117, Д40
Кутнар (Котнар) 90, Д8
Кочубей (Кочубіїв?) 12, 13
Краків 3-4, 125, 155, Р52, Д26
Краківське воєводство 155, Р62
Красний острів 115
Красностав Д18-19
Кременчук 40
Крем'янець Д27, Д28
Крецемковці 71
Крим (земля Кримська) 13, 33, 34, 40, 41, 59, 86, 87, 88, 90, 110-111, 114, 125, 127, 135, 168, 169, Р5, Р11, Р26, Р43, Р46-47, Р53, Р61, Р63, Р64, Р70-а, Р78, Р89, Р97, Р105, Р108, Р111, Р115, Р116, Д7, Д8, Д15, Д25, Д27
Крим Старий 132
Кримська орда 135
Крит (Кандія) о. Р50, Р90, Р94
Кричев Р37
Кролевець 112
Крупець, село Р101
Купіль (Купель) Р20
Купчинці Д18-19

Л

Лельов, село під Чорнобилем Р34
Лешнів 169
Линці 103
Липовець Р57, Д14
Литва (Литовская земля, Велике князівство Литовське) 36, 40, 76, 121, 124, 128, 148, 155, 160, 161, Р59, Р71, Р117, Д18-19, Д33, Д34
Лівонія 160
Лоїв 112, Р18, Р71, Д 4, Д33, Д 34
Лохвиця Д39
Лубни 124, Д39
Луцин 155
Луцьк 8, 44, 50
Луцьке воєводство 169
Львів (Илвов, Лвув 3-4, 26, 27, 48, 57, 71, 155, 168, 169, Р29, Р36, Р37, Р46-47, Р71, Р72, Д5, Д28
Львівська земля 155
Любачів Д33
Любек 160
Любеч 112, Д4, Д33, Д34, Д40
Люблін 3-4, 48, 92, 117, Р71, Р117, Д17, Д18-19
Люблінська земля Р71

М

Мальборк 155
Маначин Р12
Манява 138
Марсаста, провінція Д25
Махнівка Р17, Д40
Медведиця р. 135
Меджибіж 168, Р11, Д18-19
Медобор (Недобор) 168
Мена Д34
Меровщизна Р95
Микитин Ріг Д37
Миргород 112, 113, 117

Мінськ 128, 151, 155, 165, Р71, Д4
Мінське воєводство 151
Могилев 123, 128, 155, 165, Р18, Р102, Р105, Д4
Могилевська волость 123
Могилев-Подільський 168
Можайськ Р71
Мозир 40, 55-56, 75, 76, 112, 117, 150, Д4
Молдавія (Волоська земля) 3-4, 8, 18, 24, 40, 45, 72, 78, 82, 85, 88, 98, 140, 155, 163, 166, 168, 34-а, Р44, Р61, Р70-а, Р71, Р73, Р78, Р84, Р95, Р104, Р108, Д8, Д18-19
Монастирі:
Георгіївський (в Трансільванії) 62
Дятловський (в Білорусі) Д2
Кутейнський (в Білорусі) Р71
Петровський Р71
Преображенський (в Любліні)
Пресвятої Богородиці (в Криму) Р111
Скитський (біля Маняви) 138
Хомор (в Молдавії) 140

у Києві:

Києво-Печерська лавра 117, 148
Свято-Михайлівський Золотоверхий 154
Софійський 117, 154, 155
Мгарський (на Полтавщині) 53
Монастирище 165, 168
Морковичі 40
Москва («Московское государство», Московія) 3-4, 33, 43, 76, 104, 117, 123, 125, 132, 134, 135, 150, 155, 160, 161, 163, 165, Р13, Р16, Р30, Р31, Р38, Р45, Р56, Р60, М67, Р70, Р70-а, Р71, Р78, Р94, Р95, Р103, Р107, Р111, Р116, Р117, Д33
Мстиславль (Мстислав) 165, Р117
Мстиславське воєводство 10, 150
Мурахва 22, 38
М'ясківка Р108

Н

Народичі 40
Нароль Р4
Неберибіс, слобода 17
Невель 165
Немирів 7, 103, Р17, Д40
Непоренти 3-4,
Несвіж 155
Нідерланди Р13
Ніжин 15, 85, 115, 117, 154, 155, 168,
Д34
Ніжинщина 1,
Німеччина 34,
Новгород-Сіверський 15
Новгородщина 15
Ногай 135, Д8
Ногайська орда 135

О

Ободівка 63
Овечий брід 28
Овруч 55-56
Озерна 3-4,
Олика 155, Д25
Ольховець 101
Оратів 51
Оргіїв 42, Д7
Оржиця 40
Орликів Р29
Оринин Р30
Орша 123, 165
Остер 112, 117, 154, 155
Острог Р71
Охматов 30,
Очаків (Джанкерман) 45,49, 52, Р104,
Р108

П

Паволоч 117, Р87
Париж 48

Парчев Р71
Пепель 8
Перекоп 132, Р5, Р53, Р63, Р70-а, Р78,
Р97, Р98, Р104, Р108, Р109, Р111, Д15
Перемиська земля Р71
Переяслав 39, 102, 112, 113, 148, 154,
166, 168, 169, Р7, Р10, Р26, Р29, Р63
Переяславщина 40
Петриковичі Д 4
Перновське воєводство 150
Пилявці 3-4, 124, 169, Д25
Підгайці 168
Пінськ 155
Піски, село Д39
Пйотравин 155
Пйотркув 50
Пляшава (Пляшівка, Плишка) р. Р46-
47
Погребище 165, Д40
Поділля 3-4, 48, 159, 168, 169, Р10, Д7
Подільське воєводство 150
Подністров'я 124
Познань 30
Полісся 30
полки:
Білоцерківський 17, 54, 63
Брацлавський 7, 112, 113, 124, Р9
Жаботинський 24
Кальницький 7
Корсунський 124
Кропивенський 114
Ніжинський 113, 124
Переяславський 113
Полтавський 114
Прилуцький 15
Стародубський 19, Р105
Уманський 7, 24, 29, 112, 114, 124, 165,
168, Д18-19
Чернігівський 124

Чигиринський 24, 124
Полонне 17, P17, Д40
Полоцьк 117, 122, 123, 126, 155, 161, 165, P117
Полоцьке воєводство 150
Полтава 40, Д39
Польща (див. також Корона і Річ Посполита) 18, 20, 36, 48, 64, 88, 127, 137, 150, 155, 156, 159, 161, 165, 168, 169, P5, P29, P43, P71P63, P65, P71, P79, P95, P107, P108, Д3, Д25, Д26, Д40
Помари Д18-19
Поморяни 92
Попова гора 40
Порта (див. Туреччина)
Прилуки 154
Прилуки (правобережні) 7
Прип'ять р. 23, 55-56, 75, P59
Пропойськ 40
Пропойська волость 40
Пропойський тракт 40
Пруссія 155, 160
Прут р. 1 56
Пуховичі P2
Псков P30
Путивль 117, P45, P67, P101

Р

Равське воєводство Д27
Радомишль 40
Раков Д15
Рашків 79, P85
Ржищев Д40
Ребешів острів 55-56
Речиця 76, 85, 151, P21, P71, Д4, Д33, P34
Рига 160, P110
Річ Посполита (див. також Корона і Польща) 1, 8, 9, 11, 15, 25, 30, 33, 35, 39, 41, 50, 65, 68, 93, 117, 130, 155, 160,

162, 168, 169, P10, P19, P29, P37, P38, P46-47, P56, P66, P69, P71, P78, P107, P111, P115, Д1, Д16
Рогатин P62
Ромни 15
Росія 160, Д2
Русави р. 124
Русь (Руська земля) 59, 69, 88, 90, 135, 150, 155, 161, 168, Д1
Русь Мала 118, 142, 143, P114
Руське воєводство 150, Д24
Руське князівство 138
Рябухи P57

С

Самара, р. 112, Д37
Сандомирський грод 51
Сарай 132
Сарковщина 126
Сатанів P23
Свашків Д4
Свислоч р. Д4
Седнів Д4, Д34
Семигород (Семиград) див. Трансільванія
Серет (Сірет) р. 81, 164
Сибір P105
Сівер (Сіверщина, Сіверське князівство, Сіверський край, Сіверська Україна) 40, 46, 154, 161, Д10, Д33, Д34
Сівськ P101
Сілезія 20
Скерневіце 155
Сліпород, село P48
Словечна р. 40
Слонім 3-4, P71, Д1
Слуцьк Д4
Случ р. P8
Сміла 7
Смоленськ 43, 109-109-а, 117, 121,

151, 155, 165, 169, P70-а, P71, P78, P102, P105, P107, P108, Д33
Смоленське воєводство 150, 155, 161
Снятин 26, 94, 168
Собішани 71
Сож р. 40
Сокаль 146, 155, P42, Д18-19, Д26
Соколов Р8
Солопівці 94
Сороки Д7
Сороцький Торг Д8
Сосниця 15
сотні:
Кальниболоцька 17
Стамбул (див. також Константинополь, Царгород) 125, 127, 129, P61, P63, P94, P95
Станіслав (Станіславів) Д14, Д16
Стародуб 40, 85, 93, P91, Д11
Стародубське воєводство 150
Стародубське староство Р91
Степань 155
Степанешти Д8
Стефанівці 90
Стир р. 169, Д13, Д28
Стіна 168
Стокгольм 20, 160
Стрипа р. 168
Стрішин (Стрешин) 85, P18
Студенець 91
Суботів 62, 113, 158, P29, P61, Д37
Сумівка 63
Суша Діброва 63
Сучава 77, 78, 79, 80, 81, 86, 87, 88, 89, 140, 155, 164, 168, P70-а, P71, P73, P74, P78, Д8

Т

Тайкури 168

Таксчат 88
Талалаївка 115
Тарасівка 103
Татарія 160
Теребешів, острів 75
Теребовля 92
Терек р. 135
Тернопіль 92
Тетерів р. 117,
Тарасівка P57
Таргович (Тирговіште?) 71
Тимонівка P113
Тирговіште 34
Томашів Р4
Торунь 155
Торговиця 29
Точистий ліс 114
Трансільванія (Семигород) 20, 62, 82, 97, 98, 106, 107
Тростень, село під Гомелем Д11
Троцький повіт Р2
Тульчин 154, P55
Туреччина (Османська Порта, Порта) 41, 49, 55-56, 65, 67, 68, 75, 81, 88, 90, 110-111, 125, 155, 159, 161, 168, 169, P12, P29, P31, P68, P73, P90, P95, P96, P108, Д7, Д9, Д20
Туоров 109
Тягиня 110-111
Тясмин р. P57

У

Угорщина (Угорське королівство) 82, 99, P15
Удай р. 15
Україна (Вкраїна) 8, 15, 18, 23, 28, 31, 65, 78, 85, 88, 89, 90, 91, 104, 114, 117, 132, 135, 143, 144, 154, 155, 159, 160, 163, 165, 166, 168, 169, P31, P36, P37, P38, P44, P59, P63, P80, P85, P87, P88,

Р95, Р104, Р107, Д7, Д28, Д33
Улевмарк (?) Д23
Умань 7, 63, 155, 163, 165, Р23, Р25,
Р57, Р95
Упитський повіт 10
Ухань Д18-19

Ф

Фастів 124, 166
Фельштин 48
Фінляндія 160
Фогараш 62
Франція 159, Р86

Х

Хмільник 169, Д16
Ходожин 24
Холм Р36, Д1
Хопер р. 135
Хоростків 92
Хотин 26, 66, 67, 68, 80, 88, 96, 156,
Р69
Хотинський край 99
Хребтіїв 91

Ц

Царгород 132, Р95

Ч

Черкаси 14, Р101
Черкаськ (Черкаський город) 135
Черська земля Д 18-19
Чернігів 40, 55-56, 75, 112, 117, 124,
154, Д4, Д33, Д34
Чернігівське воєводство 112, 150, Д4
Чернігівщина 1, 15, 117
Черніїв (Черніївці, Чернігівці) 92,
Р104, Р108
Четвертинівка 28, 29, Р 55
Четвертня Нова 51

Чечерськ (Чичерськ) 40, 46
Чериньці 88
Четуш 154
Чигирин 1, 7, 16, 18, 39, 47, 53, 55-56,
75, 89, 106, 107, 113, 117, 168, Р7, Р8,
Р10, Р26, Р 29, Р31, Р57, Р60, Р71
Чолганський камінь Р46-47
Чорний ліс 55-56, 75, Р7, Р10
Чорне море 124, 159
Чорнобиль 40, 55-56, 75, 76, 109-109-
а, 113, 114, 117, Р34, Р36, Д 34
Чорнокуче (?) Р77
Чорторя 55-56, 75, Р17
Чорштин Д 26
Чорштинський замок 155
Чуднів 42, Р17

Ш

Шангородок (Шанкермен -?) 132
Шаргород 88, 90, 154, Р9, Р17(?), Р108
Швеція (Корона Шведська, Свея) 155,
159, 160, Р13, Р30, Р38, Р107, Р110
Шепелевичі 151
Шидловці 3-4
Шклов 122, 123, 128, 151, 155, 161, 165

Щ

Щебрешин 71

Я

Ябловка 3-4
Ягельниця 24
Яїк р. 135
Яловиць р. 71
Ямпіль 81, 89, Р60, Д7
Ярмолинці 168
Ярошин 88
Ясси 12, 37, 55-56, 61, 64, 66, 67, 75,
81, 89, 98, 118, 125, 127, 129, 168, Р60,
Р61, Р62, Р68, Р69, Д7, Д8, Д15

Зміст

Частина I 1652 р.

№ 1. 1652, січня 9. – Чигирин. – Лист Б. Хмельницького до А. Кисіля	11
№ 2. 1652, січня 10. – Чигирин. – Лист Б. Хмельницького до короля Яна Казимира	13
№ 3-4. 1652, січня 28. – Варшава. – Лист невідомого до невідомого	14
№ 5. 1652, лютого 18. – Варшава (?). – Витяг з ухвали посольської ізби сейму, з котрою пішли на обговорення з сенаторами	16
№ 6. 1652, лютий. – Бахчисарай (?). – Лист кримського хана Іслам-Гірея III до Богдана Хмельницького	16
№ 7. 1652, березня 2. – Ковель. – Лист коронного гетьмана М. Калиновського або С. «Ревера» Потоцького до короля Яна – Казимира	18
№ 8. 1652, березня (?) 6. – Лист коронного гетьмана М. Калиновського або С. «Ревера» Потоцького до короля Яна – Казимира	18
№ 9. 1652, березня 8. – Варшава. – Уривок з новини	19
№ 10. 1652, березня 11. Варшава. – Уривок з новини	20
№ 11. 1652, березня 24. – Приписка до універсалу Б. Хмельницького від 24 березня 1652 р.	21
№ 12. 1652, березня 22. – Лист кримського хана Іслам – Гірея III до молдавського господаря Василя Лупу	21
№ 13. 1652, березня 22. – Крим. – Лист кримського візира Сефер Казі-аги до молдавського господаря Василя Лупу	22
№ 14. 1652 (або 1653), березня 23. – Уривок з листу любовицького старости до невідомого	24
№ 15. 1652, березня 23. – Брацлав. – Лист польного коронного гетьмана М. Калиновського до короля Яна Казимира	25
№ 16. 1652, березня 26 (16). – Чигирин. – Лист І. Виговського до переяславського підстарости Речі Посполитої	28
№ 17. 1652, травня 2. – Біла Церква (?). – Лист білоцерківського підстарости (?) до свого пана з «інтратою» Білоцерківського староства	29
№ 18. 1652, травня 10 (?). – Варшава. – Новина	33
№ 19. 1652, травня 15. – Вільно (?). – Уривок з листа шляхтича Міхала Геркевича до князя Я. Радзівіла	34
№ 20. 1652, травня 30. – Стокгольм. – Лист І. Радзейовського до генерального писаря І. Виговського	35
№ 21. 1652, травня 31. – Уривок з новини	36
№ 22. 1652 (?), весна. – Лист невідомого до невідомого	36

№ 23. 1652, червень. – Іскула. – Лист шляхтича Яна Храпицького до Я. Радзівіла (?)	37
№ 24. 1652 р., не раніше 6 червня. – Конфесата полоненого повстанця А. Савраного, що містить свідчення про дії козацько-українських військ на Поділлі . . .	37
№ 25. 1652, червня 17. – Кам'янець – Подільський. – Лист гарнізону Речі Посполитої до Б. Хмельницького	38
№ 26. 1652, червня 24 (або 11). – Хотин. – Лист невідомого до невідомого . . .	40
№ 27. 1652, червня 27. – Лист полковника німецьких найманців на службі Речі Посполитої Хувальда до Хмілейка (?)	41
№ 28. 652, ймовірно, 21 травня. – Лист від старости жидачівського до підкоморія саноцького	41
№ 29. 1652. – 30 травня. – Витяг з листа М. Собеського до матері	42
№ 30. 1652, близько червня 3. – Лист Миколи Длужевського до кс. канцлера коронного Лещинського	42
№ 31. 1652, червня 12. – Витяг з «Новин з України» (копії листа анонімного автора посланого й. м. п. війському любельському)	44
№ 32. 1652, червня 23. – Витяг з листа Ольбрихта Гізицького	44
№ 33. 1652, після 9 липня. – Розмови татарських полонених, підслухані і записані поляками	45
№ 34. 1652, липня 27. – Тирговіште. – Уривок з листа валаського господаря Матвія Басараба до Яноша Кемені до гетьмана Богдана Хмельницького . . .	48
№ 35. 1652, липень – серпень. – Уривок з книги коронних, литовських і дворових видатків	48
№ 36. 1652 (?), серпень (?). – Умови мирної угоди з Річчю Посполитою, викладені у листі Б. Хмельницького до молдавського господаря В. Лупу	49
№ 37. 1652, серпня 15. – Ясси. – Лист молдавського господаря В. Лупу до Яноша Кемені, радника трансільванського господаря Д'єрдя II Ракоці . . .	50
№ 38. 1652, до вересня. – Лист невідомого до невідомого	51
№ 39. 1652, вересня 9 (серпня 30). – Чигирин. – Лист Б. Хмельницького до А. Кисіля	51
№ 40. 1652, жовтня 18-24. – Уривок з табірною щоденника Я. Радзівіла	53
№ 41. 1652, листопада 1. – Лист Юрія Кутнарського до невідомого	61
№ 42. 1652, листопада 2. – Оргіїв. – Лист молдавської довіреної особи до високопоставленого сановника (?) Речі Посполитої	62
№ 43. 1652 (?), після 9 листопада. – Пункти до укладеної пропозиції	63
№ 44. 1652 р., грудня 20. Володимир. – Заява володимирського бурграфія Станіслава Лиховського про смерть його підданого з передмістя Залужжя вїйта Перепунки і втрату судових документів та квитів за сплату подимного збору в час після поразки коронного війська під Батогом і епідемії моровиці у Володимирі	64
№ 45. Раніше кінця 1652 р. – Лист Агмеда до невідомої особи в Порті (ймовірно султан Мухамед IV чи великий візир, або обом)	65

№ 46. 1652, грудня 20. – Вільно. – Уривок з листу шляхтича Міхала Геркевича до князя Я. Радзівіла	66
№ 47. 1652, грудня 26. – Лист Б. Хмельницького до ротмістра Яна Кондрацького	66
№ 48. 1652 (?) – Під Львовом. – Лист велюньського стольника до невідомого	67
№ 49. Кінець 1652 р.(?). – Лист кримського хана Іслам Гірея III до невідомої особи в Порті (султана Мухамеда IV чи великого візира Тархунчи Агмеда паші чи обом)	68

1653 р.

№ 50. 1653, січня 9. – Пйоткув. – Лист Богуслава Радзівіла до Олександра Конецпольського	69
№ 51. 1653 р., січня 21. Луцьк. – Заява Северина Копиштинського від імені Лейзора Шмаровила про напад на нього	69
№ 52. До 15.02. 1653 р. – Лист кримського хана Іслам Гірея III до неназваного османського візира (вірогідно Тархунчи Агмеда паші). (Одержаний в Стамбулі 15 лютого 1653 р.)	71
№ 53. 1653, березня 15 (5).– Чигирин. – Універсал-привілей Б. Хмельницького лубенському Мгарському монастиреві	72
№ 54. 1653 р., березня 10. Луцьк. – Заява Павла Олдаковського про напад у жовтні 1652 року козаків Білоцерківського пол	72
№ 55-56. 1653, липня 12. – Мозир. – Лист С. Павші до князя Януша Радзівіла	73
№ 57. 1653, серпня 15. – Львів. – Універсал короля Яна Казимира	75
№ 58-59. 1653 або 1652, лютий. – Лист кримського хана Іслам-Гірея до Б. Хмельницького	76
№ 60. 1653, березня 13. – Вільно. – Уривок з листу шляхтича Міхала Геркевича до князя Я. Радзівіла	77
№ 61. 1653, березня 25. – Ясси. – Лист молдавського господаря В. Лупу до короля Яна Казимира	78
№ 62. 1653, квітня 8 (березня 29). – Суботів. – Лист гетьмана Хмельницького Богдана до трансільванськ	78
№ 63. 1653, квітня 20. – Конфесата полоненого розвідника повстанців Семена Марченко	79
№ 64. 1653, квітня 26. – Ясси. – Друга частина листу молдавського господаря Г. Стефана до руського воеводи С. Лянцкоронського	80
№ 65. 1653, травня 2. – Буськ. – Лист гетьмана польного коронного до гнезненського архієпископа	81
№ 66. 1653, травня 3. – Жванець. – Лист В. Лупу до П. Потоцького	82
№ 67. 1653, травня 4. – Хотин. – Друга частина листу молдавського господаря В. Лупу до короля Яна Казимира	83
№ 68. 1653, травня 6. – У полі під Хотином. – Лист молдавського дипломата Юрія Кутнарського до коронного канцлера Стефана Корицінського	83
№ 69. 1653, травня 25 (15). – Корсунь. – Угода між корсунським козаками – братами Супруном і Кириком Шупиченком щодо млина на р. Рось	84

№ 70. 1653, травня 29. – Вільно. – Уривок з листу шляхтича Міхала Геркевича до князя Я. Радзівіла	85
№ 71. 1653, до 12 червня (близько 4). – Конфесата полонених молдаван	85
№ 72. 1653, червня 16. – Крехів. – Лист руського воєводи до невідомого	88
№ 73. 1653, липня 6. – Вільно. – Уривок з листу шляхтича Міхала Геркевича до князя Я. Радзівіла	88
№ 74. 1653, липня 8. – Уривок з листу невідомого до литовського підканцлера	89
№ 75. 1653, липня 12. – Мозир. – Лист шляхтича Шимона Павші до князя Януша Радзівіла	89
№ 76. 1653, липня 21. – Вільно. – Новина	91
№ 77. 1653, серпня 31. – Табір під Сучавою. – Друга половина листу молдавського господаря Г. Стефана до короля Яна Казимира	92
№ 78. 1653, серпня 31. – Табір під Сучавою. – Уривки з листу молдавського господаря Г. Стефана до коронного канцлера С. Корицінського	92
№ 79. 1653, вересня 1. – Табір під Сучавою. – Уривки з листу молдавського господаря Г. Стефана до коронного канцлера С. Корицінського	93
№ 80. 1653, серпня 20. – Табір над Серетом. – Уривки з листу молдавського господаря Г. Стефана до короля Яна Казимира	93
№ 81. 1653, серпня 20. – Табір над р. Серетом. – Друга частина листу молдавського господаря Г. Стефана до коронного канцлера Стефана Корицінського	94
№ 82. 1653, серпень (?). – Лист Б. Хмельницького до трансільванського князя Д`єрдя II Ракоці	94
№ 83. Близько серпня 1653 р. – Лист Б. Хмельницького до короля Речі Посполитої Яна Казимира	95
№ 84. Близько серпня 1653 р. – Лист І. Виговського (?) до Станіслава «Ревери» Потоцького, великого коронного гетьмана	95
№ 85. 1653 (?), не пізніше 6 липня. – с. Бобовичі під Гомелем. – «Конфесата» П. Млидаря та інших полонених повстанців	96
№ 86. 1653, вересня 18. – Табір під Сучавою. – Лист молдавського господаря Георгія Стефана до С.Корицінського	99
№ 87. 1653, вересня 18. – Табір під Сучавою. – Лист молдавського господаря Георгія Стефана до С. «Ревери» Потоцького	99
№ 88. 1653, жовтня 19 (?). – Королівський табір під Жванцем. – Загальна «конфесата» полонених ординців	100
№ 89. 1653, жовтня 20. – Королівський табір під Жванцем. – Лист дипломата Речі Посполитої В. Бечинського до невідомого	104
№ 90. 1653 р., листопад, – Загальна конфесата татарських і ногайських полонених	107
№ 91. 1653, листопада 13. – Табір коронних військ під Жванцем. – Лист невідомого до невідомого	113
№ 92. 1653, листопада 14. – Варшава. – Новина	114

№ 93. 1653 (?), листопада 15. – Лист-відповідь короля Яна Казимира троцькому воєводі	115
№ 94. 1653, грудня 1. – 3 табору коронних військ під Жванцем. – 3 анонімних листів до невідомого	116
№ 95. 1653, грудень. – Лист кримського хана Іслам-Гірея III до трансільванського князя Д'єрдя II Ракоці	118
№ 96. 1653, грудень. – Лист кримського хана Іслам-Гірея III до валаського господаря Матвія Басараба	119
№ 97. 1653. – Лист Б. Хмельницького до Д'єрдя II Ракоці	120
№ 98. 1653. – Анонімна польськомовна реляція про війну у Валахії	121
№ 99. 1653. – Лист молдавського господаря до подільського воєводи	121

1654 р.

№ 100-101. 1654, січень. – Уривок з присяжної книги Білоцерківського полку (Козаки м. Ольховець)	123
№ 102. 1654, після 18-28 (8-18). – Уривок з списку козаків, котрі присягали в Переяславі царю Олексію	126
№ 103. 1654, не раніше січня. Уривок з присяжної книги Кальницького полку	130
№ 104. 1654, після 18 січня. – Бахчисарай (?). – Лист кримського хана Іслам-Гірея III до Б. Хмельницького	131
№ 105. 1654, лютого 9 (січня 30). – Альба Юлія. – Лист трансільванського князя Д'єрдя II Ракоці до Б. Хмельницького	132
№ 106. 1654, березня 2 (лютого 20). – Чигирин. – Лист І. Виговського до трансільванського князя Д'єрдя II Ракоці	133
№ 107. 1654, лютого 20. – Чигирин. – Лист Івана Виговського до князя Трансільванії Д'єрдя II Ракоці	133
№ 108. Перша половина 1654 р. – Лист силістрійського паші Сияуша до Богдана Хмельницького	134
№ 109. 1654, лютого 6 (січня 27). – Чорнобиль. – Лист чорнобильського протопопа до чорнобильського підстарости	135
№ 109-а	138
№ 110-111. 1654, лютого 2. – Ясси. – Лист Станіслава Кенарського до великого коронного мечника Міхала Зебржидовського	139
№ 112. 1654, 7 лютого. – Мозир. – Лист шляхтича Семена Павші до віленського воєводи Януша Радзівіла	141
№ 113. 1654, 11(1) лютого. – Мозир. – Інший список листу шляхтича Семена Павші до віленського воєводи Януша Радзівіла	144
№ 114. 1654, лютого 21 (11). – Мозир. – Лист шляхтича Семена Павші до віленського воєводи князя Януша Радзівіла	146
№ 115. 1654, лютого 25 (15). – Ніжин. – Дарча колишнього генерального судді Війська Запорізького Силуяна Мужилівського на хутір Талалаївку	148
№ 116. 1654, березня 1. – Войслановичі. – Лист чернігівського воєводи Єжи Тишкевича до коронного канцлера Стефана Корицінського	148

№ 117. 1654, квітня 7 (березня 28). – Мозир. – Лист С. Павші до князя Я. Радзівіла . .	150
№ 118. 1654, квітня 9 (березня 30). – Уривок з перекладу листа молдавського господаря Г. Стефана до царя Олексія I	153
№ 119. 1654, серпня 28 (18). – Ясси. – Лист молдавського господаря Георгія Стефана до генерального писаря Війська Запорізького І. Виговського	154
№ 120. 1654, серпня 16 (6). – Ясси. – Уривок з листу молдавського господаря Георгія Стефана до царя Олексія I	155
№ 121. 1654, серпня 22. – Вільно. – Новина	155
№ 122. 1654, серпня 23. – Вільно. – Новина	156
№ 123. 1654, серпня 28. – Вільно. – Лист невідомого до невідомого	157
№ 124. 1654, серпня 31. – Табір коронних військ під Зборовом. – Конфесата полоненого козака Леська Михайленка	158
№ 125. 1654, серпня 30. – Ясси. – Лист посла Речі Посполитої Маріана Станіслава Яскульського до великого коронного гетьмана Станіслава Потоцького	161
№ 126. 1654, вересня 7. – Глибоке. – Лист католицького ченця з ордену босих кармелітів до невідомого	163
№ 127. 1654, вересня 26(16). – Яси. – Лист молдавського господаря Георгія Стефана до Богдана Хмельницького	164
№ 128. 1654, вересня 19. – Новина	165
№ 129. 1654, вересня 26 (16). – Яси. – Лист молдавського господаря Георгія Стефана до генерального писаря Війська Запорізького Івана Виговського . . .	165
№ 130. 1654, жовтня 3. – Грудзьондз. – Квит поморського воєводи Людвіка Вайера на отримання грошей	166
№ 131. 1654, жовтня 5 (вересня 25). – Уривок з грамоти царя Олексія I до молдавського господаря Георгія Стефана	167
№ 132. 1654, жовтня 26 (16). – Звіт повстанських дипломатів М. Богаченко, Л. Пухальського, Залепкара Б. Хмельницькому про посольство до Криму	167
№ 133. 1654, листопада 3 (жовтня 24). – Корсунь. – Лист гетьмана Богдана Хмельницького до великого візира Кримського ханства Сефер Кази-аги . . .	169
№ 134. 1654, грудня 1. – Бахчисарай. – Лист кримського хана Мухамед-Гірея IV до Б. Хмельницького	170
№ 135. 1654 р грудня 15(5). Черкаськ. – Лист військового отамана Війська Донського О. Петрова до Б. Хмельницького	171
№ 136. 1654 (?). – Лист силістрійського паші Сіюша (?) до генерального писаря Івана Виговського (?).	173

Частина II

№ 137. Друга половина XVII ст.(?). – Початок літописних заміток на рукописі . .	175
№ 138. 1652. – Маргінальний запис на книзі І. Галятівського «Небо новое» (Львів, 1665. – Арк. 97).	175
№ 139. 1652, не раніше червня. – Уривок з польських літописних заміток	175

№ 140. Запис на пергаментному тетроевангелії 1538 р., колишнього Хоморського монастиря, котре зберігалось у кафедральній церкві в Чернівцях . . .	175
№ 141. Друга половина XVII ст. – Уривки з компіляцій Марціна Голінського	176
№ 142. 1712. – Уривки з українського літописця київського митрополита Варлаама Ясинського	176
№ 143. 1712. – Уривки з українського літописця київського митрополита Йоасафа Кроковського	176
№ 144. Середина XVIII ст. – Уривок з літописця «Хронографія достопамятних вещей» (зі збірника Микити Вербовського)	177
№ 145. 1738. – Уривок з літописця Григорія Корташевського	177
№ 146. 1687 р. – Стислий польський літописець козацьких війн	177
№ 147. 1724 (?). – Уривок з «Короткий діаріуш історичних подій у Польщі з 1648 до 1696, а обширний з 1697 до 1724 р.»	178
№ 148. 765. – Уривки з українського літопису «Літопис о началі світа, особливо о Полщі и Малой России»	178
№ 149. Кінець 50-рр. XVII ст. – Власницький запис Сидора Чижевського на книзі «Измарагд»	178
№ 150. Кінець XVII ст. – Уривок з анонімної польської хроніки	179
№ 151. Друга половина XVII ст. – Уривки з щоденника шляхтича Олександра Скоробогатого	179
№ 152. Середина XVII ст. – Уривки з поеми-хроніки «Wojna Domowa» («Громадянська війна») (1681 р.) польського поета і хроніста Самуеля Твардовського . . .	180
№ 153. 1652 р. – Уривок зі спогадів С.З. Друшкевича про події під Батогом . . .	180
№ 154. Друга половина XVII ст. – Уривки з мемуарів Миколая Ємйоловського . . .	181
№ 155. 1652-1654 рр. – Уривки з мемуарів А.С. Радзівіла	182
№ 156. 1665-1669 рр. – Уривки з автобіографії й листів князя Богуслава Радзівіла . .	193
№ 157. Друга половина XVII ст. – Уривок з мемуарів Я. В. Почобута Одланецького	194
№ 158. 1654 р. – Уривок з літописних заміток італійця Ієроніма Піночі, секретаря короля Речі Посполитої Яна Казимира	194
№ 159. 60-70 рр. XVII ст. – Уривки з праці П'єра Лінажа де Восьєнна «Дійсна причина повстання козаків проти Польщі» (1674), де той значною мірою переказує слова колишнього польського коронного підканцлера Ієроніма Радзейовського	195
№ 160. Середина XVII ст. – Уривок з мемуарів французького посла у Швеції в 1645-1655 рр. П'єра Шаню, підготовлених до друку Л. де Восьєнном	199
№ 161. 1655 р. – Уривок з «Повідомлення про козаків» П'єра Шевальє – продовження його ж «Історії війни козаків проти Польщі»	202
№ 162. 1652 р. – Уривок з «Історії польської» Я.В.Рудавського	203
№ 163. Друга половина XVII ст. – Уривки з хроніки В.Коховського	205
№ 164. Друга половина XVII ст. – Уривок з хроніки («Літопис Молдавської землі...») Мирона Костіна	208

№ 165.	1673 р.- Уривок з «Кройніки» Феодосія Софоновича	209
№ 166.	Уривок з «Літописця» Дворецьких	211
№ 167.	Друга половина XVII ст. – Уривки з хроніки - мемуарів Ю. Єрлича ...	211
№ 168.	1682 р.- Уривки з анонімної «Віршованої хроніки»	212
№ 169.	Уривки з твору Гаспара де Тандра	233

Регести

№ 1.	1648, липня 22. – Уривок з друкованої німецькомовної брошури «Extract Schreiben aus Warschau von 22 julii ... 1648...»	237
№ 2.	1648, жовтня 5. – Табір коронних військ під Глуськом. – Лист князя Януша Радзівіла до підканцлера ВКЛ	237
№ 3.	1648, листопада 4. – Телятин. – Лист польського шляхтича Романовського до невідомого	237
№ 4.	1648, листопада 6(?). – Лист Людвіка Вайера до князя Я. Вишневецького ..	238
№ 5.	1648, листопада 21. – Козлов (Євпаторія). – Лист Пашкевича до невідомого	238
№ 6.	1648, листопада 27. – Варшава. – Лист короля Яна Казимира до Війська Запорозького	238
№ 7.	1648, грудень (?). – Лист А. Киселя до короля Яна Казимира	239
№ 8.	649, січня 21. – Лубни. – Лист брацлавського воєводи А. Киселя до дерптського (?) старости	239
№ 9.	1649, березня 24. – Бар. – Лист коронного підчашого Миколая Остророга до львівського судді (?)	239
№ 10.	1649, квітня 28. – Гоща. – Лист брацлавського старости А. Киселя до трибунальських панів (люблінських депутатів)	240
№ 11.	1649, травня 10. – Меджибіж. – Лист М. Гдешинського до ротмістра ...	240
№ 12.	1649, травня 13. – Маначин. – Лист Корицького до львівського підсудка ..	240
№ 13.	1649, травня 20. – Варшава. – Лист невідомого до невідомого	240
№ 14.	649, червня 8. – Варшава. – Лист Станіслава Моравського до коронного підчашого Миколая Остророга	241
№ 15.	1649, червня 15. – Підгайці. – Лист подільського воєводи Станіслава Потоцького до снятинського підстарости	241
№ 16.	1649, липня 23. – Варшава. – Лист невідомого до королівського секретаря Єроніма Піночі	241
№ 17.	1649, липня 29.-Лист невідомого до невідомого	241
№ 18.	1649, червня 5. – Табір військ ВКЛ під Речицею. – Лист литовського стражника Григорія Мирського до князя Я. Радзівіла	242
№ 19.	1649, червня 15. – Табір на Купелі. – Універсал С. Лянцкоронського ...	242
№ 20.	1649, липня 5. – Під Галичем. – Лист подільського воєводи Станіслава Потоцького до львівського підсудка	242
№ 21.	1649, липня 31. – Новини з України	243

№ 22. 1649, вересня 2. – Табір коронних військ під Заславом. – Лист Криштофа Пшиемського до підканцлера коронного (документ знаходився у зібранні Піноччі)	243
№ 23. 1649, вересень (?). – Лист сороцького пиркалаба до подільського земського судді Лукаша-Казимира М'ясківського	243
№ 24. 1650 (?), січня 26. – Варшава. – Лист М.Зацвіліховського до Богдана Хмельницького	243
№ 25. Початок 1650 р. – Лист Р. Пясецького до невідомого	244
№ 26. 1650 (?), початок червня. – Лист А.Киселя до молдавського господаря В. Лупу	244
№ 27. 1650, липня 30. – Варшава. – Лист невідомого до королівського секретаря Ієроніма Піночі	244
№ 28. 1650, серпня 6. – Варшава. – Лист того ж невідомого до королівського секретаря Ієроніма Піночі	244
№ 29. 1650, серпня 12. – Орликів. – Лист київського воеводи А. Киселя до короля Яна Казимира	245
№ 30. 1650, серпня 13. – Варшава.-Лист того ж невідомого до королівського секретаря Єроніма Піночі	245
№ 31. 1650, серпня 27. – Варшава. – Лист того ж невідомого до королівського секретаря Ієроніма Піночі	246
№ 32. 1650, вересня 12. – Універсал короля Речі Посполитої Яна-Казимира ..	247
№ 33. 1650, листопад. – Уривок з документу, у котрому згадується про лист Б. Хмельницького до богуславського підстарости	247
№ 34. 1651, березень-квітень. – Уривок з документу, у котрому згадується про листи Б. Хмельницького до повстанських загонів у Чорнобилі	247
№ 35. 1651, липня 10. – Табір під Берестечком. – Додаток до листу невідомого від 10 липня	247
№ 36. 1651, липня 17. – Табір коронних військ над р. Іквою. – Лист невідомого до невідомого	248
№ 37. 1651, липня 24. – Львів. – Новина	248
№ 38. 1651, березня 3-10. – Москва. – Документація щодо королівського гінця Єжі (Юрія) Замойського	249
№ 39. 1651, березня 3. – Гоща. – Лист А. Киселя до київського митрополита Сильвестра Косова	250
№ 40. 1651, 23 квітня. – Вітебськ (?). – Лист невідомого до невідомого	250
№ 41-42. 1651, червня 8. – Табір під Сокалем. – Лист коронного підканцлера Сапіги до Станіслава Гродзенського (чи старости гродненського)	250
№ 43. 1651, після 30 червня. – Лист кримського хана до великого гетьмана М. Потоцького	250
№ 44. 1651, липня 30 – серпня 1. – Табір під Сульжинцями. – Лист А. М'ясківського до невідомого	251
№ 45. 1651, вересень – 1652, жовтня 25 (15). – Москва. – Документація Посольського приказу щодо українців-перекладачів (які зокрема створювали списки «Березневих статей»)	251

№ 46-47. 1651, перша половина серпня. – Москва. – Справа про приїзд до Москви посла Речі Посполитої Станіслава Голінського	253
№ 48. 1651, після 26 грудня. – Київ. – Випис з гродських книг Київського воєводства	256
№ 49. 1651. – Універсал-привілей короля Яна-Казимира	256
№ 50-51. 1652, лютого 25 (15). – Ясси (?). – Лист молдавського господаря В. Лупу до царя Олексія I	256
№ 52. 1652, березня 2. – Лист невідомого до польного писаря Зигмунта Пшиемського	257
№ 53. 652, березня 15 (5). – «Распросные речи» перекладача Посольського приказу Григорія Гостева, який повернувся з Криму	257
№ 54. 1652, квітня 16. – Варшава. – Універсал Яна-Казимира	257
№ 55. 1652, червня 4. – Регест копії другого листа п. Яскульського до воєводи брацлавського	258
№ 56. 652, не раніше 9 червня. – Витяги з повідомлення про розмову «свіжих татар», котрих п. Случевський 9 червня привів від князя Дмитра, з «давнішими татарами»	258
№ 57. 1652, 13 (3) червня. – Регест відписки путивльського воєводи Федора Хілкова до Посольського приказу	258
№ 58. 1652, червня 23. – Регест універсалу Яна Казимира	259
№ 59-60. 1652, липня 30 (20). – Відписка путивльських порубіжних воєвод Ф. Хілкова і П. Протасьєва царю Олексію I	259
№ 61. 1652, серпня 14 (4). – Відписка путивльських порубіжних воєвод Ф. Хілкова і П. Протасьєва царю Олексію I	260
№ 62. 1652, серпня 27. – Варшава. – Лист короля Яна Казимира до князя Яна Замоїського	260
№ 63. 1652, жовтня 9 – Лист Лукаша М'ясківського до Яна Гнинського	261
№ 64. 652 чи 1654, жовтня 29. – В Жабцю. – Лист С. «Ревери» Потоцького до короля Яна Казимира	261
№ 65. 1652. – Лист невідомого до невідомого	262
№ 66. 1653, січня 13. – Дзердзин. – Лист Себастьяна Мирського до великого гетьмана литовського Януша Кишки	262
№ 67. 653, червня 20-25 (10-15). – Москва. – Чолобитна Стефана Кольчицького	262
№ 68. 1653, травня 4. – Хотин. – Регест листу молдавського господаря В. Лупу до короля Яна Казимира	262
№ 69. 1653, травня 4. – Хотин. – Регест листу молдавського господаря В. Лупу до коронного канцлера Стефана Корицінського	263
№ 70. 1653, липня 27. – Лист шляхтича Кжиштофа Чаєвського до ксьондза Ханджийського	263
№ 71. 1654, травень – серпень. – «Статейний список» царського посла до Речі Посполитої князя Б.О. Репніна-Оболенського	263
№ 72. 1653, серпня 7. – Львів. – Лист шляхтянки Анни Мишковської до дружини князя Януша Радзівіла – Марії	269

№ 73. 1653, серпня 11 (1). – Лист грека Фоми «Іванова» до царя Олексія . . .	269
№ 74. 1653, серпня 13. – Львів. – Лист С. Корицінського, великого коронного канцлера, до Є.С. Любомирського, маршалка великого коронного	270
№ 75. 1653, серпня 28.– Лист невідомого до невідомого	270
№ 76. 1653, вересня 6, грудня 15. – Лист невідомого до невідомого	270
№ 77. 1653, після 6 жовтня. – Табір коронних військ під Жванцем. – Регест новин	270
№ 78. 1653, листопада 12 (2). – Москва. – Справа, включно з «распросными речами» про повернення з Криму московських послів Дем'яна Хомякова та піддячого Єрмила Клочкова	271
№ 79. 1653, грудень. – Справа про приїзд до Москви посла Речі Посполитої Анджея Млоцького	272
№ 80. 1653, грудня 15. – Табір коронних військ під Жванцем. – Зашифрована інструкція королівському посл до кримського хана	272
№ 81. 1653 р. (?). – Лист короля Яна Казимира до Петра Грохола, підсудку, Мацею Радзіка, старості радковському	272
№ 82. 1654, січня 14. – Варшава. – Лист ленчицького воєводи до всховського (?) воєводи	273
№ 83. 1654, січня 16. – Варшава. – Лист ленчицького воєводи до познанського воєводи	273
№ 84. 1654, лютого 28 (18). – Ясси (?). – Лист молдавського господаря Г. Стефана до царя Олексія I	273
№ 85. 1654, лютого 14. – Лист молдавського господаря Георгія Стефана до Яна Казимира	273
№ 86. 1654, лютий. – «Експедиція» Войцеха Бечинського, послу до Туреччини . .	273
№ 87. 1654, березня 6 (?). – Лист молдавського господаря до Криштофу Тишкевичу, чернігівському воєводи	274
№ 88. 1654, березня 15. – Підгайці. – Лист Яна Казимира до польного гетьмана коронного С. «Ревери» Потоцького	274
№ 89. 1654, березня 18.- 3 листу Я. Шумовського до Стефана Корицінського . .	274
№ 90. 1654, березня 25 (15). – Вістовий лист архімандрита Макарія (з оточення константинопольського патріарха Феофана) до царя Олексія I	274
№ 91. 1654, квітня 14. – Лист шляхтича Павла Моклока до князя Богуслава Радзівіла	275
№ 92. 1654, квітня 22. – Гослін. – Лист познанського пробоща до ленчицького воєводи	275
№ 93. 1654, квітень. – Москва. – Лист Олексія I до молдавського господаря Г. Стефана	276
№ 94. 1654, початок травня. – Реляція посла Речі Посполитої до Туреччини . .	276
№ 95. 1654, травня 31. – Міщова. – Лист руського воєводи до коронного підканцлера Анджея Тшебицького	276
№ 96. 1654, червня 20.- Лист ленчицького воєводи до пана Вітуського	277
№ 97. 1654, липня 16. – Лист Субхан Кази Гірея до коронного канцлера	277

№ 98. 1654, липня 16. – Лист Субхан Кази-аги до коронного канцлера С. Корицінського	277
№ 99. 1654, липень (?). – Лист коронного канцлера до ханського візира. ...	278
№ 100. 654 (?), серпня 6. – Реґест листу віленського воєводи до невідомого ...	278
№ 101. 1654, серпень. – Справа про приїзд в Путивль трьох запорозьких козаків	278
№ 102. 1654, вересня 26 (16). – Указ царя Олексія I	279
№ 103. 1654, жовтня 9. – Гослин. – Лист пробоща познанського до вількомирського маршалка	279
№ 104. 1654, жовтня 16. – Перекоп. – Лист М. Яскульського до коронного канцлера	279
№ 105. 1654, жовтня 18. – Табір коронних військ. – Реґест конфесат полонених козаків	280
№ 106. 654, жовтня 26. – Лист невідомого до короля Яна Казимира	281
№ 107. 1654, листопада 5. – Лист шляхтича Раховського до коронного хорунжого О. Конєцпольського	281
№ 108. 1654, грудня 5. – Очаків. – Лист М. Яскульського до короля Яна Казимира	282
№ 109. 1654, грудня 5. – Лист М. Яскульського до короля Яна Казимира	283
№ 110. 1654, грудня 7 (?). – Гослин. – Лист познанського пробоща до пана Гожуського (?)	283
№ 111. 1654, грудня 10 (листопада 30). – Москва. – Справа, включно з «расспросными речами» про повернення з Криму московського посла, піддячого Івана Фоміна	283
№ 112. 1654, січень-грудень. – Відписки з Криму московських послів до Кримського ханства С. О. Ладиженського та піддячого О. Огаркова	284
№ 113. 1654, грудень 20 (?). – Тульчин (Нестервар). – Лист київського воєводи до невідомого	284
№ 114. 1654. – Виписка Посольського (?) приказу про київського митрополита Сильвестра Косова	285
№ 115. 1654. – Виписки із статейного списку і відписки послів до Кримського ханства П. Коптева та піддячого Я. Ушакова; Хомякова та Клочкова	285
№ 116. 1654, не пізніше липня. – Бахчисарай (?). – Лист Іслам-Ґрея III до короля Яна Казимира	286
№ 117. 1654, кінець року (?). – Лист невідомого до невідомого	286

Додатки

№ 1. 1648, квітня 21. – Білополе. – Початок листу Мефодія Терлецького, уніатського єпископа холмського і белзького, до литовського підканцлера Л.К.Сапіги	287
№ 2. 1648, червня 6 (26). – Дятлівський монастир. – Лист київського митрополита Сильвестра Косова до случьких міщан і Слуцького братства	288
№ 3. 1648, вересня 30. – Люблін. – Публічна ухвала міської влади	289

№ 4. 1648, жовтня 8. – Конфесата полонених козаків П. Хведорки і В. Янушковського	289
№ 5. 1648, після жовтня 11. – Львів (?). – Запис на Євангелії Учительному (Львів, 1585)	292
№ 6. 1649, березня 27. – Варшава. – Привілей короля Речі Посполитої Яна Казимира Ілляшу та Яцьку Туранським на шляхетство і володіння хутором . . .	292
№ 7. 1649, після 18 серпня. – Лист невідомого польського шляхтича до невідомого	293
№ 8. 1649, не раніше 16 травня. – Лист невідомого до невідомого	294
№ 9. 1649, листопад. – Лист невідомого до невідомого	295
№ 10. 1650, травня 29. – Бахчисарай (?). – Лист кримського хана Іслам-Гірея III до Богдана Хмельницького	296
№ 11. 1650, листопада 6 (жовтня 27). – Універсал ніжинського полковника Григорія Гуляницького	297
№ 12. 1651, січня 1. – Варшава. – Квит польного коронного гетьмана М. Калиновського у отриманні 15 тис. злотих	297
№ 13. 1651, березня 18. – Уривок з листа невідомого до Станіслава Корчовського, земського володимирського судді	298
№ 14. 1651, не раніше 24 березня. – Лист М. Собеського, старости красноставського до невідомої	298
№ 15. 1651, березня 28 (18). – Ясси. – Лист молдавського господаря В. Лупу до великого коронного гетьмана М. Потоцького	299
№ 16-17. 1651, квітня 16. -Варшава. – Лист велюньського стольника до королівського секретаря М. Піночі.	300
№ 19. 1651, травня 10-20. – Щоденник походу короля Яна - Казимира під Берестечко, писаний одним з королівських секретарів	301
№ 20. 1651, травня 16 – липня 25. – Уривок з щоденника Тшебицького	305
№ 21. 1651, травень (?). – Лист молдавського господаря Василя Лупу до силістрійського паші	305
№ 22-25. 1651, не раніше липня. – Німецькомовна брошура «Wahrhaftige Relation aus dem königl. pohlnischen Feldläger von der Victori gegen die Tartarn und Cossacken geschehenden 28, 29 und 30 junii styl. nov. anno 1651» з описом Берестецької битви	306
№ 26-27. 1651, липня 5. – Табір коронних військ під Берестечком. – Лист невідомого до невідомого	309
№ 28. 1651, липня 9. – Табір коронних військ під Берестечком. – 3 листу шляхтича Бжозовського	311
№ 29. 1651, липня 10. – Табір коронних військ під Берестечком. – 3 додатку до листу шляхтича Бжозовського	316
№ 30. 1651, липня 10. – Табір коронних військ під Берестечком. – Лист невідомого з табору	316
№ 31-32. 1651, липень (?). – Німецькомовна друкована реляція про Берестецьку битву	318

№ 33-34. 1651, липня 25. – Табір військ ВКЛ. – Лист невідомого до невідомого . . .	321
№ 35. 1651, серпень (?). – 3 конфесат полонених повстанців, доданих до листа М. Потоцького	322
№ 36. 1651, липня 31 (21) – вересня 23-24 (13-14). – Уривки із статейного списку царського гінця до Речі Посполитої В. Старого	323
№ 37. Середина XVIII ст. – Уривок з історико-географічного твору Матеуша Незубовича «Wiadomość historyczna o miastach i wsiach polskich przez Mateusza Niezubowicza ułożona»	324
№ 38. 1671, грудня 21 (11). – Лист Роксанди Хмельницької до царя Олексія . . .	325
№ 39. Звістка про рід полковника Івана Іскри з джерела, що його наводить Д.М. Бантиш-Каменський	325
№ 40. 1649. – Початок поеми Яна Бялобоцького «Pochodnia wojennej siawy...» (Факел воєнної слави...) (Краків, 1649)	326

Матеріали

№ 1. Уривок із вступної статті до публікації присяжних книг 1654 р. (Білоцерківський та Ніжинський полки)	332
№ 2. Переяславська рада 1654 р. у висвітленні гамбурзької «Ординарної вікторкової газети»	333
№ 3. Довкола «Архіву Переяславської ради»: міфи та реалії джерельної бази . .	336
№ 4. Хто ж фальсифікує історію?	348
№ 5. Уривки із статті Мицика Ю., Таїрової-Яковлевої Т. «До історії родини Максима Кривоноса»	355
№ 6. Документи із статті о. Юрія Мицика та Інни Тарасенко «Про нащадків Богдана Хмельницького на Полтавщині XVIII ст.»	357
Коментар	359
Примітки	364
Географічний покажчик (II том)	367
Іменний покажчик (III том)	381
Географічний покажчик (III том)	401

Наукове видання

**Джерела з історії
Національно-визвольної війни
українського народу
1648–1658 рр.**

Т.3
(1652-1654 рр.)

Верстка та оригінал-макет – *Мигаль Л. Г.*

Підписано до друку 27.10.2014. Формат 70x100/16
Ум. друк. арк. 34,45. Обл. вид. арк. 36,36.
Тираж 300. Зам. 25-2014.

ПП “Фоліант”,
00121 Київ, вул. Семенівська, 13.

Свідоцтво про внесення суб’єкта видавничої справи до державного
реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 4631 від 14.10.2013 р.